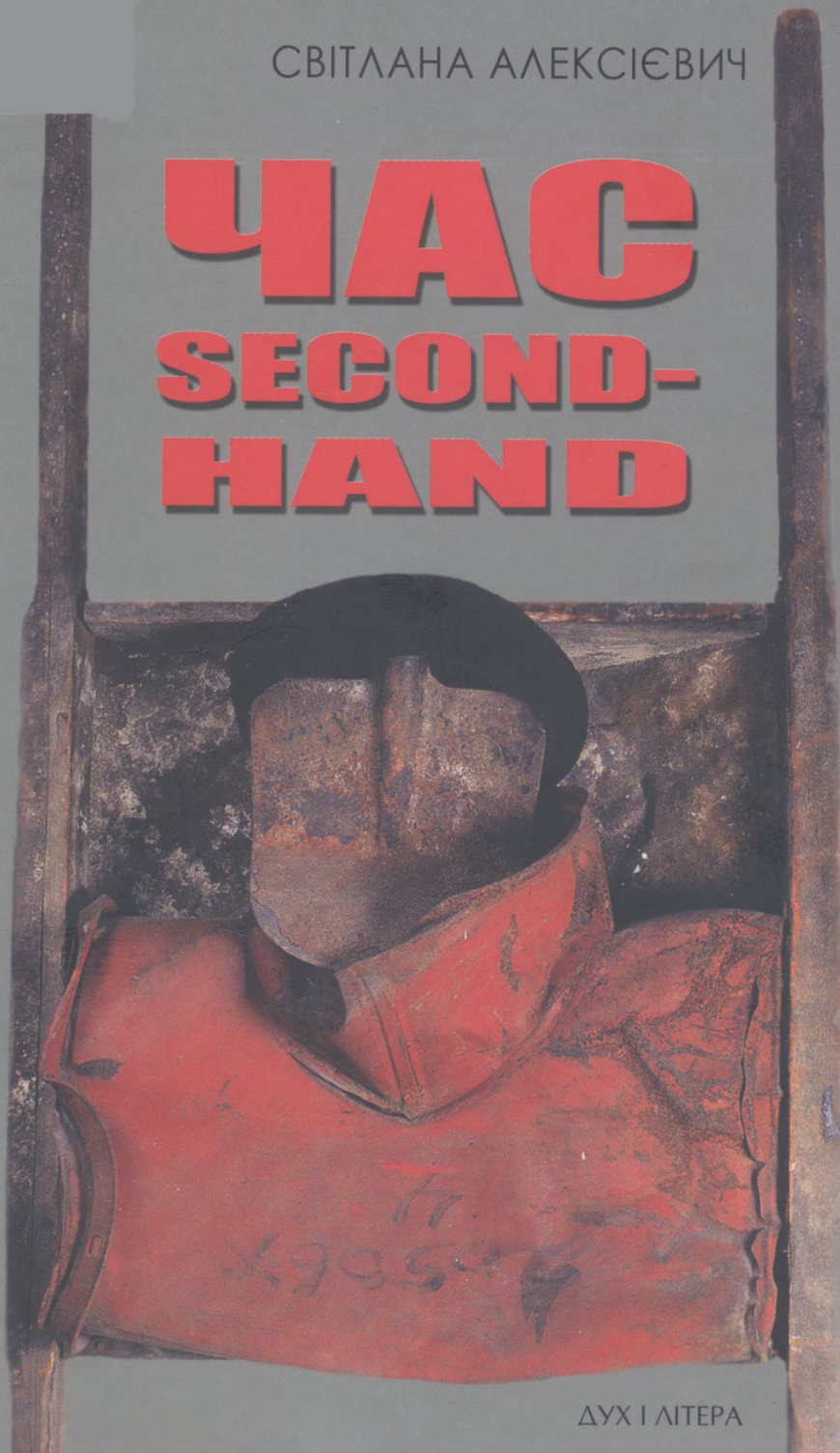

СВІТЛАНА АЛЕКСІЄВИЧ

ЧАС SECOND- HAND

КІНЕЦЬ ЧЕРВОНОЇ ЛЮДИНИ

ДУХ І ЛІТЕРА

Світлана Алексієвич

ЧАС SECOND-HAND
(кінець червоної людини)

Київ 2014

УДК 821.161.1

A48 Світлана Алексієвич. ЧАС SECOND-HAND (кінець червоної людини). Пер. з рос. Л. Лисенко – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 456 с.
ISBN 978-966-378-338-3

Ця книга стала останньою в циклі з п'яти праць Світлани Алексієвич під загальною назвою «Червона людина. Голоси утопії».

«Комунізм мав божевільний план, – розповідає авторка у передмові до книги, – переробити «стару» людину, «ветхого Адама». І це здійснилося... може, лише це й здійснилося. За сімдесят з гаком років у лабораторії марксизму-ленінізму створили окремих людський тип – «homo soveticus». Хтось вважає, що це трагічний персонаж, а хтось називає його «совком». Мені здається, я знаю цю людину, вона добре мені знайома, я з нею поруч, пліч-о-пліч, прожила чимало років. Вона – це я. Це мої знайомі, друзі, батьки».

Монологи, що потрапили до книги, авторка записувала протягом останнього десятиріччя, мандруючи всім колишнім Радянським Союзом.

«Час секунд-хенд» – це мій діагноз нам, діагноз тому, що ми зробили за 20 років, нашому злочинному романтизмові та, як я зараз вважаю, нашій мовчанці, нашій теперішній німоті й мовчанню еліти. Ми поступилися владою бандитам. Я навіть не знаю, як назвати. Це вже навіть не політики, а такий орден тих, хто має доступ до російського пирога. Ось вони його розділили, і це такий своєрідний орден».

Видавці: *Леонід Фінберг і Костянтин Сігов*

Переклад з російської: *Леся Лисенко*

Літературний редактор та коректор: *Тетяна Шкарупа*

Верстка та дизайн: *Світлана Невдащенко*

Це видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці
Міжнародного фонду «Відродження»

ISBN 978-966-378-338-3

© С. Алексієвич. Время секунд-хэнд
(конец красного человека). – М.: Время, 2013
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2014

ЗМІСТ

Нотатки співучасника 5

Від редакції 14

**Частина перша. РОЗРАДА АПОКАЛІПСИСОМ
ІЗ ВУЛИЧНОГО ГОМОНУ ТА РОЗМОВ НА КУХНІ (1991–2001)** 17

Десять історій у червоному інтер'єрі

про красу диктатури й таємницю метелика в цементі 38

про братів і сестер, катів і жертв... та електорат..... 73

про шепіт і крик... і захват 84

про самотнього червоного маршала
та про три дні забутої революції 99

про подаяння спогадів і жагу сенсу 133

про іншу біблію та інших вірян 157

про жорстокість полум'я та спасіння висотою 177

про солодкість страждання
та про фокус російського духу 200

про час, коли кожен, хто вбиває,
гадає, що він Богові служить 226

про маленький червоний прапорець і посмішку сокири 238

**Частина друга. ЗВАБЛИВІСТЬ ПОРОЖНЕЧІ
ІЗ ВУЛИЧНОГО ГОМОНУ ТА РОЗМОВ НА КУХНІ (2002–2012) 273**

Десять історій без інтер'єру

про Ромео та Джульєтту... тільки звалися вони Маргарита й Абульфаз.....	288
про людей, які одразу стали іншими «після комунізму».....	303
про самотність, яка дуже схожа на щастя.....	320
про бажання їх усіх повбивати, а потім про страх, що тобі цього хотілося	334
про стару з косою та вродливу дівчину	350
про чуже горе, яке Бог поклав на поріг вашої оселі.....	372
про життя-суку та про сто грамів легкого пісочку в білій вазочці.....	386
про негідливість мертвих і тишу пороху	397
про лукаву темряву та про «інше життя, яке можна зробити з цього».....	416
про мужність і після неї.....	436
<i>Примітки обивателя .....</i>	<i>451</i>

Жертва і кат однаково
відразливі, й урок табору полягає в тому,
що це – братерство в падінні.

Давид Руссе. Дні нашої смерті

У кожному разі, нам слід пам'ятати,
що за перемогу зла у світі відповідають
насамперед не його сліпі виконавці,
а духовно видющі служителі добра.

Ф. Степун. Що збулося та що незбулося

Нотатки співучасника

Ми прощаємося з радянським часом. Із тим нашим життям.
Я намагаюся чесно вислухати всіх учасників соціалістичної
драми...

Комунізм мав божевільний план – переробити «стару» людину,
«ветхого Адама». І це здійснилося... може, лише це й здійснилося.
За сімдесят з гаком років у лабораторії марксизму-ленінізму
створили окремих людський тип – «homo soveticus». Хтось
вважає, що це трагічний персонаж, а хтось називає його «совком».
Мені здається, я знаю цю людину, вона добре мені знайома, я з
нею поруч, пліч-о-пліч прожила чимало років. Вона – це я. Це мої
знайомі, друзі, батьки. Кілька років я мандрувала всім колишнім
Радянським Союзом, тому що homo soveticus – це не лише росіяни,
а й білоруси, туркмени, українці, казахи... Ми тепер мешкаємо в
різних державах, розмовляємо різними мовами, але нас ні з ким

не сплутаєш. Впізнаєш одразу! Усі ми, люди із соціалізму, схожі й не схожі на решту людей – у нас свій словник, свої уявлення про добро і зло, про героїв і мучеників. У нас особливі стосунки зі смертю. Постійно в розповідях, які я записую, ріжуть вухо слова: «стріляти», «розстріляти», «ліквідувати», «стратити» або такі радянські варіанти зникнення, як: «арешт», «десять років без права листування», «еміграція». Скільки може вартувати людське життя, якщо ми пам'ятаємо, що не так давно гинули мільйони? Ми сповнені ненависті та забобонів. Усі звідти, де був ГУЛАГ і страхітлива війна. Колективізація, розкуркулення, переселення народів...

Це був соціалізм, і це було просто наше життя. Тоді ми мало про нього говорили. А тепер, коли світ незворотно змінився, всіх почало цікавити оте наше життя, й неважливо, яким воно було, це було наше життя. Пишу, розшукую тут і там крихти з історії «хатнього»... «внутрішнього» соціалізму. Те, як він жив у людській душі. Мене завжди приваблює ось цей маленький простір – людина... одна людина. Насправді там усе й відбувається.

Чому в книжці так багато розповідей самогубців, а не звичайних радянських людей зі звичайними радянськими біографіями? Зрештою, накладають на себе руки й через кохання, старість, просто так, заради цікавості, через бажання розкрити таємницю смерті... Я шукала тих, хто намертво приріс до ідеї, впустив її в себе так, що не віддереш, – держава зробилася їхнім космосом, заступила їм усе, навіть власне життя. Вони не змогли піти з великої історії, попрощатися з нею, бути щасливими інакше. Пірнути... зануритись і зникнути у приватному існуванні, як це відбувається сьогодні, коли мале стало великим. Людина хоче просто жити, без величної ідеї. Такого ніколи не було в російському житті, цього не знає й російська література. Загалом ми люди війни: або воювали, або готувалися до війни. Ніколи не жили інакше. Звідси воєнна психологія. І в мирному житті все

було по-воєнному. Бив барабан, маяв прапор... серце вистрибувало з грудей... Людина не помічала свого рабства, вона навіть любила своє рабство. Я теж пам'ятаю: після школи ми збиралися цілим класом поїхати на цілину, зневажали тих, хто відмовлявся, до сліз шкодували, що революція, громадянська війна – все трапилося без нас. Озирнешся: невже це ми? Я? Я згадувала разом зі своїми героями. Хтось із них сказав: «Тільки радянська людина може зрозуміти радянську людину». Ми були люди з однією комуністичною пам'яттю. Сусіди по пам'яті.

Батько згадував, що особисто він у комунізм повірив після польоту Гагаріна. Ми – перші! Ми все можемо! Так вони з мамою нас і виховували. Я була жовтеньям, носила значок із кучерявим хлопчиком, піонеркою, комсомолкою. Розчарування прийшло пізніше.

Після перебудови всі очікували, коли відкриють архіви. Їх відкрили. Ми ознайомилися з історією, яку від нас приховували...

«Ми маємо повести за собою 90 мільйонів зі ста, які населяють Радянську Росію. Із рештою неможливо розмовляти – їх слід знищити» (Зинов'єв, 1918).

«Повісити (обов'язково повісити, аби народ бачив) не менш ніж 1000 запеклих куркулів, багатіїв... забрати в них увесь хліб, призначити заручників... Зробити так, щоб на сотні верст навкруг народ бачив, жахався...» (Ленін, 1918).

«Москва буквально вмирає з голоду (професор Кузнецов – Троцькому). «Це не голод. Коли Тит брав Єрусалим, єврейські матері їли власних дітей. Ось коли я змушу ваших матерів їсти власних дітей, тоді ви можете прийти і сказати: "Ми голодуємо"» (Троцький, 1919).

Люди читали газети, журнали й мовчали. На них звалився нелюдський жах! Як із цим жити? Багато хто зустрів правду як ворога. І свободу теж. «Ми не знаємо своєї країни. Не знаємо, про що думає більшість людей, ми їх бачимо, зустрічаємо щодня, але про що вони думають, чого хочуть, ми не знаємо. Проте бере-

мо на себе сміливість їх учити. Невдовзі дізнаємося про все – і вжахнемося», – казав один мій знайомий, із яким ми часто сиділи в мене на кухні. Я з ним сперечалася. Це було дев'яносто першого року... Щасливий час! Ми вірили, що завтра – буквально завтра – почнеться свобода. Почнеться з нічого, з наших бажань.

Із «Нотатників» Шаламова: «Я був учасником великої програної битви за справжнє оновлення життя». Написала це людина, яка відсиділа сімнадцять років у сталінських таборах. Туга за ідеалом залишилася... Радянських людей я б поділила на чотири покоління: сталінське, хрущовське, брежнєвське і горбачовське. Я – з останнього. Нам було легше прийняти крах комуністичної ідеї, бо ми не жили за тих часів, коли ідея була молодою, сильною, з незмарнованою магією погибельного романтизму й утопічних надій. Ми виростили під час правління кремлівських дідуганів. За пісних вегетаріанських часів. Велику кров комунізму вже було забуто. Пафос лютував, але збереглося знання, що утопію не можна перетворювати на життя.

Це було за першої чеченської війни... Я познайомилася в Москві на вокзалі з жінкою, вона була десь із-під Тамбова. Їхала до Чечні, щоб забрати сина з війни: «Я не хочу, щоб він помирав. Я не хочу, щоб він убивав». Держава вже не володіла її душею. Це була вільна людина. Таких людей було небагато. Більше було тих, кого свобода дратувала: «Я купив три газети й у кожній своя правда. Де ж справжня правда? Раніше прочитаєш уранці газету «Правда» – й усе знаєш. Усе розумієш». З-під наркозу ідеї виходили повільно. Якщо я починала розмову про покаяння, у відповідь чула: «За що я повинен каятися?» Кожен почував себе жертвою, а не співучасником. Хтось казав: «я теж сидів», інший – «я воював», ще хтось – «я своє місто з хаосу піднімав, день і ніч цеглу тягав». Це було зовсім несподівано: всі п'яні від свободи, але не готові до свободи. Де ж вона, свобода? Тільки на кухні, де й далі за звичкою лаяли владу. Лаяли Єльцина та Горбачова. Єльцина за те, що

змінив Росію. А Горбачова? Горбачова за те, що змінив усе. Усе двадцятье сторіччя. І в нас тепер буде як в інших. Як у всіх. Гадали, що цього разу вийде.

Росія змінювалася й ненавиділа себе за те, що змінювалася. «Непорушний Монгол» – писав про Росію Маркс.

Радянська цивілізація... Поспішаю закарубувати її сліди. Знайомі обличчя. Розпитую не про соціалізм, а про кохання, ревності, дитинство, старість. Про музику, танці, зачіски. Про тисячі дрібниць зниклого життя. Це – єдиний спосіб загнати катастрофу в рамки звичного і спробувати щось розповісти. Про щось здогадатися. Не втомлююся дивуватися з того, наскільки цікавим є звичайне людське життя. Нескінченна кількість людських правд... Історію цікавлять лише факти, а емоції залишаються за бортом. Їх зазвичай не впускають в історію. Я ж дивлюся на світ очима гуманітарія, а не історика. Здивована людиною...

Батька вже немає. І я не можу закінчити з ним одну нашу розмову... Він сказав, що їм помирати на війні було легше, ніж не-обстріляним хлопцям, які сьогодні гинуть у Чечні. У сорокові – вони з пекла потрапляли в пекло. Перед війною батько навчався в Мінську в Інституті журналістики. Згадував, що коли вони поверталися з канікул, часто вже не зустрічали жодного знайомого викладача, всі були заарештовані. Вони не розуміли, що відбувається, але було страшно. Страшно, як на війні.

У мене з батьком було мало відвертих розмов. Він мене жалів. Чи жаліла я його? Мені важко відповісти на це запитання... Ми були нещадними до своїх батьків. Нам здавалося, що свобода – це дуже просто. Минуло трохи часу, й ми самі зігнулися під її тягарем, тому що ніхто не навчав нас свободи. Навчали лише, як помирати за свободу.

Ось вона – свобода! Чи такою ми її очікували? Ми були ладні померти за свої ідеали. Змагатися в бою. А почалося «чехівське» життя. Без історії. Завалилися всі цінності, крім цінності життя.

Життя взагалі. Нові мрії: збудувати дім, купити гарну машину, посадити агрус... Свобода виявилася реабілітацією міщанства, зазвичай зневаженого в російському житті. Свободою Його Величності Споживання. Величі п'їтми. П'їтми бажань, інстинктів – прихованого людського життя, про яке ми мали приблизне уявлення. Протягом усієї історії виживали, а не жили. А тепер воєнний досвід уже не потрібен, його треба було забути. Тисячі нових емоцій, станів, реакцій... Якось раптово все довкола стало іншим: вівіски, речі, гроші, прапор... І сама людина. Вона стала барвистішою, окремішою, моноліт підірвали, і життя розсипалося на острівці, атоми, чарунки. Як у Даля: свобода-воля... воля-роздолля... простір. Велике зло перетворилося на віддалену оповідку, на політичний детектив. Ніхто вже не говорив про ідею, говорили про кредити, проценти, векселі, гроші не заробляли, а «робили», «вигравали». Чи це триватиме? «Неправда грошей у російській душі невитравна», – писала Цветаєва. Але ніби ожили й розгулюють нашими вулицями герої Островського та Салтикова-Щедріна.

У всіх, із ким зустрічалася, я запитувала: «Що це – свобода?» Батьки та діти відповідали по-різному. У тих, хто народився в СРСР, і тих, хто народився не в СРСР, немає спільного досвіду. Вони – люди з різних планет.

Батьки: свобода – відсутність страху; три дні в серпні, коли ми перемогли путч; людина, яка вибирає в крамниці зі ста сортів ковбаси, вільніша, ніж людина, яка вибирає з десяти сортів; коли людей не шмагають, але покоління, вільних від шмагання, нам ніколи не діждати; російська людина не розуміє свободи, їй потрібен «казак» і канчук.

Діти: свобода – кохання; внутрішня свобода – абсолютна цінність; коли ти не боїшся своїх бажань; мати багато грошей, тоді в тебе буде все; коли ти можеш жити так, щоб не замислюватися про свободу. Свобода – це нормально.

Шукаю мову. У людини багато мов: мова, якою говорять із дітьми, ще одна, це та, якою говорять закохані... А ще є мова, якою ми розмовляємо самі із собою, провадимо внутрішні розмови. На вулиці, на роботі, в мандрах – скрізь лунає щось інше, змінюються не лише слова, а й щось іще. Навіть уранці й увечері людина розмовляє по-різному. А те, що відбувається вночі між двома людьми, зовсім зникає з історії. Ми маємо тільки історію денної людини. Самогубство – нічна тема, людина перебуває на межі буття та небуття. Сну. Я хочу це зрозуміти з ретельністю денної людини. Почула: «Не боїтесь, що сподобається?»

Ідемо Смоленщиною. В одному селі зупинилися біля крамниці. Які знайомі (я й сама виросла на селі), вродливі, які славні обличчя – і яке принизливе, злиденне життя навколо. Розбалакалися про життя. «Питаєте про свободу? Зайдіть у наш магазин: горілка стоїть, яка хочеш: «Стандарт», «Горбачов», «Путінка», ковбаси навалом, і сиру, й риби. Банани лежать. Яка ще свобода потрібна? Нам цієї досить». – «А землю вам дали?» – «Хто на ній буде гарувати? Хочеш – бери. У нас лише Васька Крутой узяв. Молодшому хлопцеві вісім років, а він поряд із батьком за плугом іде. У нього, якщо наймешся працювати – не вкрадеш, не поспиш. Фашист!»

У Достоєвського в «Легенді про Великого інквізитора» відбувається суперечка про свободу. Про те, що дорога свободи є важкою, страдницькою, трагічною... «Для чого пізнавати це чортове добро і зло, коли це вартує аж стільки?» Людина повинна за всіх часів обирати: свобода або добробут і гаразди в житті, свобода зі стражданням або щастя без свободи. І більшість людей іде дорогою дорогою.

Великий інквізитор каже Христу, Який повернувся на землю:

«Навіщо ж Ти прийшов нам заважати? Адже Ти прийшов нам заважати і Сам це знаєш».

«Настільки поважаючи її (людину), Ти вчинив, наче вже їй не співчуваєш, тому що забагато від неї завимагав... Поважаючи її

менше, менше від неї й вимагав би, а це було б ближче до любові, адже легшим був би її тягар. Вона слабка й лукава... Чим завинила слабка душа, що не в змозі вмістити настільки страшних дарів?»

«Немає турботи безперервної й дошкульнішої для людини, ніж, залишившись вільною, відшукати чимшвидше того, перед ким уклонитися... й кому би мершій передати той дар свободи, з яким ця нещасна істота народжується...»

* * *

За дев'яностих... так, ми були щасливі, до тої нашої наївності вже не повернутися. Нам здавалося, що вибір зроблено, комунізм безнадійно програв. А все лише починалося...

Минуло двадцять років... «Не лякайте нас соціалізмом», – кажуть діти батькам.

Із розмови зі знайомим університетським викладачем: «Наприкінці дев'яностих студенти сміялися, – розповідав він, – коли я згадував про Радянський Союз, вони були впевнені, що перед ними відкривається нове майбутнє. Тепер картина інша... Сьогоднішні студенти вже дізналися, відчували, що таке капіталізм – нерівність, бідність, нахабне багатство, перед очима в них життя батьків, яким нічого не дісталось від пограбованої країни. І вони налаштовані радикально. Мріють про свою революцію. Носять червоні футболки з портретами Леніна та Че Гевари».

У суспільстві з'явився запит на Радянський Союз. На культ Сталіна. Половина молодих людей від 19 до 30 років вважають Сталіна «найбільшим політичним діячем». У країні, де Сталін знищив людей не менше, ніж Гітлер, новий культ Сталіна?! Знову в моді все радянське. Наприклад, «радянські кафе» – з радянськими назвами та радянськими стравами. З'явилися «радянські» цукерки і «радянська» ковбаса – із запахом і смаком, знайомими нам з дитинства. І, звісно, «радянська» горілка. На телебаченні десятки пе-

редач, а в інтернеті десятки «радянських» ностальгійних сайтів. У сталінські табори – на Соловки, в Магадан – ви можете потрапити туристом. Реклама обіцяє, що для повноти відчуттів вам видадуть табірну роботу, заступ. Покажуть відреставровані бараки. А наприкінці організують риболовлю...

Відроджуються старомодні ідеї: про велику імперію, про «залізну руку», «про особливий російський шлях»... Повернули радянський гімн, є комсомол, тільки він називається «Наші», є партія влади, що копіює комуністичну партію. У Президента влада, як у Генсека. Абсолютна. Замість марксизму-ленінізму – православ'я...

Перед революцією сімнадцятого року Александр Грін написав: «А майбутнє якимось припинило стояти на своєму місці». Минуло сто років і майбутнє знову не на своєму місці. Настав час *second-hand*.

Барикада – небезпечне місце для митця. Пастка. Там псується зір, звужується зіниця, світ втрачає кольори. Там – чорно-білий світ. Звідти людини вже не розгледіти, а бачиш лише чорну крапку – мішень. Я все життя – на барикадах, я б хотіла піти звідти. Навчитися радіти життю. Повернути собі нормальний зір. Проте десятки тисяч людей знову виходять на вулиці. Беруться за руки. У них білі стрічки на куртках. Символ відродження. Світла. І я з ними.

Зустріла на вулиці молодих парубків у майках із серпом і молотом і портретом Леніна. Чи знають вони, який він – комунізм?

Від редакції

Готуючи до друку українське видання, ми musiли розв'язати питання: що робити з мовою книжки? Адже вона сама є своєрідною пам'яткою радянської доби чи її відлунням. Співрозмовники цитують популярні радянські пісні та віршовані рядки, які були за тих часів у всіх «на слуху», авторка дає читачам змогу наче на власні очі «побачити» перебудовні та постперебудовні плакати, що з ними люди виходили на мітинги, фіксує тодішні реалії. Тож було вирішено залишити цитати без перекладу, адже такий різновид макаронічної мови, коли певні цитати або сталі вирази інкрустувалися в поточне мовлення російською, був надзвичайно характерним для СРСР. В оригінальному звучанні подаємо також радянські аббревіатури: *КПСС, КГБ, НКВД, ГКЧП, ГУЛАГ, СМЕРШ, ВОХР* і специфічну лексику: *енкаведисти, гебня, вождь, вертухай, вохривець, доходяга*. Російські прізвища, імена, по батькові подані українською мовою за фонетичним принципом.

Частина перша

РОЗРАДА
АПОКАЛІПСИСОМ

ІЗ ВУЛИЧНОГО ГОМОНУ ТА РОЗМОВ НА КУХНІ (1991–2001)

Про Іванка-дурника та золоту рибку

«Що я зрозумів? Я зрозумів, що герої певного часу рідко бувають героями іншого часу, крім Іванка-дурника. Та Ємелі. Улюблених героїв російських казок. Наші казки – про везіння, про мить, коли «пощастило». Про очікування чудесної допомоги, щоб усе до рота саме впало. Лежачи на печі, мати все. Щоб і пічка сама млинці пекла, а золота рибка всі бажання виконувала. Хочу те і хочу се. Хочу Царівну Прекрасну! І хочу жити в царстві іншому – з молочними річками та кисільними бережками. Ми – мрійники, звісно. Душа працює і страждає, а справи ледве рухаються, тому що на них сил уже бракує. справи стоять. Загадкова російська душа... Усі намагаються її зрозуміти... читають Достоевського... Що там у них за душею? А за душею в нас сама душа. Побалакати полюбляємо на кухні, почитати книжку. Головна професія – читач. Глядач. І водночас відчуття власної особливості, винятковості, хоча підстав для цього жодних, окрім нафти та газу. З одного боку, це якраз і заважає змінити життя, а з іншого боку, дає відчуття якогось сенсу. Завжди висить у повітрі, що Росія має створити, показати світові щось надзвичайне. Богообраний народ. Особливий російський шлях. Усуціль нас Обломови, лежать на дивані й очікують дива. А не Штольці»

Діяльних, метких Штольців зневажають за те, що зрубали улюблений березовий гай, вишневий садок. Заводики там будують, гроші роблять. Чужі для нас Штольці...»

«Російська кухня... Убога "хрущобна" кухонька: дев'ять–дванадцять (щастя!) квадратних метрів, за тонкою стінкою – туалет. Радянське планування. На вікні – цибуля в баночках з-під майонезу, в горщику – алое від нежиті. Кухня для нас – це не лише місце для приготування їжі, це і їдальня, й вітальня, й кабінет чи трибуна. Місце для колективних психотерапевтичних сеансів. У дев'ятнадцятому сторіччі вся російська культура жила в дворянських маєтках, а в двадцятому – на кухнях. І перебудова теж. Усе "шістдесятницьке" життя – це "кухонне" життя. Спасибі Хрущову! Це за його правління вийшли з комуналок, отримали власні кухні, де можна було лаяти владу, а головне – не боятися, адже на кухні всі свої. Там народжувалися ідеї, фантастичні проєкти. Розповідалися анекдоти... Анекдоти процвітали! Комуніст – це той, хто Маркса читав, а антикомуніст – це той, хто його зрозумів. Ми виростили на кухнях, і наші діти теж, вони разом із нами слухали Галича й Окуджаву. Крутили Висоцького. Ловили Бі-бі-сі. Розмови про все: про те, як усе хріново, і про сенс життя, про щастя для всіх. Згадую кумедний випадок... Засиділися якось за північ, наша дочка, їй було дванадцять років, там, на маленькому диванчику, заснула. А ми про щось голосно засперечалися. І вона крізь сон як заволає: "Не треба далі про політику! Знову Сахаров... Солженіцин... Сталін..." (Сміється.)

Нескінченний чай. Кава. Горілочка. А в сімдесяті роки пили кубинський ром. Усі були закохані у Фіделя! У кубинську революцію! Че в береті. Голлівудський красень! Нескінченні балачки. Страх, що нас прослуховують, напевно прослуховують. У середині розмови обов'язково хтось подивиться з усмішкою на люстру або на розетку: "Ви чуєте, товаришу майоре?". Неначе ризик... неначе гра... Отримували навіть якесь задоволення від цього брехливого життя. Мізерне число людей чинили опір відкрито, більше було "кухонних дисидентів". Із дулею в кишені...»

«Зараз соромно бути бідним, неспортивним... Не встигаєш, якщо коротко. А я з покоління двірників і сторожів. Був такий спосіб внутрішньої еміграції. Ти живеш і не помічаєш того, що навколо, як пейзаж за вікном. Ми з дружиною закінчили філософський факультет Петербурзького (тоді Ленінградського) університету, вона влаштувалася двірником, а я – грубником в котельню. Працюєш одну добу, дві – вдома. Інженер тоді отримував сто тридцять рублів, а я в котельні – дев'яносто, тобто, погоджуєшся втратити сорок рублів, а натомість отримуєш абсолютну свободу. Читали книжки, багато читали. Розмовляли. Гадали, що виробляємо ідеї. Мріяли про революцію, але боялися – не діждемося. Замкнено загалом жили, нічого не знали про те, що діється у світі. Були «кімнатними рослинами». Усе собі навігадували, як згодом з'ясувалося, нафантазували – і Захід, і капіталізм, і російський народ. Жили міражами. Такої Росії, як у книжках і на наших кухнях, ніколи не було. Тільки у нас в голові.

Під час перебудови все скінчилося... Настав капіталізм... Дев'яносто рублів стали десятьма доларами. На них не проживеш. Вийшли з кухонь на вулицю, й тут з'ясувалося, що ідей у нас немає, ми просто сиділи весь цей час і розмовляли. Звідкілясь з'явилися зовсім інші люди – молодики в малинових піджаках із золотими перстнями. І з новими правилами гри: гроші є – ти людина, грошей немає – ти ніхто. Кому цікаво, що ти Гегеля всього прочитав? «Гуманітарій» звучало як діагноз. Мовляв, усе, що вони вміють – це тримати книжку Мандельштама в руках. Відкрилося чимало незнаного. Інтелігенція потворно зубожіла. У нашому парку у вихідні кришнаїти встановлювали польову кухню й роздавали суп і щось там простеньке на друге. Ставала така черга охайних старих, що спазм у горлі. Дехто з них ховав обличчя. У нас на той час було вже двоє малих дітей. Ми справді голодували. Почали з дружиною торгувати. Брали на заводі чотиришість ящиків морозива та їхали на базар, туди, де багато людей. Холодильників жодних, через кілька годин морозиво вже текло. Тоді роздавали його голодним дітям. Скільки втіхи! Торгувала

дружина, а я то піднесу, то підвезу – все, що завгодно був ладен робити, тільки не продавати. Довго відчував себе некомфортно.

Раніше часто згадував наше "кухонне життя"... Яке було кохання! Які жінки! Ці жінки зневажали багатих. Їх не можна було купити. А зараз часу на почуття ні в кого немає – всі гроші заробляють. Відкриття грошей – як вибух атомної бомби...»

Про те, як ми полюбили й розлюбили Горбі

«Горбачовський час... Величезні натовпи людей зі щасливими обличчями. Сво-бо-да! Усі цим дихали. Газети хапали, як гарячі пиріжки. Час великих надій – ось-ось потрапимо в рай. Демократія – невідомий для нас звір. Як навіжені, бігали на мітинги: зараз дізнаємося всю правду про Сталіна, про ГУЛАГ, прочитаємо заборонені "Діти Арбату" Рибакіна та інші гарні книжки – і зробимося демократами. Як же ми помилялися! З усіх радіоточок волала ця правда... Мерщій-мерщій! Читайте! Слушайте! Не всі виявилися до цього готовими... Більшість людей не були налаштовані антирадянськи, вони хотіли тільки одного – гарно жити. Щоб можна було купити джинси, відеомагнітофон і найбільшу мрію – автомобіль! Усім бажалося яскравого одягу, смачної їжі. Коли я принесла додому солженіцинський "Архіпелаг ГУЛАГ", моя мама вжахнулася: "Якщо ти негайно не підеш із цією книжкою, то я тебе вижену з дому". У бабусі розстріляли чоловіка перед війною, а вона говорила: "Васьки не шкода. Арештували правильно. За довгий язик". "Бабусю, чому ти нічого мені не розповідала?" – питала я. – "Нехай моє життя здохне разом зі мною, щоб ви не постраждали". Так жили наші батьки та їхні батьки. Усе було розрівняно асфальтовим котком. Перебудову зробив не народ, це зробила одна людина – Горбачов. Горбачов і купка інтелігентів...»

«Горбачов – секретний американський агент... Масон... Зрадив комунізм. Комуністів – на смітник, комсомольців –

на звалище! Я ненавиджу Горбачова за те, що він украв у мене Батьківщину. Радянський паспорт, як найдорожчу річ, бережу. Так, ми стояли в черзі за синюшними курчатами та згнилою картоплею, але це була Батьківщина. Я її любив. Ви мешкали у "Верхній Вольті з ракетами" а я жив у великій країні. Росія завжди для Заходу – ворог, її бояться. Кістка в горлі. Нікому не потрібна сильна Росія – з комуністами чи без них. На нас дивляться як на склад – нафти, газу, лісу та кольорових металів. Нафту міняємо на труси. А була цивілізація без шмаття та мотлоху. Радянська цивілізація! Комусь було треба, щоб її не стало. Операція ЦРУ. Нами вже керують американці. Горбачову добряче за це заплатили... Рано чи пізно його віддадуть під суд. Сподіваюсь, Юда доживе до народного гніву. Я б охоче прострілив би йому потилицю на Бутовському полігоні. *(Стукає кулаком об стіл.)* Настало щастя, авжеж? З'явилися ковбаса й банани. Порпаємося в лайні і їмо все чуже. Замість Батьківщини – великий супермаркет. Якщо це називається свобода, то мені така свобода не потрібна. Тьху! Народ нижче плінтуса опустили, ми раби. Раби! За комуністів кухарка, як казав Ленін, керувала державою: робітники, доярки, ткачихи – а тепер у парламенті сидять бандюки. Доларові мільйонери. Їм у тюрмі слід сидіти, а не в парламенті. Надурили нас із перебудовою!

Я народився в СРСР, і мені там подобалося. Мій батько був комуністом, навчав мене читати по газеті «Правда». Кожне свято ми з ним ходили на демонстрацію. Зі сльозами на очах... Я був піонером, носив червону краватку. Прийшов Горбачов, і я не встиг стати комсомольцем, про що шкодую. Я – совок, так? Мої батьки – совки, дід і баба – совки? Мій совковий дід загинув під Москвою в сорок першому... А моя совкова бабка була в партизанах... Панове ліберали відробляють свою пайку. Хочуть, щоб ми своє минуле вважали чорною дірою. Я їх усіх ненавиджу: горбачова, шеварнадзе, яковлева, – напишіть із малої літери, так я їх ненавиджу. Я не хочу в Америку, я хочу в СРСР...»

«Це були чудові, наївні роки... Ми повірили Горбачову, зараз уже нікому так легко не повіримо. Чимало російських людей поверталися з еміграції на Батьківщину... Був такий підйом! Гадали, що зламаємо цей барак. Побудуємо щось нове. Я закінчила філологічний факультет МДУ і вступила до аспірантури. Мріяла займатися наукою. Кумиром тих років був Аверинцев, на його лекції сходилася вся освічена Москва. Зустрічалися й підтримували одне в одному ілюзію, що незабаром буде інша країна, і ми за це боремося. Коли я дізналася, що моя однокурсниця їде в Ізраїль, дуже здивувалася: «Невже тобі не прикро від'їжджати? У нас усе тільки починається».

Чим більше говорили та писали: "Свобода! Свобода!", тим швидше з прилавок зникали не тільки сир і м'ясо, а й сіль, і цукор. Порожні крамниці. Страшно. Усе на талони, як за війни. Нас врятувала наша бабуся, вона цілими днями бігала містом і «отоварювала» ці талони. Увесь балкон був щільно заставлений пральним порошком, у спальні стояли мішки з цукром і крупою. Коли видали талони на шкарпетки, тато заплакав: «Це кінець СРСР». Він відчув... Тато працював у конструкторському бюро на військовому заводі, займався ракетами, і йому це шалено подобалося. Він мав дві вищі освіти. Замість ракет завод почав штампувати пральні машини та пилососи. Тата скоротили. Вони з мамою були завзяті «перебудовники»: писали плакати, розносили листівки – і ось фінал... Розгубилися. Не могли повірити, що свобода – вона ось така. Не могли із цим змиритися. На вулицях уже кричали: "Горбачову гріш ціна, бережіть же Єльцина!". Несли портрети Брежнева в орденах, а портрети Горбачова – в талонах. Починалося царювання Єльцина: гайдарівські реформи й оце осоружне мені "купи-продай"... Щоб вижити, я їздила в Польщу з мішками лампочок і дитячих іграшок. Повний вагон: учителі, інженери, лікарі... Усі з мішками та торбами. Усю ніч сидимо й обговорюємо "Доктора Живаго" Пастернака... п'єси Шатрова... Як у Москві на кухні.

Згадую університетських друзів... Ми стали ким завгодно, але не філологами – топ-менеджерами рекламних агентств, банківськими службовцями, "човниками"... Я працюю в агентстві нерухомості в однієї пані, яка приїхала з провінції, колишній комсомольський працівник. У кого сьогодні фірми? Вілли на Кіпрі та в Маямі? У колишньої партноменклатури. Це до того, де слід шукати гроші партії... А наші лідери... шістдесятники... Вони крові на війні нанюхалися, але були наївні, як діти... Нам слід було днювати й ночувати на площах. Довершити справу до кінця – домогтися Нюрнберга для КПСС. Ми занадто швидко розійшлися по домівках. Фарцовщики та мінйайла взяли владу. І всупереч Марксові, після соціалізму будуємо капіталізм. *(Мовчить.)* Але я щаслива, що жила в цей час. Комунізм завалився! Усе, він уже не повернеться. Живемо в іншому світі й дивимося на світ іншими очима. Вільне дихання тих днів я ніколи не забуду...»

Про те, як прийшло кохання, а під вікнами танки

«Я була закохана, ні про що інше не могла й думати. Жила винятково цим. І ось мама вранці будить: "Танки – під вікнами! Здається, переворот!". Я крізь сон: "Мамо, це навчання". Дуля з маком! Під вікнами стояли справжні танки, я ніколи не бачила танків настільки близько. По телевізору показували балет "Лебедине озеро"... Прибігла мамина подруга, вона дуже хвилювалася, що заборгувала партійні внески за кілька місяців. Говорила, що в них у школі стояв бюст Леніна, вона його винесла в підсобку, а тепер – що з ним робити? Усе одразу стало на свої місця: цього не можна й того не можна. Диктор зачитувала Заяву про введення надзвичайного стану... Мамина подруга при кожному слові здригалася: "Боже мій! Боже мій!" Батько плював в телевізор...

Подзвонила Олегові... "Їдемо до Білого дому?" – "Їдемо!" Почепила значок із Горбачовим. Зробила бутербродів. У метро люди були мовчазні, всі сподівалися чогось лихого. Скрізь танки... танки... На броні сиділи не вбивці, а перелякані хлопці з винуватими обличчями. Бабусі годували їх вареними яйцями та млинцями. На душі стало легше, коли біля Білого дому я побачила десятки тисяч людей! Настрій у всіх чудовий. Відчуття, що ми все можемо. Скандували: "Єльцин, Єльцин! Єльцин!" Уже формувалися загони самооборони. Записували тільки молодих, а старшим відмовляли, й вони були незадоволені. Якийсь дідусь сердився: "У мене комуністи життя вкрали! Дайте хоча б померти гідно!" – "Шановний, відійдіть..." Зараз кажуть, що ми хотіли захистити капіталізм... Неправда! Я захищала соціалізм, але якийсь інший... не радянський... І я його захистила! Я так вважала. Ми всі так гадали... Через три дні танки вирушили з Москви, це вже були добрі танки. Перемога! І ми цілувалися, цілувалися...»

Сиджу на кухні в моїх московських знайомих. Тут зібралася чимала компанія: друзі, родичі з провінції. Згадали, що завтра чергова річниця серпневого путчу.

- Завтра – свято...
- А що тут святкувати? Трагедія. Народ програв.
- Під музику Чайковського совдепію поховали...
- Перше, що я зробила, взяла гроші й побігла до крамниць. Знала: хоч би чим воно закінчилося, а ціни зростуть.
- Зрадів: Горбі приберуть! Набрид уже цей базіка.
- Революція була декоративною. Спектакль для народу. Пам'ятаю цілковиту байдужість, хоч із ким не побалакаеш. Вичікували.
- А я подзвонив на роботу – і пішов робити революцію. Вигріб з буфету всі ножі, які були в домі. Розумів, що війна... потрібна зброя...

– Я був за комунізм! У нас в родині – всі комуністи. Замість коліскових мама співала нам революційні пісні. Й зараз онукам співає. «Ти що, з глузду з'їхала?» – кажу. А вона: «Я інших пісень не знаю». І дід був більшовик... і бабця...

– Ви ще скажіть, що комунізм – гарна казочка. У мого тата батьки зникли в таборах Мордовії.

– Я пішов до Білого дому разом із батьками. Тато сказав: «Ходімо. Бо ковбаси й гарних книжок не буде ніколи». Розбирали бруківку й будували барикади.

– Зараз народ протверезів, і ставлення до комуністів змінюється. Можна не приховувати... Я працював у райкомі комсомолу. Першого дня всі комсомольські квитки, чисті бланки та значки забрав додому і сховав у підвалі, потім картоплю нікуди було складати. Я не знав, навіщо вони мені потрібні, але уявив, як придуть опечатувати й усе це знищать, а це були дороги для мене символи.

– Ми могли піти вбивати одне одного... Бог оборонив!

– Наша дочка лежала в пологовому. Я прийшла до неї, а вона: «Мамо, революція буде? Громадянська війна почнеться?»

– Ну, а я закінчив військоve училище. Служив у Москві. Дали б нам наказ когось заарештувати, то, без жодних сумнівів, ми б цей наказ виконали. І багато хто виконав би його із завзяттям. Набрид хаос у країні. Усе раніше було чітко та зрозуміло, все за приписом. Був порядок. Військові люблять так жити. Взагалі люди полюбляють так жити.

– Я боюся свободи, прийде п'яний мужик і спалить дачу.

– Та які, людоньки, ідеї? Життя коротке. Нумо, вип'ємо!

19 серпня 2001 року – десятирічний ювілей серпневого путчу. Я в Іркутську – столиці Сибіру. Беру кілька блиц-інтерв'ю на вулицях міста.

Запитання:

– Що було би, якщо б ГКЧП переміг?

Відповідь:

– Зберегли б велику країну...

– Подивіться на Китай, де комуністи при владі. Китай став другою економікою у світі...

– Горбачова та Єльцина судили б як зрадників Батьківщини.

– Залили би країну кров'ю... і залюднили би концтабори.

– Не зрадили б соціалізм. Не розділилися б на багатих і бідних.

– Не було б жодної війни в Чечні.

– Ніхто не смів би говорити, що Гітлера перемогли американці.

– Я сам стояв біля Білого дому. І в мене відчуття, що мене ошукали.

– Що було б, коли б путч переміг? А він і переміг! Пам'ятник Дзержинському скинули, а Луб'янка залишилася. Будуємо капіталізм під керівництвом КГБ.

– Моє життя не змінилося б...

Про те, як речі дорівнялися до ідей і слів

«Світ розсипався на десятки різноколірних друзок. Як нам хотілося, щоб сірі радянські будні чимшвидше перетворилися на солодкі картинки з американського кіно! Про те, як ми стояли біля Білого дому, вже мало хто згадував... Ті три дні вразили світ, але не вразили нас... Дві тисячі людей мітингують, а решта їде повз і дивиться на них, як на ідіотів. Багато пили, у нас завжди багато п'ють, але тоді особливо багато пили. Суспільство завмерло: куди рушимо? Чи буде це капіталізм, чи буде це гарний соціалізм? Капіталісти гладкі, страшні – це нам втовкмачили з дитинства... (Сміється.)

Країна вкрилася банками і торговельними ятками. З'явилися зовсім інші речі. Не якісь неоковирні чоботи та старечі сукні,

а речі, про які ми завжди мріяли: джинси, дублянки... жіноча білизна й гарний посуд... Усе барвисте, гарне. Наші радянські речі були сірі, аскетичні, вони були схожі на військові. Бібліотеки й театри спорожніли. Їх замінили базари та комерційні крамниці. Усі захотіли бути щасливими, отримати щастя негайно. Як діти, відкривали для себе новий світ... Перестали умлівати в супермаркеті... Знайомий хлопець зайнявся бізнесом. Розповідав мені: вперше привіз тисячу банок розчинної кави – розхапали за кілька днів, купив сто пілососів – теж миттєво розмели. Куртки, светри, будь-яка дрібниця – тільки дай! Усі перевдягалися, перевзувалися. Змінювали техніку та меблі. Ремонтували дачі... Закортіло робити гарні парканчики й дахи... Почнемо іноді з друзями згадувати, так зі сміху вмираємо... Дикуні! Геть злиденні були люди. Усього слід було вчитися... За радянських часів дозволялося мати багато книжок, але не дорогу машину чи будинок. І ми вчилися гарно вдягатися, смачно готувати, вранці пити сік і йогурт... Я до цього зневажала гроші, тому що не знала, що це таке. У нашій родині не можна було говорити про гроші. Соромно. Ми вирости в країні, де гроші, можна сказати, були відсутні. Я, як усі, отримувала свої сто двадцять рублів – і мені вистачало. Гроші прийшли з перебудовою. Із Гайдаром. Справжні гроші. Замість "Наше майбутнє – комунізм" скрізь висіли розтяжки "Купуйте! Купуйте!" Хочеш – мандруй. Можеш побачити Париж... або Іспанію... Фієста... бій биків... Я про це читала в Хемінгвея, читала й розуміла, що ніколи цього не побачу. Книжки були замість життя... Так закінчилися наші нічні чування на кухнях і почалися заробітки, приробітки. Гроші стали синонімом свободи. Це хвилювало всіх. Найсильніші й найагресивніші зайнялись бізнесом. Про Леніна та Сталіна забули. Так ми врятувалися від громадянської війни, а то знову були би "білі" та "червоні". "Наші" – "не наші". Замість крові – речі... Життя! Вибрали гарне життя. Ніхто не хотів гарно вмирати, всі хотіли гарно жити. Інша річ, що прямикив на всіх не вистачило...»

«Радянський час... Слово мало священний, магічний статус. І за інерцією на інтелігентських кухнях ще говорили про Пастернака, варили суп, не випускаючи з рук Астаф'єва та Бикова, але життя весь час доводило, що це вже неважливо. Слова нічого не значать. У дев'яносто першому... Ми поклали нашу маму до лікарні з важкою пневмонією, і вона повернулася звідти героїнею, вона там безперервно говорила. Розповідала про Сталіна, про вбивство Кірова, про Бухаріна... Її були ладні слухати день і ніч. Люди тоді хотіли, щоб їм відкрили очі. А нещодавно вона знову потрапила до лікарні, й скільки там була, стільки мовчала. Років п'ять усього й минуло, а реальність уже розподілила ролі інакше. Героїнею цього разу була дружина значного бізнесмена... Усім заціпило від її розповідей... Який у неї будинок – триста квадратних метрів! Скільки прислуги: кухарка, нянька, водій, садівник... Відпочивати з чоловіком їздять у Європу... Музеї – зрозуміло, а бутіки... Бутіки! Один перстень стільки карат, а інший... А підвіски... золоті кліпси... Повний аншлаг! Про ГУЛАГ або про щось таке ані слова. Ну, було й було. Що тепер сперечатися зі стариганами?

Я заходила за звичкою в букіністичний – там спокійно стояли всі двісті томів "Всесвітньої бібліотеки" й "Бібліотека пригод", та сама – оранжева, якою я марила. Дивилася на корінці й довго вдихала цей запах. Лежали гори книжок! Інтелігенти розпродавали свої бібліотеки. Публіка, звісно, зубожіла, але не через це книжки виносили з дому, не лише через гроші – книжки розчарували. Цілковите розчарування. Було вже непристойно запитувати: "А що ти зараз читаєш?" У житті занадто багато змінилось, а в книжках цього немає. Російські романи не вчать, як домогтися успіху в житті. Як стати багатим... Обломов лежить на дивані, а герої Чехова весь час п'ють чай і скаржаться на життя... (Мовчить.) Не дай Бог жити за доби змін – кажуть китайці. Мало хто з нас зберігся таким, яким був. Кудись зникли порядні люди. Скрізь лікті та зуби...»

«Якщо про дев'яності... Я б не сказав, що це був гарний час, він був огидний. Відбувся переворот в умах на сто вісімдесят градусів... Хтось не витримав і з'їхав з глузду, лікарні для душевнохворих були переповнені. Я навідував там свого друга: хтось волає: "Я – Сталін! Я – Сталін!", а хтось: "Я – Березовський! Я – Березовський". Таких ціле відділення – сталіних і березовських. На вулицях постійно стріляли. Повбивали величезну кількість людей. Щодня відбувалися розборки. Ухопити. Встигнути. Доки інші не встигли. Когось розорили, когось посадили. Із трону – в підвал. А з іншого боку, кайф – усе відбувається на твоїх очах...

У банках стояли черги людей, які бажали почати свою справу: відкрити хлібну крамницю, продавати електроніку... Я теж був у цій черзі. І мене здивувало, як нас багато. Якась тітка у плетеному береті, хлопчина в спортивній куртці, здоровило, який скидався на зека... Більш як сімдесят років учили: не в грошах щастя, все найкраще в житті людина отримує безкоштовно. Кохання, наприклад. Але варто було з трибуни промовити: торгуйте, багатійте – все забули. Усі радянські книжки забули. Ці люди зовсім не були схожі на тих, із ким я сидів до ранку та бринькав на гітарі. Три акорди я абияк вивчив. Єдине, що їх об'єднувало з «кухонними» людьми, це те, що їм теж набридли червоні прапори й увесь цей непотріб: комсомольські збори, політзаняття... Соціалізм вважав людину дурненькою.

Я дуже добре знаю, що таке мрія. Усе дитинство я просив купити мені велосипед, і мені його не купили. Бідно жили. У школі я фарцював джинсами, в інституті – радянською військовою формою плюс символікою різною. Іноземці купували. Звичайна фарца. За радянських часів за це саджали на термін від трьох до п'яти років. Батько бігав за мною з ременем і кричав: «Спекулянт! Я під Москвою кров проливав, а виростив оце гівенце!». Учора злочини, сьогодні – бізнес. В одному місці купив цвяхи, в іншому набійки – упакував у поліетиленовий мішок і продав як новий товар. Приніс додому гроші. Накупив усього, повен холодильник. Батьки очікували, що за мною прийдуть і заарештують. *(Регоче.)*

Торгував побутовою технікою. Скороварками, пароварками... Приганняв із Німеччини машину з причепом цього добра. Усе йшло валом... У мене в кабінеті стояла коробка з-під комп'ютера, повна грошей, я тільки так розумів, що це гроші. Береш, береш із цієї коробки, а там ніяк не закінчується. Уже начебто все купив: тачку, квартиру... годинник «Роллекс»... Пам'ятаю це сп'яніння... Ти можеш виконати всі свої бажання, таємні фантазії. Я багато дізнався про себе: по-перше, що в мене немає смаку, а по-друге, що я закомплексований. Не вмю з грошима поводитися. Я не знав, що великі гроші мають працювати, вони не можуть лежати. Гроші – це ж випробування для людини, як влада, як кохання... Мріяв... І я поїхав до Монако. У казино Монте-Карло програв величезні гроші, дуже багато. Мене несло... Я був рабом своєї коробки. Є там гроші чи ні? Скільки їх? Їх має бути більше й більше. Мене вже не цікавило те, що цікавило раніше. Політика... мітинги... Помер Сахаров. Я пішов із ним попрощатися. Сотні тисяч людей... Усі плакали, і я плакав. А тут нещодавно читаю про нього в газеті: "Помер великий юродивий Росії". І я подумав, що він вчасно помер. Повернувся з Америки Солженіцин, усі кинулись до нього. Але він не розумів нас, а ми його. Іноземець. Він приїхав у Росію, а за вікном Чикаго...

Ким би я був, якби не перебудова? ІТРом із жалюгідною платнею... (Сміється.) А нині у мене своя очна клініка. Кількасот людей залежать від мене зі своїми сім'ями, дідусями, бабусями. Ви длубаетесь в собі, рефлектуете, а в мене цієї проблеми немає. Я працюю день і ніч. Закупив найновіше обладнання, відіслав хірургів до Франції на стажування. Але я не альтруїст, я добре заробляю. Усього досяг сам... У мене було тільки триста доларів у кишені... Починав бізнес із партнерами, від яких ви б зімліли, якби вони зараз увійшли до кімнати. Горили! Лютий погляд! Тепер їх уже немає, вони зникли, як динозаври. Ходив у бронешилеті, в мене стріляли. Якщо хтось їсть ковбасу гіршу, ніж я, мене це не цікавить. Ви ж усі хотіли, щоб був капіталізм. Мріяли! Не волайте, що вас ошукали...»

Про те, що ми виростили серед катів і жертв

«Ідемо ввечері з кіно. У калюжі крові лежить чоловік. На спині в плащі дірка від кулі. Біля нього стоїть міліціонер. Так я вперше побачив забиту людину. Невдовзі звук до цього. Дім наш великий, двадцять під'їздів. Щоранку у дворі знаходили тіло, й ми вже не здригалися. Починався справжній капіталізм. Із кров'ю. Я очікував, що буду приголомшений, але цього не було. Після Сталіна в нас інше ставлення до крові... Пам'ятаємо, як свої вбивали своїх... І про масові вбивства людей, які не знали, за що їх убивають... Це залишилося, це присутнє в нашому житті. Ми виростили серед катів і жертв... Для нас нормально – жити разом. Немає кордону між мирним і воєнним станом. Завжди війна. Увімкнеш телевизор – усі балакають «по фене»: і політики, і бізнесмени, і президент: відкати, хабарі, розпили... Людське життя – плюнуть і розтерти. Як у зоні...»

«Чому ми не засудили Сталіна? Я вам відповім... Щоб засудити Сталіна, слід засудити своїх рідних, знайомих. Найближчих людей. Розповім про свою родину... Тата посадили в тридцять сьомому, слава Богу, він повернувся, але відсидів десять років. Повернувся й дуже хотів жити... Сам дивувався, що йому після всього, що він бачив, хочеться жити... Так було не з усіма, зовсім не з усіма... Моє покоління виростило з батьками, які повернулись або з таборів, або з війни. Єдине, про що вони могли нам розповісти, так це про насильство. Про смерть. Вони рідко сміялися, багато мовчали. І пили... пили... І врешті спивалися. Другий варіант... Ті, кого не посадили, боялися, що посадять. Усе це не місяць або два, а роками тривало – роками! А якщо не посадили, то питання: чому всіх посадили, а мене ні? Що я роблю не так? Могли заарештувати, а могли скерувати на роботу в

НКВД... Партія просить, партія наказує. Вибір неприємний, але багато хто мусив його зробити... А тепер про катів... Звичайних, нестрашних... Доніс на тата наш сусід... дядько Юра... Через дурницю, як казала мама. Мені було сім років. Дядя Юра брав на риболовлю своїх дітей і мене, катав на коні. Ремонтував наш паркан. Розумієте, зовсім інший портрет ката виходить – звичайна людина, навіть добра... Нормальна... Заарештували батька й через кілька місяців забрали батькового брата. За Єльцина мені дали його справу, там лежало кілька доносів, один написала тітонька Оля... Племінниця... Вродлива жінка, весела... Гарно співала... Вона вже була стара, я спитав: «Тітко Олю, розкажи про тридцять сьомий рік...» – «Це був найщасливіший рік у моєму житті. Я була закохана», – відповіла вона мені... Батьків брат не повернувся додому. Зник. У тюрмі чи в таборі – невідомо. Мені було важко, але я все ж запитав про те, що мене мучило: «Тітко Олю, навіщо ти це зробила?» – «Де ти бачив чесну людину за сталінських часів?» (Мовчить.) А ще був дядько Павел, який служив у Сибіру, у військах НКВД... Розумієте, немає хімічно чистого зла... Це не тільки Сталін і Берія... Це і дядько Юра, і вродлива тітонька Оля...»

Перше травня. Цього дня комуністи проходять вулицями Москви багатотисячним маршем. Столиця знову «червоніє»: червоні прапори, червоні кульки, червоні футболки із серпом і молотом. Несуть портрети Леніна та Сталіна. Портретів Сталіна більше. Плакати: «В гробу ми видели ваш капіталізм!», «Красное знамя – на Кремль!» Звичайна Москва стоїть на тротуарі, «червона» котиться лавиною по проїжджій частині. Між ними весь час відбуваються пересварки, місяцями доходить до бійки. Поліція безсила розділити ці дві Москви. А я не встигаю записати все, що чую...

– Поховайте Леніна, причому без почестей.

– Американські лакеї! За скільки продали країну?

– Дурні ви, братове...

– Єльцин і його банда вкрали в нас усе. Пийте! Багатійте! Колись це закінчиться...

– Боятися народу відверто сказати, що будуюмо капіталізм? Зброю ладні схопити всі, навіть моя мама-домохазяйка.

– Багнетом багато чого можна зробити, але сидіти на ньому незручно.

– А я би буржуїнів клятих танками давив!

– Комунізм придумав єврей Маркс...

– Урятувати нас може лише одна людина – товариш Сталін. Його б нам на два дні... Розстріляв би їх усіх і нехай іде, лягає.

– І слава Тобі, Господи! Я всім святим поклонюсь.

– Сталінські с...и! У вас кров на руках ще не остигла. Царську родину навіщо вбили? Не пожаліли навіть дітей.

– Велику Росію не зробиш без великого Сталіна.

– Зас...ли народові мізки...

– Я проста людина. Сталін простих людей не чіпав. У нашому роду ніхто не постраждав – усі робітники. Летіли голови начальників, а проста людина жила спокійно.

– Червона гебня! Швидко договоритесь до того, що жодних таборів не було, крім піонерських. Мій дід був двірником.

– А мій землеміром.

– Машиністом...

Біля Білоруського вокзалу почався мітинг. Натовпи вибухав то оплесками, то криками: «Ура! Ура! Слава!». Зрештою вся площа вдарила пісню на мотив «Варшав'янки» – російської «Марсельези», з новим текстом: «Сбросим с себя либеральные цепи, / Сбросим кровавый преступный режим». Після цього, згорнувши прапори, хто швидко пішов у напрямку метро, хтось став у чергу до яток із пиріжками та пивом. Почалися народні

гуляння. Танцювали й веселилися. Стара жінка в червоній хустині кружляла і тупотіла навколо гармоніста: «Мы весело пляшем / У елки большой. / На Родине нашей / Нам так хорошо! / Мы весело пляшем, / Мы звонко поем, / и песенку нашу / Мы Сталину шлем...» Уже біля метро мене наздогнали п'яні «частушки»: «От...ися все плохое, при...сь хорощее».

Про те, що нам слід обирати: велику історію чи банальне життя?

Біля пивної ятки завжди гамірно. Народ різний. Тут зустрінеш професора, робітника, студента, бомжа... П'ють і філософують. Про те саме – про долю Росії. Про комунізм.

– Я – людина питуща. Чому я п'ю? Мені моє життя не подобається. Я хочу здійснити немислимий кульбіт за допомогою алкоголю та якимось чином перенестися в інше місце. І там всі буде гарно й добре.

– Для мене питання стоїть конкретніше: де я хочу жити – у великій країні чи в нормальній?

– Я любив імперію... Для мене життя після імперії нудне. Нецікаве.

– Велика ідея потребує крові. Сьогодні ніхто не хоче помирати десь там. На якійсь війні. Як у тій пісні: «Всюду деньги, деньги, деньги. / Всюду деньги, господа...». А якщо ви наполягаєте, що ми маємо мету, то яка вона? Кожному – «мерседес» і путівка до Маямі?

– Російській людині потрібно у щось вірити... Вірити у світле, піднесене. У нашій підсвідомості сидять імперія й комунізм. Нам ближче героїчне.

– Соціалізм змушував людину жити в історії... Бути присутньою при чомусь великому...

- Б...!! Ми такі духовні, ми такі особливі.
- Не було в нас демократії. Які ми з вами демократи?
- Остання велика подія в нашому житті – перебудова.
- Росія може бути тільки великою або не бути зовсім. Нам потрібна сильна армія.
- Ну на біса мені велика країна? Хочу жити в маленькій, такій, як Данія. Без ядерної зброї, без нафти та газу. Щоб ніхто мене не бив револьвером по голові. Може, тоді ми теж навчимося тротуари шампунем мити...
- Комунізм – невідповідне для людини завдання... У нас завжди так: чи то конституції хочеться, чи то севрюжини з хрінном...
- Як я заздрю людям, у яких була ідея! А ми зараз живемо без ідей. Хочу великої Росії! Я її не пам'ятаю, але знаю, що вона була.
- Була велика країна з чергою за туалетним папером... Я добре пам'ятаю, як смерділи радянські їдальні й радянські магазини.
- Росія врятує світ! І сама так врятується!
- Мій батько до дев'яносто років дожив. Казав, що у його житті нічого гарного не було, тільки війна. Це все, що ми вміємо.
- Бог – це нескінченне, яке є в нас... Нас створено за образом і подобою...

Про все...

«У мені радянського було дев'яносто відсотків... Я не розуміла, що відбувається. Пам'ятаю, як виступав по телебаченню Гайдар: учіться торгувати... ринок нас врятує... Купив на одній вулиці пляшку мінеральної води й продав її на іншій – це бізнес. Люди слухали нерозуміючи. Я приходила додому. Зачиняла двері й плакала. У мами інсульт, настільки її все це налякало. Може, вони хотіли щось гарне зробити, але їм не вистачило співчуття

до власного народу. Ніколи не забуду жебрущих старих, вони шеренгами стояли вздовж дороги. Запрані шапочки, залатані піджачки... Біжу на роботу і з роботи – боюся очі підвести... Працювала я на парфумерній фабриці. Замість грошей видавали нам парфуми... косметичку...»

«У нас у класі вчилася бідна дівчинка, її батьки загинули в автомобільній катастрофі. Вона залишилася з бабусею. Увесь рік ходила в одній сукенці. Так от, її нікому не було шкода. Яюсь швидко стало соромно бути бідним...»

«Про дев'яності не шкодує... Це був буремний, світлий час. Я, що раніше не цікавилася політикою й не читала газет – пішла балотуватися в депутати. Ким були прораби перебудови? Письменники, художники... Поети... На Першому з'їзді народних депутатів СРСР автографи можна було збирати. Мій чоловік – економіст, він божеволів від цього: "Запалювати словом людські серця – це поети вміють. Революцію ви зробите. А далі, далі – що? Як будуватимете демократію? Хто? Тепер зрозуміло, що у вас вийде". Сміявся з мене. Ми через це з ним розійшлися... Але він мав рацію...»

«Страшно стало, тому народ і пішов у храми. Коли я вірив у комунізм, мені не потрібна була церква. А дружина моя ходить зі мною через те, що в церкві священник каже їй: "Голубонько"».

«Мій батько був чесним комуністом. Я комуністів не звинувачую, я звинувачую комунізм. Досі не знаю, як мені ставитися до Горбачова... До цього Єльцина... Черги та порожні магазини забуваються швидше, ніж червоний прапор над Рейхстагом».

«Ми перемогли. А кого? Навіщо? По телебаченню на одному каналі йде фільм, де "червоні" б'ють "білих", а на іншому – хоробрі "білі" б'ють "червоних". Шизофренія!»

«Увесь час говоримо про страждання... Це наш шлях пізнання. Західні люди здаються нам наївними, тому що вони не страждають, як ми, в них є ліки від будь-якої вавочки. Зате ми сиділи в таборах, під час війни землю трупами завалили, голими руками гребли ядерне паливо в Чорнобилі. І зараз сидимо на уламках соціалізму. Як після війни. Ми такі терті, ми такі биті. У нас своя мова. Мова страждання.

Пробував поговорити про це зі своїми студентами... Сміялися мені в очі: "Ми не хочемо страждати. Для нас життя – це щось інше". Нічого ще не зрозуміли про наш недавній світ, а живемо в новому. Ціла цивілізація – на звалищі...»

ДЕСЯТЬ ІСТОРІЙ У ЧЕРВОНОМУ ІНТЕР'ЄРІ

про красу диктатури й таємницю метелика в цементі

Єлена Юрієвна С. – третій секретар райкому партії,
49 років

Чекали на мене вдвох – сама Єлена Юрієвна, з якою ми домовлялися про зустріч, і її московська подруга Анна Іллінічна М., яка приїхала в гості. Вона одразу ж включилася в розмову: «Давно хочу, щоб хтось пояснив мені, що з нами відбувається». Нічого в їхніх розповідях не збігалось, крім знакових імен: Горбачов, Єльцин... Але в кожній був свій Горбачов і свій Єльцин. І свої 90-ті.

Єлена Юрієвна:

– Хіба вже треба розповідати про соціалізм? Кому? Ще всі – свідки. Слово честі, я здивована, що ви до мене прийшли. Я – комуністка... номенклатура... Нам же зараз не дають слова... закривають рота. Ленін – бандит, Сталін... Ми всі злочинці, хоча на моїх руках немає ні краплини крові. Але на нас тавро, на всіх...

Може, через п'ятдесят або сто років про те наше життя, яке називалося соціалізмом, писатимуть об'єктивно. Без сліз і проклять. Почнуть розкопувати, як стародавню Трою. Нещодавно взагалі сказати щось добре про соціалізм було неможливо. На Заході після краху СРСР зрозуміли, що марксистські ідеї не закінчилися, їх слід розвивати. Не молитися на них. Маркс не був там ідолом, як у нас. Святим! Спочатку ми його обожнювали, а потім проголосили анафему. Усе перекреслили. Наука теж принесла людству незчисленні лиха. Нумо тоді знищувати вчених! Проклянімо батьків атомної бомби, а ще краще – почнімо з тих, хто порох винайшов! Із них... Хіба я не маю рації? (*Я не встигаю відповісти на її запитання.*) Правильно... правильно, що з Москви вибралися. У Росію, так би мовити, приїхали. У Москві коли гуляєш, здається, що й ми Європа: розкішні машини, ресторани... Золоті бані сяють! А ви послухайте, про що в нас люди говорять у провінції... Росія – це не Москва, Росія – це Самара, Тольяті, Челябінськ... Дупінськ який-небудь... Що на московських кухнях можна дізнатися про Росію? На тусовках? Бла-бла-бла... Москва – столиця якоїсь іншої держави, а не тієї, що за кільцевою дорогою. Туристичний рай. Москві не вірте...

До нас приїжджають й одразу: ну, це совок. Люди живуть дуже бідно навіть за російськими мірками. Лають багатих, зляться на всіх. Лають державу. Вважають, що їх обдурили, ніхто їм не казав, що буде капіталізм, вони думали, що соціалізм почнуть виправляти. Те життя, яке всі знали. Радянське. Доки вони на мітингах дерли горло: «Ельцин! Ельцин!» – їх обікрали. Без них поділили заводи та фабрики. І нафту, й газ – те, що, як то кажуть, від Бога. Але це тільки зараз зрозуміли. А в дев'яносто першому всі в революцію пішли. На барикади. Хотіли свободи, а що отримали? Ельцинську... бандитську революцію... Сина моєї подруги ледь не вбили за соціалістичні ідеї. Слово «комуніст» було образою. Свої хлопці у дворі ледь парубка не вбили. Знайомі. Сиділи в альтанці з гітарами й розмовляли: ось невдовзі, мовляв, підемо лавою на комуністів, вішати будемо їх на ліхтарях. Міша Слуцер –

тато його в нас у райкомі працював – він хлопчик начитаний, процитував їм англійського письменника Честертона: "людина без утопії набагато страшніша, ніж людина без носа...", і його за це – черевиками... чобітьми... "А, жидота! Хто революцію в сімнадцятому році робив?". Я пам'ятаю цей блиск в очах людей при початках перебудови, ніколи його не забуду. Комуністів ладні були лінчувати, висилати "по етапу"... У контейнерах для сміття валялися книжки Маяковського, Горького... Здавали на макулатуру твори Леніна. Я підбирала... Так! Отак!! Я ні від чого не відрікаюся! Нічого не соромлюся! Не змінювала масті й не перефарбовувалася із червоного кольору в сірий. Є такі люди: "червоні" прийдуть – вони радо зустрічають "червоних", "білі" прийдуть – вони радо зустрічають "білих". Відбувалися неймовірні кульбіти: вчора – комуніст, сьогодні – ультрадемократ. На моїх очах "чесні" комуністи перетворювалися на християн і лібералів. А я люблю й ніколи не розлюблю слово "товариш". Гарне слово! Совок? Прикусіть язика! Радянська людина була дуже гарною людиною, всна могла поїхати за Урал, у пустелю – заради ідеї, а не за долари. Не за чужі зелені папірці. Дніпрогес, Сталінградська битва, вихід у відкритий космос – це все вона. Великий Совок! Мені досі приємно писати – СРСР. Це була моя країна, а зараз я живу не у своїй країні. У чужій країні я живу.

Радянською я народилася... Наша бабуся не вірила в Бога, але вірила в комунізм. А наш тато до самої смерті чекав, що соціалізм повернеться. Уже впав Берлінський мур, розвалився Радянський Союз, а він все одно чекав. Навіки розсварився зі своїм найкращим другом, коли той назвав прапор червоною ганчіркою. Наш червоний прапор! Кумачевий! Тато був на фінській війні, за що вони воювали, він так і не зрозумів, але треба було йти, і він пішов. Про цю війну мовчали, називали її не війною, а фінською кампанією. Але тато нам розповідав... Тихо. Удома. Рідко, але згадував. Коли вип'є... Пейзаж його війни – зимовий: ліс і метрової глибини сніг. Фіни воювали на лижах, у білих маскхалатах, з'являлися скрізь несподівано, мов янголи. "Мов янголи" – це татові слова...

Могли за ніч вирізати заставу, цілу роту. Мертві... У татових спогадах мертві завжди лежали в калюжах крові, із сонної людини крові виходить дуже багато. Крові було стільки, що вона проїдала метровий сніг. Після війни тато не міг зарізати навіть курку. Кролика. Дуже засмучувався від вигляду будь-якої вбитої тварини й теплого запаху крові. Він боявся великих дерев із густою кроною, на таких деревах зазвичай ховалися фінські снайпери, їх називали "зозулями". (Мовчить.) Хочу додати... від себе... Після Перемоги наше містечко потопало у квітах, це буяння якесь було. Найголовніша квітка – жоржини, її клубні взимку треба було зберігати, щоб не замерзли. Боже борони! Їх закутували, вкладали, неначе малу дитину. Квіти росли біля будинків, за будинками, біля колодязів і вздовж парканів. Після страху особливо хочеться жити, радіти. А потім квіти зникли, зараз цього вже немає. А я пам'ятаю... Згадала ось... (Мовчить.) Тато... Провоював наш тато лише півроку й потрапив у полон. Як він потрапив у полон? Вони наступали через замерзле озеро, а артилерія противника була по кризі. Мало хто допливав до берега, а ті, хто допливав, вони вже були без сил і без зброї. Напівголі. Фіни їм тоді протягували руки. Рятували. Хтось хапався за цю руку, а хтось... Було чимало таких, хто не приймав допомоги від ворога. Їх так учили. А тато схопився за чиюсь руку, його витягли. Я добре пам'ятаю татове здивування: «Вони дали мені шнапсу, щоб я зігрівся. Одягли в сухе. Сміялися й ляскали по плечу: "Живий, Іване!"» Тато раніше ніколи не бачив ворогів зблизька. Не розумів, чому вони радіють...

Сорокового року закінчилася фінська кампанія... Радянських військовополонених обміняли на фінів, які перебували в нас у полоні. Назустріч одні одним вони йшли колонами. Фінів, коли вони порівнялися зі своїми, почали обіймати, тиснути їм руки... Наших зустріли не так, їх зустріли як ворогів. «Братики! Рідненькі!» – кинулися вони до своїх. – «Стояти! Крок убік – стріляємо!» Колону оточили солдати з вівчарками й повели їх у спеціально приготовані бараки. Навколо бараків – колючий дріт. Почалися допити... «Як ти потрапив у полон?» – спитав слідчий

тата. – «Мене фіни витягли з озера». – «Ти – зрадник! Ти рятував свою шкуру, а не Батьківщину». Тато теж вважав, що він винний. Їх так учили... Не було жодного суду. Вивели всіх на плац і зачитали перед шеренгою наказ: шість років таборів за зраду Батьківщині. Відправили до Воркути. Там вони будували залізницю у вічній мерзлоті. Боже мій! Сорок перший рік... Німці вже під Москвою... А їм не казали, що війна почалася – вони ж вороги, радітимуть. Уже вся Білорусь під німцями. Взято Смоленськ. Коли вони дізналися про це, одразу всі захотіли на фронт, писали листи начальнику табору... Сталіну... Їм відповідали: ви, мовляв, сволота, працюйте на перемогу в тилу, на фронті нам зрадники не потрібні. І вони... тато... я від тата це чула... вони всі плакали... (Мовчить.) Ось із ким би вам зустрітися... Але тата вже немає. Табір йому життя вкоротив. І перебудова. Він дуже страждав. Не розумів, що трапилося. Із країною, з партією. Наш тато... У таборі за шість років він забув, що воно – яблуко і капуста... простирadlo та подушка... Тричі на день їм давали баланду, буханець хліба – на двадцять п'ять осіб. А спали – під голову поліно, замість матраца – дошки на підлозі. Наш тато... Дивний він був, не такий тато, як в інших... Не міг вдарити коня або корову, штовхнути ногою собаку. Мені завжди було тата шкода. А інші чоловіки з нього сміялися: "Ну, який ти чоловік? Баба!". Мама плакала, що він... ну, що він не такий, як усі. Візьме в руки капустину й роздивляється... Помідор... Спершу взагалі мовчав, нічим із нами не ділився. Роки через десять заговорив. Не раніше... отак... Якийсь час у таборі він возив мертвих. За день збиралося десять-п'ятнадцять трупів. Живі поверталися в бараки пішки, а мертві – на санях. Із мертвих їм наказували знімати одяг, і мертві лежали на санях голі, як тушканчики. Це я говорю татовими словами... Плувано в мене виходить... Через почуття... хвилююся, так... Перші два роки в таборі ніхто з них не вірив, що виживе; про дім згадували ті, в кого був термін п'ять-шість років, а в кого десять-п'ятнадцять років про дім мовчали. Нікого вони не згадували: ані дружин, ані дітей, ані батьків. "Якщо почнеш згадувати,

не виживеш", – татові слова. А ми на нього чекали... "Ось тато повернеться... і мене не впізнає...", "Наш таточко..." Хотілося ще раз вимовити це слово "тато". І він повернувся. Бабуся побачила біля хвіртки людину в солдатській шинелі: "Солдатику, кого ви шукаєте?" – "Мамо, ти мене не впізнала?". Бабуся де стояла, там і впала. Так тато повернувся... Весь був обморожений, ноги й руки він ніколи не міг зігріти. Мама? Мама говорила, що тато повернувся після табору добрим, а вона боялася... Її лякали... що звідти повертаються злими. А наш тато хотів радіти життю. На всі випадки в нього була приказка: "Кріпися – найгірше ще попереду".

Забула... Забула, де це відбувалося... в якому місці? У пересильному таборі, чи що? На карачках у великому дворі повзали та їли траву. Дистрофіки, пелагрики. При татові не можна було ні на що поскаржитися, він знав: "аби вижити, людині потрібно три речі – хліб, цибуля та мило". Усього три речі... всього... Цих людей уже немає, наших батьків... Якщо хто залишився, то їх слід у музей, під скло, руками не торкатися. Скільки вони всього зазнали! Коли тата реабілітували, йому видали дві солдатські зарплати за всі страждання. Але в нас у домі дуже довго висів великий портрет Сталіна. Дуже довго... я це добре пам'ятаю... Жив тато без образи, він вважав, що це час був такий. Жорстокий час. Будували сильну країну. І побудували, і перемогли Гітлера! Татові слова...

Я зростала серйозною дівчинкою, справжньою піонеркою. Тепер усі вважають, що раніше в піонерську організацію заганяли. Нікуди не заганяли. Усі діти мріяли бути піонерами. Ходити гуртом. Із барабаном, з горном. Співати піонерські пісні: *«Край родной, навек любимый, / где найдешь еще такой!», «У власти орлиной орлят миллионы, и нами гордится страна...»* На нашій родині все ж була ця пляма, що тато сидів, мама боялася, що мене не приймуть у піонери або не одразу приймуть. А мені хотілося бути з усіма. Обов'язково, так... «Ти за кого: за місяць ясний, чи за сонце?» – влаштовували мені допит хлопці в

класі. Тут треба не схибити! "За місяць ясний" – "Правильно! За радянський край прекрасний". А скажеш "За сонце" – "За проклятого японця". Засміють, задражнять. Клялися ми одне одному так: "чесне піонерське" або "чесне ленінське". Найбільша клятва – "чесне сталінське слово". Батьки знали, якщо я сказала "чесне сталінське", я не обдурюю. Боже мій! Згадую не Сталіна, а згадую наше життя... Я записалася в гурток і вчилася грати на акордеоні. Маму за ударну працю нагородили медаллю. Не лише гідота була... і казармене життя... У таборі тато часто бачив освічених людей. І вже ніде він таких цікавих людей не зустрічав. Деякі з них писали вірші, й вони частіше виживали. Як і священики, ті молилися. І тато хотів, щоб усі його діти отримали вищу освіту. Мрія його. Ми всі – нас четверо дітей – закінчили інститути. Але він навчив нас і ходити за плугом, і косити траву. Я вмю подати на віз сіно, скласти копицю. "Усе може стати в пригоді", – гадав тато. Він мав рацію.

Мені зараз хочеться згадувати... Я хочу зрозуміти те, що прожито. Не тільки своє життя, а наше... радянське... Я не у захваті від власного народу. І від комуністів теж, і від наших комуністичних лідерів. Сьогодні особливо. Усі здрібніли, обуржуазилися, всі хочуть гарно, солодко хочуть жити. Споживати і споживати. Ухопити! Комуністи теж уже не ті. У нас є комуністи з річним прибутком у сотні тисяч доларів. Мільйонери! Квартира в Лондоні... палац на Кіпрі... Що це за комуністи? У чому ж їхня віра? Запитаєш – подивляться, як на несповна розуму. "Не розповідайте нам радянські казки. Оцього не треба". Зруйнували таку країну! Розпродали за безцінь. Нашу Батьківщину... щоб хтось міг лаяти Маркса та їздити по європах. Час такий же страшний, як і за Сталіна... Я відповідаю за свої слова! Напишете це? Не вірю... (*І я бачу – не вірять.*) Уже немає ні райкомів, ні обкомів. Попрощалися з радянською владою. А що отримали? Ринг, джунглі... Владу злодіїв... Хапали – хто швидше, пиріг великий. Боже мій! Чубайс... "прораб перебудови"... Тепер він хвалиться, лекції в усьому світі читає. Мовляв, в інших країнах капіталізм

складався століттями, а в нас за три роки. Діяли хірургічним методом... А якщо хтось накрив, то і слава Богу, може, їхні онуки будуть порядними людьми. Бррр!! І це демократи... *(Мовчить.)* Американський костюмчик приміряли, слухали дядю Сема. А американський костюмчик не налазить. Криво сидить. Отак!! Не за свободою побігли, а за джинсами... за супермаркетами... Купилися на яскраві упаковки... Тепер і в нас у магазинах повно всього. Достаток. Але гори ковбаси ніяк не пов'язані зі щастям. Зі славою. Був великий народ! Зробили з нього крамарів і мародерів... лабазників і менеджерів...

Прийшов Горбачов... Заговорили про повернення ленінських принципів. Загальне піднесення. Збудження. Народ давно очікував змін. Свого часу повірили Андропову... Ну, *кагебіст*, так... Як вам пояснити? *КПСС* уже не боялися. Біля пивної ятки мужики могли партію материти, а *КГБ* – ніколи... Ви що! У пам'яті сиділо... Знали, що залізною рукою, розпеченим залізом, "єжовою рукавицею"... Ці хлопці наведуть лад. Не хочеться повторювати банальні речі, але Чінгісхан гени нам зіпсував... і кріпацтво... Звикли, що бити всіх потрібно, без биття нічого не вийде. Андропов із цього й почав – із закручування гайок. Усі розсобачилися: в робочий час ходили в кіно, в баню, бігали магазинами. Чаї ганяли. Міліція почала рейди проводити, облави. Перевіряли документи і хапали прогульників просто на вулицях, у кафешках, магазинах і повідомляли на роботу. Штрафували, звільняли. Але Андропов важко хворів. Швидко помер. Ми їх ховали, ховали. Брежнев, Андропов, Черненко... Найпопулярніший анекдот до Горбачова: "Передаємо повідомлення ТАРС. Ви будете дуже сміятися, але помер черговий Генеральний секретар ЦК *КПСС*..." Ха-ха-ха... Народ на своїх кухнях сміявся, а ми на своїх. На п'ятачку свободи. Кухонні балачки... *(Сміється.)* Чудово пам'ятаю, як під час розмов вмикали голосно телевізор або радіо. Ціла наука. Учили одне одного, як прихитритися, щоб гебістам, які прослуховували телефонні розмови, нічого не було чути: прокручуеш диск – старі телефони були з дірочками для цифр

– вставляєш в одну з них олівець і фіксуєш... можна пальцем тримати, але ж палець втомлюється... Напевно, вас теж учили? Пам'ятаєте? Треба щось «секретне» сказати, відходили на дватри метри від телефону, від слухавки. «Стукачі», прослухування – це було скрізь, у всьому суспільстві згори і донизу, і ми в райкомі гадали: хто в нас стукач? Як потім з'ясувалося, підозрювала я невинну людину, а донощик був не один, їх було кілька. Ось на цих я ніколи б не подумала... Одна з них – наша прибиральниця. Привітна, добра жінка. Нещасна. Чоловік – п'яниця. Боже мій! Сам Горбачов... Генеральний секретар ЦК КПСС... Читала в одному його інтерв'ю, як під час конфіденційних бесід у себе в кабінеті він робив те саме – вмикав телевізор на всю гучність або радіо. Взагалі, абетка. Запрошував для серйозних розмов на свою дачу за місто. І вони там... Там вони виходили в ліс, гуляли й розмовляли. Пташки не донесуть... Усі чогось боялися, боялися й ті, кого боялися. Я боялася.

Останні радянські роки... Що я пам'ятаю? Відчуття сорому не залишало. За обвішаного орденами і Зірками Брежнєва й за те, що Кремль у народі прозивали комфортабельним будинком для людей похилого віку. За порожні крамниці. Плани виконуємо й перевиконуємо, а в магазинах нічого немає. Де наше молоко? М'ясо? Я й дотепер не розумію, куди це все зникало. Молоко закінчувалося через годину після того, як відчинялися крамниці. З обіду продавці стояли біля чисто вимитих лотків. На полицях – трілітрові банки березового соку й пачки солі, чомусь завжди мокрі. Кілька в банках. Усе! Викинуть у продаж ковбасу – її ментально розметуть. Сосиски та пельмені – делікатес. У райкомі весь час щось ділили: цьому заводу – десять холодильників і п'ять шуб, а цьому колгоспу – два югославських меблевих гарнітури й десять польських жіночих сумочок. Каструлі та жіночу білизну ділили... колготки... Це суспільство могло триматися тільки на страху. На «чрезвычайці» – чимбільше стріляти й чимбільше саджати. Але соціалізм із Соловками і Біломорканалом закінчився. Потрібен був якийсь інший соціалізм.

Перебудова... Був момент, коли люди знову потягнулися до нас. Вступали в партію. Великі в усіх очікування. Усі тоді були наївні – ліві і праві, комуністи й антирадянці. Усі – романтики. Сьогодні за це соромно, за ту свою наївність. Моляться на Солженіцина. Великий старець із Вермонта! Не лише Солженіцин, багато хто вже розумів що так, як ми живемо, жити не можна. Забрехалися. І комуністи – вірите ви мені чи ні? – теж це розуміли. Серед комуністів було чимало розумних і чесних людей. Щирих. Я особисто знала таких людей, найчастіше вони зустрічалися в провінції. Як мій батько... Батька не прийняли в партію, він постраждав від партії, але він їй вірив. Вірив партії та країні. Кожен ранок у нього починався з того, що він розгортав газету «Правда» і прочитував її від і до. Комуністів без партквитків було більше, ніж із партквитками, вони душею були комуністи. *(Мовчить.)* На всіх демонстраціях несли гасло «Народ и партия – едины!» Ці слова – не вигадка, це була правда. Я нікого не агітую, я розповідаю, як воно було. Уже все забули... Багато хто вступав у партію по совісті, а не тільки через кар'єру або з прагматичних міркувань: якщо я безпартійний і краду – мене посадять, якщо я вступаю в партію й краду – мене виженуть із партії, але не посадять. Я обурююся, коли про марксизм говорять презирливо, насмішкувато. Мерщій його – у сміттевий бачок! На звалище! Це велике вчення, воно переживе всі гоніння. І нашу радянську невдачу – теж. Тому що... є безліч причин... Соціалізм – це не тільки табори, стукачі й залізна завіса, це і справедливий, ясний світ: із усіма ділитися, слабких жаліти, співчувати, а не підгрибати все під себе. Мені кажуть: не можна було придбати машину, але ні в кого не було машини. Ніхто не носив костюми від Версаче й не купував будинок на Маямі. Боже мій! Очільники СРСР жили на рівні бізнесменів середньої руки, до олігархів їм не дотягти. Куди ж пак! Не будували вони собі яхт із душею з шампанського. Подумати тільки! По телевізору передають рекламу: купуйте мідні ванни – вартістю з двокімнатну квартиру. Для кого вони, скажіть? Позолочені дверні ручки... Це – свобода? Маленька, пересічна

людина – ніхто, вона – нуль. На дні життя. А тоді вона могла написати в газету, піти і поскаржитися в райком: на начальника або на погане обслуговування... на зрадливого чоловіка... Були дурниці, не заперечую, але хто сьогодні цю пересічну людину взагалі слухає? Кому вона потрібна? Пам'ятаєте радянські назви – вулиця Металургів, Ентузіастів... Заводська, Пролетарська... Маленька людина... Вона була головною... Декларація, ширма, як ви кажете, а зараз і ховатися нікому не треба. Немає грошей – іди геть! Під лавку! Вулиці перейменовують: Міщанська, Купецька, Дворянська... Навіть ковбасу я бачила "Князівську", а вино "Генеральське". Культ грошей та успіху. Виживає сильніший, із залізними біцепсами. Але не всі здатні йти по головах, виривати шматок в іншого. У когось природа така, що вони не можуть, а іншим гідко.

Із нею... (*Киває в бік подруги.*) Сперечаємося, звісно... Вона мені доводить, що для істинного соціалізму потрібні ідеальні люди, а їх немає. Ідея ця – маячня... казка... Наша людина вже нізащо не змінить свою уживану іномарку і паспорт із шенгенською візою на радянський соціалізм. А я вірю в інше: людство йде в бік соціалізму. До справедливості. Іншого шляху немає. Подивіться на Німеччину... Францію... Є шведський варіант. А які цінності в російського капіталізму? Зневага до «людців»... До тих, у кого немає мільйона, немає "мерседеса". Замість червоного прапора – Христос воскрес! І культ споживання... Людина засинає з думкою не про щось таке високе, а про те, що вона сьогодні чогось не придбала. Ви думаете, що країна розвалилася тому, що дізналися правду про ГУЛАГ? Так думають ті, хто книжки пише. А людина... нормальна людина історією не живе, вона живе простіше: закохалася, одружилася, діти народилися. Дім збудувала. Країна пропала через дефіцит жіночих чобіт і туалетного паперу, через те, що апельсинів не було. Оцих джинсів проклятих! Тепер наші магазини схожі на музеї. На театри. І мене хочуть перекопати, що ганчір'я від Версачі й Армані – це все, що необхідно людині. Що їй цього досить. Життя – це фінансові піраміди та векселі.

Свобода – це гроші, а гроші – свобода. А наше життя копійки не варте. Ну, це... ну, це... розумієте... У мене навіть слів немає, як назвати... Мені шкода моїх маленьких онучок. Шкода. Їм це по телевізору щодня вбивають у голову. Я не згодна. Я була й залишаюся комуністкою.

Перериваємося ненадовго. Незмінний чай, цього разу з вишневим варенням, звареним за власним рецептом господині.

Вісімдесят дев'ятий рік... Я на той час уже була третім секретарем райкому партії. На партроботу мене взяли зі школи, я викладала російську мову та літературу. Моїх улюблених письменників – Толстого, Чехова... Коли запропонували – злякалася. Така відповідальність! Але жодної хвилини не вагалася, був щирий порив – служити партії. Того літа я приїхала додому у відпустку. Зазвичай я прикрас не ношу, а тут купила собі якесь намисто дешевеньке, мама мене побачила: "Ти – як цариця". Була від мене у захваті... ну, не від намиста ж! Тато сказав: "Ніхто з нас тебе ні про що просити не прийде. Ти маєш бути чистою перед людьми". Батьки пишалися! Були щасливі! А я... я... що відчувала я? Чи вірила я партії? Чесно відповім – вірила. І досі вірю. Із партійним квитком не розлучуся, хай би що трапилося. Чи вірила я в комунізм? Чесно скажу, брехати не буду: я вірила в можливість справедливого влаштування життя. І зараз... я вже казала... вірю. Мені набридло слухати розповіді про те, як нам погано жилося за соціалізму. Я пишаюся радянським часом! Розкішного життя не було, але нормальне життя було. Були кохання та дружба... Сукні та черевички... Жадібно слухали письменників та артистів, а тепер уже ні. Місце поетів на стадіонах зайняли ворожбити й екстрасенси. Ворожбитам вірять, як в Африці. Наше... радянське життя... це була спроба альтернативної цивілізації, якщо хочете. Якщо з пафосом... Влада народу! Ну, не можу заспокоїтися! Де ви сьогодні побачите доярок, токарів або машиністів метро? Немає їх – ні на сторінках газет, ні на екранах телевізорів, ні в Кремлі, коли вручають ордени та медалі. Ніде їх немає. Всюди нові герої: банкіри та бізнесмени,

моделі й інтердівчата... менеджери... Молоді ще можуть пристосуватися, а старі помирають мовчки, за зачиненими дверима. У злиднях умирають, у забутті. У мене пенсія – п'ятдесят доларів... (Сміється.) І в Горбачова, я читала, п'ятдесят доларів... Про нас кажуть: "Комуністи жили в хоромах, їли чорну ікру ложками. Собі вони побудували комунізм". Боже мій! Я вас водила своїми "хоромами" – звичайна двокімнатна квартира, загальна площа – п'ятдесят сім метрів. Нічого не сховала: радянський кришталь, радянське золото...

– А спецполіклініки та спецпайки, «свої» черги на отримання квартир і казенні дачі... партійні санаторії?

– Чесно? Було це... ну, було... але здебільшого там... (Підносить руку вгору.) А я завжди внизу, найнижча ланка влади. Внизу, біля людей. Завжди на очах. Якщо десь і було... не сперечатимуся... Не заперечую! Читала, як і ви, в перебудовних газетах... що діти секретарів ЦК літали полювати в Африку. Діаманти скуповували... Однак не порівняти це з тим, як живуть зараз «нові росіяни». Із їхніми замками та яхтами. Подивіться, що набудували вони навколо Москви. Палаці! Двометрові мури, дріт із електрострумом, відеоспостереження. Озброєні охоронці. Як на зоні або секретному військовому об'єкті. Що, там Біл Гейтс живе, комп'ютерний геній? Чи Гаррі Каспаров, чемпіон світу з шахів? Там живуть переможці. Грамадянської війни наче не було, а переможці є. Там вони – за муром. Від кого вони ховаються? Від народу? Народ думав, що прожене комуністів і настане чудовий час. Райське життя. Замість вільних людей з'явилися оці з мільйонами та мільярдами... Гангстери! Стріляють серед білого дня... Навіть у нас одному бізнесменові балкон рознесли. Нікого не бояться. Літають у приватних літаках із позолоченими унітазами, ще й вихваляються. Сама бачила по телевізору... Один такий демонстрував свій годинник вартістю в бомбардувальник. А інший – мобільник з діамантами. І ніхто! Ніхто не крикне на всю Росію, що це соромно. Гидко. Колись були Успенський і Короленко. Шолохов написав Сталінові листа на захист селян. Тепер я хочу... Ви у мене запиту-

ете, а я хочу запитати у вас: де наша еліта? Чому я читаю щодня в газетах думки з будь-якого приводу Березовського і Потаніна, а не Окуджави... Іскандера... Як таке трапилося, що ви поступилися своїм місцем? Своєю кафедрою... І першими побігли до недоїдків зі столу олігархів. На послуги. Російська інтелігенція раніше не бігала й не прислужувала. А тепер нікого не залишилося – немає нікого, хто скаже про дух, окрім попа. А де перебудовники?

У комуністів мого покоління було мало спільного з Павкою Корчагіним. Із першими більшовиками з портфелями та револьверами. Від них залишилася тільки військова лексика: «солдати партії», «трудовий фронт», «битва за врожай». Ми вже не відчували себе солдатами партії, ми були службовцями партії. Клерки. Був такий обряд – світле майбутнє: в актовій залі висів портрет Леніна, в кутку стояв червоний прапор. Обряд... ритуал... Солдати були вже не потрібні, потрібні були виконавці: «давай-давай», а як ні – то «партквиток на стіл». Наказали – зробив. Доповів. Партія не військовий штаб, це апарат. Машина. Бюрократична машина. Гуманітаріїв на службу брали рідко, партія їм не довіряла від часів Леніна, який писав про інтелігентів: "не мозок, а лайно нації". Таких, як я, було мало. Філологів. Кадри кували з інженерів, зоотехників, із тих, чия спеціальність – машини, м'ясо та зерно, а не людина. Кузні партійних кадрів – сільськогосподарчі інститути. Потрібні були діти робітників і селян. Із народу. Бувало дуже кумедно: ветеринара, наприклад, могли взяти на партійну роботу, а лікаря-терапевта – ні. Не зустрічала там ані ліриків, ані фізиків. Що ще? Субординація, як в армії... Шлях нагору повільний, зі шабля на шабель: лектор райкому партії, потім – завідувач парткабінету... інструктор... Третій секретар... другий секретар... Я всі шаблі за десять років пройшла. Це зараз молодші наукові співробітники і завлаби кермують країною, голова колгоспу чи електрик стає президентом. Замість колгоспу – одразу країна! Це трапляється тільки під час революції... *(Запитання – чи то до мене, чи то до себе.)* Не знаю, як назвати те, що відбулося в дев'яносто першому...

Революція чи контрреволюція? Ніхто не намагається навіть пояснити, в якій країні ми живемо. Яка в нас ідея, крім ковбаси? Що будуємо... Ідемо вперед – до перемоги капіталізму. Так? Сто років лаяли капіталізм: страховище... монстр... А тепер пишаємося, що в нас буде, як у всіх. Якщо станемо як усі, кому ми будемо цікаві? Народ-богоносець... надія всього прогресивного людства... (Іронічно.) Про капіталізм у всіх таке ж уявлення, як нещодавно про комунізм. Мрії! Судять Маркса... звинувачують ідею... Ідея-вбивця! А я звинувачую виконавців. У нас був сталінізм, а не комунізм. А зараз ані соціалізму, ані капіталізму. Ані східної моделі, ані західної. Ані імперії, ані республіки. Бовтаємося, як... Промовчу... Сталін! Сталін! Ховають його... ховають... А закопати ніяк не виходить. Не знаю, як у Москві, а в нас його портрети ставлять під лобову шибу в автомобілях. В автобусах. Далекобійники особливо його люблять. У мундирі генералісімуса... Народ! Народ! А що народ? Народ сам про себе сказав: із нього й дубина, й ікона. Як із дерева... Що зробиш, те й буде... Хитається наше життя між бараком і бардаком. Зараз маятник посередині... Півкраїни чекає на нового Сталіна. Ось прийде він і дасть усьому лад... (Знову мовчить.) У нас... звісно... в райкомі теж було багато розмов про Сталіна. Партійна міфологія. Її передавали з покоління в покоління. Усі полюбляли розмови про те, як жили за Хазяїна... Сталінські порядки були такі: наприклад, завідувачам секторів ЦК розносили чай із бутербродами, а лекторам – просто чай. Запровадили посаду заступника завідувача сектору. Як бути? Їм вирішили подавати чай без бутербродів, але на білій серветці. Уже вони відзначені... Дісталися на Олімп до богів, до героїв. Тепер треба протиснутися до місця біля корита... Так було і за Цезаря, і за Петра Першого. І так буде завжди. Помилуйтеся своїми демократами... Взяли владу й одразу – куди? До годівниці. До рога достатку. Годівниця прикінчила не одну революцію. На наших очах... Єльцин боровся з привілеями й називав себе демократом, а тепер любить, коли його величають царем Борисом. Перетворився на хрещеного батька...

Перечитала «Окаянні дні» Івана Буніна. (*Бере з полиці книжку. Знаходить закладку й читає.*) «Пам'ятаю старого робітника біля брами будинку, де раніше були "Одесские Новости", першого дня входження більшовиків. Раптом вискочила з-під брами юрба хлопчаків зі стосами тільки-но віддрукованих "Известий" і з криками: "На одеських буржуїв накладено контрибуцію в 500 мільйонів!" – Робітник захрипів, захлинувся від гніву та злорадства: "Мало! Мало!"». Вам це нічого не нагадує? Мені... так... Нагадує... Горбачовські роки... перші бунти... Коли народ почав сунути на площі й вимагати – то хліба, то свободи... То горілки та курива... Страх! Інсульти й інфаркти в багатьох партпрацівників. «У кільці ворогів», як партія вчила, жили, в «обложеної фортеці». До світової війни готувалися... Найбільше боялися ядерної війни, а розпаду не очікували. Не очікували... ніяк... Звикли до травневих і жовтневих колон, до плакатів: «Дело Ленина переживет века», «Партия – наш рулевой». А тут не колони, а стихія. Не радянський народ, а якийсь інший, незнайомий нам. І плакати інші: «Коммунистов под суд!», «Раздушим коммунистическую гадину!» Одразу згадався Новочеркаськ... Інформацію було закрито, але ми знали... Як за Хрущова голодні робітники вийшли на вулиці... Їх розстріляли... Тих, хто залишився живим, розпиляли по таборах, і досі їхні рідні не знають, де вони... А тут... тут уже перебудова... Стріляти не можна, саджати теж. Слід розмовляти. А хто з нас міг вийти до натовпу й виголосити до нього промову? Почати діалог... агітувати... Ми були апаратчиками, а не промовцями. Я, наприклад, читала лекції й капіталістів таврувала, негрів в Америці захищала. У моєму кабінеті стояло повне зібрання творів Леніна... п'ятдесят п'ять томів... Але хто його посправжньому читав? Перегортали в інститутах перед іспитами: «Религия – опиум народа» та «всякий боженька есть трюположество».

Страх був панічний... Лектори, інструктори, секретарі райкомів і обкомів – усі ми боялися виїжджати до робітників на завод, до студентів у гуртожиток. Лякалися телефонних дзвінків. А

раптом запитують про Сахарова або про Буковського... що відповідати? Вороги вони радянської влади чи вже не вороги? Як оцінювати "Діти Арбату" Рибаківа та п'єси Шатрова? Жодної команди згори... Раніше тобі сказали – ти виконав доручення, провів лінію партії в життя. А тут: страйкують вчителі, вимагають підвищення зарплатні, молодий режисер у якомусь заводському клубі репетирує заборонену п'єсу... Боже мій! На картонній фабриці робітники на тачці вивезли за ворота свого директора. Горлали. Били шибки. Уночі зачепили залізним тросом і звалили пам'ятник Леніну. Крутили йому дулі. Партія розгубилася... Я пам'ятаю розгублену партію... Сиділи у своїх кабінетах за засунутими шторами. Біля входу до будівлі райкому вдень і вночі чергував підсилений наряд міліції. Боялися народу, а народ ще за інерцією боявся нас. Потім боятися перестали... Збиралися на площі тисячі людей... Плакат запам'ятала: "Даєшь 1917 год! Революцию!". Була приголомшена. Петеушники якісь із ним стояли... молоді хлопці... Пташенята! Одного разу прийшли в райком парламентарі: "Покажіть свій спецмагазин! У вас там всього повно, а наші діти від голоду непритомніють на уроках". Жодних норкових шуб і чорної ікри в нашому буфеті вони не знайшли, але все одно не повірили: "Дурите простих людей". Усе зрушило з місця. Захиталося. Горбачов був слабкий. Лавірував. Ніби він за соціалізм... і капіталізму хочеться... Більше думав про те, як сподобатися в Європі. В Америці. Там йому аплодували: "Горбі! Горбі! Оце так Горбі!" Забалакав перебудову... (Мовчить.)

Соціалізм помирав на наших очах. І прийшли ці залізні хлопчики.

Анна Іллінічна:

– Це було нещодавно, але це було в іншу епоху... В іншій країні... Там залишилася наша наївність, наш романтизм. Довірливість. Хтось не хоче про це згадувати, тому що неприємно, ми пережили багато розчарувань. Ну, хто сказав, що нічого не змінилося? Біблію не можна було перевезти через кордон. Це забули? У подарунок із Москви я возила родичам до Калуги борошно й мака-

рони. І вони були щасливі. Забули? Ніхто вже не стоїть у черзі за цукром і милом. І немає талонів на пальто.

Я полюбила Горбачова одразу! Тепер його проклинають: "Зрадник СРСР!", "Горбачов продав країну за піцу!" А я пам'ятаю наше здивування. Потрясіння! Нарешті в нас нормальний лідер. Не соромно за нього! Одне одному переказували, як у Ленінграді він зупинив кортеж і вийшов до народу, а на якомусь заводі відмовився від дорогого подарунка. Під час традиційного застілля випив лише склянку чаю. Усміхається. Виступає без папірця. Молодий. Ніхто з нас не вірив, що радянська влада коли-небудь закінчиться й у крамницях з'явиться ковбаса, а за імпортними бюстгальтерами не будуть ставати у кілометрові черги. Звикли все «по знайомству» діставати: передплату на «Всесвітню бібліотеку», шоколадні цукерки й ендеєрівські спортивні костюми. Дружити з м'ясником, щоб купити шматок м'яса. Радянська влада здавалася вічною. Вистачить іще на дітей та онуків! А вона несподівано для всіх закінчилася. Тепер зрозуміло, що й сам Горбачов цього не очікував, він хотів щось змінити, але не знав – як. Ніхто не був готовий. Ніхто! Навіть ті, хто довбав ці мури. Я – звичайний технолог. Не герой, ні... й не комуністка... Завдяки своєму чоловікові, він – художник, я рано потрапила в богемне середовище. Поети, художники... Серед нас не було героїв, ні в кого не вистачило сміливості стати дисидентом, відсидіти у в'язниці чи в психушці за свої переконання. Жили з дулею в кишені.

Сиділи на кухнях, лаяли радянську владу й розповідали анекдоти. Читали самвидав. Якщо хтось діставав нову книжку, він міг прийти в дім до друзів о будь-якій годині – навіть о другій-третьій годині ночі, все одно це був бажаний гість. Я добре пам'ятаю те нічне московське життя... особливе... Там були свої герої... Свої боягузи та зрадники... Свій захват! Пояснити це людині непосвяченій неможливо. Насамперед наш захват я не можу пояснити. І не можу пояснити інше... Ось це... нічне наше життя... ну зовсім воно не було схоже на денне. Аніскільки! Уранці ми всі йшли

на роботу й ставали звичайними радянськими людьми. Як і вся решта. Гарували на режим. Або ти конформіст, або тобі слід іти у двірники чи охоронці, іншого способу зберегти себе не було. Поверталися зі служби додому... І знову пили горілку на кухнях, слухали забороненого Висоцького. Ловили крізь тріскотіння глушилок "Голос Америки". Я досі пам'ятаю це чудове тріскотіння. Крутили нескінченні романи. Закохувалися, розходилися. І багато хто при цьому відчував себе сумлінням нації, вважали, що мають право повчати свій народ. А що ми про нього знали? Те, що прочитали в «Записках мисливця» Тургенева й у наших «деревенщиків». У Распутіна... Белова... Я навіть свого батька не розуміла. Кричала йому: "Тату, якщо ти не повернеш їм свій партвоток, то я з тобою не розмовлятиму". Тато плакав.

У Горбачова було влади більше, ніж у царя. Необмежена влада. А він прийшов і сказав: "Так далі жити не можна". Його славнозвісна фраза. І країна перетворилася на дискусійний клуб. Сперечалися вдома, на роботі, в транспорті. Через різні погляди сім'ї розпадалися, діти сварилися з батьками. Одна моя знайома настільки розсварилася із сином і невісткою через Леніна, що вигнала їх на вулицю, вони жили взимку за містом на холодній дачі. Театри спустіли, всі сиділи вдома перед телевізором. Давали прямі репортажі з Першого з'їзду народних депутатів СРСР. Перед цим була ціла історія, як ми обирали цих депутатів. Перші вільні вибори! Справжні! У нашому окрузі були дві кандидатури: якийсь партійний чиновник і молодий демократ, університетський викладач. Пам'ятаю і зараз його прізвище – Малишев... Юра Малишев. Зараз він, я випадково дізналася, займається агробізнесом – помідорами й огірками торгує. А тоді – революціонер! Виступав і говорив таку крамолу! Нечувану! Марксистсько-ленінську літературу називав малолітражною... нафталінною... Шосту статтю Конституції вимагав скасувати, а це стаття – про керівну роль КПСС. Наріжний камінь марксизму-ленінізму... Я слухала й не могла собі це уявити. Маячня! Хто дасть... дозволить зачепити? Усе розвалиться... Це ж скріпи... Настільки ми були всі зомбовані. Я радянську людину видушувала із себе роками, відрами черпа-

ла. (Мовчить.) Наша команда... Нас зібралось близько двадцяти добровільних помічників, після роботи ми обходили квартири у своєму районі й агітували. Малювали плакати: "Голосуй за Малишева!" І увявіть – він переміг! Із великою перевагою. Перша наша перемога! Потім ми всі чманіли від прямих репортажів зі З'їзду – депутати висловлювалися ще відвертіше, ніж ми на кухнях або не далі двох метрів від кухні. Усі прикипіли до телевізорів, як наркомани. Не могли відірватися. Ось зараз Травкін їм дасть! Да-а-ав!! А Болдирев? Зараз він... Оце молодець!

Неймовірна пристрасть до газет і журналів, до преси більше, ніж до книжок. Наклад "товстих журналів" рвонули вгору до мільйонів примірників. Уранці в метро з дня у день перед очима та сама картина: весь вагон сидить і читає. Ті, хто стоїть – теж читають. Обмінюються одне з одним газетами. Незнайомі люди. Ми з чоловіком передплачували двадцять назв, одну платню цілком витрачали на передплату. Із роботи я бігла чимдуж додому, щоб залізити в халат і читати. Нещодавно померла моя мама, вона казала: «Я помираю, як щур на смітнику». Її однокімнатна квартира нагадувала читальну залу: журнали, газети – стосами на книжкових полицях, у шафі. На підлозі й у передпокої. Безцінний "Новый мир" і "Знамя"... "Даугава"... Скрізь – коробки вирізок. Великі коробки. Я відвезла все на дачу. Викинути шкода, віддати – кому? Макулатура нині! А все читано-перечитано. Багато підкреслень – червоним олівцем, жовтим. Червоним – найважливіше. Півтонни, гадаю, в мене лежить. Усю дачу забито.

Віра була щира... наївна віра... Повірили, що ось зараз... уже стоять на вулиці автобуси, які повезуть нас у демократію. Будемо жити в гарних будинках, а не в сірих «хрущовках», побудуємо автобани замість роздовбаних доріг, станемо всі добримі. Раціональних доказів цьому ніхто не шукав. Їх і не було. А навіщо? Вірили серцем, а не розумом. І голосували на виборчих дільницях серцем. Ніхто конкретно не казав, що слід робити: свобода – і все. Якщо ти сидиш у замкненому ліфті, то мрієш про одне – щоб ліфт відчинився. У тебе щастя, коли його відчинили.

Ейфорія! Ти не думаєш про те, що ти зараз повинен щось робити... Ти нарешті дихаєш на повні груди... Ти вже щасливий! Моя подруга побралася із французом, він працював у московському посольстві. І ось він увесь час від неї чув: подивись, мовляв, яка в нас, у росіян, енергія. "Ти мені поясни, для чого ця енергія?" – питав він у неї. Ані вона, ані я не могли нічого йому пояснити. Я йому так і відповідала: б'є енергія – і все. Я бачила навколо себе живих людей, живі обличчя. Які всі були тоді гарні! Звідки взяли-ся ці люди? Вчора ж їх ще не було!

Телевізор у нас вдома не вимикався... Програму «Новости» дивилися щогодини. У мене щойно народився син, я виходила з ним у двір і обов'язково брала з собою приймач. Люди собак вигулювали з приймачами. Кепкуємо тепер із сина: ти в нас із дитинства – в політиці, а йому це не цікаво. Слухає музику, вивчає мови. Хочє побачити світ. Іншим живе. Наші діти не схожі на нас. На кого вони схожі? На свій час, одне на одного. А ми тоді... Ой-ой! Зараз Собчак на З'їзді виступає... Усі кидають справи й біжать до екрана. Мені подобалося, що Собчак у якомусь гарному, здається, вельветовому піджаку, краватка зав'язана «по-європейськи». Сахаров на трибуні... Отже, у соціалізму може бути «людське обличчя»? Ось воно... Для мене це було обличчя академіка Ліхачова, а не генерала Ярузельського. Якщо я говорила «Горбачов», то мій чоловік додавав «Горбачов... і Раїса Максимівна теж». Уперше ми побачили дружину генсека, за яку було не соромно. Гарна фігура, добре вдягнена. Кохають одне одного. Хтось приніс нам польський журнал, де писалося, що Раїса – шик! Як ми пишалися! Нескінченні мітинги... Вулиці потопали в листівках. Закінчувався один мітинг, починався інший. Люди йшли і йшли, кожен думав, що він прийде туди й отримає якесь одкровення. Ось зараз правильні люди знайдуть правильні відповіді.. Попереду чекало невідоме життя, воно всіх приваблювало. Здавалося, що царство свободи вже на порозі...

Але життя ставало дедалі гіршим. Невдовзі крім книжок нічого вже не можна було придбати. Самі книжки в крамницях...

Єлена Юріївна:

Дев'ятнадцяте серпня дев'яносто першого... Приїжджаю в райком. Іду коридором і чую: в усіх кабінетах, на всіх поверхах увімкнено радіо. Секретарка передає прохання «першого» зайти до нього. Заходжу. У «першого» голосно працює телевізор, сам він, похмурий, сидить біля приймача, ловить то "Свободу", то "Німецьку хвилю"... "Бі-бі-сі"... Усе, що можливо. На столі список членів Державного комітету з надзвичайного стану... ГКЧП... як його потім назвуть. "Тільки Варенніков, – каже він мені, – ви-кликає повагу. Усе ж бойовий генерал. Воював в Афганістані". Заходять другий секретар... завідувач оргвідділу... Починається в нас розмова: "Який жах! Буде кров. Заллемося кров'ю". – "Усіх не заллють, а заллють кого слід". – "Давно час рятувати Радянський Союз". – "Наваллять гори трупів". – "Ну, все, Горбач догрався. Нарешті нормальні люди, генерали, прийдуть до влади. Безлад закінчиться". «Перший» оголосив, що вранішню планерку вирішив не проводити – про що доповідати? Жодних вказівок не було. При нас він подзвонив у міліцію: «Що у вас чути?» – «Нічого». Ще поговорили про Горбачова – чи то хворий, чи то заарештований. Усі більше схилилися до третього варіанту – втік із родиною до Америки. А куди ж ще?

Так увесь день і просиділи біля телевізорів і телефонів. Неспокійно: хто там, нагорі, пересилить? Очікували. Я вам чесно скажу, вичікували. Усе це трохи нагадувало повалення Хрущова. Мемуарів уже начиталися... Розмови, звісно, про одне... Яка свобода? Свобода нашій людині – як мавпі окуляри. Ніхто не знає, що з нею робити. Усі ці ятки, базарчики... ну, не лежить до них душа. Я згадала, як кілька днів тому зустріла свого колишнього водія. Така історія... До нас у райком парубок потрапив одразу після армії. Через якийсь великий блат. Був страшенно задоволений. Але почалися зміни, дозволили кооперативи, і він від нас пішов. Зайнявся бізнесом. Я його ледве впізнала: стрижений наголо, шкіряна куртка, спортивний костюм. Це в них, як я зрозуміла, уніформа така. Похвалився, що за один день заробляє біль-

ше, ніж перший секретар райкому партії за місяць. Бізнес безпрограшний – джинси. Орендували з другом звичайну пральню й там роблять «варенки». Технологія проста (біда навчить коржі з маком їсти): звичайні, банальні джинси кидають у розчин відбілювача або хлорки, додають туди биту цеглу. Кілька годин «варять» – на штанях смуги, розводи, малюнки... Абстракціонізм! Просушують і приклеюють лейбл «Монтана». Мене одразу осінило: якщо нічого не зміниться, вони, ці продавці джинсів, незабаром нами командуватимуть. Непмани! І нагодують усіх, й одягнуть, як це не смішно. У підвалах заводи побудують... Так воно й сталося. Ось!! Тепер цей хлопець – мільйонер або мільярдер (для мене мільйон і мільярд однаково божевільна сума), депутат Держдуми. Один будинок на Канарах... Інший – у Лондоні... За царя в Лондоні жили Герцен і Огарьов, тепер вони... наші «нові росіяни»... Джинсові, меблеві, шоколадні королі. Нафтові.

О дев'ятій вечора «перший» іще раз зібрав усіх у себе. Доповідав начальник районного КГБ. Розповів про настрої серед людей. За його словами, народ підтримував ГКЧП. Не обурювався. Горбачов усім набрид... Талони на все, крім солі... горілки немає... Хлопці з КГБ побігали містом і записали розмови. Сцени в чергах: "Переверот! Що буде з країною?" – "А що в тебе перевернулося? Ліжко на місці стоїть. Горілка – та сама". – "Ось і закінчилася свобода". – "Отож! Свобода з ліквідації ковбаси" – "Комусь захотілося жуйки. «Мальборо» курити". – "Давно час! Країна на межі краху!" – "Ідушка Горбачов! Хотів продати Батьківщину за долари". – "Кривця потече..." – "А без крові в нас неможливо..." – "Щоб урятувати країну... партію... потрібні джинси. Гарна жіноча білизна й ковбаса, а не танки". – "Гарного життя закортіло? Хрін вам! Забудьте!" (Мовчить.)

Одне слово, народ очікував... як і ми... У партбібліотеці детективів до кінця дня вже не було, всі розібрали. (Сміється.) Леніна

* Ідушка Горбачов – це прізвисько перегукується з відомим персонажем книги Салтикова-Щедріна «Панство Головльови» Ідушкою Головльовим, який є символом прихованого за доброзичливістю крутіства. – Прим. пер.

би нам всім читати, а не детективи. Леніна й Маркса. Наших апостолів.

Запам'ятала прес-конференцію ГКЧП... У Янаєва тремтіли руки. Стояв і виправдовувався: "Горбачов заслуговує всіякої поваги... Він – мій друг...". Очі бігають... налякані очі... У мене впало серце. Не ті це люди, які б могли... на яких чекали... Пігмеї... звичайні партапаратчики... Рятувати країну! Рятувати комунізм! Нема кому рятувати... На екрані: московські вулиці – море людей. Море! На поїздах, приміських електричках народ рвонув до Москви. Єльцин на танку. Роздає листівки... "Єльцина! Єльцина!" – скандує натовп. Триумф! (*Нервово мне край скатерки.*) Скатерка ось... китайська... Увесь світ заповнено китайськими товарами. Китай – країна, де ГКЧП перемиг... А де ми? Країна третього світу. Де ті, хто кричав: "Єльцин! Єльцин!"; Вони гадали, що житимуть, як в Америці та Німеччині, а живуть – як у Колумбії. Ми програли... програли країну... А нас, комуністів, на той час було п'ятнадцять мільйонів! Партія могла... її зрадили... На п'ятнадцять мільйонів не знайшлося жодного лідера. Жодного! А на тому боці лідер був. Був – Єльцин! Бездарно все програли! Півкраїни очікувало, що ми переможемо. Однієї країни вже не було. Уже було – дві.

Ті, хто називав себе комуністами, раптом почали зізнаватися, що вони ненавиділи комунізм із пелюшок. Здавали свої партквитки... Хтось приносив і залишав партквитки мовчки, а хтось хряпав дверима. Підкидали вночі до будівлі райкому... як злодії. Попрощайтеся з комунізмом чесно. Ні – тайкома. Уранці двірники ходили і збирали у дворі – партквитки, комсомольські посвідчення – і приносили нам. Приносили в пакетах, у великих целофанових торбах... Що з цим робити? Куди здавати? Команди немає. Згори – жодних сигналів. Мертва тиша. (*Замислилася.*) Такий це був час... Люди почали змінювати все... Абсолютно все. Начисто. Деякі від'їжджали – змінювали Батьківщину. Інші змінювали переконання та принципи. А хтось змінював речі в домі, речі змінювали суціль. Старе радянське викидали, купували всі

імпортне... «Човноки» одразу всього навезли: чайники, телефони, меблі... холодильники... Звідкілясь усього з'явилося навалом. «У мене пральна машина "Бош"». – «А я купив телевізор "Сіменс"». У кожній розмові лунало: "Панасонік", "Соні"... "Філіпс"... Зустріла сусідку: "Соромно радіти німецькій кавомолці... А я щаслива!" Вона ж тільки-но... ось тільки-но... ніч стояла в черзі за книжкою Ахматової, тепер божеволіє від кавомолки. Від якоїсь дурниці... І з партквитком прощалися – як із непотрібною річчю. Важко було повірити... але за кілька днів усе змінилося. Царська Росія, як читаєш у мемуарах, випарувалася за три дні, й комунізм також. За кілька днів. У голові не вкладалося... Траплялися, щоправда, й такі, хто ховав свої червоні книжечки, приберігав про всяк випадок. Нещодавно в одній родині мені дістали з антресолі бюст Леніна. Зберігають... раптом іще згодиться... Повернуться комуністи, вони першими причеплять червоний бант. *(Мовчить довго.)* У мене на столі лежали сотні заяв про вихід із партії... Усе це невдовзі згребли й винесли, як сміття. Згнило на звалищі. *(Щось шукає в папках на столі.)* Я кілька аркушків зберегла... Колись їх попросять у мене для музею. Шукатимуть... *(Зачитуює.)*

«...я була відданою комсомолкою... зі щирим серцем вступила до партії. Тепер хочу сказати, що партія вже не має жодної влади наді мною...»

«...час змусив мене схибити... Я вірила у Велику Жовтневу революцію. Прочитавши Солженіцина, я зрозуміла, що "прекрасні ідеали комунізму" всі в крові. Це обман...»

«...мене змусив вступити до партії страх... Ленінські більшовики розстріляли мого дідуся, а сталінські комуністи знищили в мордовських таборах моїх батьків...»

«...від свого імені й від імені мого покійного чоловіка заявляю про свій вихід із партії...»

Це слід було пережити... Не сконати від жаху... У райкомі стояли черги, немов у крамниці. Черги тих, хто бажав повернути партквитки. До мене пробилася проста жінка. Доярка. Вона

плакала: «Що мені робити? Як чинити? У газетах пишуть, що партквитки слід викидати». Виправдовувалася вона тим, що в неї трое дітей, вона за них боїться. Хтось пустив чутки, що комуністів судитимуть. Засилатимуть. Уже ремонтують у Сибіру старі бараки... У міліцію надійшли наручники... хтось бачив, як їх виносили з вантажівок, накритих брезентом. Моторошно! Але я запам'ятала і справжніх комуністів. Відданих ідеї. Молодого вчителя... Незадовго до ГКЧП його прийняли до партії, але квиток не встигли вручити, він просив: «Вас незабаром опечатають. Випишіть мені зараз партквиток, а то я його ніколи не отримаю». У цей момент люди особливо яскраво проявлялися. Прийшов фронтовик... Увесь у бойових орденах. «Іконостас» на грудях! Повернув він партквиток, який йому вручили на фронті, зі словами: «Не хочу бути в одній партії із цим зрадником Горбачовим!». Яскраво... яскраво... люди показували себе. І чужі, і знайомі. І навіть родичі. Раніше зустрінуть: «Ах, Єлено Юрієвно!», «Як ваше здоров'я, Єлено Юрієвно?» А тут побачать здаля й переходять на інший бік вулиці, щоб не привітатися. Директор найкращої школи в районі... Незадовго до всіх цих подій ми проводили в нього у школі наукову партконференцію по книгах Брежнева «Мала земля» і «Відродження». Тоді він виступив із блискучою доповіддю про керівну роль комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни... і особисто товариша Брежнева... Я йому вручила грамоту райкому партії. Відданий комуніст! Ленінець! Боже мій! Місяця не минуло... Зустрів мене на вулиці й почав ображати: «Закінчився ваш час! За все відповісте! Насамперед – за Сталіна!». Мені дихання перехопило від образи... Це він – мені! Мені? Мені, в якій батько в таборі сидів... *(Кілька хвилин заспокоюється.)* Сталіна я ніколи не любила. Батько пробачив, а я ні. Я не пробачила... *(Мовчить.)* Реабілітацію «політичних» почали після Двадцятого з'їзду. Після доповіді Хрущова... А це... А це вже було за Горбачова... Мене призначили головою районної комісії з реабілітації жертв політичних репресій. Я знаю, що спочатку пропонували іншим: нашому прокуророві та другому се-

кретарю райкому партії. Відмовилися. Чому? Може, побоялися. У нас досі бояться всього, що пов'язане з КГБ. А я жодної хвилини не вагалася – так, я згодна. У мене батько постраждав. Чого мені боятися? Першого разу повели кудись у підвал... Десятки тисяч папок... Одна «справа» – два аркушики, а інша – том. Як у тридцять сьомому році був план... розверстка... з «виявлення і викорчування ворогів народу», так у вісімдесяти роки по районах та областях «спускали цифри» щодо реабілітації. План слід було виконати й перевиконати. Стиль сталінський: наради, накладки, догани. Давай-давай... (*Хитає головою.*) Ночами сиділа й читала, гортала томи. Чесно... чесно скажу... Волосся сторч ставало... Брат писав на брата, сусід на сусіда... Полаялися через город, через кімнати в комуналці. Заспівав на весіллі: «*Спасибо Сталину-грузину, що обул нас всіх в резину*». Цього було досить. З одного боку, система нищила людину, а з іншого, – люди не жаліли одне одного. Людина була готова...

Звичайна комуналка... Живуть разом п'ять родин – двадцять сім осіб. Одна кухня й одна вбиральня. Дві сусідки дружать: в одній дівчинці п'ять років, а друга самотня. У комуналках, звісна річ, стежили одне за одним. Підслуховували. Ті, в кого кімната – десять метрів, заздрили тим, у кого вона – двадцять п'ять метрів. Життя... воно таке... І ось уночі приїжджає «чорний ворон»... Жінку, в якій маленька дівчинка, заарештовують. Перед тим, як її забрали, вона встигнула вигукнути подрузі: «Якщо не повернуся, візьми мою дочку до себе. Не віддавай у дитячий будинок». І та забрала дитину. Переписали їй другу кімнату... Дівчинка почала називати її мамою... «мамою Анею»... Минуло сімнадцять років... Через сімнадцять років повернулася справжня мама. Вона цілувала руки й ноги своїй подрузі. Казки зазвичай закінчуються на цьому місці, а в житті була інша кінцівка. Без хепі-енду. За Горбачова, коли відкрили архіви, у колишньої табірниці запитали: «Ви хочете подивитися свою справу» – «Хочу». Взяла вона свою папку... розгорнула... Згори лежав донос... знайомий почерк... Сусідка... «мама Аня»... написала донос... Ви щось розу-

мієте? Я – ні. І та жінка – вона теж не змогла зрозуміти. Прийшла додому й повісилася. *(Мовчить.)* Я – атеїстка. У мене до Бога багато запитань... Я пам'ятаю... Я згадую татові слова: «Табір пережити можна, а людей ні». Ще він казав: «Умири ти сьогодні, а я завтра – ці слова я не в таборі вперше почув, а від нашого сусіда. Від Карпуші...». Карпуша все життя лаявся з батьками через наших курей, які ходили його грядками. Бігав під нашими вікнами з мисливською рушницею... *(Мовчить.)*

Двадцять третього серпня... Заарештували членів ГКЧП. Застрелився міністр внутрішніх справ Пуго... Перед цим він застрелив свою дружину... Люди раділи: «Пуго застрелився!» Повісився у своєму кремлівському кабінеті маршал Ахромєєв. Ще було кілька дивних смертей... Керуючий справами ЦК Ніколай Кручина випав із вікна п'ятого поверху... Самогубства чи вбивства? Гадають і досі... *(Мовчить.)* Як жити? Як вийти на вулицю? От просто вийти на вулицю й кого-небудь зустріти. Я тоді... Уже кілька років я жила сама. Дочка вийшла заміж за офіцера, поїхала у Владивосток. Чоловік помер від раку. Увечері поверталася в порожню квартиру. Я не слабка людина... але думки всілякі... жахливі... вони з'являлися... Чесно скажу... були, аякже... *(Мовчить.)* Ще якийсь час ми ходили на роботу в райком. Зачинялися там у своїх кабінетах. Дивилися телевізійні новини. Чекали. На щось сподівалися. Де наша партія? Наша непереможна лєнінська партія! Світ завалився... Дзвінок з одного колгоспу: селяни з косами та вилами, з мисливськими рушницями – в кого що було, зібралися біля контори захищати радянську владу. «Перший» наказав: «Відправте людей додому». Злякалися... ми всі злякалися... А люди були налаштовані рішуче. Я кілька таких фактів знаю. А ми злякалися...

І ось... цей день... Подзвонили з райвиконкому: «Ми зобов'язані опечатати ваші кабінети. У вас дві години, щоб зібрати свої речі». *(Не може говорити від хвилювання.)* Дві години... дві... Кабінети опечатувала спеціальна комісія... Демократи! Якийсь слюсар, молодий журналіст, мати п'ятьох дітей... Я її вже

знала з мітингів. Із листів у райком... До нашої газети... Мешкала вона з великою родиною в бараці. Скрізь виступала й вимагала квартиру. Кляла комуністів. Я запам'ятала її обличчя... Вона в цей момент тріумфувала... Коли вони прийшли до «першого», він кинув у них стілець. У мене в кабінеті одна з членів комісії підійшла до вікна й демонстративно розірвала штору. Щоб я додому її не забрала, чи що? Боже мій! Змусили відкрити сумочку... Через кілька років я зустріла на вулиці цю матір п'ятох дітей. Навіть ім'я її зараз згадала – Галина Авдей. Я її запитала: «Отримали ви квартиру?». Вона насварилася кулаком убік будівлі обласної адміністрації: «І ці негідники мене обдурили». Далі... Далі – що? На виході з будівлі райкому на нас чекав натовп: «Комуністів – під суд! Тепер їх – у Сибір!», «Узяти б зараз кулемети й шарахнути по вікнах». Озираюся – за спиною в мене двоє підпилих чоловіків – це вони... про кулемет... Відповідаю: «Тільки врахуйте, я буду відстрілюватися». Поруч стояв міліціонер і робив вигляд, що він нічого не чує. Знайомий міліціонер.

Увесь час було відчуття... неначе чую за спиною: у-у-у... Не лише я так жила... У школі до дочки нашого інструктора підійшли дві дівчинки з її класу: «Ми з тобою дружити не будемо. Твій тато в райкомі партії працював». – «Мій тато хороший». – «Хороший тато не міг там працювати. Ми вчора на мітингу були...». П'ятий клас... діти... Уже вони – гавроші, ладні підносити патрони. Інфаркт у «першого». Він помер у машині «швидкої», до лікарні не довезли. Я думала, що, як раніше, буде багато вінків, оркестр, а тут – нікого й нічого. Йшли за труною кілька людей... група товаришів... Його дружина замовила, щоб на пам'ятнику вибили серп і молот і перші рядки радянського гімну: «Союз нерушимый республик свободных...». Із неї кепкували. Я весь час чула цей шепіт: у-у-у... Думала, що збожеволюю... Незнайома жінка в крамниці: «Ну що, комуняки, просрали країну!» – мені в обличчя.

Що рятувало? Рятували дзвінки... Дзвінок від подруги: «Якщо зашляють у Сибір, ти не бійся. Там гарно». (Сміється.) Була вона

там у турпоїзді. Їй сподобалося. Дзвінок від двоюрідної сестри з Києва: «Приїжджай до нас. Я дам тобі ключі. Зможеш сховатися в нас на дачі. Тебе там ніхто не знайде». – «Я – не злочиниця. Не буду ховатися». Батьки дзвонили щодня: «Що поробляєш?» – «Консервую огірки». Цілими днями банки кип'ятила. Закручувала. Не читала газет і не дивилася телевізора. Читала детективи, одну книжку закінчувала й одразу ж починала іншу. Телевізор жахав. Газети також.

Довго не могла влаштуватися на роботу... Усі вважали, що ми поділили гроші партії, й у кожного з нас – шмат нафтової труби чи, щонайменше, маленька автозаправка. Немає в мене ні автозаправки, ні крамнички, ні ятки. Їх тепер «комками» називають. «Комки», «човники»... Великої російської мови не впізнати: ваучер, валютний коридор... транш МВФ... Іноземною мовою розмовляємо. Я повернулася до школи. Перечитую з учнями улюбленого Толстого та Чехова. Як в інших? Доля в моїх товаришів склалася по-різному... Один наш інструктор наклав на себе руки... У завпарткабінету був нервовий розлад, лежав тривалий час у лікарні. Хтось перетворився на бізнесмена... Другий секретар – директор кінотеатру. А один інструктор райкому – священник. Я з ним зустрічалася. Розмовляла. Живе людина друге життя. Позаздрила йому. Згадалося... Я була в художній галереї... На одній картині, пам'ятаю, багато-багато світла – і жінка стоїть на мосту. Дивиться кудись у далину... багато-багато світла... Не хотілося від цієї картини йти. Піду – і знову повернуся, мене до неї тягне. У мене теж могло бути інше життя. Не знаю тільки – яке?

Анна Іллінічна:

– Я прокинулася від гудіння... Відчиняю вікно... У Москві! У столиці повзуть танки і бетеери. Радіо! Мерщій увімкнути радіо! По радію передавали Звернення до радянського народу: «Над Батьківщиною нависла смертельна небезпека... Країна занурюється в пучину насильства та беззаконня... Очистимо вулиці від злочинних елементів... Покладемо край непевним часам...». Було незрозуміло – чи то Горбачов пішов у відставку

за станом здоров'я, чи то його заарештували. Телефоную чоловікові, він на дачі: «У країні державний переворот. Влада в руках...» – «Дурна! Поклади слухавку, тебе зараз заберуть». Вмикаю телевизор. По всіх каналах – балет «Лебедине озеро». А в мене перед очима інші кадри, всі ми діти радянської пропаганди: Сант'яго в Чилі... Палає президентський палац... Голос Саальвадора Ал'єнде... Почались телефонні дзвінки: у місті повно військової техніки, танки стоять на Пушкінській площі, на Театральній... У нас в цей час гостювала свекруха, вона страшенно злякалася: «Не виходь на вулицю. Я жила за диктатури, я знаю, що це таке». А я не хочу жити за диктатури!

Після обіду чоловік повернувся з дачі. Сиділи на кухні. Багато курили. Боялися прослуховування телефону... Поклали на телефон подушку... *(Сміється.)* Начиталися дисидентської літератури. Наслухалися. Тепер ось воно згодилося... Дали трохи подихати, а зараз все закритється. Заженуть назад у клітку, вмажуть нас знову в асфальт... Будемо, як метелики в цементі... Згадували нещодавні події на площі Тяньаньмень. Як саперними лопатками в Тбілісі розганяли демонстрацію. Штурм телецентру у Вільнюсі... «Поки ми читали Шаламова і Платонова, – сказав чоловік, – почалася громадянська війна. Раніше сперечалися на кухнях, ходили на мітинги, а тепер будемо стріляти одне в одного». Настрій був такий... Щось катастрофічне близько... Радіо ні на хвилину не вимикали, крутили-крутили – скрізь передавали музику, класичну музику. І раптом – диво! Запрацювало «Радіо Росії»: «Відсторонено від влади законно обраного Президента... Здійснено цинічну спробу перевороту...» Так ми дізналися, що тисячі людей уже вийшли на вулицю. Горбачов у небезпеці... Іти чи не йти – це навіть не обговорювалося. Іти! Свекруха спочатку мене відмовляла: подумай, мовляв, про дитину, ти божевільна, куди ти попахешся? Я мовчала. Ну, вона бачить, що ми збираємося: «Якщо ви такі ідіоти, то візьміть із собою хоча б содовий розчин, будете намочувати марлю і прикладати до обличчя у випадку

газової атаки». Я приготувала трилітрову банку цього розчину, розірвала одне простирадло на клапті. Ще ми взяли з собою все, що в нас було з їжі, я вигребла з буфета всі консерви.

Багато людей, як і ми, йшли до метро... А хтось стояв у черзі за морозивом... Купував квіти. Проходимо поруч веселою компанією... Ловлю слова: «Якщо завтра через танки не потраплю на концерт, то я їм цього ніколи не подарую». Біжить назустріч чоловік у трусах і з авоською, а в авосьці – порожні пляшки. Порівнявся з нами: «Вулиця Будівельна – не підкажете?». Я показала йому, де слід повернути праворуч, і далі – прямо. Він: мовляв, дякую. Йому все «по барабану», аби пляшки здати. А що, 1917 року було інакше? Хтось стріляв, а хтось на балах танцювали. Ленін на броневику...

Елена Юрієвна:

– Фарс! Розіграли фарс! Переміг би ГКЧП, сьогодні жили би в іншій країні. Якщо б Горбачов не злякався... Не видавали б зарплатню шинами та ляльками. Шампунем. Випускає завод цвяхи – цвяхами. Мило – милом. Усім кажу: погляньте на китайців... У них свій шлях. Ні від кого не залежать, нікому не уподібнюються. І увесь світ сьогодні боїться китайців... (Знову до мене із запитанням.) Я впевнена – мої слова ви викреслите.

Я обіцяю – розповіді буде дві. Хочу залишитися витриманим істориком, а не істориком із запаленим смолоскипом. Нехай суддею буде час. Час справедливий, але віддалений час, а не близький. Час, який уже буде без нас. Без наших упередженостей.

Анна Іллінічна:

– Можна із цих днів покепкувати, назвати оперетою. Стьоб у моді. А тоді все відбувалося серйозно. Чесно. Усе було справжнє, й усі ми були справжніми. Беззбройні люди стояли перед танками й були ладні померти. Я сиділа на цих барикадах і бачила цих людей, вони приїхали з усієї країни. Якись бабульки московські, на чому тільки душа тримається, котлетки приносили, теплу картоплю, загорнуту в рушник. Підгодовували всіх... і танкістів теж:

«Їжте, хлопчики. Тільки не стріляйте. Невже будете?». Солдати нічого не розуміли... Коли вони відкрили люки й вилізли з танків, то очманіли. На вулицях – уся Москва! Дівчата залазили до них на броню, обіймали, цілували. Пригощали булочками. Солдатські матері, в яких сини загинули в Афганістані, плакали: «Наші діти загинули на чужій землі, а ви що – приїхали на своїй землі помирати?». Якийсь майор... коли його оточили жінки, в нього здали нерви, він кричав: «Та я сам – батько. Я не буду стріляти! Клянусь вам – не буду! Проти народу – не підемо!». Там було безліч кумедних речей і зворушливих до сліз. Раптом вигуки у натовпі: «Чи є в кого-небудь валідол, людині тут погано». Відразу знайшовся валідол. Стояла жінка з дитиною в колясці (бачила б це моя свекруха!), вона дістала пелюшку, щоб намалювати на ній червоний хрест. Чим? «У кого є помада?» Їй почали кидати дешеvu помаду й ланкомівську... Крістіан Діор... Шанель... Ніхто це не знімав, не зафіксував у деталях. Шкода. Дуже. Гармонійність події, її оздоблення... вони з'являються потім, оці прапори та музика... І все відливається в бронзу... А в житті все розпорошено, брудно й тьмяно: люди сиділи всю ніч біля вогнища просто на землі. На газетах і листівках. Голодні, залі. Матюкалися й випивали, але п'яних не було. Хтось привозив ковбасу, сир, хліб. Каву. Казали, що це кооператори... бізнесмени... Одного разу я навіть бачила кілька банок червоної ікри. Ікра зникла в когось у кишені. Сигарети роздавали теж безкоштовно. Поряд зі мною сидів хлопець у зеківських наколках. Тигр! Рокери, панки, студенти з гітарами. І професура. Усі були разом. Народ! Це був мій народ! Я зустріла там своїх друзів з інституту, яких не бачила років п'ятнадцять, якщо не більше. Хтось мешкав у Вологді... Хтось у Ярославлі... Але вони сіли на поїзд і приїхали до Москви! Захищати щось важливе для всіх нас. Уранці ми забрали їх до себе додому. Помилися, поснідали й повернулися назад. На виході з метро кожному вже давали шмат арматури або камінь. «Бульжник – оружие пролетариата», – сміялися ми. Будували барикади. Перекидали тролейбуси, пиляли дерева.

Уже стояла трибуна. Над трибуною повісили плакати: «Хунте – нет!», «Народ – не грязь под ногами». Промовці говорили в мегафон. Починали вони свої виступи нормальними словами – і звичайні люди, й відомі політики. Через кілька хвилин нормальних слів уже бракувало всім, й тоді починалися матюки. «Да мы этих мудаков...» і матюк! Добірний російський матюк! «Закінчився їхній час...» і – велика, потужна російська мова! Матюк як бойовий заклик. І це було зрозуміло всім. Відповідало моменту. Хвилини такого підйому! Такої сили! Старих слів не вистачало, а нові ще не народилися... Постійно очікували штурму. Тиша, особливо вночі, була неймовірна. Усі жахливо напружені. Тисячі людей – і тиша. Пам'ятаю запах бензину, який розливали в пляшки. Це був запах війни...

Там стояли чудові! Там стояли прекрасні люди! Зараз багато про горілку пишуть і наркотики. Мовляв, яка це революція? П'яні та наркомани пішли на барикади. Брехня! Усі чесно прийшли помирати. Ми знали, що ця машина перемелювала людей на пісок сімдесят років... Ніхто не думав, що вона так легко зламається... Без великої крові... чутки: міст заміновано, незабаром пустять газ. Хтось зі студентів медичного інституту пояснює, як поводитися під час газової атаки. Ситуація змінювалася щопівгодини. Страшна звістка: троє хлопців загинули під танком... Але ніхто не похитнувся, не пішов із площі. Настільки важливо це для твого життя, хай би як потім все склалося. Хай би скільки було розчарувань. Але це ми пережили... Ми такі – були! (Плаче.) Під ранок над площею: «Ур-ра! Ура!». Знову матюки... сльози... крики... Ланцюжком передали: армія перейшла на бік народу, спецпризначенці із загону «Альфа» відмовилися брати участь у штурмі. Танки йдуть зі столиці... А коли оголосили, що путчистів заарештовано, люди кинулись обіймати одне одного – це було таке щастя! Ми перемогли! Ми оборонили свою свободу. Разом ми це змогли! Отже, можемо! Брудні, змоклі під дощем, довго ще не хотіли розходитися до домівок. Записували адреси одне одного.

Клялися пам'ятати. Товаришувати. Міліціонери в метро були дуже ввічливими, ніколи ані до того, ані після того я не бачила таких ввічливих міліціонерів.

Ми перемогли... Горбачов повернувся з Форосу в цілком іншу країну. Люди ходили містом і усміхалися одне одному. Ми перемогли! Довго мене не залишало це відчуття... Я ходила й згадувала... Перед очима сцени... як хтось вигукнув: «Танки! Танки йдуть!». Усі взялися за руки і встали ланцюжком. Десь година друга чи третя ночі. Чоловік поряд зі мною дістав пачку печива: «Хочете печива?» – й усі беруть у нього це печиво. Чомусь регочемо. Хочеться печива... хочеться жити! Але я... досі... Я щаслива, що там була. Із чоловіком, із друзями. Тоді всі були ще дуже щирими. Шкода нас тих... Що ми вже не такі... Особливо раніше було шкода.

Прощаючись, запитую в них: як їм вдалося зберегти свою, як я дізналася, ще університетську дружбу?

– У нас угода – не зачіпати ці теми. Не робити одна одній боляче. А колись ми сперечалися, розривали стосунки. Роками не спілкувалися. Але це минуло.

– Тепер говоримо тільки про дітей та онуків. Що в кого на дачі росте.

– Зберуться наші друзі... Також ані слова про політику. Кожен своїм шляхом прийшов до цього. Живемо разом: «Господа» і «товариші». «Білі» й «червоні». Але ніхто вже не хоче стріляти. Досить крові.

про братів і сестер, катів і жертв... та електорат

Александр Порфир'євич Шапіло – пенсіонер, 63 роки

Із розповіді сусідки Марини Тихонівни Ісайчик:

– Чужі люди, що вам потрібно? Ходять і ходять. Ну... смерть без причини не буває, причина завжди є. Смерть знайде причину.

Горіла людина на своїй грядці з огірками... Облив голову ацетоном і підпалив сірником. Сиджу, телевизор увімкнула, чую – крики. Старий голос... знайомий... Сашків, наче, голос, і якийсь молодий. Ішов собі студент, технікум у нас тут поблизу, і бачить – людина горить. Ну, що ти скажеш! Прибіг, почав гасити. Сам обгорів. Коли я прилетіла, Сашко вже на землі лежав, стогнав... голова жовта... Чужі люди, ну, що воно вам... Що вам чуже горе?

Усім на смерть подивитися кортить. О-ой! А взагалі... взагалі... У нашому селі, де я дівувала в батьків, був старий, він любляв приходити й дивитися, як умирають. Баби соромили, гнали його з хати: «Іди геть, чортяко!», а він сидить. Жив довго. Може, і справді чорт! Що тут дивитися? Куди... в який бік? Після смерті нічого немає. Помер – і все, закопали. А живий, хай і нещасний, і по вітерцю походить, і по садочку. А коли дух вийшов, немає людини, є земля. Дух – це дух, а вся решта – земля. Земля – і все. Хтось у колісці вмирає, а хтось до сивини живе. Щасливі люди не хочуть помирати... і ті... ті, кого люблять, теж не хочуть. Відпрошуються. А де вони, щасливі люди? По радіо колись говорили, що після війни всі щасливі будемо, і Хрущов, пам'ятаю, обіцяв... що скоро комунізм настане. Горбачов клявся, дуже гарно

говорив... Доладно. Тепер Єльцин клянеться, на рейки грозився лягти... Чекала й чекала я на гарне життя. Маленькою чекала... і коли підросла... Тепер уже стара... Якщо коротше, всі обдурили, життя ще гіршим стало. Почекай-потерпи та почекай-потерпи. Почекай-потерпи... Чоловік помер. Вийшов на вулицю, упав і все – відмовило серце. Ані метром не переміряти, ані на вагах не переважити, скільки ми всього пережили. А ось – живу. Живу. Діти роз'їхалися: син – у Новосибірську, а дочка в Ризі з родиною залишилася, тепер, вважай, за кордоном. На чужині. Там уже російською не говорять.

Іконка на покуті в мене, й песика тримаю, щоб було з ким поговорити. Одна головня й уночі не горить, а я намагаюся. Отако-о-о... Добре, що Бог дав людині й собаку, й кішку... і дерево, і птаха... Дав для того Він оце все, щоб людина раділа й життя не здалося їй довгим. Не набридло. А мені одне, що не набридло – дивитися, як пшениця жовтіє. Наголодувалася я за своє життя так, що найбільше люблю, як зерно половіє, колосся гойдається. Мені це – як вам картина в музеї... І зараз не женуся за білою булкою, а смакує найкраще чорний посолений хліб із солодким чаєм. Почекай-потерпи... та почекай-потерпи... Від усякого болю один у нас засіб – терплячість. Так і життя минуло. От і Сашко... наш Порфирич... Терпів, терпів, та й не витерпів. Ось як! Тут плачемо... і коли йдемо, теж плачемо...

Знову люди почали в Бога вірити, бо немає іншої надії. А колись нас у школі вчили, що Ленін – бог, і Карл Маркс – бог. Зерно в храми засипали, буряки звозили. Так було, поки війна не почалася. Почалася війна... Сталін церкви відчинив, щоб молитви правили за перемогу російської зброї, і звернувся до народу: «Брати та сестри... друзі мої...» А до того – хто ми були? Вороги народу... куркулі й підкуркульники... У нашому селі всі міцні родини розкуркулили, якщо двоє коней і дві корови у дворі – це вже куркулі. До Сибіру їх вивозили, кидали там у голу тайгу... Жінки душили своїх дітей, щоб ті не мучилися. Ой, горя... сліз людських... було більше, ніж на землі води. А тут Сталін попро-

сив: «Брати та сестри...» Повірили йому. Пробачили. І Гітлера перемогли! А Гітлер у броні до нас прийшов... у залізі... Все одно перемогли! А тепер – хто я? Ми? Електорат... Я телевизор дивлюся. Новини не пропускаю... Тепер ми – електорат. Наша річ – піти проголосувати правильно – і годі. Я одного разу хворіла, не пішла на дільницю, так вони самі до мене приїхали на машині. Із червоною скринькою. Цього дня про нас згадують... Ота-а-ак...

Як живемо, так і вмираємо... Я й у церкву ходжу, і хрестика ношу, а щастя як не було, так і немає. Не збрала я щастя. І вже не допитаєшся. Швидше б умерти... Швидше би Царствіє Небесне, набридло терпіти. Так і Сашко... Лежить тепер на кладовищі... відпочиває... (*Перехрестилася.*) Із музикою поховали, зі слізьми. Усі плакали. Цього дня багато плачуть. Шкодують. А чого каються? Після смерті хто почує? Залишилося: дві кімнатки в бараці, одна грядка, червоні грамоти й медаль «Переможець соціалістичного змагання». У мене така ж медалька у шафі лежить. І стахановкою була, й депутатом. Поїсти не завжди вистачало, а червону грамоту дадуть. Сфотографують. Нас тут три родини в цьому бараці. Поселилися молодими, думали – на рік-два, а прожили все життя. У бараці й помремо. Хто двадцять, хто тридцять років... стояли в черзі на квартиру, чекали... Тепер об'явився Гайдар і сміється: ідіть – купуйте. За які такі статки? Гроші наші пропали... одна реформа, друга... обікрали нас! Таку країну спустили в унітаз! У кожній родині – дві кімнатки, сарайчик і грядка. Ми однакові. Ото заробили! Забагатіли! Усе життя вірили, що коли-небудь будемо добре жити. Омана! Велика омана! А життя... краще й не згадувати... Терпіли, працювали і страждали. А тепер уже не живемо, а дні проводжаємо.

Ми із Сашком із одного села... Тут... під Брестом... Бувало, сядемо з ним увечері на лавочці та згадуємо. А про що ще говорити? Гарною він був людиною. Не пив, не п'яниця... ні-і-і... хоча самотою жив. Що робити самотньому чоловікові? Випив – поспав... випив... Ходжу собі двором. Тупцяю. Ходжу й думаю: земне життя – не всьому кінець. Смерть – душі простір... де він

там? Наостанок про сусідів подумав. Не забув. Барак старий, одразу після війни побудували, дерево всохло і, як папір, загорілося б, запалало. Умить! негайно! Згоріли б до трави... до піску... Написав записку дітям: «Виховуйте онуків. Прощайте» – і поклав на помітне місце. Пішов на город... на свою грядку...

Ой-ой! Взагалі... взагалі... Приїхала «швидка», на носі його кладуть, а він зопалу встає, хоче сам іти. «Ти що, Сашку, накоїв?» – проводжала я його аж до машини – «Утомився жити. Синові подзвони, нехай у лікарню приїде». Він ще зі мною розмовляв... Піджак обгорілий, а плече біле, чисте. П'ять тисяч рублів залишив... Колись були великі гроші! Зняв з ощадкнижки і на стіл поклав поруч із запискою. Усе життя збирав. До перебудови за такі гроші можна було купити машину «Волга». Найдорожчу! А зараз? Вистачило на нові черевики та вінок. Ось як! Лежав на носі і чорнів... Чорнів на моїх очах... Забрали лікарі й того хлопця, який його рятував, хапав з мотузки мокрі мої простирадла (я вдень випрала) й кидав на нього. Чужий хлопець... студент... проходив поблизу і бачить – людина горить! Сидить на грядці, зіщулюється й горить. Димить. Мовчить! Так потім він нам і розповідав: «Мовчить і горить». Жива людина... Уранці син до мене постукав у двері: «Тато помер». У труні лежав... голова вся спалена і руки... Чорний... чорний... Руки в нього були золоті! Усе вмів. І за столяра, й за муляра. Тут у кожного про нього пам'ять залишилася – у кого стіл, у кого книжкові полиці... етажерочки... До ночі, бувало, стоїть у дворі й стругає, як зараз бачу – стоїть і стругає. Любив дерево. Розрізняв дерево за запахом, за стружкою. Кожне дерево, казав, по-своєму пахне, найміцніший запах у сосни: «Сосна – як гарний чай пахне, а клен має веселий запах». До останнього дня працював. Справедлива приказка: поки ціп у руках, так і хліб у зубах. На пенсію ніяк зараз не прожити. Я сама в няньки найнялася, чужих дітей доглядаю. Копійку дадуть, так і цукру куплю, і докторської ковбаски. А що наша пенсія? Купиш хліба та молока, а капці на літо вже не купиш. Не вистачить. Старі раніше сиділи на лавочці на подвір'ї безтурботно. Балакали. А те-

пер ні... Хтось порожні пляшки містом збирає, хтось біля церкви стоїть... у людей просить... Хтось насінням або сигаретами на автобусній зупинці торгує. Талонами на горілку. У нас затоптали у винному відділі людину. Насмерть. Горілка тепер дорожча від цього... як його? Ну, цього – американського долара. За горілку в нас все купиш. І сантехник прийде, й електрик. А так – не докличешся. Взагалі... взагалі... Життя промайнуло... Єдине, що час ні за які гроші не купиш. Плач перед Богом чи не плач, не докупишся. Так задумано.

А Сашко сам не захотів жити. Відмовився. Сам повернув Богові квіточок... Ой, Бо-о-же! Їздить та їздить тепер міліція. Розпитують... (*Прислухалася.*) Ото-о-о... Поїзд гуде... Це – московський – Брест–Москва. Мені й годинника не треба. Встаю, коли варшавський крикне – о шостій ранку. А там мінський, перший московський... Уранці й уночі вони різними голосами кричать. Усю ніч, бува, слухаю. На старість сон відлітає... Із ким мені тепер розмовляти? Тепер сама на лавочці сиджу... Я його втішала: «Сашку, знайди добру жінку. Оженися». – «Лізка повернеться. Чекатиму». Я сім років її не бачила, як вона від нього пішла. З офіцером якимось зв'язалася. Молода... Молодша за нього на багато років. Кохав він її сильно. Билася в труну головою: «Це я Сашкові життя поламала». Ой-ой! Взагалі... Кохання – не волосина, швидко не вирвеш. І хрестом кохання не зв'яжеш. Чого потім плакати? Хто тебе почує з-під землі... (*Мовчить.*) Ой, Бо-о-же! До сорока років можна все робити, й грішити можна. А після сорока слід каятися. Тоді Бог простить.

(*Сміється.*) Усе пишеш? Ну, пиши-пиши. Я ще розповім... У мене горя не один мішок... (*Підвела голову.*) Оно-о-о... Ластівки прилетіли... Тепло буде. Правду сказати, до мене одного разу вже приходив кореспондент... Про війну розпитував... Я останнє з двору винесу, аби тільки війни не було. Жахливіше за війну нічого немає! Під німецькими кулеметами стоїмо, а наші хати тріщать від вогню. Палають і садки. Ой-ой! Із Сашком ми війну щодня згадували... У нього батько зник без вісті, а брат у парти-

знах загинув. Сігнали до Бреста полонених – хмари людей! Їх гнали шляхами, як коней, тримали за огорожею, вмирили вони й валялися, як сміття. Ціле літо Сашко ходив і шукав там із мамою свого батька... Почне мені розповідати... і не може зупинитися... Шукали вони серед мертвих, шукали серед живих. Ніхто вже смерті не боявся, смерть стала звичайною річчю. До війни співали: «*От тайги и до британских морей / Красная Армия всех сильнее...*» Гордо ми співали! Навесні крига розтанула... скресла... Уся ріка за нашим селом була забита трупами, голі, почорнілі, тільки ремені на поясах блищать. Ремені з червоними зірочками. Немає моря без води, а війни – без крові. Бог дає життя, а під час війни його забирає будь-хто... (Плаче.) Ходжу-ходжу двором. Тупцяю. І здасться, що Сашко за спиною стоїть. І голос його почую. Озирнусь – нікого. Взагалі... взагалі... Що ти, Сашку, накоїв? Таку муку вибрав! Ну, може, одне: на землі горів, так на небі не буде. Відмучився. Десь же зберігаються всі наші сльози... Як там його зустрінуть? Каліки по землі повзають, паралізовані лежать, німі живуть. Не нам вирішувати... не наша воля... (Хреститься.)

Довіку я війну не забуду... Німці увійшли до села... Молоді, веселі. І такий був гуркіт! Вони вїхали на величезних машинах, і мотоцикли в них були на трьох колесах. А я до цього ніколи не бачила мотоцикла. Машини в колгоспі були – полуторки, з дерев'яними бортами, низенькі машини. А ці! Як будинок! Я побачила їхніх коней, не кінь, а гора. На школі вони написали фарбою: «*Червона Армія вас кинула!*». Почалися німецькі порядки... У нас жило багато євреїв: Аврам, Янкель, Мордух... Їх зібрали й повезли в містечко. Вони були з подушками, ковдрами, а їх одразу всіх повбивали. Зібрали з усього району й постріляли в один день. Скинули в яму... Тисячі... тисячі людей... Розповідали, що три доби кров ішла нагору... Земля дихала... жива була земля... На тому місці тепер парк. Зона відпочинку. Із того світу нема привіту. Ніхто не крикне... Та-а-ак... Я думаю так... (Плаче.)

Не знаю... як воно було? Самі вони прибилися до неї чи вона їх у лісі знайшла? Сусідка наша переховувала в повітці двох єврей-

ських хлопчиків, гарних-прегарних. Янголята! Усіх розстріляли, а вони сховалися. Утекли. Одному – вісім, а другому – десять років. І наша мама їм молоко носила... «Діти, ні-ні... – просила вона нас. – Нікому ані слова». А в тій родині був старий-престарий дід, ще ту війну з німцями пам'ятав... Першу... Він їх годує і плаче: «Ой, дітки, зловлять вас і будуть мучити. Міг би, так краще б я сам вас убив». Такі слова... А чорт усе чує... *(Хреститься.)* Приїхали три німці на чорному мотоциклі з великим чорним собакою. Хтось доніс... Завжди є такі люди, в них душа чорна. Живуть вони... як без душі... І серце в них медичне, а не людське. Нікого їм не шкода. Хлопчики побігли в поле... в жито... Німці нацькували на них собаку... Збирали люди їх потім по шматочках... по ганчірочці... Нічого було ховати, й ніхто не знав, під яким прізвищем. Сусідку німці прив'язали до мотоцикла, вона бігла, поки серце не розірвалося... *(Уже й не витирає сльози.)* Під час війни людина людини боялася. І свого, й чужого. Скажеш удень – птахи почують, скажеш уночі – почують миші. Мама вчила нас молитов. Без Бога тебе й черв'як проковтне.

Дев'ятого травня... на наше свято... Вип'ємо із Сашком по скляночці... поплачемо... Важко сльози ковтати... Взагалі... взагалі... У десять років залишився він у родині за батька, й за брата. А мені, коли закінчилася війна, виповнилося шістнадцять років. Пішла працювати на цементний завод. Треба мамі допомагати. Тягали мішки з цементом по п'ятдесят кіло, вантажили на бортову машину пісок, гравій, арматуру. А я хотіла вчитися... Боронували й орали на корові... Корова ревла від такої праці... А що їли? Що їли? Жолуді товкли, шишки в лісі збирали. Усе одно мріяла... Усю війну мріяла: закінчу школу, стану вчителькою. Останній день війни... було тепло-тепло... Ми з мамою пішли в поле... Примчав на кавалерійському коні міліціонер: «Перемога! Німці підписали капітуляцію!». Гасав полями і всім кричав: «Перемога! Перемога!». Люди бігли в село. Кричали, плакали, матюкалися. Найбільше плакали. А назавтра почали думати: як далі жити? У хатах – порожньо, в сараях – вітер. Кружки, зроблені з

банок консервних... Банки після німецьких солдатів залишилися... Свічі зі стріляних гільз. Про сіль за війну забули, ходили, і в усіх кістки гнулися. Німці, коли відступали, кабана в нас забрали, останніх курей половили. А перед тим партизани вночі корівку повели... Корівку мама не віддавала, так один партизан вистрілив угору. У дах. Склали в мішок вони і швейну машинку, і машині сукні. Партизани то були чи бандити? Зі зброєю... Взагалі... взагалі... Людина жити завжди хоче, й під час війни також. Під час війни багато про що дізнаєшся... Немає звіра гіршого за людину. Це людина людину вбиває, а не куля. Людина людину... Ми-ла ти моя!!

Покликала мама ворожку... Ворожка наворожила: «Все буде добре». А нам нічого їй дати. Мама знайшла два буряки в погребі й була рада. І ворожка рада. Поїхала я вступати, як мріяла, до педучилища. Там слід було заповнити анкету... Усе я написала й дійшла до запитання: чи були ви або ваші родичі в полоні або під окупацією? Я відповіла – так, звісно, були. Директор училища покликав мене до кабінету: «Дівчино, забери свої документи». Був він фронтовик, без однієї руки. Із порожнім рукавом. Так я дізналася, що ми... всі, хто був під окупацією... неблагонадійні. Під підозрою. Уже ніхто не говорив нам «брати та сестри»... Через сорок років тільки цю анкету відмінили. Сорок років! Життя моє закінчилося, поки відмінили. «А хто нас під німцями залишив?» – «Тихо, дівчино, тихо...» – директор зачинив двері, щоб ніхто не чув. «Тихо... тихо...». Як ти долю оминеш? Серпом воду різати... А Сашко вступав до військового училища... Написав в анкеті, що родина їхня була під окупацією, а батько зник без вісті. Його одразу відрахували... *(Мовчить.)* Нічого, що я вам і про себе, і своє життя описую? Ми всі однаково жили. Щоб мене тільки не посадили за цю розмову. Є ще радянська влада чи вже зовсім вона пропала?

За горем і добро забула... Як молодими були й любилися. Я на Сашковому весіллі гуляла... Кохав він Лізку, довго залицявся. Вмирав за нею! Білу фату на весілля з Мінська привіз. Заніс

молоду в барак на руках... Старі наші звичаї... Молодий несе молоду на руках, як дитину, щоб домовик не побачив. Не помітив. Домовик чужих не любить, проганяє. Він же в домі господар, треба йому сподобатися. А-а-а... *(Махнула рукою.)* Тепер уже ні в що не вірять. Ані в домовика, ані в комунізм. Живуть люди без жодної віри! Ну може, в кохання ще вірять... «Гірко! Гірко!» – кричали ми в Сашка за столом. А як тоді пили? Одна пляшка на весь стіл, на десятьох людей... Тепер на кожного пляшку став. Корівку треба продати, щоб синові або дочці справити весілля. Кохав він Лізку... Але серцем не приманиш, та й за вуха не притягнеш. Взагалі... взагалі... Гуляла вона, як кішка. Діти вирости, зовсім від нього пішла. Не озирнулася. Я йому радила: «Сашку, знайди справну жінку. Зіп'єшся». – «Скляночку наллю. Фігурне катання подивлюся й спати лягаю». Самому спати – й ковдра не гріє. І в раю нудно самому. Пив, але не запивав. Ні... не запивав, як інші. О! Тут у нас є сусід... Він і одеколон «Гвоздика» п'є, і лосьйон, і денатурат, і мийні засоби... І треба тобі – живий! Тепер пляшка горілки коштує, як раніше пальто. А закуска? Півкіло ковбаси – половина моєї пенсії. Пийте свободу! Їжте свободу! Таку країну здали! Державу!! Без єдиного пострілу... Я одного не розумію, чому в нас ніхто не запитав? Я все життя велику країну будувала. Так нам казали. Обіцяли.

Я і ліс рубала, і шпали на собі тягала... Їздили ми з чоловіком у Сибір. На комуністичне будівництво. Пам'ятаю ріки: Єнісей, Бірюса, Мана... Будували залізницю Абакан–Тайшет. Везли нас туди в товарних вагонах: два яруси збитих нар, ані матраців, ані білизни, під голову – кулак. У підлозі – дірка... За потреби – відро (завішували його простирадлом). Зупиниться поїзд у полі, нагребемо сіна: наша постіль! Світла у вагонах не було. Але всю дорогу співали комсомольських пісень! Драли горло. Сім днів їхали... Прибули! Глуха тайга, снігу – в людський зріст. Незабаром почався скорбут, кожен зуб хитався. Воші. А норма – ого! Чоловіки, хто охочий, ходили на ведмедя. Тоді в нас з'являлося м'ясо в казанах, а то – каша й каша. Я запам'ятала, що ведмедя

б'ють тільки в око. Жили в бараках – ані душу, ані бані. Улітку їздили в місто й у фонтані милися. (Сміється.) Хочеш слухати, додам іще...

Забула розповісти, як я заміж вийшла... Мені вісімнадцять років. Це я вже працювала на цегляному заводі. Цементний завод закрили, і я пішла на цегляний. Спочатку була глиницею. Тоді глину копали вручну, лопатами... Ми розвантажували машини й укладали глину у дворі рівним шаром, щоб вона «дозрівала». Через півроку вже катала навантажені вагонетки від пресу до печі: туди – із сирію цеглою, а звідти – з обпаленою, гарячою. Цеглу ми самі діставали з печі... Божевільна температура! За зміну – чотири-шість тисяч цеглин витягнеш. До двадцяти тонн. Працювали самі жінки... та дівчата... Були й хлопці, але хлопці здебільшого на машинах. За кермом. Почав один за мною упадати... Підійде, засміється... і покладе руку мені на плече... Яюсь каже: «Поїдеш зі мною?» – «Поїду». Навіть не запитала – куди. Так ми завербувалися до Сибіру. Комунізм будувати! (Мовчить.) А тепер... ох! Взагалі... взагалі... Усе даремно... даремно мучилися... Це важко визнати й важко з цим жити. Стільки працювали! Будували. Усе руками. Час суворий! Я на цегляному заводі працювала... Одного разу проспала. Після війни за запізнення на роботу... на десять хвилин запізнився – в'язниця. Урятував бригадир: «Скажеш, що я тебе в кар'єр відправляю...». Доніс би хтось, то і його судили б. Після п'ятдесят третього вже за запізнення не карали. Після смерті Сталіна люди почали усміхатися, а до того обачно жили. Без усмішки.

А... що тепер згадувати? Цвяхи на пожарищі збирати. Усе згоріло! Усе наше життя... все наше пропало... Будували... будували... Сашко на цілину їздив. Там комунізм будував! Світле майбутнє. Казав, що в наметах узимку спали без спальних мішків. У своєму одязі. Руки там собі відморозив... але все одно пишався! «*Вьется дорога длинная, / Здравствуй, земля целинная!*» Був у нього партквиток, червона книжечка з Леніним, дорога йому. Депутат і стахановець, як і я. Промайнуло життя, проле-

тіло. Сліду немає, вже не знайдеш... Учора три години стояла в черзі за молоком – і мені не вистачило. Німецький пакунок в дім принесли з подарунками: крупа, шоколад, мило... Переможцям – від переможених. Мені німецького пакунка не треба. Ні-і-і... не взяла. (*Перехрестилася.*) Німці із собаками... на собаках шерсть блищить... Ідуть лісом, а ми – в болоті. У воді по горло. Жінки, дітки. І корови стоять разом із людьми. Мовчать. Корови, як люди, мовчать. Усе розуміють. Не хочу я німецьких цукерок і німецького печива! Де – моє? Моя праця? Ми так вірили! Вірили, що коли-небудь буде гарне життя. Почекай-потерпи... Отож почекай-потерпи... Усе життя по казармах, по гуртожитках, по бараках.

Ну, що ти вдієш? То й нехай... Усе можна пережити, крім смерті. Смерть не переживеш... Тридцять років Сашко на меблевій фабриці відтарабанив. Нагарувався. Рік тому провели його на пенсію. Годинник подарували. Але без роботи він не залишився. Люди йшли і йшли із замовленнями. Та-а-ак... А все одно був невеселий. Сумний. Голитися покинув. Тридцять років на одній фабриці, вважай, півжиття! Там уже дім рідний. Із фабрики йому й труну привезли. Багата труна! Уся блищала, а всередині в оксамиті. У таких тепер лише бандитів ховають і генералів. Усі руками мацали – небувала річ! Коли з барака труну виносили, посипали зерно на поріг. Так треба, щоб живим було легше залишатися. Наші старі звичаї... Поставили труну у дворі... хтось із родичів попросив: «Люди добрі, простіть». «Бог простить», – відповідали всі. А що прощати? Жили дружно, однією родиною. У тебе нема – я дам, у мене не стало – ти принесеш. Любили наші свята. Будували соціалізм, а тепер кажуть по радію, що соціалізм закінчився. А ми... а ми залишилися...

Поїзди гудуть... гудуть... Чужі люди, що вам потрібно? Що? Однакової смерті немає... Я першого сина в Сибіру народила, дифтерит – хоп і задавив. Усе одно живу. Вчора до Сашка на могилку збігала, посиділа з ним. Розповіла, як Лізка плакала. Білася в труну головою. Кохання років не лічить...

Помremo... і все добре буде...

про шепіт і крик ... і захват

Маргарита Погребицька – лікар, 57 років

– Мое свято... Сьоме листопада... Велике, яскраве... Найяскравіше враження мого дитинства – військовий парад на Червоній площі...

Я в тата на плечах, а до руки в мене прив'язана червона кулька. У небі над колонами величезні портрети Леніна і Сталіна... Маркса... гірлянди й букети з червоних, блакитних, жовтих кульок. Червоний колір. Улюблений, найулюбленіший. Колір революції, колір пролітої в її ім'я крові... Велика Жовтнева революція! Це тепер: воєнний переворот... більшовицька змова... російська катастрофа... Ленін – німецький агент, а революцію зробили дезертири й підпілі матроси. Я затуляю вуха, не бажаю чути! Це вище за мої сили... Усе життя я прожила з вірою: ми найщасливіші, народилися в небаченій і прекрасній країні. Іншої такої країни немає! У нас є Червона площа, там, на Спаській вежі, б'ють куранти, за якими звіряють час у всьому світі. Так говорив мені тато... і мама, і бабуся... *«День сьомого листопада – червоний день календаря...»* Перед цим ми довго не лягали спати, всією сім'єю робили квіти з паперу, вирізали з картону сердечки. Розмальовували. Уранці мама та бабуся залишалися вдома, готували святковий обід. Гості цього дня приходили обов'язково. Вони приносили в авосьці коробку з тортом і вино... Целофанових пакетів тоді ще не було... Бабуся пекла свої славнозвісні пиріжки з капустою та грибами, а мама «ворожила» над салатом «олів'є» і варила незмінний холодець. А я – з татом!

На вулиці безліч людей, на пальтах та піджаках усі мають червоні стрічки. Сяють червоні полотнища, грає військовий духовий оркестр. Трибуна з нашими вождами... і пісня: «*Столиця мира, Родины столица, / Сверкаешь ты созвездием Кремля, / Тобою вся вселенная гордится, / Гранитная красавица – Москва...*» Хотілося увесь час кричати «*Ура!*». Із репродуктора: «*Слава трудящимся Московского дважды ордена Ленина и Красного Знамени завода имени Лихачева! Ура, товарищи!*» – «*Ура! Ура!!*» «*Слава нашему героическому Ленинскому комсомолу... Коммунистической партии... Нашим славным ветеранам...*» – «*Ур-ра! Ура!!*» Краса! Захоплення! Люди плакали, радість переполювала... Духовий оркестр грав марші та революційні пісні: «*Дан приказ ему на запад, / ей в другую сторону. / Уходили комсомольцы / На гражданскую войну...*» Я знаю напам'ять слова всіх пісень, я нічого не забула, часто їх співаю. Співаю сама собі. (*Тихо наспівує.*) «*Широка страна моя родная, / Много в ней лесов, полей и рек. / Я другой страны такой не знаю, / где так вольно дышит человек...*» Нещодавно знайшла у шафі старі платівки, зняла з антресолі патефон, весь вечір промайнув у спогадах. Пісні Дунаєвського та Лебедева-Кумача – як ми їх любили! (*Мовчить.*) І ось я високо-високо. Це тато підіймає мене на руках... вище, ще вище... Настає найважливіший момент – зараз з'являться і загримлять бруківкою могутні тягачі із зачохленими ракетами, танки, й піде артилерія. «Запам'ятай це на все життя!» – намагається перекричати галас тато. І я знаю, що запам'ятаю! А дорогою додому ми зайдемо в магазин, і я отримую своє улюблене ситро «Буратіно». Цього дня мені дозволялося все: свищики, цукерки-півники на паличках...

Я любила нічну Москву... ці вогні... Коли мені було вже вісімнадцять років... вісімнадцять років! – я закохалася. Коли я зрозуміла, що закохана, я поїхала, ніколи не здогадаєтесь, куди я поїхала? Я поїхала на Червону площу, перше, що я захотіла – бути в ці хвилини на Червоній площі. Кремлівська стіна, чорні ялинки в снігу й засипаний кучугурами Александрівський сад. Я дивилася на все це й знала, що буду щасливою. Обов'язково буду!

А нещодавно ми з чоловіком були в Москві. І вперше... Уперше не пішли на Червону площу. Не вклонилися. Уперше... *(На очах сльози.)* Чоловік у мене вірменин, побралися ми студентами. У нього ковдра, а в мене розкладачка – так ми починали жити. Після закінчення Московського медінституту отримали розподіл у Мінськ. Усі мої подружки роз'їхалися хто куди: одна – в Молдову, інша – в Україну, хтось в Іркутськ. Тих, хто поїхав в Іркутськ, ми називали «декабристками». Країна одна – їдь, куди заманеться! Жодних кордонів тоді не було, віз і митниць. Чоловік хотів повернутися на Батьківщину. У Вірменію. «Поїдемо на Севан, побачиш Арарат. Спробуєш справжній вірменський лаваш», – обіцяв він мені. Але запропонували – Мінськ. І ми: «Давай в Білорусь!» – «Давай!». Це ж молодість, попереду ще стільки часу – здається, його на все вистачить. Приїхали в Мінськ, і тут нам сподобалося. Їдеш і їдеш: озера та ліси, партизанські ліси, болота та пущі, зрідка поля серед цих лісів. Наші діти тут вирости, в них улюблені страви – драники, білоруська мочанка. «Бульбу жарят, бульбу варять...» Вірменський хаш на другому місці... Але щороку всією родиною ми їздили в Москву. Аякже! Без цього я не могла жити, я повинна була походити по Москві. Подихати її повітрям. Чекала... Завжди з нетерпінням чекала на ці перші хвилини, коли поїзд підходив до Білоруського вокзалу, лунав марш, і серце стрибало від слів: «Товариші пасажири, наш поїзд прибув до столиці нашої Батьківщини – міста-героя – Москви!» *«Кипучая, могучая, никем непобедимая, / Москва моя, страна моя, ты самая любимая...»* Виходиш з вагона під цю музику.

Що... де ми? Нас зустріло чуже, незнайоме місто... Вітер носив вулицями брудний папір, подрані газети, під ногами гуркотіли банки з-під пива. На вокзалі... й біля метро... Скрізь сірі ряди людей, усі щось продавали: жіночу білизну і простирадла, старе взуття й дитячі іграшки, сигарети можна було купити на штуки. Як у фільмах про війну. Я тільки там це бачила. На якомусь драному папері, картонних коробках просто на землі лежали ковбаса, м'ясо, риба. В одному місці все це накриває подертий целофан,

а в іншому – ні. І москвичі це купували. Торгувалися. Плетені шкарпетки, серветки. Тут цвяхи, і тут же їжа, одяг. Мова українська, білоруська, молдавська... «Ми з Вінниці приїхали...» «А ми – з Бреста...» Багато жебраків... Звідки їх стільки? Каліки... як у кіно... У мене одне порівняння – як у старому радянському кіно. Неначе я фільм дивилася...

На Старому Арбаті, моему улюбленому Арбаті, я побачила торгові ряди – з матрьошками, самоварами, іконами, фотографіями царя та його родини. Портрети білогвардійських генералів – Колчака, Денікіна і бюст Леніна... Матрьошки всіляких різновидів – «горбіматрьошки» та «ельциноматрьошки». Я не впізнавала своєї Москви. Що це за місто? Просто на асфальті, на якихось цеглинах сидів старий і грав на акордеоні. З орденами. Співав він воєнні пісні, біля ніг – шапка з монетками. Пісні наші улюблені: *«Бьется в тесной печурке огонь, / На поленьях смола, как слеза...»* Захотілося підійти... але його вже оточили іноземці... Почали фотографуватися. Щось йому кричали італійською, французькою та німецькою. Ляскали по плечах: «Давай! Давай!». Їм було весело, вони були задоволені. Аякже! Так нас боялися... а тепер... Ось! Купа мотлоху... імперія – пшик! Порядок із матрьошками та самоварами гора червоних прапорів і вимпелів, партійні та комсомольські квитки. І бойові радянські нагороди! Ордени Леніна та Червоного Прапора. Медалі! *«За отвагу»* і *«За боевые заслуги»*. Торкаюся їх... гладжу... Не вірю! Не вірю! *«За оборону Севастополя»* й *«За оборону Кавказу»*. Усе справжнє. Рідне. Радянська військова форма: мундири, шинелі... кашкети із зірочками... А ціни – в доларах... «Скільки?» – запитав чоловік і показав на медаль *«За отвагу»*. – «За двадцять доларів продам. А, нехай, давай «штуку» – тисячу рублів». – «А орден Леніна?» – «Сто доларів...» – «А совість?!» – мій чоловік ладен був у бійку полізти. – «Ти що, з дуба впав? Із якої діри виліз? Предмети доби тоталітаризму». Так і сказав... Мовляв, це вже «залізяки», але іноземцям подобаються, у них зараз мода на радянську символіку. Ходовий товар. Я закричала... Покликала міліціонера... Я

кричала: «Дивіться! Дивіться... А-а-а...» Міліціонер нам підтвердив: «Предмети доби тоталітаризму... до відповідальності притягаємо за наркотики та порнографію...» А партквиток за десять доларів – не порнографія? Орден Слави... або ось червоний прапор із портретом Леніна – за долари? Було таке відчуття, ніби ми стоїмо серед якихось декорацій. Нас розігрують. Ми кудись не туди приїхали. Я стояла і плакала. Італійці поруч міряли військові шинелі та кашкети з червоними зірочками. «Карашо! Карашо!» А ля рус...

Уперше я була в мавзолеї з мамою. Пам'ятаю, що йшов дощ, холодний, осінній дощ. Ми простояли в черзі шість годин. Сходинки... напівморок... вінки... Шепіт: «Проходьте. Не затримуйтеся». Крізь сльози я нічого не розгледіла. Але Ленін... мені здалося, що він світиться... Маленькою я переконувала маму: «Матусю, я ніколи не помру». – «Чому ти так гадаєш? – питала мама. – Усі вмирають. Навіть Ленін помер». Навіть Ленін... Я не знаю, як мені про все розповісти... А мені треба... я хочу. Я хотіла би говорити... говорити, але не знаю, з ким. Про що? Про те, якими ми були неймовірно щасливими! Тепер я в цьому абсолютно переконана. Зростали вбогими та наївними, але про це не здогадувалися й нікому не заздрили. До школи ми ходили з дешевими пеналами та ручками за сорок копійок. Улітку взуєш парусинові капці, натреш їх зубним порошком – гарно! Узимку – в гумових ботиках, мороз – ступні пече. Весело! Вірили, що завтра буде краще, ніж сьогодні, а післязавтра краще, ніж учора. У нас було майбутнє. І минуле. Усе в нас було!

Любили, безмежно любили Батьківщину – най-найкращу! Перший радянський автомобіль – ура! Неписьменний робітник винайшов секрет радянської нержавійки – перемога! А те, що цей секрет уже давно відомий усьому світові, ми потім дізналися. А тоді: першими полетимо через полюс, навчимося керувати північним саявом... повернемо в інший бік гігантські ріки... зросимо вічні пустелі... Віра! Віра! Віра! Щось вище за розум. Я прокидалася під звуки гімну замість будильника: «Союз нерушимый респуб-

лик свободних / Сплотила навеки Великая Русь...». У школі ми багато співали... Я пам'ятаю наші пісні... (Наспівує.) «Отцы про свободу и счастье мечтали. / За это сражались не раз. / В борьбе создавали и Ленин, и Сталин / Отечество наше для нас...» Удома згадували... Наступного дня, як мене прийняли в піонери, вранці заграв гімн, я підхопилася й стояла на ліжку, доки гімн не закінчився. Піонерська клятва: «Я... вступаю в ряды... перед лицом своих товарищей... торжественно обещаю: горячо люблю свою советскую Родину...» Удома було свято, пахло пирогами на мою честь. Із червоною краваткою я не розлучалася, прала і прасувала її щоранку, щоб жодних брижів. І навіть в інституті зав'язувала шарфик піонерським вузлом. Мій комсомольський квиток... лежить він у мене досі... Додала собі рік, щоб чимшвидше вступити до комсомолу. Я любила вулицю, там завжди працювало радіо... Радіо – це було наше життя, це все. Відчиниш вікно – лється музика, й така музика, що встанеш і крокуєш по квартирі. Наче в шерензі... Може, це була тюрма, але мені було тепліше в цій тюрмі. Так ми звикли... Навіть у черзі досі стоїмо одне біля одного, якнайближче, аби разом. Ви помітили? (І знову тихо наспівує.) «Сталин – наша слава боевая, / Сталин – нашей юности полет, / с песнями, борясь и побеждая, / Наш народ за Сталином идет...»

І – так! Так! Так! Найбільша мрія – померти! Пожертвувати собою. Віддати. Комсомольська клятва: «Готова віддати своє життя, якщо воно знадобиться моему народові». І це були не слова, нас так насправді виховали. Якщо вулицею йшла колона солдатів, всі зупинялися... Після Перемоги солдат був надзвичайною людиною... Коли я вступала до партії, я написала в заяві: «Із Програмою та Статутом ознайомена та визнаю. Готова віддати всі сили, а якщо буде потрібно, то й життя своїй Батьківщині». (Уважно дивиться на мене.) А ви що про мене думаєте? Ідіотка, авжеж? Інфантильна... Мої деякі знайомі... Так вони відверто насміхаються: емоційний соціалізм, паперові ідеали... Так я в їхніх очах виглядаю. Тупа! Даун! Ви – інженер людських душ. Хотите

мене розрадити? Письменник у нас – більше, ніж письменник. Учитель. Духівник. Це раніше, а зараз уже не так. Багато людей в церквах на службі стоїть. Тих, які глибоко вірують, мало, більшість страждених. Як от і я... Із травмою... Я не за канонам вірю, а за серцем. Молитов не знаю, а молюся... Панотець у нас – колишній офіцер, все про армію проповіді читає, про атомну бомбу. Про ворогів Росії та масонські змови. А я інших слів хочу, зовсім інших слів... Не цих. А навколо тільки ці... Багато ненависті... Немає місця, де можна душею притулитися. Увімкну телевизор, і там те саме. Самі прокляття... Усі відмовляються від того, що було. Проклинають. Мій улюблений режисер Марк Захаров, тепер я його не так люблю і не вірю йому так, як раніше... Він спалив, це по телевизору показували, свій партквиток... Привселюдно. Це ж не театр! Це – життя! Моє життя. Хіба так можна з ним? Із моїм життям... Не треба цих шоу... (Плаче.)

Я не встигаю... Із тих я, хто не встигає... Із поїзда, який летів у соціалізм, всі швидко пересідають на поїзд, що несеться в капіталізм. Я запізнююсь... Насміхаються із «совка»: він і бидло, він і лох. Із мене насміхаються... «Червоні» – вже звірі, а «білі» – лицарі. Серце моє і розум – проти, на фізіологічному рівні не приймаю. Не впускаю в себе. Не можу, не здатна... Горбачова я вітала, хоча критикувала... Він був... тепер це зрозуміло, як і всі ми, він був мрійником. Прожектером. Можна сказати так. Але до Єльцина я була не готова... До реформ Гайдара. Гроші зникли в один день. Гроші... і наше життя... Усе миттєво знецінилося. Замість світлого майбутнього почали говорити: збагачуйтеся, любіть гроші... Вклоняйтеся звірові цьому! Увесь народ був до цього не готовий. Ніхто не мріяв про капіталізм, за себе точно скажу, що я не мріяла... Мені подобався соціалізм. Це були вже брежневські роки... "вегетаріанські"... "Людожерських" років я не застала. Співала пісні Пахмутової: «*Под крылом самолета о чем-то поет зеленое море тайги...*». Готувалася міцно дружити і будувати «блакитні міста». Мріяти! «*Я знаю – город будет...*», «*здесь будет город-сад...*» Любила Маяковського.

Патріотичні вірші, пісні. Це дуже важливо було тоді. Дуже багато для нас значило. Ніхто мене не переконає, що життя дається лише для того, щоб смачно їсти та спати. А героєм є той, хто придбав щось в одному місці, а продав в іншому – на три копійки дорожче. Нам зараз це навіюють... Отже, дурнями були всі ті, хто віддав своє життя за інших. За високі ідеали. Ні! Ні! Стою вчора у крамниці до каси... Бабуся попереду рахує копійки в гаманці, перераховує, і зрештою купує сто грамів найдешевшої ковбаси... «собачої»... і два яйця. А я її знаю... вона все життя пропрацювала вчителькою...

Не можу я радіти цьому новому життю! Мені не буде в ньому добре, мені ніколи не буде добре самій. Самій-одній. А життя тягне, тягне мене на цю глину. На землю. Моїм дітям уже жити за цими законами. Я їм не потрібна, я кумедна. Усе моє життя... Перебирала нещодавно папери і натрапила на свій юнацький щоденник: перше кохання, перший поцілунок і цілі сторінки про те, як я люблю Сталіна й ладна померти, щоб його побачити. Нотатки божевільної... Хотіла викинути – не змогла. Сховала. Страх: тільки б вони нікому на очі не потрапили. Жартуватимуть, сміятимуться. Нікому не показала... (*Мовчить.*) Я пам'ятаю чимало речей, яких не поясниш при здоровому глузді. Рідкісний екземпляр, авжеж! Кожен психотерапевт потішився б... Чи не так!? Вам зі мною пощастило... (*І плаче, і сміється.*)

Запитайте... Ви повинні запитати, як це поєднувалося: наше щастя й те, що за кимось приходили вночі, когось забирали? Хтось зникав, хтось ридав за дверима. Я цього чомусь не пам'ятаю. Не пам'ятаю! А пам'ятаю, як цвів навесні бузок, і масові гуляння, дерев'яні тротуари, нагріті сонцем. Запах сонця. Сліпучі паради фізкультурників і сплетені з живих людських тіл і кольорів імена на Червоній площі: Ленін–Сталін. Я й мамі ставила це запитання...

Що пам'ятаємо ми про Берію? Про Луб'янку? Мама мовчала... Одного разу згадала, як улітку після відпустки вони з татом поверталися з Криму. Їхали Україною. Це тридцяті роки...

колективізація... На Україні був великий голод – Голодомор. Мільйони померли... цілими селами помирали... Ховати було нікому... Українців вбивали за те, що вони не хотіли йти в колгоспи. Убивали голодом. Тепер я це вже знаю... Колись у них була Запорізька Січ, народ пам'ятав свободу... Там така земля – кілок устромиш, і виросте дерево. А вони помирали... здихали, як скотина. У них все забрали, до макової зернини вивезли. Оточили військами, як у концтаборі. Тепер я вже знаю... Я дружу на роботі з однією українкою, вона від бабусі своєї чула... як у їхньому селі мати сама одну дитину зарубала сокирою, щоб варити й годувати нею решту. Свою дитину... Це все було... Дітей із двору боялися випускати. Як котів і собак, виловлювали дітей. Черв'яків на городах копали та їли. Хто міг, повзи в місто, до поїздів. Чекали, що хтось їм кине шкоринку хліба... Солдати штурхали їх чобітьми, били прикладами... Поїзди мчали повз них, мчали на повній швидкості. Провідники зачиняли вікна, «задраювали» шторки. І ніхто ні про що ні в кого не запитував. Приїжджали до Москви. Привозили вино, фрукти, пишалися засмагою і згадували море. *(Мовчить.)* Я любила Сталіна... Довго його любила. Навіть тоді любила, коли почали про нього писати, що він був маленький, рудий, із усохлою рукою. Застрелив свою дружину. Розвінчали. Викинули з мавзолею. А я все одно його любила.

Я довго була сталінською дівчинкою. Дуже довго. Дуже... Так, це було! Зі мною... з нами... і без того життя я залишусь із порожніми руками. Без нічого... жебрачкою буду! Я пишалася нашим сусідом, дядею Ванею – герой! Він повернувся з війни без обох ніг. Їздив двором на дерев'яній саморобній колясці. Називав мене «моя Маргаритка», лагодив усім валянки та чоботи. П'яним співав: «Дорогие братишки-сестренки... / Я героически сражался в бою...». Через кілька днів після смерті Сталіна приходжу до нього: «Ну що, Маргаритко, здох оцей...». Це він – про мого Сталіна! Я вихопила свої валянки: «Як ви смієте? Ви – герой! Із орденом». Два дні вирішувала: я – піонерка, отже, я

повинна піти в енкаведе і розповісти про дядю Ваню. Зробити заяву. І це абсолютно серйозно... Отак! Як Павлік Морозов... Я могла донести й на свого батька... на матір... Я могла... Так! Я була готова! Повертаюся зі школи, а дядя Ваня п'яний валяється у під'їзді. Перевернувся зі своєю коляскою і не може підвестися. Мені стало його шкода.

І це я... Я сиділа, притиснута вухом до репродуктора, і слухала, як щогодини передавали бюлетень про здоров'я товариша Сталіна. І плакала. Усім серцем. Було! Це було! Був сталінський час... і були ми, сталінські люди... Моя мама – з дворянської родини. За кілька місяців до революції вона вийшла заміж за офіцера, згодом він воював у білій гвардії. В Одесі вони розлучилися – він емігрував із залишками розбитих денікінських частин, а вона не могла залишити паралізовану матір. Її забрали в чека як дружину білогвардійця. Слідчий, який вів справу, закохався в маму. Якось врятував... але змусив вийти за нього заміж. Після служби він повертався додому п'яний і бив її револьвером по голові. Потім кудись подівся. І ось ця моя мама... красуня... яка обожнювала музику, знала кілька мов, вона до нестями любила Сталіна. Погрожувала татові, якщо він чимось був незадоволений: «Піду в райком і скажу, який ти комуніст». А тато... Тато брав участь у революції... 37-го був репресований... Але його швидко звільнили, бо за нього заступився хтось із відомих більшовиків, хто знав його особисто. Поручився. Але в партії тато не поновили. Удар, який він не міг пережити. У тюрмі йому вибили зуби, проломили голову. Усе одно тато не змінився, залишився комуністом. Поясніть мені це... Вважаєте, нерозумні? Наївняк? Ні, це були розумні й освічені люди. Мама читала в оригіналі Шекспіра та Гете, а тато закінчив Тимірязівську академію. А Блок... Маяковський... Інса Арманд? Мої кумири... мої ідеали... з ними я виросла... *(Замислилася.)*

Колись я вчилася літати в аероклубі. На чому ми літали, тепер дивуєшся: як ми живими залишилися!?! Не планери, а саморобки – дерев'яні реєчки, обтягнені марлею. Керування – ручка і педаль.

Зате, коли летиш, бачиш птахів, бачиш землю з висоти. Відчуваєш крила! Небо змінює людину... висота змінює... Розумієте, про що я? Я про те наше життя... мені шкода не себе – мені шкода всього того, що ми любили...

Усе чесно згадала... і не знаю навіть... Чомусь тепер соромно все це комусь розповідати...

Полетів Гагарін... Люди вийшли на вулицю, сміялися, обіймалися, плакали. Незнайомі люди. Робітники в спецівках просто із заводів, медики в білих шапочках, підкидали їх у небо: «Ми – перші! Наша людина в космосі!». Це не можна забути! Це було щось неймовірне, таке здивування. Я досі не можу спокійно слухати пісню: *«И снится нам не рокот космодрома, / Не эта ледяная синева, / А снится нам трава, трава у дома. / Зеленая, зеленая трава...»* Кубинська революція... Молодий Кастро... Я кричала: «Матусю! Татку! Вони перемогли! Віва Куба!» (*Наспівує.*) *«Куба, любовь моя! / Остров зари багряной, / Песня летит над планетой, звеня, / Куба – любовь моя!»* У школу до нас приходили ветерани боїв в Іспанії... Разом ми співали пісню «Гренада»: *«Я хату покинул, пошел воевать, / Чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»* У мене над столом висіла фотографія Долорес Ібарурі. Так... ми мріяли про Гренаду... потім про Кубу... Через кілька десятків років інші хлопчики так само марили Афганістаном. Нас легко було обдурити. Але все одно... Все одно! Я цього не забуду! Я не забуду, як їхав на цілину весь наш десятий клас. Вони йшли колоною, з рюкзакми, над ними маяв прапор. У деяких за спиною гітари. «Оце – герої!» – думала я. Чимало з них потім повернулися хворими: на цілину вони не потрапили, а будували десь у тайзі залізницю, тягали на собі рейки по пояс у крижаній воді. Бракувало техніки... Їли гнилу картоплю, всі перехворіли на скорбут. Але вони були, ці юнаки та юнки! І була дівчинка, яка захоплено їх проводжала. Це – я! Моя пам'ять... Я її нікому не віддам – ані комуністам, ані демократам, ані брокерам. Вона – моя! Тільки моя! Я без усього можу обійтися: мені не треба

багато грошей, дорогої їжі й модного одягу... шикарної машини... Ми на своїх «Жигулях» об'їздили весь Союз: я побачила Карелію... озеро Севан... і Памір. Це все була моя Батьківщина. Моя Батьківщина – СРСР. Я без багато чого можу прожити. Не можу тільки без того, що було. *(Довго мовчить. Настільки довго, що я звертаюся до неї.)*

Не бійтеся... Зі мною все гаразд... уже все гаразд... Сиджу наразі вдома... кішку погладжую, рукавички пов'яжу. Така проста дія, як в'язання, допомагає найліпше... Що втримало? До кінця я не дійшла... ні... Як лікар, я все уявляла... в усіх деталях... Смерть огидна, вона не буває гарною. Я бачила повішеників... В останні хвилини в них трапляється оргазм, або вони в сечі, в калі. Від газу людина синя... фіолетова... Одна ця думка для жінки жахлива. Жодних ілюзій про гарну смерть у мене не могло бути. Однак... тебе щось кинуло, під'юдило, змусило рвонутися. Ти в розпачливому ривку... є дихання і ритм... і є ривок... А там уже важко втриматися. Зірвати стоп-кран! Стоп! Я якось утрималася. Кинула білизняну мотузку. Вибігла на вулицю. Змокла під дощем, яка радість після всього змокнути під дощем! Як приємно! *(Мовчить.)* Я довго не розмовляла... Вісім місяців лежала в депресії. Розучилася ходити. Та зрештою встала. Навчилася ходити знову. Я є... знову я на твердому... Але мені було погано... мене проштрикнули, наче кульку... Про що це я? Досить! Ну, годі... *(Сидить і плаче.)* Годі...

Дев'яностий рік... У нашій мінській трикімнатній квартирі жило п'ятнадцятеро осіб, до того ж і немовля. Першими приїхали з Баку родичі чоловіка – сестра з родиною та його двоюрідні брати. Вони не в гості приїхали, вони привезли із собою слово «війна». Із криком увійшли в дім, зі згаслими очима... Це десь восени чи взимку... було вже холодно. Авжеж, восени вони приїхали, тому що взимку нас уже було більше. Узимку з Таджикистану... Із міста Душанбе приїхала моя сестра зі своєю родиною та батьками чоловіка. Саме так і було... Так... Спали скрізь, улітку спали навіть на балконі. І... не говорили, а кричали... як вони бігли, а

війна штурханами наздоганяла. П'яти палила. А вони... всі вони, як і я, радянські... абсолютно радянські. Стовідсотково! Цим пишалися. І раптом – нічого цього немає. Ну, немає! Прокинулися вранці, глянули у вікно – уже вони під іншим прапором. В іншій країні. Уже – чужі.

Я слухала. Слухала. Вони говорили...

«...а який був час! Прийшов Горбачов... і раптом під вікнами – стрілянина. Господи! У столиці... в Душанбе... Усі сиділи біля телевізора й боялися пропустити останні новини. У нас на фабриці жіночий колектив був, здебільшого росіянки. Я питаю: «Дівчата, що буде?» – «Війна починається, вже росіян ріжуть». Через кілька днів одну крамницю вдень розбили, розтягли... другу...»

«...перші місяці я плакала, а потім припинила. Сльози швидко закінчуються. Найбільше боялася чоловіків, і знайомих, і незнайомих. Затягнуть у будинок, в машину... «Красуню! Дівчино, дай по...мося...» Сусідську дівчинку однокласники згвалтували. Таджикицькі хлопці, яких ми знали. Її мати пішла до родини одного. "Навіщо сюди приїхала? – кричали на неї. – Тікай у свою Росію. Незабаром вас, росіян, тут взагалі не залишиться. В самих трусах втечете"».

«...навіщо ми туди поїхали? За комсомольською путівкою. Будували Нурекську ГЕС, алюмінієвий завод... Я вивчала таджицьку мову: чайхана, піала, арик, арча, чинара... «Шураві» називали нас. Російські брати».

«...мені сняться рожеві гори – цвіте мигдаль. А прокидаюся вся в сльозах...»

«...в Баку... Жили ми в дев'ятиповерховому будинку. Уранці вивели вірменські родини у двір... Усі навколо них зібралися, і скільки було людей, стільки підійшло до них, кожен чимось вдарив. Маленький хлопчик... років п'яти... він підійшов і вдарив дитячою лопаткою. Стара азербайджанка його погладила по голові...»

«...а наші друзі, вони теж були азербайджанці, але вони нас ховали у себе в підвалі. Закидали мотлохом, ящиками. Приносили вночі їжу...»

«...уранці біжу на роботу – на вулицях трупи лежать. Валяються або сидять біля стіни, сидять, наче живі. Когось накрили дастарханом (скатертиною), а когось ні. Не встигли. Більшість лежали роздягнутими... І чоловіки, і жінки... Тих, які сиділи, тих не роздягали, адже їх не розігнути...»

«...раніше я думав, що таджики – як діти, нікого не образять. За півроку, може, навіть менше часу минуло, Душанбе було не впізнати, й людей не впізнати. Морги переповнені. Уранці на асфальті, поки не затопчуть, згустки застиглої крові... як холодець...»

«...цілими днями вони йшли повз наш будинок із плакатами: «Смерть вірменам! Смерть!» Чоловіки і жінки. Старі й молоді. Розлючений натовп, жодного людського обличчя. Газети були забиті об'явами: «Міняю трикімнатну квартиру в Баку на будь-яку квартиру в будь-якому місті Росії...» Свою квартиру ми продали за триста доларів. Як холодильник. А не продали би за ці гроші, могли б убити...»

«...а ми за свою квартиру купили: мені – китайський пуховик, а чоловікові – теплі черевики. Меблі, посуд... килими... все залишили...»

«...жили без світла та газу... без води... На базарі ціни жахливі. Біля нашого будинку відкрилася ятка. Там продавали квіти і похоронні вінки. Тільки квіти й вінки...»

«...вночі на стіні сусіднього будинку хтось написав фарбою: «Бійся, російська сволото! Твої танкісти тобі не допоможуть». Росіян знімали з керівних посад... Стріляли з-за рогу... Місто швидко стало брудне, як кишлак. Чуже місто. Не радянське...»

«...убивали за все... Не там народився, не тією мовою розмовляєш. Не сподобався комусь із автоматом... А до того як ми жили? На свято і перший тост у нас був «за дружбу» – «ес кес

сирум ем» (вірменською – я тебе люблю). – «Ман сани севирам» (азербайджанською – я тебе люблю). Жили спільно...»

«...прості люди... Наші знайомі таджики зачиняли своїх синів на ключ, не випускали з дому, щоб їх не навчили... не змусили вбивати».

«...виїжджаємо... Сіли вже в поїзд, уже пара з-під коліс. Останні хвилини. Хтось дав по колесах чергу з автомата. Солдати стояли коридором, затуляли нас. Якби не солдати, то ми б живими навіть до вагонів не добігли. І коли зараз я бачу, що показують війну по телевізору, я одразу відчуваю... цей запах... запах підсмаженого людського м'яса... Нудотний... конфетний запах...»

Через півроку в чоловіка перший інфаркт... Іще через півроку – другий... У його сестри інсульт. Від усього цього... Я втрачала глузд... А ви знаєте, як втрачає глузд волосся? Воно стає цупким, як волосінь. Волосся втрачає глузд першим... Ну, хто ж витримає? Маленька Карина... Удень нормальна дитина, а починає темніти за вікном, вона тремтить. Кричить: «Мамо, не йди! Я засну, а вас із татком уб'ють!» Я бігла вранці на роботу й просила, щоб мене вбило машиною. Ніколи не ходила до церкви, а тут годинами навколішки стояла: «Пресвята Богородице! Ти мене чуєш?». Перестала спати, не могла їсти. Я – не політик, я в політиці не тямлю. Мені просто страшно. Що ви ще хочете в мене запитати? Я все розповіла... Все!!

про самотнього червоного маршала та про три дні забутої революції

Сергій Федорович Ахромєєв (1923–1991), маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу (1982). Начальник Генштабу Збройних сил СРСР (1984–1988). Лауреат Ленінської премії (1980). 1990–1991 рр. військовий радник Президента СРСР

Із інтерв'ю на Червоній площі (грудень 1991 року)

«Я була студенткою...

Усе відбулося дуже швидко... Через три дні революція закінчилася... По телевізору в огляді новин передали: членів ГКЧП заарештовано... міністр внутрішніх справ Пуго застрелився, маршал Ахромєєв повісився... У нашій родині це довго обговорювалося. Пам'ятаю, тато сказав: «Це – воєнні злочинці. Їх мала спіткати доля німецьких генералів Шпеєра та Гесса». Усі очікували Нюрнберга...

Ми були молодими... Революція! Я почала пишатися своєю країною, коли люди вийшли на вулиці проти танків. До цього вже були події у Вільнюсі, Ризі, Тбілісі. У Вільнюсі литовці захистили свій телецентр, нам усе це показували, а ми що – бидло, чи як? На вулицю вийшли люди, які раніше нікуди не ходили – сиділи на кухнях і обурювалися. А тут вони вийшли... Ми з подругою взяли із собою парасольки: і від дощу, і щоб битися. *(Сміється.)* Я пишалася Єльциним, коли він стояв на танку, я зрозуміла: це – мій президент! Мій! Справжній! Там було багато молоді. Студентів.

Усі ми вирости на «Огоньку» Коротича, на «шістдесятниках». Це нагадувало воєнні дії... У мегафон хтось кричав, благав чоловічий голос: «Дівчата, йдіть звідси. Стрілятимуть і буде багато трупів». Поряд зі мною хлопець відправляв додому свою вагітну дружину, вона плакала: «Чому ти залишаєшся?» – «Так треба».

Я пропустила найважливіше... Як почався цей день... Уранці я прокинулася від того, що мама голосно плакала. Ридала. Мама питалася в тата: «Що таке надзвичайний стан? Як ти гадаєш, що вони зробили з Горбачовим?» А бабуся бігала від телевізора до радіо на кухні: «Нікого не заарештували? Не розстріляли?» Народилася бабуся у двадцять другому році, все її життя стріляли й когось розстрілювали. Арештовували. Так життя минуло... Коли бабусі не стало, мама відкрила родинну таємницю. Підняла завісу... ці штори... У п'ятдесят шостому привезли бабусі й мамі з табору батька, це був мішок кісток. Із Казахстану. Приїхав він із супроводом, настільки був хворий. І вони нікому не зізнавалися, що це батько... це чоловік... Боялися... Говорили, що він їм ніхто, якийсь далекий родич. Пожив він із ними кілька місяців, і його поклали в лікарню. Там він повисився. Мені треба... Тепер мені треба якось із цим жити. Із цим знанням. Мені треба це зрозуміти... *(Повторює.)* Якось із цим жити... Найбільше наша бабуся боялася нового Сталіна та війни. Усе життя вона очікувала арешту та голоду. Вирощувала на вікні цибулю в ящикках, квасила великі каструлі капусти. Купувала про запас цукор і масло. Антресолі в нас були забиті різноманітною крупкою. Перловкою. Завжди вона мене навчала: «Ти мовчи! Мовчи!». У школі мовчи... в університеті... Так я зростала, серед таких людей. Нам не було за що любити радянську владу. Ми всі – за Єльцина! А мою подружку мама не випускала з дому: «Тільки через мій труп! Ти хіба не розумієш, що все повернулося?». Ми навчалися в університеті дружби народів імені Патриса Лумумби. Там навчалися студенти зі всього світу, чимало з них приїжджали з думкою, що СРСР – це країна балалайок і атомних бомб. Нас це ображало. Ми хотіли жити в іншій країні...»

«Я працював слюсарем на заводі...

Про путч дізнався у Воронежській області... Гостював у тітки. Усі ці волаття про велич Росії – повне лайно. Патріоти переряжені! Сидять перед зомбоящиком. Від'їхали б на п'ятдесят кілометрів від Москви... Подивилися б на будинки, на те, як люди живуть. Які у них свята хмільні... На селі чоловіків майже немає. Вимерли. Свідомість на рівні худобини – п'ють страшенно. Поки не попадають. П'ють усе, що горить: від огіркового лосьйону до автобензину. П'ють, а потім б'ються. У кожній родині хтось у тюрмі сидів або сидить. Міліція не може впоратися. Лише жінки не здаються, порпаються на городах. Якщо залишилося кілька чоловіків непитущих, то вони поїхали на заробітки до Москви. А єдиному фермерові (в тому селі, куди я їжджу) тричі пускали «червоного півня», поки не виїхав геть до біса! Аж закуріло! Натурально ненавиділи... фізично...

Танки в Москві... барикади... У селі ніхто особливо з цього приводу не колотився. Не заморочувався. Усіх більше турбував колорадський жук і капустаєний міль. Він живучий, цей колорадський... А в молодих хлопців насіння й дівчатка на думці. Де під вечір хильнути? Але народ усе ж частіше висловлювався за ГКЧП. Я так зрозумів... Вони не всі були комуністами, але всі за велику країну. Боялися змін, тому що після всіх змін мужика в дурні пошивали. Пам'ятаю, як наш дід казав: «Раніше ми жили ху...во, ху...во, а потім усе гірше та гірше». До війни й після війни жили без паспортів. Селянам паспорта не давали, не випускали в місто. Раби. Арештанти. Повернулися з війни в орденах. Пів-Європи завоювали! А жили без паспортів.

У Москві дізнався, що мої друзі всі були на барикадах. Брали участь у колотнечі. *(Сміється.)* І я медальку міг отримати...»

«Я – інженер...

Хто він, маршал Ахромєєв? Фанатик «совка». Я жив у «совку», мені знову в «совок» не хочеться. А це був фанатик, людина, щиро віддана комуністичній ідеї. Це був мій ворог. Він ви-

кликав у мене ненависть, коли я слухав його виступи. Я розумів: ця людина битиметься до кінця. Його самогубство? Ясно, що вчинок неординарний, і він викликає повагу. Смерть слід поважати. Але я запитую себе: а якщо б вони перемогли? Візьміть будь-який підручник... Жоден переворот в історії не обійшовся без терору, обов'язково все закінчувалося кров'ю. Вириванням язиків і виколюванням очей. Середньовіччям. Тут не треба бути істориком...

Почув уранці по телевізору про «нездатність Горбачова керувати країною внаслідок важкої хвороби»... Побачив під вікнами танки... Телефоную друзям – всі за Єльцина. Проти хунти. Захищатимемо Єльцина! Відчиняю холодильник – поклав шмат сиру собі в кишеню. Бублики лежали на столі – згріб бублики. А зброя? Щось слід із собою взяти... На столі лежав кухонний ніж... потримав його в руках і поклав на місце. (Замислився.) А якщо б... а якщо б вони перемогли?

Зараз показують у телевізорі картинки: маестро Растропович прилетів із Парижа й сидить із автоматом, дівчата пригощають солдатів морозивом... Букет квітів на танку... Мої картинки інші... Московські бабусі роздають солдатам бутерброди й водять до себе додому в туалет. Ввели танкову дивізію в столицю – ані сухих пайків, ані туалетів. Стримлять із люків тоненькі шийки хлопців, і в них – ось такі! – перелякані, здивовані очі. Вони нічого не розуміють. На третій день уже сидять на броні – злі, голодні. Невиспані. Жінки беруть їх у кільце: «Синочки, і ви в нас стрілятимете?». Солдати мовчать, а офіцер як гаркне: «Накажуть – і стрілятимемо». Солдатів наче вітром знесло, поховалися в люках. Ось як! У мене картинки з вашими різняться... Стоїмо в загородженні, чекаємо на атаку. Чутки: зараз газу пустять, снайпери на дахах... Підходить до нас жінка, в неї орденські планки на кофтинці: «Кого захищаєте? Капіталістів?». – «Та ти що, бабусю. Ми за свободу тут стоїмо». – «А я за радянську владу воювала – за робітників і селян. А не за яточки та кооперативи. Дали б мені зараз автомата...»

Усе висіло на волосині. Кров'ю пахло. Свята я не пам'ятаю...»
«Я – патріот...

Дайте мені висловитися. – *Підходить чоловік у розстебнутій дублянці з масивним хрестом на грудях.* – Ми живемо в найга-небніший час нашої історії. Ми – покоління боягузів, зрадників. Такий присуд нам винесуть наші діти. «Велику країну наші батьки продали за джинси, Мальборо та жуйку», – скажуть вони. Ми не змогли захистити СРСР – нашу Батьківщину. Страшний злочин. Продали все!! Ніколи не звикну до російського триколову, в мене перед очима завжди буде червоний прапор. Прапор великої країни! Великої перемоги! Що ж це було треба зробити з нами... з радянськими людьми... щоб ми заплющили очі й побігли в цей йобаний капіталістичний рай? Купили нас фантиками, ковбасними крамницями, яскравими обгортками. Засліпили, забалакали. Ми проміняли все на тачки та шмаття. І не треба казок... що це ЦРУ розвалило Радянський Союз, інтриги Бжезинського... А чому КГБ не розвалило Америку? Не тупі більшовики прос...ли країну, і не інтелігентна сволота її знищила, щоб їздити закордонами і читати «Архіпелаг ГУЛАГ»... і не шукайте жидо-масонської змови. Усе ми знищили самі. Своїми руками. Мріяли, щоб у нас відкрили «Макдональдси» з гарячими гамбургерами та щоб кожен міг купити собі «мерседес», пластиковий відеомагнітофон. І щоб у кіосках продавалися порнофільми...

Росії потрібна міцна рука. Залізна. Наглядач із палицею. Тож – великому Сталінові ура! Ура! Ахромеев міг стати нашим Піночетом... генералом Ярузельським... Велика втрата...»

«Я – комуніст...

Я був за ГКЧП, точніше, за СРСР. Я був запеклим гекачепістом, бо мені подобалося жити в імперії. «Широка страна моя родная...» У вісімдесят дев'ятому році відправили мене у відрядження до Вільнюса. Перед від'їздом викликав до себе головний інженер заводу (він там уже бував) і попередив: «Ти російською з

ними не розмовляй. Сірників у крамниці не продадуть, якщо попросиш російською. Ти свою українську не забув? Розмовляй українською». Я не повірив – що за дурниця? А він: «Обережно в їдальні – можуть отруїти або підсипають бите скло. Ти там тепер окупант, розумієш?». А в мене в голові дружба народів і все таке. Радянське братерство. Не повірив, доки не приїхав на вільнюський вокзал. Вийшов на перон... із першої хвилини мені дали зрозуміти, почувши російську мову, що я потрапив до чужої країни. Я був окупантом. Із брудної, відсталої Росії. Російський Іван. Варвар.

І ось цей танок маленьких лебедів... Одне слово, про ГКЧП я почув уранці в крамниці. Побіг додому, увімкнув телевізор: убили Єльцина чи ні? У чиїх руках телецентр? Хто командує армією? Зателефонував знайомий: «Ну, суки, зараз знову гайки закрутять. Станемо гвинтиками та цвяшками». Мене зло взяло: «А я обома руками – за. Я – за СРСР!» Він умить розвертається на сто вісімдесят градусів: «Кінець Міхаїлу Міченому"! Гнути спину йому в Сибіру!» Розумієте? Із людьми слід було розмовляти. Переконувати. Обробляти. Найперше брати «Останкіно» й цілодобово говорити: врятуємо країну! Радянська Батьківщина в небезпеці! Швидко розібратися із собачаками, афанасьєвими та іншими зрадниками. А народ був – за!

У самогубство Ахромєєва не вірю. Не міг бойовий офіцер повіситися на шпагаті... на стрічці з коробки від торту... наче зек. У тюремній камері так вішаються – сидячи й підібгавши ноги. В одиночці. Це не в традиції військових. Офіцери гидуєть повішенням. Не самогубство це, а вбивство. Його вбили ті, хто вбив Радянський Союз. Вони його боялися – в Ахромєєва був високий авторитет в армії, він міг організувати спротив. Народ іще не був дезорієнтований, поділений, як зараз. Ще всі жили однаково і ті самі газети читали. Не так, як зараз: у когось юшка ріденька, в іншого перли дрібненькі.

** Міхаїл Мічений – ще одне прізвисько Горбачова, пов'язане з його родиною плямою. – Прим. пер.

Ось що... я сам це бачив... Молоді хлопці приставили драбини до будівлі ЦК КПСС на Старій площі, її вже ніхто не охороняв. Високі пожежні драбини. Залізли нагору... Молотками та зубилами почали збивати золоті літери ЦК КПСС. А інші внизу їх розпилювали й роздавали шматочки на пам'ять. Розбирали барикади. Колючий дріт теж ішов на сувеніри.

Таким я запам'ятав падіння комунізму...»

Із матеріалів слідства

«24 серпня 1991 року о 21 год. 50 хв. у службовому кабінеті № 19а в корпусі 1 Московського Кремля черговим офіцером охорони Коротеевим було знайдено труп Маршала Радянського Союзу Ахромєєва Сергія Федоровича (1923 року народження), який працював радником Президента СРСР.

Труп перебував у сидячій позиції під вікном кабінету. Спиною труп спирався на дерев'яні ґратки, що закривають батарею парового опалення. На трупі був одяг маршала Радянського Союзу. Пошкоджень на одязі не було. На шиї трупа був зашморг, виготовлений із синтетичного шпагату, складеного вдвічі, який охоплював шию по всій окружності. Верхній кінець зашморгу було закріплено на ручці віконної рами клейкою стрічкою типу «скотч». Будь-яких тілесних ушкоджень на трупі, крім пов'язаних із повішенням, не виявлено...»

«Під час огляду вмісту письмового столу зверху, на видному місці, було знайдено п'ять записок. Усі записки рукописні. Записки лежали акуратним стосиком. Опис зроблено в тій послідовності, в якій записки розміщувалися...

Першу записку Ахромєєв просить передати його родині, в ній він повідомляє, що прийняв рішення про самогубство: «Завжди для мене головним був обов'язок воїна та громадянина. Ви були на другому місці. Сьогодні я вперше ставлю на перше місце обов'язок перед вами. Прошу вас мужньо пережити ці дні. Підтримуйте одне одного. Не давайте приводу для зловтіхи недругам...»

Друга записка була адресована Маршалові Радянського Союзу С. Соколову. У ній міститься прохання до Соколова та генерала армії Лобова допомогти в похованні й не залишити членів родини у важкі для них дні.

У третій записці міститься прохання про повернення боргу в кремлівську їдальню й підколото грошову купюру в 50 рублів.

Четверта записка без адреси: «Не можу жити, коли гине моя Вітчизна і знищується все, що я вважав сенсом свого життя. Вік і моє минуле життя дають мені право піти з життя. Я борюся до кінця».

Остання записка лежала окремо: «Я поганий майстер готувати зняряддя самогубства. Перша спроба (о 9.40) не вдалася – порвався тросик. Збираюся із силами все повторити ще раз...»

Графологічна експертиза встановила: всі записки написані рукою Ахромєєва...»

«...молодша дочка Наталя, з родиною якої Ахромєєв провів останню ніч, розповіла: «Ще до серпня ми неодноразово запитували в батька: "У нас можливий державний переворот?" Багато хто був незадоволений тим, як пішла горбачовська перебудова – його балаканиною, слабкістю, однобічними поступками в радянсько-американських переговорах із роззброєння, дедалі гіршим економічним становищем країни. Але батько ці розмови не любив, він був упевнений: "Жодного державного перевороту не буде. Якщо б армія захотіла зробити переворот, то в неї на це пішло б дві години. Але в Росії силоміць нічого не домогтися. Прибрати невгодного керівника – не найбільша проблема. А ось що робити далі?"»

23 серпня Ахромєєв повернувся з роботи не пізно. Родина вечеряла разом. Купили великого кавуна й довго сиділи за столом. Батько, зі слів дочки, був відвертим. Зізнався, що чекає на арешт. Ніхто в Кремлі до нього не підходить і не розмовляє. "Я розумію, – казав він, – вам буде важко, зараз на нашу сім'ю виллється стільки бруду. Але інакше вчинити я не міг". Дочка запитала його:

"Ти не шкодуєш, що прилетів до Москви?" Ахромеев відповів: "Якби я цього не зробив, я проклинав би себе все життя".

Перед сном Ахромеев пообіцяв онуці, що завтра поведе її в парк на гоїдалку. Непокоївся, хто зустрине дружину, яка вранці мала прилетіти із Сочі. Просив, щоб йому одразу сповістили про її приліт. Замовив для неї в кремлівському гаражі машину...

Дочка зателефонувала батькові вранці, о 9.35. Голос у нього був звичайний... Знаючи характер батька, в самогубство дочка не вірить...»

Із останніх записів

«...Я присягав Союзу Радянських Соціалістичних Республік... і все життя йому прослужив. То що тепер я повинен робити? Кому я повинен служити? Так, поки я живий, поки я дихаю, я й боротимуся за Радянський Союз...»

Телепрограма «Погляд», 1990 р.

«Зараз усе перетворюють на чорноту... Заперечується все, що відбувалося в країні після Жовтневої революції... Так, тоді був Сталін, був сталінізм. Так, тоді були репресії, насилля над народом, я цього не заперечую. Усе це було. А проте це потрібно дослідити й оцінити об'єктивно та справедливо. Мене, наприклад, у цьому переконувати не слід, я сам родом звідти, з цих років. Я сам бачив, як люди працювали, з якою вірою... Завдання полягає не в тому, аби щось пригладити або сховати. Приховувати, затаювати нема чого. На тлі того, що відбулося в країні і про що всі вже знають, які можуть бути ігри у хованку? Але війну з фашизмом ми виграли, а не програли. У нас є Перемога.

Я пам'ятаю тридцять роки... Виросли такі, як я. Десятки мільйонів. І ми будували соціалізм свідомо. Ми ладні були на будь-які жертви. Я не згоден, що в довоєнні роки існував тільки сталінізм, як пише генерал Волкогонов. Він – антикомуніст. Але сьогодні в нас слово «антикомуніст» уже не є лайливим. Я – комуніст, він –

антикомуніст. Я – антикапіталіст, а він – не знаю хто: захисник капіталізму чи ні? Це не більше, ніж звичайна констатація факту. Й ідейна суперечка. Мене не тільки критикують, а й відверто сварять за те, що я називаю його «перевертнем»... До недавнього часу Волгогонов захищав радянський лад, комуністичні ідеали разом зі мною. І раптом різкий поворот. Хай скаже, чому він зрадив військову присягу...

Сьогодні багато хто втратив віру. Першим серед них я назвав би Бориса Ніколаєвича Єльцина. Адже російський президент був секретарем ЦК КПСС, кандидатом у члени Політбюро. А тепер відверто каже, що не вірить у соціалізм і комунізм, вважає неправильним усе, що робили комуністи. Він став войовничим антикомуністом. Є й інші. Їх, до речі, не так і мало. Але ж ви звертаєтеся до мене... Я в принципі не згоден... Я бачу загрозу існуванню нашої країни, вона справжня. Вона нині така сама, як у сорок першому році...»

Н. Зенкович. ХХ век. Высший генералитет в годы потрясенный. – М.: Олма-пресс, 2005.

«СРСР у 70-ті роки виробляв у 20 разів більше танків, ніж США.

Запитання Г. Шахназарова, помічника генерального секретаря КПСС М. Горбачова (1980-ті роки): «Навіщо потрібно виробляти стільки озброєнь?»

Відповідь начальника Генштабу С. Ахромєєва: "Тому що коштом величезних жертв ми створили першокласні заводи, не гірші, ніж в американців. Ви що, накажете їм зупинити виробництво й робити каструлі?"»

*Егор Гайдар. Гибель империи М.
Российская политическая энциклопедия. 2007.*

«На дев'ятий день роботи Першого з'їзду народних депутатів СРСР в залі з'явилися листівки, в них повідомлялося, що Сахаров

в інтерв'ю одній із канадських газет сказав: "Під час афганської війни з радянських вертольотів розстрілювали своїх же солдатів, які потрапили в оточення, аби вони не могли здатися в полон"...

На трибуні перший секретар Черкаського міському комсомолу, ветеран афганської війни С. Червонописький, у нього немає ніг, йому допомагають дійти до трибуни. Він зачитує звернення ветеранів-афганців: «Пан Сахаров твердить, що є дані про розстріл радянськими вертольотами радянських же солдатів... Нас серйозно непокоїть безпрецедентне цькування Радянської Армії у засобах масової інформації. Ми до глибини душі обурені цією безвідповідальною, провокаційною вихваткою відомого вченого. Це злостивий випад проти нашої армії, приниження її честі та гідності, чергова спроба розірвати священну єдність армії, народу та партії... (Овації.) У залі понад 80 відсотків комуністів. Проте ні від кого, в тому числі й у докладі товариша Горбачова, не пролунало слово – комунізм. Але три слова, за які, вважаю, нам усім гуртом слід боротися, я сьогодні назву – це: Держава, Батьківщина, Комунізм...»

Оплески. Усі депутати встають – окрім демократів і митрополита Алексія.

Учителька з Узбекистану:

«Товаришу академіку! Ви одним своїм вчинком перекреслили всю свою діяльність. Ви образили всю армію, всіх наших загиблих. І я висловляю загальне презирство до вас...»

Маршал Ахромеев:

«Те, що сказав академік Сахаров – брехня. Нічого такого в Афганістані не було. Заявляю це із цілковитою відповідальністю. По-перше, я два з половиною роки прослужив в Афганістані, по-друге, як перший заступник начальника Генштабу, а потім начальник Генштабу, щодня займався Афганістаном, знаю кожну директиву, кожен день бойових дій. Не було!»

*В. Колесов. Перестройка, летопись. 1985–1991. – Lib.ru.
Современная литература.*

« – Товаришу Маршале, що ви відчуваєте, знаючи, що звання Героя Радянського Союзу отримали за Афганістан? Академік Сахаров озвучив цифру: втрати афганського народу – один мільйон осіб...

– Ви думаєте, я щасливий, що отримав Зірку Героя? Наказ я виконував, але там лише кров... бруд... Я неодноразово говорив, що військове керівництво було проти цієї війни, розуміючи, що нас буде втягнуто в бойові дії у важких, незнайомих умовах. Проти СРСР підніметься весь східний ісламізм. Ми втратимо обличчя в Європі. Нам було різко сказано: «Відколи це генерали в нашій країні почали лізти в політику?» Ми програли боротьбу за афганський народ... Але в цьому немає провини нашої армії...»

Інтерв'ю для теленовін, 1990 р.

«...Доповідаю про міру моєї участі в злочинних діях так званого "Державного комітету із надзвичайного стану..."»

6 серпня ц. р. згідно з Вашим розпорядженням я відбув у відпустку до військового санаторію м. Сочі, де перебував до 19 серпня. До від'їзду в санаторій і в санаторії до ранку 19 серпня мені нічого не було відомо про підготовку змови. Ніхто навіть натяком не казав мені про її організацію та організаторів, тобто у її підготовці та здійсненні я не брав жодної участі. Уранці 19 серпня, почувши по телебаченню документи згаданого «Комітету», я самостійно прийняв рішення летіти в Москву. О 8-й годині вечора я зустрівся з Янаєвим Г. І. Сказав йому, що згоден із програмою, викладеною «Комітетом» у його Зверненні до народу, й запропонував йому почати роботу з ним як радник в. о. Президента СРСР. Янаєв Г. І. погодився з цим, але, посилаючись на зайнятість, визначив час наступної зустрічі приблизно о 12 годині 20 серпня. Він сказав, що в «Комітеті» не організовано інформацію про ситуацію й добре, якби я зайнявся цим...

Уранці 20 серпня я зустрівся з Баклановим О. Д., який отримав таке саме доручення. Вирішили працювати із цього питання

спільно... Зібрали робочу групу з представників відомств й організували збирання та аналіз ситуації. Практично ця робоча група підготувала дві доповіді: до 9 вечора 20 серпня і до ранку 21 серпня, які були розглянуті на засіданні «Комітету».

Окрім того, 21 серпня я працював над підготовкою доповіді Янаєва Г. І. на Президіумі Верховної Ради СРСР. Увечері 20 серпня та вранці 21 серпня я брав участь у засіданнях «Комітету», точніше, тієї його частини, яка відбувалася у присутності запрошених. Такою є робота, в якій я брав участь 20 і 21 серпня ц. р. Окрім того, 20 серпня, приблизно о 3-й годині дня, я зустрічався в Міністерстві оборони з Язовим Д. Т. на його прохання. Він сказав, що ситуація ускладнюється й висловив сумніви щодо успіху задуму. Після розмови він попросив піти з ним разом до заступника міністра оборони генерала Ачалова В. А., де розроблявся план захоплення будівлі Верховної Ради РРФСР. Він заслухав Ачалова В. А. протягом трьох хвилин тільки про склад військ і час дій. Я нікого ні про що не запитував...

Чому я приїхав до Москви з власної ініціативи – ніхто мене з Сочі не викликав – і почав працювати в «Комітеті»? Адже я був упевнений, що ця авантюра зазнає поразки, а, приїхавши до Москви, ще раз переконався в цьому. Річ у тім, що ще від 1990 року я був упевнений, як упевнений і зараз, що наша країна йде до загибелі. Невдовзі вона буде поділена. Я шукав способу голосно заявити про це. Я гадав, що моя участь у забезпеченні роботи «Комітету» й подальший пов'язаний із цим розгляд дасть мені змогу прямо сказати про це. Лунає, мабуть, непереконливо та наївно, але це так. Жодних корисливих мотивів у цьому моєму рішенні не було...»

Лист Президенту СРСР М. С. Горбачову, 22 серпня 1991 р.

«...Горбачов дорогий, але Вітчизна дорожча! Нехай в історії хоча б залишиться слід – проти загибелі такої великої держави протестували. А вже історія оцінить, хто мав рацію, а хто її не мав...»

Із нотатника. Серпень. 1991 р.

Із розповіді Н. (Прізвище та свою посаду в апараті Кремля прохав не називати).

Це був рідкісний свідок. Зі свята святих – із Кремля, головної цитаделі комунізму. Свідок із того життя, яке було від нас приховане. Охоронялося, як життя китайських імператорів. Земних богів. Умовляла я його довго.

Із наших телефонних розмов

...до чого тут історія? «Смажені» факти вам подавай, що-небудь гостреньке, затхленьке? На кров, на м'ясо всі біжать. Смерть – уже товар. Усе на базар несуть. Обиватель буде у захваті... додасть собі адреналінчику... Не щодня імперія завалюється. Лежить писком у болоті! У крові! І не щодня маршал імперії накладає на себе руки... Вішається у Кремлі на батареї парового опалення...

...чому він пішов? Його країна пішла, і він пішов разом із нею, він уже себе тут не бачив. Він... я так гадаю... вже уявив, як усе буде. Як розгромлять соціалізм. Балаканина закінчиться кров'ю. Пограбуванням. Як завалюватимуть пам'ятники. Радянські боги підуть на брукс. В утиль. Почнуть грозитися комуністам Нюрнбергом... А судді – хто? Одні комуністи судили б інших комуністів – ті, хто вийшов із партії в середу, судили б тих, хто вийшов із партії в четвер. Як перейменують Ленінград... колицу революції... Як стане модно лаяти КПСС, і всі почнуть її лаяти. Як ходитимуть вулицями з плакатами: «КПСС – капут!», «Правь, Борис!». Багатотисячні демонстрації... Який захват на обличчях! Країна гинула, а вони були щасливі. Руйнувати! Нищити! Для нас це завжди свято... Святкове гуляння! Дали б тільки команду «Фас!» Почалися би погроми... «Жидів і комісарів до стінки!» Народ цього очікував. Охоче. Влаштували би полювання на старих, пенсіонерів. Я сам знаходив на вулиці листівки з адресами керівних працівників ЦК – прізвище, будинок, квартира, а їхні портрети розклеювали скрізь, де тільки можна. Щоб у разі чого – дізналися. Зі своїх кабінетів партномен-

клатура бігла з поліетиленовими пакетами. Із авоськами. Багато хто боявся ночувати вдома, переховувався в родичів. Інформація в нас була... Знали, як усе відбувалося в Румунії... Розстріляли Чаушеску з дружиною і групами вивозили і ставили до стінки чекістів, партійну еліту. Закопували в ровах... (Довга пауза.) А він... він був ідеалістичний, романтичний комуніст. Вірив в «осяйні вершини комунізму». У буквальному сенсі. У те, що комунізм прийшов назавжди. Безглузде сьогодні це зізнання... ідіотичне... (Пауза.) Те, що починалося, він не приймав. Бачив, як заворушилися молоді хижакі... піонери капіталізму... Не з Марксом і не з Леніним у голові, а з доларом...

...що це за путч, коли не стріляють? Армія боягузливо тікала з Москви. Після арешту членів ГКЧП він очікував, що незабаром прийдуть і за ним, поведуть у наручниках. З-поміж усіх помічників і радників президента він один підтримав «путчистів». Підтримав відкрито. Решта вичікували. Перечікували. Бюрократичний апарат – це машина з великою здатністю до маневрування... до виживання. Принципи? У бюрократії немає переконань, принципів, всієї цієї туманної метафізики. Головне – всидіти у кріслі, щоб як носили, так і несли хабар, калім та базаринку. Бюрократія – це наше. Іще Ленін казав, що бюрократія страшніша за Денікіна. Цінується тільки одне – особиста відданість, і не забувай, хто твій хазяїн, із чийої руки годуєшся. (Пауза.) Ніхто про ГКЧП правди не знає. Усі брешуть. Так... Ось... Насправді було задумано велику гру, таємних рушіїв і всіх її учасників ми не знаємо. Туманною є роль Горбачова... Що він сказав журналістам, коли повернувся з Форосу? «Усього я вам все одно ніколи не скажу». І не скаже! (Пауза.) І, можливо, це теж одна з причин, чому він пішов. (Пауза.) Стотисячні демонстрації... Це діяло потужно... Важко було зберегти нормальний стан... Не за себе він боявся... Не міг примиритися з тим, що невдовзі все буде затоптано, забетоновано: радянський лад, велика індустріалізація... велика Перемога... І виявиться, що й «Аврора» не стріляла, і штурму Зимнього не було...

...лають час... Час наш лукавий. Пропашій. Усе завалено ганчір'ям і відиками. Де велика країна? Якби щось трапилось, нікого ми сьогодні не переможемо. І Гагарін не полетить.

Цілком несподівано наприкінці однієї нашої розмови я нарешті почувла: «Добре, приходьте». Ми зустрілися наступного дня в нього вдома. Він був у чорному костюмі та краватці попри спеку. Кремлівська уніформа.

– А були ви у... (Називає кілька відомих прізвищ.) А в... (Ще одне знає ім'я.) Їхня версія – вбили! – Я в це не вірю. Наче курсують чутки про якихось свідків... факти... Шпагат, мовляв, не той, затонкий він, ним можна тільки задушити, і ключ у кабінеті ззовні було залишено... Усяке говорять... Люди люблять палацові таємниці. Я вам скажу інше: свідками теж легко керувати. Це не роботи. Ними телебачення керує. Газети. Друзі... корпоративні інтереси... У кого істина? Я так розумію, що істину шукають спеціально навчені люди: судді, вчені, священники. Решта під владою своїх амбіцій... емоцій... (Пауза.) Я читав ваші книжки... Даремно ви так довіряєте людині... людській правді... Історія – це життя ідей. Не люди пишуть, а час пише. А людська правда – це цвях, на який кожен вішає свого капелюха.

...почати слід із Горбачова... Без нього жили б ми досі в СРСР. Єльцин був би першим секретарем обкому партії в Свердловську, а Єгор Гайдар правив би статті з економіки в газеті «Правда» й вірив у соціалізм. А Собчак читав би лекції в Ленінградському університеті... (Пауза.) СРСР ще надовго б вистачило. Колос на глиняних ногах? Цілковита дурниця! Ми були могутньою наддержавою, диктували свою волю багатьом країнам. Та ж Америка нас боялася. Жіночих колготок бракувало та джинсів? Щоб перемогти в атомній війні, потрібні не колготки, а сучасні ракети й бомбардувальники. У нас вони були. Першокласні. У будь-якій війні ми б перемогли. Російський солдат не боїться помирати. Тут ми азіати... (Пауза.) Сталін створив державу, яку неможливо було пробити знизу, вона була непробивна. А згори – вразлива, беззахисна. Ніхто не думав, що руйнувати її почнуть згори, на шлях

зради стане найвище керівництво країни. Переродженці! Генсек виявиться головним революціонером, який засів у Кремлі. Згори цю державу зруйнувати було легко. Сувора дисципліна та ієрархія в партії спрацювали проти неї. Випадок унікальний в історії... Неначе... якби Римську імперію почав руйнувати сам Цезар... Ні, Горбачов не пігмей і не іграшка в руках обставин, і не агент ЦРУ... Хто ж він?

«Могильник комунізму» і «зрадник Батьківщини», «нобелівський тріумфатор» і «радянський банкрот», «головний шістдесятник» і «найкращий німець», «пророк» і «Їдушка», «великий реформатор» і «великий артист», «великий Горбі» і «Горбач», «людина сторіччя» і «Герострат»... Усе про одну людину.

...до самогубства Ахромєєв готувався кілька днів: дві передсмертні записки написано 22-го, одна – 23-го й остання – 24-го серпня. А що відбулося того дня? Саме 24-го серпня по радіо та телебаченню передали заяву Горбачова про складення із себе повноважень Генерального секретаря ЦК КПСС і його заклик до саморозпуску партії: «Слід прийняти важке, але чесне рішення». Генсек пішов без боротьби. Не звернувся до народу та мільйонів комуністів... Зрадив. Здав усіх. Можу здогадатися, що пережив у ці хвилини Ахромєєв. Не виключаю, це цілком імовірно, що дорогою на роботу він побачив, як спускали прапори з державних установ. Із веж Кремля. Які могли бути в нього відчуття? Комуніста... фронтовика... Усе його життя втратило сенс... Я не можу уявити його у сьогоднішньому нашому житті. Не радянському. Щоб він сидів у президіумі під російським триколом, а не під червоним прапором. Не під портретом Леніна, а під царським орлом. Не вписується він у новий інтер'єр аж ніяк. Це був радянський маршал... розумієте... Ра-дян-ський!! Тільки так, а не інакше. Тільки...

У Кремлі йому було незатишно. «Біла ворона»... «солдафон»... Так він і не прижився, казав, що «щире некорисливе товаришування буває тільки у військах». Усе... Ось... усе своє життя він прожив із армією. Із армійськими людьми. Півсторіччя.

Військову форму надягнув у сімнадцять років. Це багато! Життя! У кремлівський кабінет переїхав після відставки з посади начальника Генштабу. Рапорт написав сам. З одного боку, він вважав, що слід вчасно йти (надивився катафалків), давати дорогу молодим, а з іншого – в нього почалися конфлікти з Горбачовим. Той армію не любив, як і Хрущов, який генералів і взагалі військових інакше як дармоїдами не називав. Країна в нас була військова, відсотків сімдесят економіки так або інакше обслуговувало армію. І найкращі голови теж... фізики, математики... Усі працювали на танки та бомби. Ідеологія теж військова. А Горбачов був суто цивільною людиною. У колишніх генсеків позаду – війна, а в нього – філософський факультет Московського університету. «Ви збираєтеся воювати? – запитував він у військових. – Я не збираюся. А генералів та адміралів у нас тільки в одній Москві більше, ніж у всьому світі». Раніше ніхто так із військовими не розмовляв, вони були головними людьми. Не міністр економіки першим доповідав на Політбюро, а міністр оборони: скільки випустили військового озброєння, а не відеомагнітофонів. Тому відеомагнітофон у нас коштував як квартира. А тут усе змінюється... І, звичайно, військові повстали. Нам потрібна велика та сильна армія, у нас територія он яка! – кордон із половиною світу. Із нами рахуються, доки ми сильні, а станемо слабкими, ніяке «нове мислення» нікого ні в чому не переконає. Ахромєєв особисто багато разів йому доповідав... Тут головне розходження між ними... Про дрібні конфлікти чи про щось подібне я зараз згадувати не буду. Із виступів Горбачова зникли знайомі кожній радянській людині слова: «підступи міжнародного імперіалізму», «удар у відповідь», «заокеанські ділки»... Усе це він викреслював. Були в нього тільки «вороги гласності» та «вороги перебудови». У себе в кабінеті матюкався (мастаком був!) і називав їх мудаками. (Пауза.) «Ділетант», «російський Ганді»... Це не найобразливіше з того, що говорилося в кремлівських коридорах. «Старі зубри», звісно, шоковані, відчували, що лихо: самі потонемо, й усіх потопимо. Для Америки ми – «імперія зла», нам погрожують хрестовим походом... «зоряними війнами»... А наш

головнокомандувач – щось на зразок буддистського ченця: «світ як спільний дім», «зміни без насильства та крові», «війна вже не є продовженням політики» тощо. Ахромеев довго боровся, але втомився. Спочатку він думав, що це неправильно доповідають нагору, обдурюють, потім зрозумів, що це – зрадництво. І подав рапорт. Горбачов відставку прийняв, але від себе не відпустив. Призначив військовим радником.

...небезпечно було чіпати цю конструкцію. Сталінську... радянську... називайте, як завгодно... Наша держава завжди існувала в мобілізаційному режимі. Від перших днів. На мирне життя вона не розрахована. Знову ж... Гадаєте, ми не могли наштампувати модних жіночих чобітків і гарних ліфчиків? Пластмасових «відиків». Та враз. Але в нас мета була інша... А народ? (Пауза.) Народ очікує звичайних речей. Достатку і пряників. І – царя! Горбачов не захотів бути царем. Відмовився. А взяти Єльцина... Коли він відчув у 1993 р., що президентське крісло під ним захиталося, він не розгубився і дав команду стріляти по Парламенту. Комуністи в 1991 р. побоюлися стріляти... Горбачов віддав владу без крові... А Єльцин гахнув із танків. Влаштував бойню. Так... Ось... і його підтримали. Країна в нас царська за менталітетом, за підсвідомістю. Генетично. Усім цар потрібен. Івана Грозного (у Європі його називали «жахливим»), який zalив російські міста кров'ю і програв Лівонську війну, згадують зі страхом і захватом. Як і Петра Першого, і Сталіна. А Александра II «Освободителя»... царя, який подарував Росії свободу... вбили... Це в чехів може бути Вацлав Гавел, а нам потрібен не Сахаров, а цар. Цар-батюшка! Генсек або президент – у нас все одно це цар. (Тривала пауза.)

Показує мені свій нотатник із цитатами з творів марксистських класиків. Занотовую собі одну ленінську цитату: «Я згоден жити у свинарні – лише була б у ній – радянська влада». Зізнаюся, що і я Леніна не читала.

...ну, а це інший... інший бік... Для розрядки... У нас розмова, як то кажуть, у вузькому колі, за столиком. У Кремлі був свій кухар. Усі члени Політбюро замовляли йому оселедчика, сало, чорну

ікру, а Горбачов здебільшого каші. Салатики. Чорну ікру просив йому не подавати: «Кра під горілку добре йде, а я не п'ю». Діти в них із Раїсою Максимівною, розвантажувальні дні. Він не був схожим на жодного з колишніх генсеків. Зовсім не по-радянськи, ніжно кохав свою дружину. Гуляли вони, тримаючись за руки. А Єльцин, наприклад, зранку просить чарочку й огірочок. Ось це – по-російськи. (Пауза.) Кремль – тераріум. Я розповім... Тільки друкуйте без мого прізвища... анонімно дайте інформацію... Уже я на пенсії... Єльцин набрав свою команду, «горбачовців» пови-мітали, так або інакше всіх прибрали. Тому й сиджу з вами, що пенсіонер, а так би мовчав, як партизан. Диктофону не боюся, але він мені заважає. Звичка, знаєте. Нас просвічували, як на рентгені... (Пауза.) Наче дрібниця, але це характеризує людину... Ахромеев переїхав у Кремль й одразу відмовився від підвищеної в кілька разів платні. Попросив залишити йому ту, яка в нього була: «Мені вистачає». Хто з нас Дон Кіхот? І хто, скажіть, вважає Дон Кіхота нормальним? Коли було видано постанову ЦК КПСС та уряду (почалася боротьба з привілеями) про обов'язкову передачу закордонних подарунків, дорожчих за 500 рублів у скарбницю держави, він був першим та одним із небагатьох, хто цю постанову виконував. Кремлівські звичаї... Служити, прогинатися, знати, на кого донести, а кому вчасно підхихикнути. Із ким привітатися, а кому злегка кивнути головою. Усе наперед прорахувати... Де вам дали кабінет? Поряд із президентом – на одному поверсі? Якщо ні – ви не людина... Так... дрібнота... Які у вас стоять телефони? «Вертушка» є? А телефон із написом «президент» для прямого зв'язку із «самим»? Чи дають вам машину з гаража особливого призначення...

...читаю Троцького «Мое життя». Там добре показано кухню революції... Усі зараз засіли за Бухаріна. Його гасло: «Збагачуйтеся, накопичуйте» – якраз на часі. В сам раз. «Бухарчик» (як охрестив його Сталін) пропонував «вростати в соціалізм», Сталіна називав Чінгісханом. Але теж фігура неоднозначна... Ладен був, як усі, кидати людей в топку світової революції без

ліку. Виховувати розстрілами. Це не Сталін першим вигадав... Усі вони військові люди – після революції, після громадянської війни. Після крові... *(Пауза.)* У Леніна є зауваження, що революції приходять тоді, коли вони самі цього хочуть, а не хтось хоче. Авжеж... Ось... так... Перебудова... гласність... Усе ми випустили з рук... Чому? У найвищих ешелонах влади було чимало розумних людей. Читали Бжезінського... Але вважали так: підрихтуємо, підмажемо й далі поїдемо. Не знали, наскільки нашим людям набридло все радянське. Самі мало вірили в «світле майбутнє», але вірили, що народ вірить... *(Пауза.)* Ні... Ахромєєва не вбили... Відкиньмо конспірологічні теорії... Самогубство – це був його останній аргумент. Ідучи, він все ж сказав про головне: летимо в безодню. Була величезна країна, ця країна виграла страшну війну – й ось вона завалюється. Китай не завалився. І Північна Корея, де люди вмирають від голоду. І маленька соціалістична Куба стоїть, а ми зникаємо. Нас взяли не танками та ракетами, а зруйнували те, в чому ми були найсильнішими. Наш дух. Згнила система, згнила партія. І, можливо, саме тому... це теж одна з причин його відходу...

...народився він у глухому мордовського сільці, рано залишився без батьків. Пішов на війну курсантом військово-морського училища. Добровольцем. День Перемоги зустрів у госпіталі – цілковите нервово виснаження, важив тридцять вісім кілограмів. *(Пауза.)* Перемогла змучена, хвора армія. Виснажена, з кашлем, із радикулітами, артритами... виразковою хворобою шлунка... Я такою її пам'ятаю... Ми з ним із одного покоління – люди війни. *(Пауза.)* Від курсанта він піднявся до найбільших вершин військової піраміди. Радянська влада дала йому все: найвище військове звання маршала, Зірку Героя, Ленінську премію... Не спадковому принцу, а хлопчику з простої селянської родини. Із глухої країни. І тисячам таких, як він, дала вона шанс. Бідним... маленьким людям... І він любив радянську владу.

Дзвінок у двері. Заходить хтось зі знайомих. Щось довго обговорюють у передпокої. Коли Н. повертається, я бачу: він трохи

схвилюваний і говорить уже не настільки охоче, але потім, на щастя, знову захоплюється.

– Ми разом працювали... Кликав до нас... Відмовився: це партійна таємниця й розголошувати її не можна. Навіщо допускати до неї чужих (Пауза.) Я не був другом Ахромєєва, але я його знав багато років. Ніхто не пішов на хрест заради врятування країни. Лише він. А ми стали клопотатися про персональні пенсії та збереження за нами державних дач. Не можемо промовчати...

...до Горбачова наших лідерів народ бачив тільки на трибуні мавзолею: ондатрові шапки й кам'яні обличчя. Анекдот: «Чому зникли ондатрові шапки?» – «Тому що номенклатура розмножується швидше, ніж ондатра» (Сміється.) Ніде стільки не розповідали анекдотів, як у Кремлі. Політичних анекдотів... антирадянських... (Пауза.) Перебудова... Точно не пам'ятаю, але мені здається, що вперше я почув це слово за кордоном від іноземних журналістів. У нас частіше говорили: «прискорення» і «Ленінський шлях». А за кордоном почався горбачовський бум, увесь світ захворів на «горбіманію». Там перебудовою називали все, що в нас відбувалося. Усі зміни. Якщо вулицею їхав кортеж із Горбачовим, стояли тисячі людей вздовж дороги. Плач, усмішки. Це все я пам'ятаю... Нас полюбили! Зник страх перед КГБ, а головне – оголошено кінець ядерному божевіллю... І за це світ був нам вдячний. Десятки років атомної війни боялися всі, навіть діти. Звикли дивитися одне на одного з окопу. Через приціл... (Пауза.) У європейських країнах почали вивчати російську... У ресторанах подавали російські страви: борщ, пельмені... (Пауза.) Я десять років пропрацював у США та Канаді. Повернувся додому за часів Горбачова... Побачив багато щирих, чесних людей, які прагнули брати в усьому участь. Я бачив таких людей... коли полетів у космос Гагарін... Такі обличчя... У Горбачова було чимало однодумців, але найменше їх було серед номенклатури. Цековської... обкомівської... «Курортний секретар» – це за те, що взяли його в Москву зі Ставрополя, де любили відпочивати генеральні секретарі, члени Політбюро. «Мінеральний секретар»

і «сокин син» за антиалкогольну кампанію. Компромат назбирувався: був у Лондоні й не відвідав могилу Маркса... Такого ще не траплялося! Повернувся з Канади, хвалив перед усіма, як там добре. І те добре, і це... а в нас... Зрозуміло, що в нас... хтось не витримав: «Міхаїл Сергєєвич, і в нас так буде років через сто». – «Ну, ти оптиміст». До речі, «ти» він говорив усім... (Пауза.) Прочитав в одного «демократичного» публіциста, що воєнне покоління... отже, ми, задовго перебували у владі. Перемогли, відбудували країну і слід було йти, бо іншого уявлення про життя крім як жити на воєнний копил, не мали. Через це так відстали від світу... (Агресивно.) «Чиказькі хлопчачки»... «реформатори в рожевих штанцях»... Де велика країна? Якби це була війна, ми б перемогли. Якби війна... (Довго заспокоюється.)

...але що далі, то більше... Горбачов нагадував проповідника, а не Генсека. Перетворився на телезірку. Невдовзі всім набридло слухати його проповіді: «назад до Леніна»... «стрибок у розвинутий соціалізм»... Поставало питання: а що тоді в нас збудовано – «недорозвинений соціалізм»? Що в нас... (Пауза.) Я пам'ятаю, що за кордоном ми бачили іншого Горбачова, там він мало нагадував того Горбачова, якого знали вдома. Там він відчував себе вільним. Вдало жартував, чітко формулював свої думки. А вдома інтригував, лавірував. І через це здавався слабким. Базікою. Проте слабким він не був. І боягузом теж ні. Усе це неправда. Холодний і вправний політик. Чому два Горбачови? Якби він удома був настільки ж відвертим, як за кордоном, його б «дідугани» вмить розгадали та з'їли. Є ще одна причина... Він... на мою думку... давно вже не був комуністом... уже не вірив у комунізм... Таємно або підсвідомо він був соціал-демократом. Особливо не афішував це, але всі знали, що замолоду він навчався в Московському університеті (МГУ) разом із лідером Празької весни Александром Дубчеком і його соратником Зденеком Млинаржем. Вони товаришували. Млинарж написав у своїх спогадах, що коли їм читали на закритих партзборах в університеті доповідь Хрущова на Двадцятому з'їзді, вони були настільки приголомшені, що всю

ніч блукали Москвою. А вранці на Ленінських горах, як колись Герцен і Огарьов, поклялися все життя боротися зі сталінізмом. (Пауза.) Уся перебудова звідти... Із Хрущовської відлиги...

...ми вже починали цю тему... Від Сталіна й до Брежнева на чолі країни стояли керівники, які воювали. Пережили часи терору. Їхня психологія склалася в обставинах насильства. Постійного страху. Не могли вони забути й сорок перший рік... Ганебний відступ Радянської армії до Москви. Як на бій солдатів відправляли зі словами: зброю добудете в бою. Людей не рахували, а патрони рахували. Нормально... Логічно, що люди з такою пам'яттю вірили в те, що для перемоги над ворогом слід клепати танки та літаки. Що більше, то краще. Озброєння у світі нагромадилося стільки, що СРСР і Америка могли вбити одне одного тисячу разів. А зброю й далі клепали. І ось прийшло нове покоління... Уся горбачовська команда – це діти воєнних років... У їхній свідомості глибоко відбилася радість миру... Маршал Жуков, який приймає парад Перемоги на білому огирі... Уже інше покоління... й інший світ... Перші не довіряли Заходові, бачили в ньому ворога, а другі прагнули жити, як на Заході. Звичайно, «дідуганів» Горбачов лякав... Лякали його розмови про «будівництво без'ядерного світу» – прощай, післявоєнна доктрина «рівноваги страху», про те, що «в ядерній війні не може бути переможців» – отже, згортаємо «оборонку», скорочуємо армію. Першокласні військові заводи почнуть каструлі випускати й соковижималки... Так чи як? Був момент, коли найвищий генералітет перебував у стані майже війни проти політичного керівництва. Проти Генсека. Йому не могли пробачити втрату Східного блоку, нашу втечу з Європи. Особливо з НДР. Навіть канцлер Коль був здивований некорисливістю Горбачова: нам пропонували величезні гроші за відхід із Європи, він відмовився. Дивувала його наївність. Російська простота. Так хотілося йому, щоб його любили... щоб французькі хіпарі носили футболки з його портретом... Інтересами країни поступалися нездарно й ганебно. Армію виводили в ліс, у російське поле. Офіцери

та солдати мешкали в наметах. У землянках. Перебудова... як війна... це не було схоже на відродження...

На радянсько-американських переговорах із роззброєння американці завжди отримували те, чого хотіли саме вони. Ахромеев описує в книзі «Очима маршала та дипломата», як відбувалися дебати щодо ракети «Ока» (на Заході її називали СС-23). Ракета нова, ні в кого такої не було, й американська сторона мала на меті її знищити. Проте під умови угоди вона не потрапляла: знищенню підлягали ракети середньої дальності від 1000 до 5500 км і менше – від 500 до 1000 км. Бойовий радіус «Оки» – 400 км. Радянський Генштаб пропонував американцям: що ж, давайте чесно – заборонимо всі ракети в діапазоні не від 500, а від 400 до 1000 км. Однак тоді американцям довелося б пожертвувати своєю модернізованою ракетою «Ленс-2» з дальністю 450–470 км. Тривала залаштункова боротьба... Таємно від військових Горбачов особисто прийняв рішення про знищення «Оки». Саме тоді Ахромеев сказав свою славнозвісну фразу: «Може, нам одразу попросити політичного притулку в нейтральній Швейцарії й не повертатися додому?». Не міг він брати участі в руйнуванні того, чому присвятив усе своє життя... (Пауза.) Світ став однополярним, тепер він належить Америці. Ми стали слабкими, нас негайно відсунули на периферію. Перетворили на третьорозрядну переможену країну. У Другій світовій війні ми перемогли... Третю світову програли... (Пауза.) Ось він... він не міг цього перенести...

...14 грудня 1989 року... Похорон Сахарова. На вулицях Москви тисячі людей. Згідно з даними міліції, від сімдесяти до ста тисяч. Біля труни стоять Єльцин, Собчак, Старовойтова... Американський посол Джек Метлок написав у своїх мемуарах, що присутність цих людей на похованні «символу російської революції», «головного дисидента країни» для нього було закономірним, а здивувався він, коли «побачив трохи збоку самотню фігуру маршала С. Ахромеева». За життя Сахарова вони були ворогами, непримиренними опонентам. (Пауза.) Однак Ахромеев

прийшов попрощатися. Із Кремля нікого, крім нього, там не було... І з Генштабу...

...дали трохи свободи, і звідусіль одразу вилізло мурмило обивателя. Для Ахромеева, аскета й безсребреника, це був удар. У самісіньке серце. Він не міг повірити, що в нас може бути капіталізм. Із нашими радянськими людьми, з нашою радянською історією... (Пауза.) У мене досі перед очима кадри: як по державній дачі, де Ахромеев жив із родиною з восьми осіб, бігає білява дівця й кричить: «Подивіться – два холодильники і два телевізори! А хто він такий, цей маршал Ахромеев, щоб у нього було два телевізори і два холодильники?». Сьогодні мовчать... ані пари з вуст... А всі попередні рекорди стосовно дач, квартир, машин та інших привілеїв давно перевершено. Розкішні автомобілі, західні меблі в кабінетах, відпочинок не в Криму, а в Італії... У нас в кабінетах стояли радянські меблі й на машинах ми їздили радянських. Носили радянські костюми та черевики. Хрущов із шахтарської родини... Косигін із селян... Усі, як я вже казав, із війни. Досвід життя, звісно, обмежений. Не тільки народ, а й лідери жили за «залізною завісою». Усі жили, як в акваріумі... (Пауза.) Знову ж... може, це часткова річ, але післявоєнна опала маршала Жукова була пов'язана не тільки з ревнощами Сталіна до його слави, а й і кількістю вивезених з Німеччини килимів, меблів, мисливських рушниць, що зберігалися в нього на дачі. Хоча все це добро помістилося б у два легковики. Але більшовик не може мати стільки мотлоху... Це зараз просто смішно... (Пауза.) Горбачов любив розкіш... У Форосі йому побудували дачу... Мармур з Італії, кахлі з Німеччини... Пісок для пляжу з Болгарії... Жоден західний лідер не мав нічого подібного. Кримська дача Сталіна, якщо порівняти її з горбачовською, нагадувала гуртожиток. Генсеки змінювалися... особливо їхні дружини...

Хто захищав комунізм? Не професори й не секретарі ЦК... а ленінградський викладач хімії Ніна Андреева кинулася захищати комунізм... Багато галасу наробила її стаття «Не могу поступиться принципами». Ахромеев теж писав... виступав... Казав

мені: «Потрібно давати відсіч». Йому телефонували, погрожували: «воєнний злочинець» – це за Афганістан. Мало хто знав, що він був проти афганської війни. І не вивозив з Кабула діаманти та інше коштовне каміння, картини з національного музею, як інші генерали. Його постійно цькували у пресі... За те, що заважав «новим історикам», яким потрібно було довести, що в нас нічого не було, позаду – пустеля. І Перемоги – не було. А були загороджувальні загони та штрафні батальйони. Війну виграли зеки, це вони під кулеметами дійшли до Берліна. Яка Перемога? Закидали Європу трупамі... *(Пауза.)* Армію принижували та зневажали. Хіба могла така армія перемогти в дев'яносто першому? *(Пауза.)* І хіба міг її маршал це пережити?...

Похорон Ахромєєва... Біля могили стояли рідні та кілька друзів. Не було військового салюту. Газета «Правда» не вдостойла некрологом колишнього начальника Генштабу чотиримільйонної армії. Новий міністр оборони Шапошніков (колишній міністр Язов сидів у тюрмі разом із іншими «путчистами»), здається, в той час турбувався про те, як вселитися в квартиру Язова, з якої терміново виганяли його дружину. Інтереси шкурні... Але... я скажу... це важливо... Членів ГКЧП можна звинуватити в чому завгодно, але не в намаганні досягти приватної мети. Не в корисливості... *(Пауза.)* Кремлівськими коридорами про Ахромєєва – чутка: «Не на ту конячку поставив». Чиновники перебігали до Єльцина... *(Перепитуює.)* Поняття честі? Не ставте наївних запитань... Нормальні люди виходять з моди... Стаття-некролог з'явилася в американському журналі «Тайм». Написав її адмірал Вільям Кроув, який за часів Рейгана очолював посаду голови Комітету начальників штабів США (відповідає нашому начальнику Генштабу). Вони неодноразово зустрічалися на переговорах із військових питань. І він поважав Ахромєєва за його віру, хоча вона йому була чужою. Ворог вклонився... *(Пауза.)*

Тільки радянська людина може зрозуміти радянську людину. Інший я б розповідати не став...

Із життя після життя

«1 вересня в Москві на Троєкуровському спецкладовищі для високопосадовців (філіал московського Новодівичого кладовища) було поховано Маршала Радянського Союзу С. Ф. Ахромєєва.

Уночі з першого на друге вересня невідомі розкопали могилу Ахромєєва та його сусіда на кладовищі генерал-полковника Среднева, похованого тиждень тому. Слідчі вважають, що могилу Среднева було розкопано першою, напевно, помилково... Мародери вкрали маршальську форму Ахромєєва із золотими галунами... і маршальський кашкет, який за військовою традицією прибивають до труни. А також чисельні ордени та медалі.

Слідчі впевнено заявляють, що могилу Маршала Ахромєєва спаплюжили не з політичних, а з комерційних мотивів. Мундири вищих воєначальників користуються особливим попитом у перекупників антикваріату. А маршальську форму в них з руками відірвуть...»

Газета «Комерсант», 9 вересня 1991 р.

Із інтерв'ю на Червоній площі

(грудень 1997 року)

«Я – конструктор...

До серпня дев'яносто першого року ми жили в одній країні, після серпня в іншій. До серпня мою країну називали СРСР...

Хто я? Я один з-поміж тих ідіотів, хто захищав Єльцина. Стояв під Білим домом і ладен був лягти під танк. Люди вийшли на вулицю на хвилі, на піднесенні. Але померти вони були ладні за свободу, а не за капіталізм. Я вважаю себе ошуканою людиною. Мені не потрібен капіталізм, до якого нас привели... підсунули... у жодній формі – ані в американській, ані в шведській. Я не заради чийхось «бабок» революцію робив. Ми кричали «Росія» замість того, щоб кричати «СРСР». Мені шкода, що нас тоді не розігнали

брандспойтами й не викотили на площу кілька кулететів. Слід було заарештувати двісті-триста осіб, решта б поховалася по закутках. *(Пауза.)* Де сьогодні ті, хто кликав нас на площу: «Геть кремлівську мафію!», «Завтра – свобода!» Сказати їм нам нічого. Звалили на Захід, тепер там лають соціалізм. Сидять у чиказьких лабораторіях... А ми... тут...

Росія... об неї витерли ноги. Кожен може дати їй у пику. Перетворили на західне звалище вживаного ганчір'я, застарілих ліків. Мотлоху! *(Мат.)* Сировинний доважок, газовий кранік... Радянська влада? Вона була не ідеальною, але вона була кращою від того, що нині. Більш гідною. Загалом, соціалізм мене влаштував: не було ані надто багатих, ані надто вбогих... бомжів і безпритульних... Старі могли прожити на свої пенсії, пляшки на вулицях не збирали. Недоїдки. В очі не заглядали, не стояли з простягнутою рукою... Скільки людей убила перебудова – ще треба полічити. *(Пауза.)* Колишнє наше життя геть зруйноване, не залишилося каменя на камені. Незабаром із сином не буде про що побалакати. «Тату, Павлік Морозов – відморозок, а Марат Казей – дивак, – каже мені мій син, прийшовши зі школи. – А ти мене вчив...». Я вчив його, як вчили мене. Правильно вчив. «Це жахливе радянське виховання...» А «це жахливе радянське виховання» навчило мене думати не лише про себе, а й про інших. Про тих, хто слабший, про тих, хто у скруті. Для мене героєм був Гастелло, а не ці... в малинових піджаках... Із філософією, що своя сорочка ближча до тіла, свій жир тепліший, свій гріш дзвінкіший. «Не впихуй, тату, про духовність...», «гуманістична кваша»... Де його такого вчать? Люди тепер інші... капіталістичні... Розумієте! Він це всотує, йому дванадцять років. Я вже для нього не взірєць.

Чому я захищав Єльцина? Один тільки його виступ, що слід забрати привілеї в номенклатури, дало йому мільйони прибічників. Я ладен був узяти автомат і стріляти в комуністів. Мене переконали... Ми не розуміли, що нам готують натомість. Підсовують. Грандіозна омана! Єльцин виступив проти «червоних» і записав себе в «білі». Це катастрофа... Питання: чого ми хотіли? М'якого

соціалізму... людського... Що маємо? Надворі – лютий капіталізм. Стрілянина. «Розборки». Розбирають – хто власник ятки, а хто власник заводу. На поверхню вилізли бандити... Фарцовщики та міняйли взяли владу... Навколо вороги й хижаки. Шакали! (Пауза.) Не можу забути... я не можу забути, як ми стояли біля Білого дому... Кому ми тягали каштани з вогню? (Мат.) Батько мій був справжнім комуністом. Правдивий. Працював парторгом на великому заводі. Учасник війни. Я – йому: «Свобода! Станемо нормальною... цивілізованою країною...» А він – мені: «Твої діти служитимуть у пана. Ти цього хочеш?» Я молодий був... дурний... Сміявся з нього... Дико наївні ми були. Я не знаю, чому все так трапалося? Не знаю. Не так, як ми хотіли. У нас було інше в голові. Перебудова... в цьому було щось величне... (Пауза.) Через рік ліквідували наше проектне бюро, ми з дружиною опинилися на вулиці. Як жили? Винесли на базар усі коштовні речі. Кришталь, радянське золото і найцінніше, що в нас було – книжки. Тижнями їли лише картопляне пюре. Я зайнявся «бізнесом». Продавав на базарі недопалки. Літрова банка недопалків... трилітрова... Батьки дружини (викладачі вишу) збирали їх на вулиці, а я продавав. І люди купували. Курили. Я сам кутив. Дружина офіси прибирала. Бувало у якогось таджика пельменями торгували. За свою наївність ми всі дорого заплатили. Ми всі... Зараз із дружиною курей вирощуємо, вона плаче без кінця. Повернути б усе назад... І не треба кидати в мене черевиком... Це не ностальгія за сірою ковбасою за два рублі двадцять копійок...»

«Я – бізнесмен...

Комуністи прокляті й гебня... Я ненавиджу комуністів. Радянська історія – це НКВД, ГУЛАГ, СМЕРШ. Мене нудить від червоного кольору. Червоних гвоздик... Дружина купила червону кофтинку: «Ти що, з глузду з'їхала!» Я прирівнюю Сталіна до Гітлера. І вимагаю Нюрнберга для червоних сук. Усім червоним собакам – смерть!

Скрізь нас оточують п'ятикутні зірки. Більшовицькі ідоли як

стояли, так і стоять на площах. Я йду вулицею з дитиною, вона запитує: «Хто це?» А це пам'ятник Розі Землячці, яка кров'ю залила Крим. Особисто любила розстрілювати молодих білих офіцерів... І я не знаю, що мені дитині відповісти?

Допоки мумія... радянський фараон... лежатиме на Червоній площі під капищем, будемо страждати. Будемо прокляті...»

«Я – кондитер...

Мій чоловік міг би розповісти... де він? – *(Озирається навколо.)* – А я – що? Тістечка ліпаю...

Дев'яносто перший рік? Гарні ми тоді були... Вродливі... Не були натовпом. Я бачила, як якийсь чоловік танцював. Танцював і кричав: «Хунті – п... ц! Хунті – п... ц!» *(Затуляє обличчя руками.)* Ой, не записуйте! Ой-ой! Із пісні слова не викинеш, але слово ж не для друку. Не молодий це був чоловік... танцював... Ми їх перемогли й раділи. А в них, кажуть, уже лежали готові розстрільні списки. Єльцин перший... Нещодавно я їх усіх по телевізору бачила... хунту цю... Старі й нерозумні. А тоді три дні був страхітливий розпач: невже кінець? Фізичний страх. Ось цей дух свободи... його всі відчули... І страх – це втрачати. Горбачов – велика людина... Відчинив шлюзи... Його любили, але недовго, незабаром в ньому почало дратувати все: як він говорить, що він каже, його манери, його дружина. *(Сміється.)* «По Росії мчить тройка: Райка, Мишка, перестройка». Ось Наїна Єльцина... Її люблять більше, вона завжди за спиною в чоловіка. А Раїса намагалася стати поряд, а то й попереду. А в нас так: або ти сама цариця, або ти царю не заважай.

Комунізм – як сухий закон: ідея гарна, але не працює. Так мій чоловік каже... Червоні святі... вони були... Ось Ніколай Островський... Святий! Але ж кривці скільки пролили. Росія вичерпала свій ліміт на кров, на війни та революції... Для нової крові немає ані сил, ані якогось божевілля. Люди занадто настраждалися. Тепер ходять по базарах – гардини й тюль вибирають, шпалери, сковорідочки там усякі. Подобається все

яскраве. Тому що раніше все у нас було сіре, негарне. Радіємо, як діти, пральній машині з сімнадцятьма режимами. Моїх батьків уже немає: мами – сім, а тата – вісім років, але я досі користуюся сірниками, якими мама запаслася, й крупи лежать. І сіль. Мама все купувала (тоді казали не «купувала», а «діставала») і складала на чорний день... Тепер ми ходимо на базари та в крамниці, як на виставки – всього навалом. Хочеться себе потішити, поніжити. Це психотерапія... ми всі хворі... *(Замислилася.)* Як же треба було настраждатися, щоб сірниками запастися. У мене язик не повертається назвати це «міщанством». Речизмом. Це лікування... *(Мовчить.)* Щодалі, то менше про путч згадують. Почали соромитися. Відчуття перемоги вже немає. Тому що... Я не хотіла, щоб нищилася радянська держава. Як ми її руйнували! Із радістю! А я половину свого життя прожила там... Це не можна взяти й викреслити... Погодьтеся! У мене в голові все забудовано по-радянськи. До чогось іншого ще слід доповзти. Люди погане мало тепер згадують, а пишаються Перемогою, тим, що ми перші полетіли в космос. Те, що крамниці порожні були... Це забулося... І вже не віриться...

Одразу після путчу я поїхала до діда на село... Приймач із рук не випускала. Уранці пішли грядки копати. П'ять-десять хвилин мине, і я кидаю лопату: діду, ти послухай... Єльцин виступає... І знову: діду... та йди сюди... Дід терпів-терпів і не витримав: «Ти копай глибше й не слухай, що вони там базикають. Наш порятунок у землі – вродить картопля чи не вродить». Мудрий був дід. Увечері прийшов сусід. Я їм підкинула тему про Сталіна. Сусід: «Гарний був чоловік, але задовго жив». Мій дід: «А я його, падлюку, пережив». А я все з приймачем ходила. Мною трусало від захвату. Найбільше горе – депутати йдуть на обід. Дія переривалася.

...Що в мене є? Із чим я залишилася? У мене є величезна бібліотека та фонотека – все! І в моєї мами, вона кандидат хімічних наук, теж книжки й рідкісна колекція мінералів. До неї заліз був злодій... Уночі вона прокидається, а посеред квартири

(квартира однокімнатна) стоїть молодий бугай. Відчинив шафу й викидає все звідтіля. Кидає речі на підлогу зі словами: «Інтелігенція проклята... навіть шуби гарної немає...» Потім він просто хряпнув дверима й пішов. Брати ж йому нічого. Ось така в нас інтелігенція. Із цим ми залишилися. А навколо хтось буде котеджі, купує дорогі машини. Я зроду не бачила діаманта...

Життя в Росії – це белетристика. Та я хочу жити тут... із радянськими людьми... і дивитися радянські фільми. Хай це брехня, нехай робилися вони на замовлення, але я їх обожнюю. *(Сміється.)* Не дай Боже, чоловік побачить мене по телевізору...»

«Я – офіцер...

Тепер я... Прошу слова. *(Молодий хлопець – років двадцять п'ять.)* Записуйте: я – православний російський патріот. Служу Господові нашому. Служу старанно й щиро... з допомогою молитов... Хто продав Росію? Євреї. Безродні. Від жида і Бог багато разів плакав.

Світова змова... Ідеться про змову проти Росії. План ЦРУ... і не хочу слухати... Не кажіть мені, що це фальшивка! Мовчати! План директора ЦРУ Алена Далеса... «Посіявши хаос, ми непомітно замінимо їхні цінності на фальшиві. Ми знайдемо своїх одnodумців, своїх союзників у самій Росії... Ми зробимо з молодих людей циніків, людей вульгарних, космополітів. Ось так ми зробимо...» Зрозуміло? Євреї й америкоси – наші вороги. Тупі янки. Промова президента Клінтона на закритій нараді американської політичної верхівки: «Ми домоглися того, що збирався зробити президент Трумен за допомогою ядерної бомби... Ми зуміли без крові вивести з війни за світове панування державу, яка складала основну конкуренцію Америці...» Доки ворогам нашим підноситися над нами? Ісус сказав: не бійтеся й не жахайтеся, будьте твердими та мужніми. Господь помилує Росію й приведе її шляхом страждань до великої слави...

Зупинити його я не можу.

...У дев'яносто першому я закінчив військове училище, отримав дві зірочки. Молодшого лейтенанта. Пишався й форму не знімав. Радянський офіцер! Захисник! А після провалу ГКЧП іздив на службу в цивільному, а там перевдягався. Будь-який дідуган міг підійти на автобусній зупинці й запитати: «Що ж ти Батьківщину не захистив, синку? Сучий син! Ти ж присягав». Офіцери голодними служили. За офіцерську зарплатню можна було купити кілограм дешевої ковбаси. Звільнився з армії. Був такий час, що вночі проституток охороняв. Зараз охоронцем служу в одній фірмі. Жиди! Усе лихо від них... А російській людині ходу немає. Христа вони розіп'яли... (Тицяє мені якусь листівку.) Читайте... ні міліція, ні армія собчаків і чубайсів... і немцових... не захистить від справедливого народного гніву. «Хаїм, ти чув, що скоро буде погром?» – «А я не боюся. Я за паспортом росіянин». – «Дурню, битимуть по пиці, а не по паспорту». (Хреститься.)

Російській землі – російський порядок! Імена Ахромєєва, Макашова... та інших героїв... на наших прапорах! Господь нас не залишить...»

«Я – студент...

Ахромєєв? А хто це? Що за персонаж?

– ГКЧП... серпнева революція...

– Пробачте... Не в курсі...

– Скільки вам років?

– Дев'ятнадцять. Я політикою не цікавлюся. Далекий від цих шоу. Але Сталін мені подобається. Це цікаво. Порівняйте сьогоднішніх правителів із вождем у солдатській шинелі. На чию користь порівняння? Отож... Мені не потрібна велика Росія. Я не взую дурнуваті чоботи й не повішу на шийку автомат. Я вмирати не хочу! (Помовчав.) Російська мрія: валіза в руки і на х...й із Росії! В Америку! Але поїхати і працювати там усе життя офіціантом не хочу. Думаю».

про подаяння спогадів і жагу сенсу

Ігор Поглазов – учень 8-го класу, 14 років

Із розповіді мами:

– Мені здається, що це зрада... Я зраджую свої почуття, зраджую наше життя. Наші слова зраджую... Вони були сказані тільки комусь з-поміж нас, а я впускаю в наш світ чужу людину. Добра ця людина чи погана? – Це вже неважливо. Зрозуміє чи не зрозуміє вона мене... Пам'ятаю, як на базарі стояла жінка і продавала яблука, й усім розповідала, як вона сина поховала. Тоді я собі поклялася: «Зі мною цього ніколи не буде». Із чоловіком ми взагалі мовчимо на цю тему, плачемо, але кожен окремо, щоб інший не бачив. Одне тільки слово, і я починаю вити. Перший рік узагалі ніяк не могла стишитися: навіщо? Чому він це зробив? Хочу думати... Утішаю себе: він не збирався йти від нас... хотів спробувати... зазирнути... У юності їх непокоїть: що там? Особливо хлопчиків це турбує... Після смерті порпалася в його зошитах, у його віршах. Як нишпорка. *(Плаче.)* За тиждень до тієї неділі... стояла перед дзеркалом, чесала коси... Він підійшов до мене, обійняв за плечі: ми стояли удвох, дивилися в дзеркало й усміхалися. «Ігорку, – притулилася я до нього, – який ти в мене гарний. А гарний ти тому, що від кохання народився. Від великого кохання». Він ще міцніше мене притулив: «Мамо, ти, як завжди, неповторна». У мене сироти по спині від думки: тоді, біля дзеркала, він уже думав про це чи ні... він уже думав?

Кохання... Мені дивно вимовляти це слово. Згадати, що є кохання. А колись я думала, що кохання більше від смерті... воно найсильніше... Ми з чоловіком познайомилися в десятому класі. Хлопці з сусідньої школи прийшли до нас на танці. Наш перший вечір я не пам'ятаю, тому що Валика, це ім'я мого чоловіка, я не бачила, а він мене помітив, але не підійшов. Він навіть мого обличчя не побачив, тільки силует. І він наче голос звідкілясь почув: «Це твоя майбутня дружина». Так він мені потім зізнавався... *(Усміхнулася.)* А може, вигадав? Він – фантазер. Але диво завжди було з нами, і воно носило мене по землі. Я була весела, божевільно весела, невгамовна – така була. Я кохала свого чоловіка, й мені подобалося кокетувати з іншими чоловіками, це як гра: ти йдеш, а на тебе дивляться, і тобі подобається, що дивляться, і нехай ледь-ледь закохано. «И зачем так много мне одной?» – часто наспівувала я слідом за своєю улюбленою Майєю Кристалінською. Я мчала по життю, і тепер мені буває шкода, що я не все запам'ятала, ніколи вже тепер я не буду такою радісною. Щоб кохати, потрібно багато сил, а я тепер інша. Я стала звичайною. *(Мовчить.)* Іноді хочеться... а частіше неприємно згадувати себе колишню...

Ігоркові три-чотири роки... Купаю його: «Мамо, я люблю тебе, як Цалівну Плекласну». Із «р» ми довго змагалися... *(Усміхається.)* Цим можна жити, тепер я цим живу. Подаянням спогадів... усі крихти визбирую... Я – вчителька російської мови та літератури в школі. Звичайна домашня картина: я – за книжками, він – у кухонній шафці. Поки вигребе з неї каструлі, сковорідки, ложки, виделки, я й підготуюся до завтрашніх занять. Підріс. Я сиджу й пишу, і він теж сидить за своїм столиком і пише. Рано навчився читати. Писати. У три роки ми вчили напам'ять Міхаїла Светлова: «*Каховка, Каховка – родная винтовка... / Горячая пуля, лети!*» Тут слід зупинитися й розповісти детальніше... Я хотіла, щоб він зростав мужнім, сильним і підбирала йому вірші про героїв, про війну. Про Батьківщину. Але одного разу моя мама мене приголомшила: «Віро, припини йому читати вірші про

війну. Він грається тільки у війну». – «Усі хлопчики полюбляють гратися у війну». – «Так, але Ігор любить, щоб у нього стріляли, а він падав. Умирав! Він із таким бажанням, захопленням падає, що мені буває страшно. Гукає іншим хлопчикам: «Ви стріляйте, а я падаю». Ніколи не навпаки». *(Після довгої паузи.)* Чому я не послухалася мами?

Дарувала йому військові іграшки: танк, солдатиків, снайперську гвинтівку... Він же хлопчик, повинен стати воїном. Інструкція до снайперської гвинтівки: «Снайпер має вбивати спокійно і здійснювати вибір... спочатку добре «ознайомитися» з ціллю...». Чомусь це вважалося нормальним, нікого не лякало. Чому? Психіка в нас була воєнна. *«Если завтра война, если завтра в поход...»* Інших пояснень не бачу. Немає в мене інших пояснень... Сьогодні уже не так часто дарують дітям шабельки... пістолетики... піф-паф! А ми... Пам'ятаю, як я здивувалася, коли хтось із учителів у школі розповів: у Швеції, чи що, військові іграшки заборонені. А як виховати чоловіка? Захисника? *(Голос зривається.) «На смерть, на смерть держи равнение, / певец и всадник бедный...»* Хоч би з якого приводу зберемося... завжди... через п'ять хвилин згадаємо війну. Часто пісні воєнні співали. Чи є ще де-небудь такі люди, як ми? Поляки жили за соціалізму, й чехи, й румуни, але вони все одно інші... *(Мовчить.)* Не знаю тепер, як вижити. За що вхопитися? За що...

Шепоче. А мені здається, що вона кричить.

...заплющу очі: бачу, як він лежить у труні... ми ж були щасливі... чому він вирішив, що у смерті багато гарного...

...подруга повела мене до кравчині: «Ти повинна пошити собі нову сукню. Коли в мене депресія, я шию собі нову сукню...»

...у сні хтось гладить-гладить мене по голові... Перший рік тікала з дому в парк, там кричала... птахи лякалися...

Йому десять років, ні, мабуть, одинадцять... Із двома сумками ледве доплентаюся додому. Після цілого дня в школі. Заходжу. Обидва на дивані: один – із газетою, другий – із книжкою. У

квартирі безлад, казна що! Гора немитого посуду! Мене зустрічають із захватом! Я беру до рук віника. Барикадуються стільцями. «Виходьте!» – «Ніколи!» – «Викиньте на пальцях – кому першому всипати?» – «Мамочко-дівчинко, не сердься», – першим вилізає Ігорок, він уже зростом із батька. «Мамочка-дівчинка» – моє домашнє ім'я. Це він вигадав... Улітку зазвичай їздили на південь, «до пальм, які живуть найближче до сонця». (Радісно.) Слова згадуються... наші слова... Гріли його гайморитний ніс. До березня потім не вилізали з боргів, економили: на перше – пельмені, на друге – пельмені й до чаю – пельмені. (Мовчить.) Згадується якась яскрава афіша... Розпечений Гурзуф. І море... каміння та пісок, білі від хвиль і сонця... Залишилося багато фотографій, зараз я ховаю їх від себе. Боюся... Одразу всередині все вибухає... Одразу – вибух! Яюсь ми поїхали без нього. Повернулися з півдороги. «Ігорку! – вбігаємо в дім. – Ти їдеш з нами. Ми без тебе не можемо!» Із криком «Ур-ра!!!» він повисає в мене на шії. (Після довгої паузи.) Ми без нього не можемо...

Чому його не втримала наша любов? Я колись вірила, що любов може все. Знову я... знову...

Це вже трапилось... Його вже з нами немає... Я довго перебувала в стані ступору. «Віро, – кличе чоловік. Я не чую. – Віро...» Не чую. І раптом істерика! Я як закричала, як затупала ногами – на свою маму, мою улюблену маму: «Ти потвора, потвора – толстовка! Таких самих потвор, подібних до себе, ти й виховала! Що ми все життя від тебе чули? Треба жити для інших... для високої мети... Упасти під танк, згоріти за Батьківщину в літаку. Громохка революція... героїчна смерть... Смерть завжди була гарнішою за життя. Ми вирости потворами й виродками. Й Ігорка я так виховала. Це ти винувата в усьому! Ти!!» Мама зіщулилася і стала раптом – маленька-маленька. Маленька бабуся. У мене закололо в серці. Уперше за багато днів я відчула біль, до цього в тролейбусі поставили на ноги важезну валізу – нічого не відчувала. Уночі розпухли всі пальці, й лише тоді я згадала про валізу. (У сльозах.) Тут варто зупинитися й розповісти про мою

маму... Моя мама з покоління довоєнної інтелігенції. З тих людей, у яких блищали сльози на очах, коли грали «Інтернаціонал». Вона пережила війну й завжди пам'ятала, що радянський солдат повісив червоний прапор над Рейхстагом: «Наша країна таку війну виграла!» Десять... двадцять... сорок років... повторювала вона нам це, наче заклинання. Як молитву... Це була її молитва... «Ми нічого не мали, але були щасливі», – мамина переконаність у цьому була абсолютною... Сперечатися дарма. Льва Толстого – «дзеркало російської революції», вона любила за «Війну і мир», а ще за те, що граф хотів усе віддати бідним, щоб врятувати душу. Такою була не тільки моя мама, а й усі її друзі – перші радянські інтелігенти, які виростили на Чернишевському, Добролюбові, Некрасові... на марксизмі... Уявити картину, щоб мама сиділа й вишивала або якось особливо прикрашала наш дім: порцелянові вазочки, слоники там усілякі... Та ви що! Це даремна втрата часу. Міщанство! Найважливіше – духовна робота... книжки... Один костюм можна носити двадцять років, а двох пальт вистачало на все життя, але без Пушкіна або без повного зібрання творів Горького жити не можна. Ти береш участь у великому задумі, і великий задум є... Так вони жили...

...у центрі міста в нас – старе кладовище. Багато дерев. Кущі бузку. Там гуляють, як у ботанічному саду. Старих мало, а молоді сміються, цілуються. Магнітофон вмикають... Повертається він якось пізно: «Де був?» – «Ходив на кладовище». – «Чого це ти раптом забрів на кладовище?» – «Там цікаво. Дивишся в очі людей, яких уже немає».

...відчиняю двері в його кімнату... На повний зріст він стояв на карнизі вікна, карниз у нас крихкий, нерівний. Шостий поверх! Завмерла. Неможливо крикнути, як у дитинстві, коли він видирався на найтоншу верхівку дерева або на високий старий мур зруйнованої церкви: «Якщо відчуєш, що не втримаєшся, розраховуй своє падіння на мене». Не закричала, не заплакала, щоб не злякався. По стіночці відповзла назад. Через п'ять хвилин, які здалися мені вічністю, знову захожду – він уже зіскочив з кар-

низу й ходить кімнатою. Тут я на нього накинулася: і цілувала, і молотила, і трусила: «Навіщо? Скажи мені, навіщо?» – «Не знаю. Спробував».

...якось біля сусіднього під'їзду з ранку побачила жалобні вінки. Хтось помер. Ну, помер – і помер. Повернулася з роботи й дізнаюся від батька, що він ходив туди. Питаю: «Навіщо? Там же незнайомі нам люди». – «Це була молода дівчина. Вона лежала така гарна. А я думав, що смерть страшна». (*Мовчить.*) Кружляв... кудись за край його тягло... (*Мовчить.*) Але ці двері зачинено... туди нам немає доступу.

...тицнеться в коліна: «Мамо, а яким я був маленький?» І я починаю... Як він чатував на Діда Мороза біля дверей. Запитував, на якому автобусі можна поїхати у тридев'яте царство. Побачив у селі російську піч, цілу ніч чекав, коли вона піде-поїде, як у казці. Був дуже довірливий...

...на вулиці вже, пам'ятаю, сніг... Прибігає: «Мамо! Я сьогодні цілувався!» – «Цілувався?!» – «Так. У мене сьогодні було перше побачення». – «І ти мені нічого не сказав?» – «Не встиг. Сказав Дімі й Андрію, і ми пішли втрьох» – «Хіба на побачення ходять утрьох?» – «Ай, я сам якось не наважився» – «Ну, і як ви втрьох були на побаченні?» – «Дуже добре. Ми з нею ходили навколо гірки під ручку й цілувалися. А Діма з Андрієм стояли на варті». О Боже! «Мамо, а може п'ятикласник одружитися з дев'ятикласницею? Якщо, звичайно, це кохання...»

...а ось це... це... (*Довго плаче.*) Про це не може...

...улюблений наш місяць – серпень. Їдемо за місто й милуємося паутинням. Сміємося... сміємося... сміємося... (*Мовчить.*) Що я все плачу? У нас же було цілих чотирнадцять років... (*Плаче.*)

Печу-смажу на кухні. Вікно відчинено. Чую, як вони з батьком розмовляють на балконі. Ігор: «Тату, а що це – диво? Здається, я зрозумів. Ось послухай... Жили були дід і баба, і була в них курочка Ряба. Знесла курочка яечко, та не просте, а золоте. Дід бив, бив – не розбив. Баба била, била – не розбила. Мишка біг-

ла, хвостиком махнула, яечко покотилося й розбилося. Плаче дід, плаче баба...» Батько: «Під кутом зору логіки – цілковитий абсурд. Били, били – не розбили, а потім раптом – у плач! Але скільки років, та що там років – віків – казку цю діти слухають, як вірші». Ігор: «А я, тату, раніше думав, що все можна зрозуміти розумом». Батько: «Багато речей не можна зрозуміти розумом. Наприклад, кохання». Ігор: «І смерть».

Ще з дитинства складав вірші... На столі, в його кишенях, під диваном я знаходила списані аркушки. Губив, кидав їх, забував. Я навіть не завжди вірила, що вони його: «Невже це ти написав?» – «А що там?» Читаю: «*Ходят в гости друг к другу люди, / Ходят в гости друг к другу звери...*» – «Ну-у-у, це старе. Я вже забув» – «А ці рядки?» – «Які?» Читаю: «*Лишь на веточке обшарпанной / Капли звездные накапаны...*» У дванадцять років написав, що йому хочеться померти. Хочеться кохання й хочеться померти – два бажання. «*Мы с тобой повенчаны / Голубой водою...*» Ще?! Ось: «*Я не ваш, облака серебристые / Я не ваш, голубые снега...*» Він же мені це читав. Читав! Але в юності часто пишуть про смерть...

У нашому домі вірші звучали постійно, як розмова: Маяковський, Светлов... мій улюблений Семьон Гудзенко: «*Когда на смерть идут – поют, / а перед этим можно плакать. / Ведь самый страшный час в бою – / час ожидания атаки*». Ви помічали? Та звісно... Навіщо запитувати? Ми всі в цьому вирости... Мистецтво любить смерть, а наше особливо її любить. Культ жертви й загибелі в нас у крові. Життя на розрив аорти. «*Эх, русский народец, не любит умирать своей смертью!*» – писав Гоголь. І Висоцький співав: «*Хоть немного еще постою на краю...*» На краю!! Мистецтво любить смерть, але існує французька комедія. Чому ж у нас майже немає комедій? «Вперед за Батьківщину!» «Батьківщина або смерть!» Я вчила своїх учнів: «*светя другим, сгораю сам*». Учила подвигу Данко, який вирвав із грудей своє серце й освітлював ним шлях іншим людям. Про життя ми не говорили... мало говорили...

Герой! Герой! Герой! Життя складалося з героїв... жертв і катів... Інших людей не було. *(Кричить. Плаче.)* Для мене нині тортури – йти до школи. Діти чекають... Вони хочуть слів і почуттів... Що сказати... що я можу їм сказати?

Усе було... й було саме так... Пізній вечір, я вже у ліжку, читаю роман «Майстер і Маргарита» (він ще вважався «дисидентським», мені його принесли передрукованим на машинці). Доходжу до останніх сторінок... Пам'ятаєте, Маргарита просить відпустити Майстра, а Воланд, дух сатани, каже: «Не треба кричати в горах, він все одно зник до обвалів, і це його не потурбує. Вам не слід просити за нього, Маргарито, тому що за нього вже просив той, із ким він так прагнув розмовляти...». Якась незрозуміла сила кинула мене в іншу кімнату, до дивана, де спав син. Я впала на коліна й шепотіла, як молитву: «Ігорю, не треба. Миленький мій, не треба. Не треба!!» – Почала робити те, що мені вже було заборонено, як тільки він виріс: цілувати його руки, ноги. Він розплющив очі: «Мамо, ти чого?» Я одразу знайшлася: «З тебе сповзла ковдра. Я поправила». Заснув. А-я... Що сталося зі мною, я не зрозуміла. Веселий, він дражнив мене «вогневицятивиця». Я легко бігла по життю.

Наближався його день народження... і Новий рік... Хтось із друзів пообіцяв дістати нам пляшку шампанського, тоді ж ми мало що могли купити у крамницях, все діставали. По блату. Через знайомих, через знайомих знайомих. Діставали копчену ковбасу, шоколадні цукерки... Роздобути кілограм мандаринів до Нового року – дуже пощастило! Мандарин був не просто фруктом, а якась така дивовижа, лише Новий рік пахнув мандаринами. Делікатеси до новорічного столу збирали місяцями. Цього разу я приховала баночку печінки тріски і шматочок червоної риби. Усе потім подали до поминального столу... *(Мовчить.)* Ні, я не хочу закінчувати свою розповідь так швидко. У нас було цілих чотирнадцять років. Чотирнадцять років без десяти днів...

Якось чистила антресолі та знайшла там папку з листами. Коли лежала в пологовому, ми з чоловіком щодня писали одне

одному листи, записочки, а то й кілька разів на день. Читала, сміялася... Ігорю вже було сім років... і він не міг зрозуміти, як це його не було, а ми з батьком були? Тобто, він наче був, ми в листах весь час говорили про нього: ось дитятко повернулося, ось воно мене штовхнуло... ворушиться... «Я один раз помер, а потім знову до вас прийшов, так?» Я зацікавилася від його запитання. Але діти... вони іноді так кажуть... як філософи, як поети... Слід було мені записувати за ним... «Мамо, дідусь помер... це означає, що його закопали і він росте...»

У сьомому класі у нього вже з'явилася дівчинка... Закохався серйозно. «Ти в мене не одружишся ні з першим коханням, ні з продавчиною!» – погрозувала я. Я вже звикала до думки, що мені потрібно буде його з кимось ділити. Готувала себе. У моєї подруги теж син, вони з Ігорем були однолітками, і подруга якось мені зізналася: «Я ще не знайома зі своєю невісткою, а вже її ненавиджу». Так вона любить свого сина. Не може собі навіть уявити, що доведеться віддати його іншій жінці. Що було б у нас? Зі мною? Не знаю... Я безтямно... безтямно його любила... Хай би який був важкий день, відчиняю двері у дім – і звідкись світло. Не звідкись, а від любові.

У мене є два страшних снів. Перший – ми з ним тонемо. Адже він добре плавав, й одного разу я ризикнула попливти разом із ним далеко в море. Повернула назад, відчуваю, сил бракує – вхопилася за нього намертво. Кричить: «Відпусти!» – «Не можу!» Вчепилася, на дно його тягну. Він усе ж відірвався й почав мене підштовхувати до берега. Підтримує і підштовхує. Так ми з ним випливали. У сні все повторюється, але я його не відпускаю. Ми й не тонемо, й не випливаємо. Відбувається така борня у воді... Другий сон – починається дощ, але я відчуваю, що це не дощ, а земля сиплеться. Пісок. Починає йти сніг, але я вже з шурхотіння чую, що це не сніг, а земля. Лопата стукає, як серце, шох-шох, шох-шох...

Вода... вода його заворожувала... Любив озеро, річку, криниці. Особливо – море. У нього багато віршів про воду. «Тільки

тихая звезда побелела, как вода. Темнота». Ще: «И вода течет одна... Тишина». (Пауза.) Ми тепер до моря не їзимо.

Останній рік... Часто збиралися за вечерею разом. Говорили, звичайно, про книжки. Читали разом самвидав... «Доктор Живаго», вірші Мандельштама... Пам'ятаю, як сперечалися про те, ким є поет? Яка його доля в Росії? Думка Ігоря: «Поет повинен рано померти, інакше він не поет. Старий поет це просто смішно». Ось... і це я пропустила... Не надала значення... Із мене зазвичай, як із різдяного мішка, сипалося, сипалося... Майже в кожного російського поета є вірші про Батьківщину. Я багато знаю напам'ять. Читала улюбленого Лермонтова: «Люблю Отчизну я, но странною любовью». І Єсеніна: «Я люблю тебя, Родина кроткая...» Була щаслива, коли придбала листи Блока... Цілу книжку! Його лист матері після переїзду через кордон... Він писав, що Батьківщина одразу показала йому своє свиняче рило й божественне обличчя... Наголошувала я, звісно, на божественному... *(Заходить до кімнати чоловік. Обіймає й сідає поруч.)* Що ще? Ігор їздив до Москви на могилу Висоцького. Узяв і підстригся наголо, став дуже схожий на Маяковського. *(Запитання – чоловікові.)* Пам'ятаєш? Як я його сварила? У нього було надзвичайне волосся.

Останнє літо... Засмаглий. Великий, сильний. Йому давали на вигляд вісімнадцять років. Поїхали на канікулах із ним до Таллінна. Він був там удруге, водив мене скрізь, у різні куточки. За три дні ми жажнули купу грошей. Ночували в якомусь гуртожитку. Повертаємося з нічного походу містом – узялися за руки, сміємося, відчиняємо двері. Підійшли до вахтерки, вона не впускає: «Жінко, після одинадцятої входити з чоловіком не можна». І тут я Ігореві на вухо: «Підіймайся, я – зараз». Пішов, а я пошепки: «Як вам не соромно! Це ж мій син!». Так все радісно... добре!! Раптом там... вночі... мені страшно. Страх, що я його вже ніколи не побачу. Страх перед чимось новим. Іще нічого не сталося.

Останній місяць... Помер мій брат. У нас у роду мало чоловіків, і я брала Ігоря із собою, щоб він допомагав. Якби я знала... він же дивився, дивився на смерть... «Ігоре, перестав квіти. Принеси стільці. Сходи по хліб». Оця звичайність занять поряд зі смертю... Вона небезпечна... Смерть можна переплутати з життям. Це я зараз розумію... Приїхав автобус. Усі родичі сіли, мого сина немає. «Ігоре, де ти? Іди сюди». Входить – усі місця зайняті. Весь час якісь знаки... Чи то від поштовху, чи то... Автобус рушив, і брат на мить розплющив очі. Погана прикмета – в родині буде ще одна смерть. Одразу перелякалися за нашу маму – за її хворе серце. Коли спускали труну в яму, щось упало туди... Теж недобре...

Останній день... Ранок. Я вмиваюся, відчуваю: стоїть у прочинених дверях, тримаючись обома руками за одвірок і дивиться, дивиться на мене. Дивиться. «Що з тобою? Сідай за уроки. Я швидко повернуся». Мовчки повернувся й пішов до своєї кімнати. Після роботи я зустрілася з подругою. Вона зв'язала для нього модний пуловер, це був мій подарунок йому на день народження. Принесла додому, чоловік іще висварив: «Невже ти не розумієш, що йому ще рано носити такі шикарні речі?» На обід подала його улюблені курячі котлети. Зазвичай добавки просять, а тут подзьобав і залишив. «Що-небудь у школі трапилось?» Мовчить. Тут я заплакала, у мене чомусь градом покотилися сльози. Я плакала так голосно вперше за багато років, на похороні брата зі мною такого не було. І він перелякався. Перелякався так, що одразу я почала його втішати: «Примір пуловер. – Надягнув. – Подобається?» – «Дуже». Заглянула через якийсь час до нього в кімнату – лежав і читав. В іншій кімнаті батько друкував на машинці. У мене боліла голова, і я заснула. Коли пожежа, люди сплять міцніше, ніж зазвичай... Я залишила його... Він читав Пушкіна... Тимко, наш песик, лежав у коридорі. Не загавкав, не заскавулів. Не пам'ятаю, скільки часу минуло, розплющую очі: біля мене сидить чоловік. «А Ігор де?» – «У туалеті зачинився. Мабуть, вірші

мурмотить». Дикий, німий жах підкинув мене з ліжка. Підбігаю, стукаю, колочу в двері. Б'ю руками, ногами. Тиша. Кличу, кричу, благаю. Тиша. Чоловік шукає молоток, сокиру. Ламає двері... У стареньких брюках, светрі, домашніх капцях... На якомусь ремені... Схопила, понесла. М'який, теплий. Почали робити штучне дихання. Викликали «швидку допомогу»...

Як же я спала? Чому Тимко не відчував? Собаки настільки чутливі, вони ж відчувають у десятки разів краще, ніж ми, люди. Чому... Я сиділа й дивилася в одну точку. Мені зробили укол, і я кудись провалилася. Уранці розбудили: «Віро, вставай. Потім собі не пробачиш». «Ну, зараз я тобі всиплю за такі жарти. Ти в мене отримаєш», – подумала я. І тут до мене доходить, що всипати нікому.

Він лежить у труні... На ньому той светр, який я йому приготувала до дня народження...

Кричати почала не одразу... через кілька місяців... але сліз не було. Кричати – кричала, але не плакала. І тільки коли якось випила склянку горілки – заплакала. Почала пити, щоб плакати... чіплялася за людей... В одних наших друзів ми просиділи, не виходячи з квартири, два дні. Тепер розумію, як їм було важко, як ми їх мучили. Ми тікали зі свого дому... Зламався стілець на кухні, на якому він зазвичай сидів, – я не чіпала, так цей стілець і стояв, а раптом йому не сподобається, що я викину його улюблену річ. Двері в його кімнату ані я, ані чоловік не могли відчинити. Двічі хотіли поміняти квартиру, вже документи підготуємо, людей обнадіємо, запакуємо речі. І не можу з квартири вийти, мені здається, що він десь тут, я просто не бачу його... але він десь тут... Я блукала крамницями, підбирала йому речі: ось брюки – його колір, і ця сорочка. Якась за ліком весна... яка – не пам'ятаю... Приходжу додому, кажу чоловікові: «Знаєш, сьогодні я сподобалася одному чоловікові. Він хотів призначити мені побачення». І мій чоловік відповідає: «Який я радий за тебе, Вірунько. Ти повертаєшся...» Безкінечно я була йому вдячна за ці слова. Тут

я хочу розповісти про свого чоловіка... Він – фізик, наші друзі жартують: «Пощастило вам – в одному флаконі фізик і лірик». Я кохала... Чому кохала, а не кохаю? Тому що себе нову, таку, яка вижила, ще не знаю. Боюся... Я не готова... я не зможу вже бути щасливою...

Уночі лежу з розплющеними очима. Дзвінок. Ясно чую дзвінок у двері. Уранці розповідаю чоловікові. Він: «А я нічого не чув». Вночі знову дзвінок. Я не сплю, дивлюся на чоловіка – він теж прокинувся. «Ти чув?» – «Чув». У нас в обох відчуття, що ми не самі в квартирі. І Тимко колами біля ліжка бігає, колами, наче слідом за кимось. Я кудись падаю, в якесь тепло. І бачу такий сон... Незрозуміло де, виходить до мене Ігор у тому светрі, в якому ми його поховали. «Мамо, ти мене кличеш і не розумієш, як мені важко до тебе прийти. Припини плакати». Доторкаюся до нього, він м'який. «Тобі було добре вдома?» – «Дуже». «А там?». Він не встигає відповісти, зникає. Із тієї ночі я припинила плакати. І він почав снитися мені маленьким, тільки маленьким. А я чекаю на нього великого, щоб поговорити з ним...

Це був не сон. Я тільки заплющила очі... Двері в кімнату прочинилися, дорослим, яким я його ніколи не бачила, він зайшов на одну мить. У нього було таке обличчя, що я зрозуміла: йому вже байдужим є все, що тут відбувається. Наші розмови про нього, спогади. Він уже зовсім від нас далеко. А я не можу, щоб наш зв'язок розірвався. Я не можу... Я довго думала... і вирішила народити... мені не можна було, вже пізно, лікарі боялися, але я народила. Народила – дівчинку. Ми до неї ставимосся, неначе вона не наша дівчинка, а донька Ігоря. Я боюся її так любити, як любила його... і я не можу її так любити. Ну, божевільна! Божевільна! Багато плачу, ходжу й ходжу на кладовище. Дівчинка завжди зі мною, а я не полишаю думати про смерть. Так не можна. Чоловік вважає, що нам слід поїхати. В іншу країну. Щоб усе змінити: пейзаж, людей, абетку. Друзі кличуть в Ізраїль. Часто нам телефонують. «Що вас там тримає?» *(Майже кричить.)* Що? Що?

Є в мене одна жахлива думка: а раптом би він сам розповів вам зовсім іншу історію? Зовсім іншу...

Із розмов із друзями

«...на цьому неймовірному клеї усе трималося»

Ми були тоді зовсім юні... Юність – страхотливий час, не знаю, хто вигадав, що це прекрасний вік. Ти незграбна, ти недоладна, ти з усього виламуєшся, ти не захищена з усіх боків. А для батьків ти ще маленька, вони тобою командують. Ти увесь час під якимось ковпаком, і ніхто до тебе пробитися не може. Відчуття... добре пам'ятаю це відчуття... як у лікарні, коли я лежала в боксі за склом. Із якоюсь інфекцією. Батьки прикидаються (ти так вважаєш), що хочуть бути з тобою, а насправді вони живуть у зовсім іншому світі. Вони десь далеко... начебто поруч, але вони далеко... Батьки не здогадуються, наскільки в їхніх дітей усе серйозно. Перше кохання – це страшно. Смертельно небезпечно. Моя подружка вважала, що Ігор покінчив із собою через кохання до неї. Дурниця! Дівчача дурниця... У нього були закохані всі наші дівчата. О-о! Дуже вродливий, при цьому поводився так, неначе він старший за всіх нас, але було відчуття, що він дуже самотній. Писав вірші. А поет повинен бути неприкаяним і самотнім. Загинути на дуелі. У всіх у нас було багато юнацького мотлоху в голові.

Це були радянські роки... комуністичні... Нас виховували на Леніні, на полум'яних революціонерах, надто полум'яних, ми не вважали революцію помилкою та злочином, але й не захоплювалися марксистсько-ленінськими штучками. Революція була вже абстракцією... Найбільше пам'ятаю свята й очікування цих свят. Усе дуже яскраво пам'ятаю... На вулицях багато людей. Лунають якісь слова з динаміків, хтось вірить цим словам

цілковито, а хтось частково вірить, а хтось не вірить зовсім. Однак здається, що всі щасливі. Багато музики. Мама молода, вродлива. Усі разом... усе це разом згадується як щастя... Ті запахи, ті звуки... Стукіт клавіш друкарської машинки, вранішні крики молочарок, які приїжджали із сіл: «Молоко! Молоко!». Холодильники були ще не в усіх, і банки з молоком зберігалися на балконах. А авоськи з курками метелялися на кватирках. У вікна між подвійними рамами закладали вату з блискітками для краси й антонівські яблука. Котячий запах із підвалів... А незабутній ганчір'яно-хлорний запах радянської їдальні? Усе це начебто не пов'язане було одне з одним, але зараз воно в мене злилося в одне відчуття. В одне відчуття. А у свободи інші запахи... і картинки... Усе інше... Після першої поїздки за кордон... це вже за Горбачова... мій друг повернувся звідати зі словами: «Свобода пахне гарним соусом». Я сама чудово пам'ятаю свій перший супермаркет, побачений у Берліні – сто сортів ковбаси і сто сортів сиру. Це було незрозуміло. Після перебудови нас очікувало чимало відкриттів, безліч нових емоцій і нових думок. Вони ще не описані, їх ще не вкладено в історію. Формул іще немає... Але я поспішаю... перескакую з одного часу в інший... Великий світ нам відкриється потім. А тоді ми тільки мріяли про нього... Про те, чого немає, чого б хотілося... Добре було мріяти про світ, якого ми не знали. Мріяли... А жили радянським життям, у якому існували єдині правила гри, і всі за ними грали. Ось хтось стоїть на трибуні. Він бреше, всі аплодують, але всі знають, що він бреше, і він знає, що вони знають, що він бреше. Але він говорить усе це й радіє оплескам. Не було сумнівів, що і ми будемо так жити і треба шукати прихисток. Моя мама слухала забороненого Галича... і я слухала Галича...

Іще згадала... як хотіли поїхати до Москви на похорон Висоцького, міліція нас знімала з електрички... А ми волали: «Спасите наши души! / Ми бредим от удушья...», «Недолет. Перелет. Недолет. По своим артиллерия бьет...» Скандал! Директор наказала з'явитися в школу разом із

батьками. Зі мною пішла моя мама, й поводитися вона там пречудово... (Замислилася.) Жили на кухні... країна жила на кухнях... Сидимо в кого-небудь, п'ємо вино, слухаємо пісні, розмовляємо про вірші. Відкрита банка консервів і нарізано чорний хліб. Нам усім добре. У нас були свої ритуали: байдарки, намети та походи. Пісні біля вогнища. І були спільні знаки, з яких ми пізнавали одне одного. Була своя мода, свої звичні жарти. Давно немає цих таємних кухонних спільнот. І немає тієї нашої дружби, про яку ми думали, що вона вічна. Авжеж... була налаштованість на вічність... Нічого не було вищого за дружбу. На цьому неймовірному клеї все трималося...

Насправді ніхто з нас не жив у СРСР, кожен жив у своєму колі. Коло туристів, коло альпіністів... Ми після уроків збиралися в якомусь ЖЕКу, там нам дали кімнату. Організували театр, я грала в цьому театрі. Був літгурток. Пам'ятаю, як Ігор читав там свої вірші, він дуже наслідував Маяковського й був неперевершений. Кликали його «Студент». До нас приходили дорослі поети, й вони говорили з нами відверто. Від них ми дізнавалися правду про празькі події. Про війну в Афганістані. Що... що ще? Училися грати на гітарі. Ну, це обов'язково! За тих часів гітара входила до списку предметів першої необхідності. На колінах ладні були слухати улюблених співаків і бардів. Поети збирали цілі стадіони. Кінна міліція чергувала. Слово було вчинком. Встати на зборах і сказати правду – вчинок, тому що небезпечно. Вийти на площу... Це такий драйв, такий адреналін, така віддушину. У слово все вилвалося... Сьогодні це вже неймовірно, сьогодні слід щось зробити, а не сказати. Говорити ти можеш абсолютно все, але слово жодної вже влади не має. Хотіли б вірити, але не можемо. Усім на все начхати, а майбутнє – лайно. Із нами було не так... О-о! Вірші, вірші... слова, слова...

(Сміється.) У десятому класі в мене був роман. Він мешкав у Москві. Я приїхала до нього тільки на три дні. Уранці на вокзалі ми забрали в його друзів ротапринтне видання мемуарів Надежди Мандельштам, тоді всі нею зачитувалися. І наступного

дня, о четвертій ранку, книжку слід було повернути. Принести до транзитного поїзда. Добу ми не відриваючись читали, один раз тільки збігали по молоко і батон. Навіть забули цілуватися, передавали одне одному ці аркушики. У якомусь маренні, в якомусь тремтінні все відбувалося... Від того, що ти тримаєш цю книжку в руках... що ти її читаєш... За добу бігли порожнім містом до вокзалу, транспорт ще не їздив. Я добре пам'ятаю це нічне місто, як ми йдемо, і книжка лежить у мене в торбинці. Ми несли її як якусь секретну зброю... Так, ми вірили, що слово може потрясти світ.

Горбачовські роки... Свобода й купони. Талони... купони... На все: від хліба до крупи та шкарпеток. Стояли в черзі по п'ять-шість годин... Але стоїш із книжкою, яку раніше ти не могла придбати, і знаєш, що увечері покажуть фільм, який раніше був заборонений, десять років пролежав на полиці. Кайф! Або весь день у тебе в голові, що о десятій годині програма «Взгляд»... Її ведучі Александр Любимов і Владіслав Ліст'єв стали народними героями. Ми пізнавали правду... що був не лише Гагарін, а й Берія... Насправді мені, дурній, вистачило би свободи слова, тому що я, як швидко з'ясувалося, була радянською дівчинкою, все радянське ми всотали глибше, ніж нам здавалося. Мені тільки б дали почитати Довлатова і Віктора Некрасова, дали б Галича послухати. І мені цього би вистачило. Я й не мріяла поїхати в Париж, пройтися Монмартром... або побачити «Святу родину» Гауді... Тільки дайте нам почитати й поговорити. Почитати! Захворіла наша Олечка, їй було лише чотири місяці, а в неї важка бронхіальна обструкція. Я божеволіла від страху. Забрали мене з нею в лікарню, але її не можна було ні на хвилинку покласти, тільки стоячком, у мене на руках, вона вгамовувалася. Стоячком отак. Ходжу й ходжу з нею коридорами. Якщо вона на півгодини засне, як ви гадаєте, чим я займалася? Я... невиспана, змучена... чим? У мене завжди був під пахвою «Архіпелаг ГУЛАГ» – я його тієї ж миті розгортала. На одній руці вмирає дитина, а в другій – Солженіцин. Книжки заступили нам життя. Це був наш світ.

Потім щось відбулося... Ми спустилися на землю. Відчуття щастя та ейфорії раптом переломилося. Цілковито. Я зрозуміла, що цей новий світ не мій, не для мене. Йому потрібні якісь інші люди. Слабких бий чобітьми по очах! Нагору підняли низ... Загалом ще одна революція... але мета цієї революції земна: кожному котедж і машина. Чи не задрібно для людини? Вулиці заповнили якісь «накачані» особини в треніках. Вовки! Затоптали всіх. Моя мама працювала майстром на швейній фабриці. Швидко... дуже швидко закрили фабрику... Мама сиділа вдома й шила труси. Усі її подруги теж шили труси, в яку квартиру не зайдеш. А жили ми в домі, який збудувала фабрика для своїх працівників, ото всі й шили труси та бюстгальтери. Купальники. Масово на всіх старих речах – на своїх... прохали знайомих – відрізали ярлики, етикетки, бажано імпортні, й пришивали до цих купальників. Потім жінки збиралися групами та їхали з мішками Росією, це називалося «трусівка». Я в цей час уже навчалася в аспірантурі. (*Весело.*) Пам'ятаю... комедія... в університетській бібліотеці й у кабінеті декана стояли бочки із солоними огірками та помідорами, з грибами та капустою. Їх продавали, і цими грошима платили викладачам зарплатню. А то зненацька – весь факультет завалено апельсинами. Або лежать паки чоловічих сорочок... Велика російська інтелігенція виживала, як могла. Згадали старі рецепти... те, що їли під час війни... У віддалених закутках парків... на залізничних відкосах саджали картоплю... Тижнями їли саму картоплю – голод це чи не голод? А саму квашену капусту? Мене до кінця життя від неї відвернуло. Навчилися робити чіпси з картопляної шкуринки, передавали одне одному цей чудовий рецепт: кинути шкуринку в киплячу олію й побільше солі. Молока не було, але продавалося морозиво, манну кашу варили на морозиві. Чи їла б я це зараз?

Першою не встояла наша дружба... У всіх з'явилися якісь справи – потрібно було гроші заробляти. Раніше здавалося, що нам ці гроші... вони жодної влади над нами не мають... А тут всі оцінили привабливість зелених папірців, це не радянські рублі,

не «різаний папір». Книжні дівчатка та хлопчики... кімнатні рослини... Ми виявилися не пристосовані до нового життя, на яке чекали. На щось інше ми чекали, не на це. Прочитали вагон романтичних книжок, а життя погнало штурханами і запотиличниками в інший бік. Замість Висоцького – Кіркоров. Попса! І цим все сказано... Нещодавно зібралися в мене на кухні, що вже рідко буває, й сперечалися: чи співав би Висоцький для Абрамовича? Думки розділилися. Більше було тих, хто впевнено твердив: звісно, співав би. Інше питання – за скільки?

Ігор? Він залишився в моїй пам'яті схожим на Маяковського. Вродливим і самотнім. (*Мовчить.*) Я вам що-небудь пояснила? Чи вийшло в мене...

«...і базар став нашим університетом»

Багато років минуло... Для мене це й досі запитання: чому? Чому він так вирішив? Ми дружили, але він усе вирішив сам... один... Ну що ви скажете людині на даху? Ну що? За юності я сам думав про самогубство, а чому – незрозуміло. Люблю маму, тата... брата... все вдома добре... А кудись несе. Десь там... там щось є... Що? Щось... Воно он там... Там цілий світ, яскравіший, більш значущий, ніж той, у якому ти живеш, там відбувається щось важливіше. І там ти можеш доторкнутися до якоїсь таїни, іншим шляхом осягти її не можна, раціонально ти до неї не підключишся. Ось хочеться... а ну спробую... Стати на карниз... стрибнути з балкона... Але ти не збираєшся помирати, а ти хочеш піднятися вгору, ти хочеш злетіти, тобі здається, що ти злетиш. Дієш наче уві сні... безтямно... Коли приходиш до тями, згадується якесь світло, якийсь звук... і відчуття, що в тому стані тобі було добре... тобі було набагато краще, ніж тут...

Наша компанія... Із нами був іще Льошка... Нещодавно помер від передозу. Вадим у дев'яності зник. Зайнявся книжковим бізнесом. Почалося як жарт... ідея на межі з маячнею... А тільки-но гроші завелися – одразу на нього наїхав рекет, хлопці з наганями.

Він то відкупався, то втікав від них – спав у лісі на деревах. За тих років битися припинили, більше вбивали. Де він? Слідів немає... І досі міліція не знайшла... Прикопали де-небудь. Аркадій звалив в Америку: «Я краще житиму в Нью-Йорку під мостом». Залишилися я та Ілюша... Ілюша одружився з великого кохання. Дружина терпіла його дивацтва, поки була мода на співаків і художників, але потім у моду увійшли брокери та бухгалтери. Дружина пішла. У нього почалася важка депресія, він вийде на вулицю – й одразу панічна атака. Його трусить від страху. Сидить удома. Велика дитина в батьків. Пише вірші – крик душі... А в юності ми слухали ті самі касети й читали ті самі радянські книжки. Їздили на однакових велосипедах... У тому житті все у нас було просто: одні черевики на всі пори року, одна куртка, одні штани. Нас виховували як молодих воїнів у давній Спарті: якщо Батьківщина накаже, на їжача сядемо.

...якесь воєнне свято... Наш дитсадок привели до пам'ятника піонерів-герою Марату Казею: «Ось, діти, – сказала вихователька, – це юний герой, він підірвав себе гранатою і знищив багато фашистів. Коли ви виростите, ви повинні стати такими ж». Теж підірвати себе гранатою? Сам я цього не пам'ятаю... з маминих слів... Уночі я дуже плакав: мені треба померти, лежатиму десь зовсім сам, без мами й тата... Якщо я плачу, отже, я ніякий не герой... Я захворів.

...а коли вчився у школі, в мене вже була мрія – потрапити в загін, який ніс вахту біля Вічного вогню в центрі міста. Туди брали найкращих учнів. Їм шили військові шинелі, шапки-вушанки й видавали військові рукавички. Це не якась принука, а неабияка гордість – потрапити туди. Слухали західну музику, ганялися за джинсами, вони вже з'явилися й у нас... символ двадцятого сторіччя, як і автомат Калашнікова... Мої перші джинси були з лейблом «Монтана» – як же це було круто! А вночі мені снилося, як я кидаюся з гранатою на ворога...

...померла бабуся, до нас переїхав жити дід. Кадровий офіцер, підполковник. У нього було багато орденів і медалей, я весь час

чіплявся до нього: «Діду, за що тобі дали цього ордена?» – «За оборону Одеси». – «А якій ти подвиг здійснив?» – «Обороняв Одесу». І крапка. Я на нього за це ображався. «Діду, а ти щонебудь шляхетне, високе згадай». – «За цим не до мене, а в бібліотеку. Візьми книжку й почитай». Дід у мене був класний, ми просто хімічно з ним притягалися один до одного. Помер у квітні, а хотів дожити до травня. До дня Перемоги.

...у шістнадцять років мене, як належить, викликали у військкомат: «У які війська бажаєш? Я заявив військкому, що закінчу школу й проситимуся в Афганістан. «Дурень», – сказав військком. Але я довго готувався: стрибав із парашутом, вивчив автомат... Ми – останні піонери Країни Рад. Будь готов!

...з нашого класу виїжджав до Ізраїлю один хлопець... Скликали загальношкільні збори, його переконували: якщо твої батьки хочуть поїхати, нехай їдуть, але в нас є гарні дитячі будинки, ти там довчися й залишишся жити в СРСР. Для нас він був зрадником. Його виключили з комсомолу. Назавтра весь клас їхав у колгосп «на картоплю», він теж прийшов, його вивели з автобуса. Директорка школи всіх на лінійці попередила: хто, мовляв, почне з ним листуватися, тому буде важко закінчити школу. Коли він поїхав, ми всі почали дружно йому писати...

...під час перебудови... Ті самі вчителі нам сказали: забудьте все, чого ми раніше навчали й читайте газети. Училися з газет. Випускний іспит з історії взагалі відмінили, не довелося зубарити з'їзди КПСС усілякі. На останній жовтневій демонстрації нам ще роздали плакати й портрети вождів, але для нас це вже було, наче карнавал для бразильців.

...пам'ятаю, як люди ходили з мішками радянських грошей порожніми крамницями...

Вступив до університету... Чубайс у той час агітував за ваучери, він обіцяв, що один ваучер вартуватиме дві «Волги», тоді як він зараз вартий двох копійок. Драйвовий час! Я роздавав листівки в метро... Усі мріяли про нове життя... Мріяли... Мріяли,

що ковбаси на прилавках з'явиться навалом, по радянській ціні, а члени Політбюро стоятимуть за нею в загальній черзі. Ковбаса – точка відліку. У нас екзистенційна любов до ковбаси... Загибель богів! Фабрики – робітникам! Землю – селянам! Ріки – бобрам! Барлоги – ведмедам! Колони на вулицях і трансляція З'їзду народних депутатів чудово замінювали мексиканські серіали... Провчився я два курси... й кинув університет. Шкода було батьків, їм відверто сказали: ви – жалюгідні совки, ваше життя пропало ні за понюх табаки, ви винуваті в усьому, почавши від Ноевого ковчега, ви зараз нікому не потрібні. Усе життя пахати, й у результаті – нічого. Усе це їх підкосило, зруйнувало їхній світ, вони так і не відновилися, не вписалися в крутий поворот. Молодший брат після уроків мив машини, торгував у метро жуйками, аби чим, і він заробляв більше від нашого батька... Батько був учений. Доктор наук! Радянська еліта! У комерційних крамницях з'явилася ковбаса, всі побігли дивитися. Побачили ціни!! Так у наше життя увійшов капіталізм...

Я почав вантажником. Це було щастя! Розвантажимо з другом фуру з цукром – нам дадуть гроші й по мішку цукру. А що таке в дев'яності мішок цукру? Цілий статок! Гроші! Гроші! Початок капіталізму... За один день ти міг стати мільйонером або отримати кулю в чоло. Тепер згадують... Лякають: могла бути громадянська війна... Стояли на межі! Я цього не відчував. Пам'ятаю, що вулиці спустіли, на барикадах – нікого. Газети перестали передплачувати й читати. Чоловіки у дворі спочатку лаяли Горбачова, а за ним Єльцина за те, що горілка подорожчала. Замахнулися на святе! Дикий, непояснимий азарт охопив усіх. У повітрі носився запах грошей. Чималих грошей. І абсолютна свобода – ні партії, ні уряду. Усі хотіли робити «бабло», й ті, хто робити «бабло» не вмів, заздрили тим, хто вмів. Хтось торгував, хтось купував... Хтось прикривав, хтось «кришував»... Я заробив перші «бабки»... Пішов із друзями в ресторан. Замовили «Мартіні» й горілку «Рояль» – тоді це було супер! Хотілося потримати в руках келих. Покрасуватися. Закурили «Мальборо». Усе – як читали в

Ремарка. Довго жили за картинками. Нові крамниці... ресторани... як декорації з чужого життя...

...торгував смаженими сосисками. Шалені «бабки» намивалися...

...возив горілку в Туркменію... Тиждень просидів із напарником у замкненому товарному вагоні. Сокири були наготовлені. І лом. Дізналися б, що ми веземо – вбили б! Назад завантажилися махровими рушниками...

...продавав дитячі іграшки... Одного разу забрали в мене оптом цілу партію й розплатилися фурую з газованими напоями, які я обміняв на вантажівку соняшникового насіння, в олійні в обмін на насіння отримав олію, яку частково продав, а частково обміняв на тефлонові сковорідки та праски...

...тепер у мене квітковий бізнес... Навчився «солити» троянди... У картонну коробку засипаєш прокалену сіль – шаром не менше сантиметра, вкладаєш туди напіврозквіті квіти і згори ще раз посипаєш сіллю. Закриваєш кришкою – і у великий поліетиленовий пакет. Міцно зав'язати. Через місяць... через рік дістав, обмив водою... Приходьте в будь-який день і годину. Ось візитка...

Базар став нашим університетом... Університетом – це занадто, але початковою школою життя – точно. Сюди приходили, як до музею. Як у бібліотеку. Хлопці й дівчата як зомбі ходили повз ряди... Із божевільними обличчями... Ось пара зупиняється біля китайських епіляторів... І вона йому пояснює, наскільки важлива епіляція: «Ти ж цього хочеш, правда? Ти хочеш, щоб я була як...». Ім'я актриси я не пам'ятаю... ну, Марина Владі, наприклад, або Катрін Денюв. Мільйони якихось нових коробочок, баночок. Їх приносили додому як священні тексти, використавши вміст, баночки не викидали, ставили на почесне місце на книжкових полицях або в серванті за склом. Перші глянцеві журнали читали як класику, благоговійна віра, що за цією обгорткою, за цим лушпинням – там прекрасне життя. У перший «Макдональдс»

кілометрові черги... Репортажі по ТБ. Дорослі інтелігентні люди берегли коробочки й серветки звідти. Гордовито демонстрували гостям.

Мій гарний знайомий... Дружина на двох роботах тягне, а в нього гордощі: «Я – поет. Каструлі продавати не піду. Гидую». Колись ми з ним, як усі, ходили вулицями й кричали: «Демократія! Демократія!» – і зовсім не розуміли, що буде далі. Каструлі продавати ніхто не збирався. А тепер... Вибору немає: або ти годуєш родину, або тримаєшся за совкові ідеали. Або-або... без варіантів... Пишеш вірші, тринькаєш на гітарі, тебе поплескують по плечу: «Ну, давай! Давай!», а в кишені порожньо. Ті, хто поїхав з країни? Там вони і каструлі продають, і піцу розвозять... на картонній фабриці коробки клеять... Там не соромно.

Ви мене зрозуміли? Я про Ігоря розповідав... Про наше втрачене покоління – комуністичне дитинство й капіталістичне життя. Ненавиджу гітару! Можу подарувати.

про іншу біблію та інших вірян

**Василій Петрович Н. – член комуністичної партії
з 1922 року, 87 років**

– Авжеж... хотів... Лікарі повернули звідки... Хіба вони знають, звідки повертають? Я, звісно, атеїст, але на старість вже не надійний атеїст. Ти сам на сам із цим... Із думкою, що слід відходити... кудись... Авжеж... інший погляд... та-а-ак... На землю... на пісок... Не можу спокійно дивитися на звичайний пісок. Я давно старий. Сидимо з кішкою біля вікна. *(Кішка на колінах. Гладить.)* Телевізор увімкнемо...

І звичайно... Ніколи я не думав, що доживу до часів, коли почнуть ставити пам'ятники білим генералам. Раніше герої – хто? Червоні командири... Фрунзе, Щорс... А зараз – Денікін, Колчак... Хоча живі ще ті, хто пам'ятає, як колчаківці нас вішали на ліхтарях. «Білі» перемогли... Так виходить? А я воював, воював, воював. За що? Будував, будував... Що? Був би я письменником, сам взявся б за мемуари. Слухав нещодавно по радію передачу про свій завод. Я був першим директором. Про мене розповідали, неначе мене вже немає – я помер. А я... я живий... вони уявити собі не могли, що я ще тут... Отак! Так... *(Сміємося втрьох. Із нами сидить онук. Слухає.)* Я відчуваю себе забутим експонатом у музейному запаснику. Порохнявим уламком. Велика була імперія – від моря до моря, від Заполяр'я до субтропіків. Де вона? Переможена без бомби... без Хіросіми... Перемогла її Величність ковбаса! Добре їдло перемогло! Мерседес-бенц. Більшого нічого

людині не треба, не пропонуйте їй нічого більшого. Немає потреби. Тільки хліба й видовищ! І це найбільше відкриття двадцятого століття. Відповідь усім великим гуманістам. І кремлівським мрійникам. А ми... мое покоління... в нас були великі плани. Мріяли про світову революцію: «*Мы на горе всем буржуям / мировой пожар раздуем*». Побудуємо новий світ, зробимо всіх щасливими. Нам здавалося, що це можливо, я щиро вірив! Цілком щиро! (*Задихається від кашлю.*) Дихавиця замутила. Почекайте... (*Пауза.*) Ось, я дожив... дожив до майбутнього, про яке мріяли. Умирили заради нього, вбивали. Крові було багато... і своєї, й чужої... «*Иди и гибни безупречно! / Умрешь недаром – дело прочно, / Коли под ним струится кровь...*» «*То сердце не научится любить, которое устало ненавидеть...*» (*Здивовано.*) Пам'ятаю... не забув! Не все вичистив із пам'яті склероз. Не остаточно. Вірші ми вчили на уроках політграмоти... Скільки ж це років минуло? Сказати страшно...

Чим я приголомшений? Убитий чим? Ідею потоптано! Комунізм піддали анафемі! Усе розлетілося на друзки! Я – старий, який втратив від старості глузд. Кривавий маніяк... серійний вбивця... Так виходить? Я занадто довго живу, так довго жити не слід. Не можна... ні... не можна... Небезпечно жити довго. Мій час закінчився раніше за моє життя. Слід умирати разом зі своїм часом. Як мої товариші... Вони загинули рано, у двадцять-тридцять років... Умирили щасливі... з вірою! Із революцією в серці, як тоді казали. Я їм заздрю. Ви не зрозумієте... Я їм заздрю... «*Погиб наш юный барабанщик...*» Славно загинув! За велику справу! (*Замислився.*) Я весь час жив поряд зі смертю, але мало думав про смерть. А цього літа возили мене на дачу. Я дивився й дивився на землю... Вона жива...

– *Смерть і вбивство – хіба це те саме? Ви жили серед убивств.*

– (*Роздратовано.*) За такі запитання... Бути б вам табірним пороком. Північ або розстріл – вибір маленький. За мого часу таких запитань не ставили. Не було в нас таких запитань! Ми... Ми уявляли собі справедливе життя, без бідних і багатих. Умирили за ре-

волюцію, умирали ідеалістами... безсребреніками... Моїх друзів давно немає, я залишився сам. Немає моїх співбесідників... Уночі я розмовляю з мертвими... А ви? Ви наших почуттів і наших слів не знаєте: "продразверстка, продотряд, лишенець, комбед... пораженець, повторник..." Санскритські письмена для вас! Ієрогліфи! Старість – це насамперед самотність. Останній знайомий старий у сусідньому під'їзді помер п'ять років тому, а може, й більше... вже сім... Навколо лише незнайомі люди. Приходять: із музею, з архіву... з енциклопедії... Я – довідник... живий архів... А співбесідників немає... Із ким би я хотів поговорити? Міг би з Лазарем Кагановичем... Нас мало вже залишилося, а тих, хто не в маразмі, ще менше. Він старший, йому вже дев'яносто. Читав у газетах... (Сміється.) У газетах пишуть, що дідугани у дворі відмовляються грати з ним в доміно. У карти. Женуть: «Душогуб!» І він плаче від образи. Колись залізний нарком. Розстрільні списки підписував, десятки тисяч людей погубив. Тридцять років був поряд зі Сталіним. А на старості літ йому немає з ким перекинутися в карти... забити «козла»... Звичайні роботяги зневажають... (Далі каже тихо. Не можу розібрати. Ловлю тільки кілька слів.) Страшно... жити довго страшно.

...Я не історик і навіть не гуманітарій. Щоправда, певний час працював директором театру, нашого міського театру. На яку ділянку кидала партія, там і служив. Партії був відданий. Життя мало пам'ятаю, пам'ятаю тільки роботу. Країна була будівельним майданчиком... домною... кузнею! Так зараз не працюють. Я спав по три години на добу. Три години... Ми відставали від передових країн на п'ятдесят-сто років. На ціле століття. Сталінський план – наздогнати за п'ятнадцять-двадцять років. Славетний сталінський стрибок. І ми вірили – наздоженемо! Зараз люди ні в що не вірять, а тоді вірили. Легко вірили. Наші гасла: «Удармо революційними мріями по індустріальній розрусі!», «Більшовики повинні оволодіти технікою!», «Доженемо капіталізм!» Я вдома не жив... жив на заводі... на будівництві. Отож... О другій... о

третьої годині ночі міг задзвонити телефон. Сталін не спав, лягав пізно, й відповідно не спали ми. Керівні кадри. Згори донизу. Маю два ордени та три інфаркти. Був директором шинного заводу, начальником будтресту, звідти перекинули на м'ясокомбінат. Очолював партархів. Після третього інфаркту дали театр... Наш час... мій... Великий час! Ніхто для себе не жив. Тому прикро... Брала в мене нещодавно інтерв'ю одна приємна панянка. Почала мене «просвіщати», в який страшний час ми жили. Вона в книжках читала, а я там жив. Я сам звідти родом. Із тих років. І вона мені розповідає: «Ви були раби. Сталінські раби». Шмаркачка! Не був я рабом! Не був! Я зараз сам не вилізаю із сумнівів... Але рабом я не був... У людей каша в голові. Усе перемішалось: Колчак і Чапаєв, Денікін і Фрунзе... Ленін і цар... біло-червоний салат. Лемішка. Чечітку на гробах витанцьовують! Це був великий час! Уже ніколи ми не житимемо в такій сильній і великій країні. Я плакав, коли Радянський Союз розвалився... Нас одразу прокляли. Оббрехали. Переміг обиватель. Воша. Черв'як.

Моя Батьківщина – Жовтень. Ленін... соціалізм... Я любив революцію! Партія – найдорожче для мене. Я сімдесят років у партії. Партквиток – моя біблія. (Декламує.) *«Весь мир насилья мы разрушим / До основанья, а затем / Мы наш, мы новый мир построим. / Кто был никем, тот станет всем...»* Хотіли збудувати Царство Боже на землі. Гарна, але нездійсненна мрія, людина ще до цього не готова. Недосконала вона. Отож... але від Пугачова й декабристів... до самого Леніна... всі мріяли про рівність і братерство. Без ідеї справедливості буде інша Росія й інші люди. Зовсім інша буде країна. Ми ще не перехворіли на комунізм. Не сподівайтесь. І світ не перехворів. Людина завжди мріятиме про місто Сонця. Вона ще в шкурах ходила, в печері жила, а вже хотіла справедливості. Згадайте радянські пісні й радянські фільми... Яка там мрія! Віра... «Мерседес» – це не мрія...

Онук протягом усієї розмови мовчатиме. Розповідь у відповідь на мої запитання тільки кілька анекдотів.

З анекдотів, що їх розповів онук

Тридцять сьомий рік... Двоє старих більшовиків у камері. Один каже: «Ні, не доживемо ми до комунізму, але наші діти...». Другий: «Бідолашні наші діти!»

Старий я... давно... але старість – це теж цікаво. Розумієш, що людина – тварина... Тваринного зненацька виявляється чимало... Це час, як казала Раневська, коли свічі на іменинному пирозі коштують дорожче за сам пиріг, а половина сечі йде на аналізи. *(Сміється.)* Нічого не рятує від старості – ні ордени, ні медалі... Ні-і-і... Гуде холодильник, цокає годинник. Більше нічого не відбувається. *(Починає говорити про онука. Онук на кухні готує чай.)* Діти тепер... у них тільки комп'ютер у голові... У дев'ятому класі цей мій онук, він молодший, сказав мені: «Про Івана Грозного читатиму, а про Сталіна не хочу. Набрид твій Сталін!» Нічого не знають, а вже набрид. Проїхали! Усі проклинають сімнадцятий рік. «Дурні! – кажуть про нас. – Навіщо вони революцію робили?» А в мене у пам'яті... Я пам'ятаю, як у людей палали очі. Серця наші горіли! Ніхто мені не вірить! Але я розуму не втратив... Пам'ятаю... отож... Ці люди нічого не хотіли для себе, не було, як тепер, на першому місці – я. Баняк борщу... хатинка... садочок... Було – ми. Ми! Ми!! До мене іноді заходить друг мого сина, професор університету. За кордон їздить, лекції там читає. Сваримося з ним, поки не захрипнемо. Я йому про Тухачевського, а він у відповідь: червоний командарм тамбовських селян газом труїв, матросів у Кронштадті вішав. Спочатку, каже, ви постріляли дворян і попів... це в сімнадцятому році... а в тридцять сьомому вас самих постріляли... Уже й до Леніна дісталися. Леніна я нікому не віддам! Із Леніним у серці помру! Зараз... Почекайте... *(Сильний кашель. Через кашель далі знову не дуже розбірливо.)* Раніше будували флот, підкоряли космос, а тепер – маетки, яхти... Чесно признаюся, часто ні про що не думаю. Працює чи не працює кишківник? – ось що з ранку важливо. Так життя закінчується.

...Нам було по вісімнадцять-двадцять років... Про що ми говорили? Говорили про революцію та про кохання. Ми були фанатиками революції. Однак багато сперечалися й про популярну тоді книжку Александри Коллонтай «Кохання бджіл трудових». Авторка захищала вільне кохання, тобто кохання без усього зайвого... «Як випити склянку води»... Без зітхань і без квітів, без ревнощів і сліз. Кохання з поцілунками й любовними записочками вважалося буржуазним забобоном. Усе це справжній революціонер повинен був у собі перемогти. Ми навіть проводили збори на цю тему. Наші погляди поділилися: одні – за вільне кохання, але з «черемшиною», тобто з почуттями, а інші – без усякої «черемшини». Я був за те, щоб із «черемшиною», хоча б цілуватися. Авжеж! Отак... (Сміється.) Якраз тоді я закохався, упадав за своєю майбутньою дружиною. Як упадав? Читали разом Горького: «Буря! Скоро грянет буря! ...Глупый пингвин робко прячет тело жирное в утесах...». Наївно? Але й прекрасно теж. Прекрасно, чорт забери! (Сміється по-молодому. і я помічаю, який він і досі вродливий.) Танці... звичайні танці... ми вважали міщанством. Влаштовували суди над танцями й карали тих комсомольців, які танцювали, дарували своїм дівчатам квіти. Я певний час навіть був головою суду над танцями. Через це своє «марксистське» переконання так і не навчився танцювати. Потім каявся. Ніколи не міг потанцювати з гарною жінкою. Ведмідь! Влаштовували комсомольські весілля. Без свічок, без вінців. Без попів. Замість ікон – портрети Леніна та Маркса. У моєї нареченої були довгі коси, так до весілля вона їх обрізала. Красу ми зневажали. Та звісно, це було неправильно. Як кажуть, перегин... (Знову – кашель. Махає рукою, щоб я не вимикала диктофон.) Нічого-нічого... Мені немає куди відкладати... Незабаром розпадуся на фосфор, кальцій та інше. Від кого ви ще дізнаєтеся правду? Залишилися самі архіви. Папірці. Отож... Я працював в архіві й знаю: папірці брешуть ще гірше, ніж люди.

Про що я? Про кохання... Про мою першу дружину... Коли в нас народився син, ми назвали його Октябрь. На честь десятої

річниці Великого Жовтня. Я хотів іще дочку. «Якщо хочеш від мене другу дитину, значить кохаєш», – сміялася дружина. – А як ми назвемо нашу дівчинку?». Мені подобалося ім'я Люблена, воно складалося зі слів «люблю Леніна». Дружина виписала на аркушику всі свої улюблені жіночі імена: Марксана, Сталіна, Енгельсіна... Іскра... наймодніші тоді. Так цей аркушик і залишився лежати на столі...

Першого більшовика я побачив у своєму селі... Молодий студент у солдатській шинелі. Він виступав на майдані біля церкви: «Зараз хтось ходить у чоботях, а інші – в личаках. А коли буде більшовицька влада, всі стануть однаковими». Мужики кричали: «А як це?» – «А це настане такий прекрасний час, коли ваші дружини носитимуть шовкові сукні й черевички на каблуках. Не буде багатих і бідних. Усім буде добре». Моя мама одягне шовкову сукню, сестричка черевички на каблуках. Я вчитимуся... Усі люди заживуть, як брати, всі будуть рівні. Як не полюбити таку мрію! Більшовикам повірили бідні люди, незаможні. Молодь за більшовиками пішла. Ми ходили вулицями й кричали «Геть дзвони – на трактори!». Про Бога знали тільки одне, що Бога немає. Сміялися над попами, рубали вдома ікони. Замість хресних ходів – демонстрації з червоними прапорами... *(Зупинився.)* Я начебто про це вже розповідав? Склероз... Я старий... давно... Отож... Марксизм став нашою релігією. Я був щасливий, що живу за одних часів із Леніним. Зберемося разом і співаємо «Інтернаціонал». У п'ятнадцять-шістнадцять років – уже комсомолец. Комуніст. Солдат революції. *(Мовчить.)* Смерті я не боюся... у моєму віці... Тільки неприємно... мені неприємно з однієї причини: комусь доведеться з моїм тілом клопотатися. Клопіт із тілом... Зайшов якимось у церкву. Із батюшкою познайомився. Батюшка: «Треба сповідатися». Старий я... А є Бог чи ні – невдовзі й сам дізнаюся. *(Сміється.)*

Напівголодні, напівроздягнені... Але суботники в нас цілий рік, і взимку теж. Мороз! У моєї дружини легке пальтечко, вона вагітна. Вантажимо на станції вугілля, дрова, тягаємо тачками.

Незнайома дівчина, яка працювала поряд із нами, запитує в дружини: «У тебе це пальтечко літне. А теплішого немає?» – «Немає». – «Знаєш, а в мене два. Було добре пальто, й від Червоного Хреста отримала нове. Ти скажи мені свою адресу, я ввечері принесу». Увечері вона принесла нам пальто, але не старе своє пальто, а нове. Вона нас не знала, досить було того, що ми – члени партії й вона – член партії. Ми були як брати та сестри. У нашому будинку мешкала сліпа дівчина, з дитинства сліпа, й вона плакала, якщо її не брали на суботники. Хай вона мало допоможе, але вона поспіває з нами пісні. Революційні пісні!

Мої товариші... Вони лежать під кам'яними плитами... На камінні вибито: член партії більшовиків із двадцятого... двадцять четвертого... двадцять сьомого року... І після смерті було важливо: якої ти віри? Ховали партійних окремо, труна в червоному кумачі. Я пам'ятаю день смерті Леніна... Як? Ленін помер? Не може бути! Він же святий... *(Прохає онука і той знімає з полиці й показує мені маленькі ленінські погруддя. І з бронзи, чавуну, порцеляни.)* Колекція зібралася. Усе подарунки. А вчора... По радіо передали: в пам'ятника Леніну в центрі міста відпиляли вночі руку. На брутх... за копійки... була ікона. Бог! Тепер – кольоровий метал. Продають і купують на кілограми... А я ще живий... Комунізм проклято! Соціалізм уже гидота! Мені кажуть: «Ну, хто сьогодні серйозно ставиться до марксизму? Його місце в підручниках історії». А хто з вас може сказати, що читав пізнього Леніна? Знає всього Маркса? Є ранній Маркс... і Маркс наприкінці життя... Те, що сьогодні лають як соціалізм, жодного стосунку до соціалістичної ідеї не має. Ідея не винна. *(Через кашель знову нерозбірливо.)* Люди втратили свою історію... залишилися без віри... Про що не запитаєш – порожнеча в очах. Начальники навчилися хреститися, а свічку, як склянку з горілкою, в правій руці тримають. Повернули пронафталіненого двоголового орла... Хоругви з іконами... *(Раптом абсолютно виразно.)* Моє останнє бажання – напишіть правду. Але мою правду... а не свою. Щоб залишився мій голос...

Показує свої фотографії. Іноді щось коментує.

...привели до командира. «Скільки тобі років?» – запитав командир. «Сімнадцять», – я збрехав. Мені було неповних шістнадцять. Так я став червоноармійцем. Нам видали онучі й червоні зірочки для шапок. Будьонівок не було, а червоні зірочки видали. Що за Червона Армія без червоних зірочок? Дали гвинтівки. І ми себе відчували захисниками революції. Навколо – голод, епідемії. Поворотний тиф... черевний тиф... сипняк... А ми – щасливі...

...із розбитого поміщицького будинку хтось витягнув піаніно... Стоїть у саду, мокне під дощем. Пастушки підженуть корів поближче й грають на ньому палками. Маєток сп'яну спалили. Розграбували. А кому з мужиків потрібне піаніно?

...підірвали церкву... Досі у вухах крик стареньких: «Діточки, не робіть цього!». Благали. Чіплялися за ноги. Двісті років церква простояла. Намолене місце, як кажуть. Побудували замість церкви міську вбиральню. Священиків змусили там прибирати. Лайно чистити. Зараз... звісно... зараз я розумію... А тоді... весело...

...у полі лежали наші товариші... На чолі й на грудях у них були вирізані зірки. Червоні зірки. Розпороті животи, туди насипано землю: хотіли землі – на-те! Наші почуття – смерть або перемога! Хай ми помремо, але ми знаємо, за що помремо.

...біля річки побачили проколотих багнетами білих офіцерів. Почорніли на сонці «їхні благородія». Із животів стирчали погони... Животи набиті погонами... Не шкода! Мертвих людей бачив стільки, скільки й живих...

– *Нині шкода всіх: і «білих», і «червоних». Мені шкода.*

– *Вам шкода... Шкода? (Мені здавалося, що на цьому наша розмова може й закінчитися.)* Авжеж... звісно... «Загальнолюдські цінності»... «абстрактний гуманізм»... Телевізор дивлюся, газети читаю. А в нас милосердя було попівським словом. Бий білого гада! Даєш революційний порядок! Гасло перших років революції: заженемо залізною рукою людство в щастя! Якщо партія сказала – я вірю партії! Я вірю.

Місто Орськ під Оренбургом. День і ніч женуть товарняки з куркульськими родинами. До Сибіру. Ми охороняємо станцію. Відчиняю один вагон: у кутку висить на ремені напівголий чоловік. Мати гойдає на руках маленького, а трохи старший хлопчик сидить поруч. Руками їсть своє гівно, як кашу. «Зачиняй! – кричить мені комісар. – Це – кулацька наволоч! Вони для нового життя не годяться!» Майбутнє... воно ж повинно бути гарним... Потім буде гарно... Ну, вірив я! *(Майже кричить.)* Ми вірили в якесь гарне життя. Утопія... це була утопія... А ви? У вас своя утопія – ринок. Ринковий рай. Ринок усіх зробить щасливими! Химера! Ходять вулицями гангстери в малинових піджаках, золоті ланцюги до пуза. Капіталізм карикатурний, як на картинках у радянському журналі «Крокодил». Пародія! Замість диктатури пролетаріату – закон джунглів: кусай того, хто слабший за тебе, а тому, хто сильніший, кланяйся. Найдревніший закон на землі... *(Напад кашлю. Перепочинок.)* Мій син носив будьонівку з червоною зірочкою... У дитинстві це був найкращий подарунок йому на день народження. Я давно не ходжу по крамницях. Чи продають там будьонівки? Їх довго носили. За Хрущова ще носили. Яка зараз мода? *(Намагається усміхнутися.)* Я відстав... звісно... Я вже древній... мій єдиний син... він помер... Доживаю з невісткою й онуками. Син був істориком і переконаним комуністом. А онуки? *(Глузливо.)* Онуки читають Далай-ламу. Замість «Капіталу» в них «Махабхарата». Кабала... Тепер усі вірять у різне. Отож... тепер так... Людина завжди хоче у щось вірити. У Бога або в технічний прогрес. У хімію, в полімери, в космічний розум. Тепер – у ринок. Ну, припустімо, наїмося, а далі що? Я заходжу в кімнату до своїх онуків – там усе чуже: сорочки, джинси, книжки, музика, зубна щітка – й та не наша. На полицях стоять порожні банки з-під «Пепсі», «Кока-коли»... Папуаси! У супермаркети ходять, як до музею. Відсвяткувати день народження в «Макдональдсі» – круто! «Діду, ми ходили в «Піца-хат!» Мекка! Запитують у мене: «Ти насправді вірив у комунізм, а чому не в гуманоїдів?» Я мріяв: мир – хатам, війна – палацам, а вони хо-

чуть стати мільйонерами. Приходять їхні друзі. Чую розмови: «Я краще житиму в слабкій країні, але з йогуртом і добрим пивом», «Комунізм – отстой!», «Шлях Росії – монархія. Боже, Царя храни!» Крутять пісні: «*Все будет прекрасно, поручик Голицин / За все комиссары получают сполна...*» А я живий... я ще тут... Насправді... Я ж не з'їхав із глузду... (Дивиться на онука. Той мовчить.) У крамницях повно ковбаси, а людей щасливих немає. Я не бачу людей, у яких палають очі.

З анекдотів, які розповів онук

Спиритичний сеанс. Розмовляють професор і старий більшовик. Професор: «В ідею комунізму із самого початку закрала ся помилка. Пам'ятаєте пісню: «Наш паровоз, вперед лети, / В коммуне остановка...». Старий більшовик: «Звичайно, пам'ятаю. А помилка яка?» Професор: «Паровози не літають»

Спочатку заарештували дружину... Пішла до театру й додому не повернулася. Повертаюся з роботи: син разом із котом спить на килимку в коридорі. Чекав-чекав на маму й заснув. Дружина працювала на взуттевій фабриці. Червоний інженер. «Щось незрозуміле коїться, – казала вона. – Забрали всіх моїх друзів. Це якась зрада...» – «Ось ми з тобою ні в чому не винні, й нас не беруть». Був у цьому переконаний... Абсолютно переконаний... щиро! Спочатку я був ленінцем, потім сталінцем. До тридцять сьомого року я був сталінцем. Вірив усьому, що казав і робив Сталін. Аякже... найвеличніший... геніальний... вождь усіх часів і народів. Навіть коли ворогами народу оголосили Бухаріна, Тухачевського, Блюхера, я йому вірив. Рятівна думка... нерозумна... Я думав так: Сталіна обдурюють, нагору пролізли зрадники. Партія розбереться. І ось заарештували мою дружину, чесного й відданого бійця партії.

Через три дні прийшли за мною... Найперше понюхали в пічці: чи не пахне димом, чи не спалив я що-небудь. Їх було троє. Один ходив і вибирав собі речі: «Це вам уже не потрібне». Настінний годинник зняв. Мене вразило... я не очікував... І водночас щось

у цьому було людське, давало надію. Оця людська мерзенність... Отож... У цих людей є почуття... Обшук продовжувався з двох годин ночі до ранку. У домі було дуже багато книжок, кожна книжку перегорнули. Промачали одяг. Розпороли подушки... Часу подумати в мене було досить. Згадував... гарячково... Садили вже масово. Щодня когось брали. Ситуація страшнувата. Людину взяли, всі навколо мовчать. Запитувати дарма. Слідчий на першому допиті мені пояснив: «Ви винуваті вже в тому, що не донесли на свою дружину». Але це вже в тюрмі... А тоді все в пам'яті перебрав. Усе... Одне тільки згадав... Згадав останню міську партконференцію... Зачитали привітання товаришеві Сталіну, й уся зала встала. Буря овацій: «Слава товаришу Сталіну – організатору і натхненникові наших перемог!», «Сталіну – слава!», «Слава вождю!» П'ятнадцять хвилин... півгодини... Усі озираються одне на одного, але ніхто першим не сідає. Усі стоять. Я чомусь сів. Машинально. Підходять до мене двоє в цивільному: «Товаришу, чому сидите?» Я підскочив! Підскочив як опечений. Під час перерви весь час озирався. Чекав, що зараз підійдуть і заарештують... (Пауза.)

До ранку обшук закінчився. Команда: «Збирайтеся». Няня розбудила сина... Перед тим, як піти, я встиг прошепотіти йому: «Нікому не розповідай про тата і маму». Так він вижив. (Присуває диктофон ближче до себе.) Записуйте, поки живий... «П. ж.»... «поки живий»... пишу на вітальних листівках. Нікому вже, щоправда, надсилати... Мене часто запитують: «Чому ви всі мовчали?» – «Час такий був». Я вважав, що винуваті зрадники – Ягода, Єжов – але не партія. Через п'ятдесят років легко судити. Кепкувати... зі старих дурнів... Тоді я крокував разом з усіма, а тепер їх нікого немає...

...місяць просидів в одиночній камері. Така камінна труна – до голови ширша, до ніг вужча. Крука до свого вікна приручив, годував перловкою з юшки. Відтоді крук – мій улюблений птах. На війні... Бій закінчився. Тиша. Поранених підібрали, лише мертві лежать. Інших птахів немає, а крук літає.

...на допит викликали через два тижні. Чи знав я, що в дружині є сестра за кордоном? «Моя дружина – чесний комуніст». На столі у слідчого лежав донос, підписаний – я не повірив! – нашим сусідом. Я впізнав почерк. Підпис. Мій товариш був, можна сказати, з громадянської війни. Військовий... із високим званням... Трохи був навіть закоханий у мою дружину, я ревнував. Авжеж... ревнував... дружину я міцно кохав... свою першу дружину... Слідчий детально переповідав мені наші розмови. Я зрозумів, що не помилився... Так, це сусід... Усі розмови були при ньому... Історія моєї дружини така: вона з-під Мінська. Білоруска. Після Брестського миру частина білоруських земель відійшла до Польщі. Там залишилися її батьки. Сестра. Батьки невдовзі померли, а сестра писала нам: «Я краще поїду в Сибір, ніж залишатися в Польщі». Хотіла жити в Радянському Союзі. Тоді комунізм був популярним у Європі. В усьому світі. Багато хто в нього вірив. Не тільки прості люди, а й західна еліта. Письменники: Арагон, Барбюс... Жовтнева революція була «опіумом для інтелектуалів». Десь читав... тепер багато читаю. (*Перепочинок.*) Моя дружина – «ворог»... Отже, потрібна «контрреволюційна діяльність»... Хотіли сфабрикувати «організацію»... «терористичне підпілля»... «Із ким ваша дружина зустрічалася? Кому передавала креслення?» Які креслення! Я все заперечував. Били. Топтали чобітьми. Усі – свої. У мене партквиток, і в них – партквиток. І в моєї дружини – партквиток.

...загальна камера... У камері – п'ятдесят людей. До вітру виводили двічі на день. А в інший час? Як пані пояснити? Біля входу стояло величезне цебро... (*Зло.*) Спробуйте сісти й пос...ти при всіх! Годували оселедцями й не давали води. П'ятдесят людей... Англійські... японські шпигуни... Сільський дідуган, неписьменний... Його посадили за пожежу в стайні. Сидів студент за анекдот... На стіні висить портрет Сталіна. Доповідач читає реферат про Сталіна. Хор співає пісню про Сталіна. Артист декламує вірші про Сталіна. Що це таке? Вечір, присвячений сторіччю з дня смерті Пушкіна. (*Я сміюся, а він не сміється.*) Студент

отримав десять років таборів без права листування. Був шофер, заарештований за те, що схожий на Сталіна. І справді був схожий. Завідувач пральні, безпартійний перукар, шліфувальник... Найбільше простих людей. Але був і вчений-фольклорист. Вночі він розповідав нам казки... дитячі казки... І всі слухали. На фольклориста донесла його власна матір. Стара більшовичка. Лише одного разу вона передала йому сигарети перед етапом. Отож... Сидів старий есер, він відверто радів: «Який я щасливий, що й ви, комуністи, тут сидите й нічого, як і я, не розумієте». Контрик! Я думав, що радянської влади вже немає. І Сталіна – немає.

З анекдотів, що їх розповів онук

Залізничний вокзал... Сотні людей. Чоловік у шкірянці розпачливо шукає когось. Знайшов! Підходить до іншої людини в шкірянці: «Товаришу, ти партійний чи безпартійний?» – «Партійний». – «Тоді скажи, де тут вбиральня?»

Усе відібрали: ремінь, шарф, шнурки з черевиків висмикнули, а вбити себе все одно можна. Була така думка. Отож... була... Задушити себе брюками або гумкою від трусів. Били в живіт мішком із піском. Усе з мене вилізало, як із черв'яка. Підвішували на гаки. Середньовіччя! Із тебе тече, ти свій організм уже не контролюєш. Звідусіль тече... Витримати цей біль... Сором! Померти простіше... *(Перепочинок.)* Зустрів у тюрмі свого старого товариша... Ніколай Верховцев, член партії з тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. Він викладав на робітфаку. Усі знайомі... у близькому колі... хтось читав уголос газету «Правда», і там інформація: на бюро ЦК слухалося питання про запліднення кобил. То він і пожартував, що в ЦК, мовляв, інших справ немає, як тільки заплідненню кобил займатися. Удень він це сказав, а вночі його вже забрали. Пальці рук йому затискали дверима, зламали пальці, як олівці. Не раз тримали добу в протигазі. *(Мовчить.)* Незрозуміло, як сьогодні про це розповідати... Загалом, варварство. Принизливо. Ти – шмат м'яса... лежиш у сечі... Верховцеву трапився слідчий-садист. Вони не всі були садистами... Згори їм

спускали ліміт, план на ворогів – місячний і річний. Ось вони змінуються, п'ють чай, телефонують додому, фліртують із медичками, яких викликають, коли людина від тортур втрачає свідомість. У них чергування... зміна... А в тебе все життя перевернулося. Такі речі... Слідчий, який вів мою справу, був раніше директором школи, він мене переконував: «Наївна ви людина. Ми вас пристрелимо і складемо акт – при спробі до втечі. Ви знаєте, що Горький сказав, якщо ворог не здається, то його знищують». – «Я – не ворог». – «Зрозумійте: нам не страшна тільки людина, яка розкалася, людина зруйнована». Ми з ним дискутували на цю тему... Другий слідчий був кадровим офіцером. Відчувалося, що йому лінки всі ці папірці заповнювати. Вони весь час щось писали. Якимось він дав мені сигарету. Люди сиділи довго. Місяцями. Між катами та жертвами зав'язувалися людські... ну, людськими їх не назвеш, але якісь таки стосунки. Але одне не виключало іншого... «Підпишіть». Читаю протокол. – «Я цього не казав». Б'ють. Старанно б'ють. Їх усіх потім самих розстріляли. Відправили в табори.

Це було вранці... Відчиняється камера. Команда: «На вихід!» Я – в самій сорочці. Хочу одягнутися. «Ні!» Ведуть у якийсь підвал... Там уже чекає слідчий з паперами: «Підпишете – так чи ні?». Відмовляюся. «Тоді – до стінки!» Бах! Вистріл поверх голови... «Ну, як – підпишете?» Бах! І так тричі. Ведуть назад якимись лабіринтами... Виявляється, в тюрмі стільки підвалів! Я й не думав. Водили так, щоб ув'язнений нічого не побачив. І нікого не впізнав. Якщо хтось іде назустріч, конвоїр дає команду: «Мордою до стінки!». Але я вже був досвідчений. Підглядав. Так я зустрівся зі своїм начальником на курсах червоних командирів. І зі своїм колишнім професором в рампартшколі... *(Мовчить.)* Із Верховцевим ми були відверті: «Злочинці! Радянську владу нищать. Їм доведеться відповісти за це». Кілька разів його допитувала жінка-слідчий: «Коли мене катують, вона стає гарною. Ти розумієш, вона тоді гарна». Вразлива людина. Це від нього я дізнався, що Сталін в юності писав вірші... *(Заплющив очі.)* Я зараз,

бува, прокидаюся в холодному поту: і мене могли направити на роботу в НКВД. І я б пішов. У мене партквиток у кишені. Червона книжечка.

Дзвінок у двері. Приїхала медсестра. Вимірювала тиск. Зробила укол. Увесь цей час розмова хоча й уривками, але продовжується.

...я якось подумав: соціалізм не розв'язує проблеми смерті. Старості. Метафізичного сенсу життя. Проминає. Тільки в релігії є відповідь на це. Отож... У тридцять сьомому мене б за такі розмови...

...книжку «Людина-амфібія» Александра Беляєва читали? Там геніальний учений хоче зробити свого сина щасливим і перетворює його на людину-амфібію. Але синові швидко стає тоскно самому в океані. Він хоче бути як усі: жити на землі, покохати звичайну дівчину. Це вже неможливо. І він гине. А батькові привиділося, що він проникнув у таїну... Що він – Бог! Ось вона – відповідь усім великим утопістам!

...ідея була чудова! Але що ви з людиною зробите? Людина не змінилася від часів старого Риму...

Медсестра пішла. Заплющив очі.

Почекайте... Я все ж закінчу... На годину сил в мене ще вистачить. Продовжимо... У тюрмі я просидів майже рік. Уже готувався до суду. До етапу. Дивувався: чого вони зі мною тягнуть? Як я розумію, жодної логіки в них не було. Тисячі справ... Хаос... Через рік мене викликав новий слідчий... Мою справу віддають на перегляд. І мене відпускають, зняли всі обвинувачення. Отже, помилка. Партія мені вірить! Сталін був великим режисером... Якраз у цей час він прибрав «кривавого карлика», наркома Єжова. Його судили. Розстріляли. Почалася реабілітація. Народ зітхнув: до Сталіна дійшла правда... А це був лише перепочинок перед новою кров'ю... Гра! Але всі повірили. І я повірив. Прощаюся з Верховцевим... Він показує свої зламані пальці: «А я тут уже

дев'ятнадцять місяців і сім днів. Ніхто мене звідси не випустить. Побояться». Ніколай Верховцев... член партії з тисяча дев'ятьсот двадцять четвертого року... Розстріляний у сорок першому році, коли німці підходили до міста. *Енкаведисти* розстріляли всіх ув'язнених, яких не встигли евакуювати. Випустили кримінальників, а всі «політичні» підлягали ліквідації як зрадники. Німці увійшли в місто й відчинили тюремну браму – там лежала гора трупів. Мешканців міста, поки трупи не почали розкладатися, ганяли до тюрми – дивитися на радянську владу.

Сина я знайшов у чужих людей, няня відвезла його на село. Він затаився, боявся темряви. Почали жити з ним удвох. Я домагався хоч якоїсь інформації про дружину. І водночас – відновлення в партії. Щоб мені повернули мій партквиток. Новий рік... У домі прикрашена ялинка. Із сином чекаємо на гостей. Дзвінок у двері. Відчиняю. Стоїть на порозі погано вбрана жінка: «Я прийшла передати вам привіт від вашої дружини». – «Жива!» – «Рік тому була жива. Якийсь час я працювала з нею у свинарнику. Крали у свиней морожену картоплю, завдяки цьому не здохли. Чи жива вона зараз, не знаю». Швидко пішла. Я її не затримував... Повинні були прийти гості... *(Мовчить.)* Бій курантів. Відкоркували шампанське. Перший тост «За Сталіна!» Отож...

Сорок перший рік...

Усі плакали... А я кричав від щастя – війна! Я піду на війну! Це мені дозволять. Відправлять. Почав проситися на фронт. Мене довго не брали. Військом був знайомий: «Не можу. У мене на руках інструкція – «ворогів» не брати». – «Це хто ворог? Я – ворог?» – «Твоя дружина засуджена й перебуває в таборі за 58-ю статтею – контрреволюційна діяльність». Упав Київ... бої під Сталінградом... Я задрив кожній людині у військовій формі – вона захищає Батьківщину! Дівчата йшли на фронт... А я? Пишу листа в райком партії: розстріляйте або пустіть на фронт! Через два дні мені вручили повістку – протягом двадцяти чотирьох годин з'явитися на збірний пункт. Війна була спасінням... єдиний шанс повернути собі чесне ім'я. Я радів.

...революцію добре пам'ятаю. А потім, пробачте, вже гірше. Навіть війну вже менше пам'ятаю, хоча за часом вона ближча. Пам'ятаю, що нічого не змінилося. Тільки зброя наприкінці війни в нас була інша – не шашки та гвинтівки, а «катюші». А життя солдатське? Як і раніше, ми могли роками їсти юшку з перловки та пшеничну кашу, місяцями носити брудну білизну. Не митися. Спати на голій землі. А коли б ми були іншими, як би ми перемогли?

...піднялися в бій... Нас із кулеметів! Усі лягли на землю. Тут ще міномет підключився, розносить людей на шмаття. Поряд зі мною впав комісар: «Що лежиш, контра! Уперед! Пристрелю!!»

...під Курськом зустрів свого слідчого. Колишнього директора школи... У мене була думка: «Ну, тепер, сволота, ти в мене у руках. У бою тихцем пристрелю». Було... Авжеж... Хотів. Не встиг. Ми з ним навіть одного разу розмовляли. «Батьківщина в нас одна», – його слова. Сміливий був чоловік. Геройський. Загинув під Кенігсбергом. Що сказати... Можу сказати... я подумав, що Бог зробив мою справу... Брехати не буду...

Повернувся додому двічі поранений. Із трьома орденами та з медалями. Мене викликали до райкому партії: «На жаль, дружину ми вам повернути не можемо. Дружина загинула. Але честь ми вам повертаємо...». Мені віддали мій партквиток. І я був щасливий! Я був щасливий...

Кажу йому, що мені цього не зрозуміти – ніколи. Вибухає.

За законами логіки нас судити не можна. Бухгалтери! Та зрозумійте ж! Нас можна судити тільки за законами релігії. Віри! Ви ще нам позаздрите! Що у вас великого? Нічого немає. Самий комфорт. Усе для шлунка... Для дванадцятипалої кишки... Напхати черево й обставитися цяцьками... А я... мое покоління... Усе, що у вас є, це ми побудували. Заводи, греблі... електростанції... А де ваше? І Гітлера ми перемогли. Після війни... Народилася в когось дитина – радість! Радість не така, як до війни. Інша. Я міг і заплакати... *(Заплющив очі. Втомився.)* А-а-а... Вірили... А тепер нам винесли вирок: ви вірили в утопію... Вірили! Улюблений

мій роман «Що робити?» Чернишевського... Зараз його вже не читають. Нудно. Читають тільки назву – вічне російське запитання: що робити? Для нас це був катехізис. Підручник революції. Цілі сторінки завчали напам'ять. Четвертий сон Віри Павлівни... (*Читає, як вірші.*) «Будинки з кришталю й алюмінію... Кришталеві палаці! Лимонні й апельсинові сади посеред міст. Старих майже немає, люди дуже пізно старіють, тому що життя прекрасне. Усе роблять машини, люди тільки їздять і керують машинами... Машини жнуть, в'яжуть... Ниви густі й розкішні. Квіти – як дерева. Усі щасливі. Радісні. Ходять у гарному вбранні – чоловіки й жінки. Проводять вільне життя праці й насолоди. Для всіх доволі місця, доволі роботи. Невже це ми? Невже це наша Земля? І всі так житимуть? Майбутнє світле й прекрасне...» Он... (*Киває в бік онука.*) Посміюється... Дурник я для нього. Так і живемо.

– У Достоевського є відповідь Чернишевському: «Будуйте, будуйте свій кришталевий палац, а я ось візьму і кину в нього камінь... і не тому, що голодний і живу в підвалі, а просто так – від свавілля...»

– (*Розсердився.*) Ви гадаєте, що нам комунізм, цю заразу, як пишуть у нинішніх газетах, у запломбованому вагоні з Німеччини привезли? Які дурниці! Народ повстав. Не було того «золотого сторіччя» за царя, про яке зараз раптом згадали. Казки! І про те, що Америку хлібом годували, і що долю Європи вирішували. Умирав російський солдат за всіх – це правда. А жили... У нас в родині на п'ятьох дітей були одні черевики. Їли картоплю з хлібом, а взимку – без хліба. Саму картоплю... А ви питаєте: звідки взялися комуністи?

Я стільки пам'ятаю... А навіщо? Навіщо, га? Що тепер мені з цим робити? Ми любили майбутнє. Майбутніх людей. Сперечалися, коли це майбутнє настане. Через сто років – точно. Але нам це здавалося надто далеко... (*Перепочинок.*)

Я вимикаю диктофон.

Без диктофону... Добре... мені потрібно комусь розповісти...

Мені було п'ятнадцять років. Приїхали до нас у село червоноармійці. Верхи. П'яні. Продзагін. Спали вони до вечора, а ввечері зібрали всіх комсомольців. Виступив командир: «Червона Армія голодує. Ленін голодує. А куркулі ховають хліб. Палять». Я знав, що мамин рідній брат... дядько Семен... завіз у ліс мішки із зерном і закопав. Я – комсомолец. Присягав. Уночі я прийшов у загін і повів їх до того місця. Навантажили вони цілий віз. Командир руку мені потиснув: «Рости, брате, швидше». Уранці я прокинувся від маминого крику: «Семенова хата горить!». Дядька Семена знайшли в лісі... порубали його червоноармійці шашками на шматки... Мені було п'ятнадцять років. Червона Армія голодує... Ленін... Боявся вийти на вулицю. Сидів у хаті й плакав. Мама про все здогадалася. Уночі дала мені в руки торбинку: «Іди, синку! Хай Бог тебе простить, бідолашного». *(Затулив рукою очі. Але я все одно бачу – плаче.)*

Хочу померти комуністом. Останнє моє бажання...

У 90-ті роки я оприлюднила тільки частину цієї сповіді. Мій герой дав розповідь комусь почитати, із кимось порадився, і його переконали, що повна публікація « кине тінь на партію ». А цього він боявся найбільше. Після його смерті знайшли заповіт: свою велику трикімнатну квартиру в центрі міста він заповів не онукам, а « для потреб улюбленої комуністичної партії, якій я зобов'язаний усім ». Про це навіть написали у вечірній міській газеті. Такий учинок був уже незрозумілим. Усі посміювалися з божевільного старого. Пам'ятника на його могилі так ніхто й не поставив.

Тепер вирішила надрукувати розповідь цілком. Усе це вже належить радше часові, ніж одній людині.

про жорстокість полум'я та спасіння висотою

Тимерян Зинатов – фронтовик, 77 років

Із комуністичних газет

«Зинатов Тимерян Хабулович – один із героїчних захисників Брестської фортеці, яка першою прийняла на себе удар гітлерівських військ уранці 22 червня 1941 року.

Національність – татарин. Перед війною – курсант полкової школи (42-й стрілецький полк 44-ї стрілецької дивізії). У перші дні оборони фортеці був поранений. Потрапив у полон. Двічі тікав із німецького концтабору – вдруге вдало. Закінчив війну в діючій армії, як і починав – рядовим солдатом. За оборону Брестської фортеці був нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня. Після війни об'їздив усю країну, працював на будівництвах далекої Півночі, будував БАМ, а коли пішов на пенсію, залишився жити в Сибіру. В Усть-Куті.

Попри те, що від Усть-Кута до Бреста багато тисяч кілометрів, Тимерян Зинатов щороку приїжджав у Брестську фортецю, дарував співробітникам музею торти. Його всі знали. Чому він так часто бував у фортеці? Він, як і його друзі-однополчани, з якими він тут зустрічався, тільки у фортеці відчували себе захищеними. Тут ніхто й ніколи не мав сумніву, що вони були героями справжніми, а не вигаданими. У фортеці ніхто не смів кинути їм в обличчя: «Якби ви не перемогли, ми б зараз пиво баварське пили. Жили б у Європі». Горе-перебудовники! Знали б вони, що коли б їхні діди не перемогли, то ми стали би країною покоївок і свинопасів. Гітлер писав, що слов'янських дітей слід учити тільки рахувати до ста...

Востанне Зинатов приїхав до Бреста у вересні 1992 року, все було як звичайно: зустрівся з фронтовими друзями, блукав фортецею. Звичайно, він помітив, що потік відвідувачів помітно зменшився. Настали часи, коли стало модно очорнювати наше радянське минуле та його героїв...

Надійшов час від'їзду... У п'ятницю він з усіма попрощався, сказав, що на вихідні їде додому. Ніхто не міг подумати, що цього разу він приїхав до фортеці, щоб залишитися тут назавжди.

Коли в понеділок співробітники музею прийшли на роботу, подзвонили з транспортної прокуратури: захисник Брестської фортеці, який вижив тут у кривавому казані 41-го року, кинувся під поїзд...

Хтось згодом пригадає охайного старого з валізою, який довго стояв на пероні. При ньому знайшли сім тисяч рублів, які він привіз із дому на власний похорон, і передсмертну записку з прокляттями ельцинсько-гайдарівському уряду – за все це влаштоване ними принизливе і злиденне життя. І за зраду Великої Перемоги. Поховати просив у фортеці.

Із передсмертної записки:

«...якби тоді, під час війни, помер від ран, я б знав: загинув за Батьківщину. А ось тепер – від собачого життя. Хай так і напишуть на могилі... Не вважайте мене божевільним...»

«...я хочу померти стоячи, ніж на колінах просити жебрацької допомоги для продовження своєї старості й дотягнути до труни з простягнутою рукою! Тому, шановні, не судіть мене суворо і зрозумійте моє становище. Гроші залишаю, якщо не обкрадуть, сподіваюся, щоб закопати, вистачить... труни не треба... Я в чому одягнений, того одягу вистачить, тільки не забудьте в кишеню покласти посвідчення захисника Брестської фортеці – для наших нащадків. Ми були героями, а помираємо в злиднях! Будьте здорові, не сумуйте за одним татариним, який протестує один за всіх: „Я вмираю, але не здаюся. Прощавай, Батьківщино!“»

Після війни в підземеллях Брестської фортеці було знайдено напис, видряпаний на мурах багнетом: «Умираю, але не здаюся. Прощай, Батьківщино! 22.VII–41 р.». Згідно з рішенням ЦК цей рядок став символом мужності радянського народу та відданості справі КПСС. Захисники Брестської фортеці, які залишилися в живих, твердили, що автор цього напису – курсант полкової школи, безпартійний татарин Тимерян Зинатов, але комуністичних ідеологів більше влаштувало, щоб він належав загиблому Невідомому солдатіві.

Витрати на похорон Брестська міська влада взяла на себе. Поховали героя за статтею «поточне утримання об'єктів благоустрою»...»

КПРФ. Системний погляд. Випуск № 5

«...Чому кинувся під поїзд старий солдат Тимерян Зинатов? Почну здалеку... Із листа в «Правду» від Віктора Яковича Яковлева зі станиці Ленінградська Краснодарського краю. Учасника Великої Вітчизняної війни, захисника Москви в 41-му й учасника московського параду на честь 55-ліття Перемоги. Написати в редакцію його змусила велика образа...

Нещодавно вони з другом (колишній полковник і теж ветеран війни) їздили до Москви. Вдягли з цього приводу святкові піджаки з орденськими колодками. За день втомилися від галасливої столиці й, коли прийшли на Ленінградський вокзал, захотілося де-небудь присісти до прибуття поїзда. Вільних місць не було, тоді вони зайшли в майже порожній зал, де були буфет і м'які крісла. До них негайно підскочила дівчина, яка розносила в залі напої, й брутально провела на вихід: «Сюди вам не можна. Тут бізнес-зал!» Далі цитата з листа: «Я їй зопалу відповів: „Тож це для злодіїв і спекулянтів, а нам не можна? Як колись в Америці: вхід неграм і собакам заборонений“. Про що було ще говорити, коли все зрозуміло. Ми розвернулися й пішли. Але я встиг помітити, як кілька цих так званих бізнесменів, а простіше – шахраїв, там реготали, жерли, пили... Забуто вже, що ми тут кров проливали... Усе відібрала в нас ця сволота: чубайси, вексельберги, грефи...

Гроші, честь. І минуле, і теперішнє. Усе! А тепер забирають у солдати наших онуків, щоб захищати їхні мільярди. Ось я хочу запитати: за що ми воювали? Сиділи в траншеях – восени по коліна у воді, узимку в люті морози – по коліна в снігу, місяцями не роздягалися й не спали по-людськи. Так було під Калініним, Яхромою, під Москвою... Там ми не ділилися на багатих і бідних...»

Можна, звісно, сказати, що ветеран не має рації – не всі бізнесмени «злодії та спекулянти». Але подивімося його очима на нашу посткомуністичну країну... На зарозумілість нових господарів життя, на їх зневагу до «людей учорашнього дня», від яких, як пишуть у гламурних журналах, відгонить «запахом злиднів». Так, на думку авторів цих видань, пахнуть урочисті збори у великих залах на день Перемоги, куди раз на рік запрошують ветеранів і виголошують на їхню честь лицемірні хвалебні промови. А насправді вони сьогодні нікому непотрібні. Наївними є їхні думки про справедливість. І їхня відданість радянському способу життя...

На початку свого президентства Єльцин клявся, що ляже на рейки, якщо допустить зниження рівня життя народу. Рівень той не просто низився, а впав, можна сказати, в провалля. Однак Єльцин на рейки не ліг. А ліг під поїзд на знак протесту восени 1992-го старий солдат Тимерян Зинатов...»

Сайт газети «Правда», 1997 р.

За поминальним столом

За нашим звичаєм: мертві в землю – живі за стіл. Зібралось багато людей, деякі приїхали здалеку: з Москви, Києва, Смоленська... Усі з орденами та медалями, як у День Перемоги. Про смерть говорили – як про життя.

– За загиблого нашого товариша! Гіркий ковток. (Усі встають.)

– Земля йому пухом...

– Ех, Тимерян... Тимерян Хабулович... Образа в нього була. Усі ми дуже ображені. Звикли до соціалізму. До радянської Батьківщини – СРСР. А живемо тепер у різних країнах, за іншого ладу. Під іншими прапорами. Не під нашим переможним червоним прапором... Я втік на фронт у сімнадцять років...

– Наші онуки Велику Вітчизняну програли б. Немає в них ідеї, немає в них великої мрії.

– Вони інші книжки читають і дивляться інші фільми.

– Розповідаєш... а їм це вже, як казка... Запитують: «Навіщо бійці загинули, рятуючи полковий прапор? Можна було зшити новий». Воювали, вбивали – а за кого? За Сталіна? Та за тебе, дурню!

– Слід було здатися, вилізати чоботи німчурі...

– Принесли похоронку на батька, і я одразу попросився на фронт.

– Розкрадають радянську нашу Батьківщину... продають... Якби ми знали, що так станеться, ще подумали б...

– Мама померла під час війни, а тато ще раніше помер від туберкульозу. Із п'ятнадцяти років я пішла працювати. На заводі давали півбуханки хліба на день і більше нічого, целюлоза, клей у тому хлібі. Один раз від голоду знепритомніла... ще раз... Пішла у військкомат: «Не дайте померти. Відправте на фронт». Прохання задовольнили. У тих, хто їхав, і в тих, хто проводжав, очі були божевільні! Набилася повна теплушка дівчат. Співали: *«Девушки, війна дошла аж до Урала, / Ах, девушки, что, молодость пропала?»*. На станціях цвів бузок... одні дівчата сміялися, а інші плакали...

– Усі ми були за перебудову. За Горбачова. Але не за те, що з цього вийшло...

– Горбач – агент...

– Я не розумів, що Горбачов казав... Якісь незрозумілі слова,

я ніколи раніше їх не чув... Що за цукерок він нам обіцяв? Але слухати мені подобалося... Тільки слабким він виявився, без бою здав ядерну валізку. Нашу комуністичну партію...

– Російській людині потрібна така ідея, від якої мороз по шкірі та мурашка по спині.

– Ми були великою країною...

– За нашу Батьківщину! За Перемогу! До дна! (Цокаються.)

– Тепер зірки на пам'ятниках... А я згадую, як ми наших хлопців ховали... Згори в яму аби чого накидаємо, піском присиплемо, й одразу команда: вперед – вперед! Побігли далі. Новий бій. І знову повна яма. Відступали й наступали від ями до ями. Привезуть підкріплення, через два-три дні це вже трупи. Лічені люди залишалися. Щасливчики! До кінця сорок третього року ми вже навчилися воювати. Уже правильно воювали. Стало менше людей гинуть... Тоді в мене з'явилися друзі...

– Усю війну на передовій, і жодної подряпини, нічого! А я – атеїст. До Берліна дійшов... Побачив лігво звіра...

– Ішли в бій із однією гвинтівкою на чотирьох. Першого вб'ють, другий гвинтівку підхоплює, другого – наступний... А в німців новенькі автомати.

– Спочатку німці були пихаті. Вони вже підкорили Європу. Увійшли в Париж. За два місяці планували розв'язати питання із СРСР. Якщо вони пораненими потрапляли до нас у полон, то плювали в обличчя нашим сестричкам. Зривали бинти. Кричали «Хайль Гітлер!» А наприкінці війни вже: «Рус, не стріляй! Гітлер капут!»

– Найбільше я боявся ганебно померти. Якщо хто злякався, побіг – командир на місці розстрілював... Це було звичайною річчю...

– Та як сказати... Виховували нас по-сталінськи: воювати будемо на чужій території, й «...от тайги до британских морей / Красная Армия всех сильнее...». Пощади ворогу не буде! Перші дні війни... Згадую як суцільний жах... Потрапили в оточення...

У всіх одне запитання: в чому річ? Де Сталін? Жодного нашого літака в небі... Закопали свої партійні та комсомольські квитки й блукали лісними дорогами... Гаразд, досить... Вам не варто про це писати... *(Відсуває від себе диктофон.)* Німці агітували, динаміки в них працювали цілодобово: «Російський Іван, здавайся! Німецька армія гарантує тобі життя та хліб». Я ладен був застрелитися. А якщо нічим! Нічим! Патронів немає... Солдатики... нам по вісімнадцять-дев'ятнадцять років... Командири вішались повально. Хто на ремені, хто... по-всякому... Висіли на соснах... Кінець світу, мати твою!

– Батьківщина або смерть!

– У Сталіна був план – родини тих, хто здався в полон, засилати до Сибіру. Три з половиною мільйони полонених! Усіх не зашлеш! Вусатий людожер!

– Сорок перший проклятий рік...

– Говори все... тепер можна...

– Звички такої немає...

– Ми й на фронті боялися один з одним говорити відверто. Людей саджали до війни... і під час війни саджали... Моя мати працювала на хлібзаводі, там була перевірка, й у неї на рукавичках знайшли крихти хліба, а це вже було шкідництво. Дали десять років тюрми. Я на фронті, батько на фронті, малі брат і сестра залишилися з бабусею, вони просили її: «Бабуню, ти не вмирай раніше, ніж тато та Сашко (це я) з війни повернуться». Батько пропав без вісті.

– Які ми герої? Із нами ніколи не поводитися, як із героями. Дітей ми з дружиною виховували в бараку, потім дали комуналку. Зараз отримуємо копійки... сльози, а не пенсію... По телевізору показують, як німці живуть. Добре! Ті, хто програв, живуть у сто разів краще, ніж переможці.

– Бог не знає, що таке бути маленькою людиною.

– Я був, є і залишусь комуністом! Без Сталіна й без партії Сталіна ми б не перемогли. Демократія, мати твою! Боюся бойові

ордени надягти. «Маразматик старий, де служив? На фронті чи по тюрмах і таборах?» – Ось що я чую від молодих. Смокчуть пиво й насміхаються.

– Пропоную повернути пам'ятники нашому вождю, великому Сталіну, на старі місця. Ховають на задвірках, як сміття.

– Постав у себе на дачі...

– Хочуть переписати війну. Чекають, коли ми всі передохнемо.

– Тепер ми, коротше, «советікус-дебілус»...

– Урятувало Росію те, що вона велика. Урал... Сибір...

– Найстрашніше – піднятися в атаку. Перші десять хвилин... п'ять хвилин... У того, хто підводився першим, шансів залишитися живим не було. Куля дірочку знайде. Комуністи, вперед!

– За військову міць нашої Батьківщини! *(Цокаються.)*

– Коротше... вбивати нікому не хочеться. Неприємно. Але звикаєш... навчаєшся...

– Під Сталінградом я вступив до партії. Написав у заяві: «Хочу бути в перших лавах захисників Батьківщини... Не пошкодую свого молодого життя...» У піхоті нагороджували рідко. Маю одну медаль «*За отвагу*».

– Воєнні контузії відгукнулися... Я став інвалідом, але ще тримаюся.

– Пам'ятаю: взяти в полон двох власівців... Один каже: «Я мстився за батька...». Батька розстріляв НКВД... Другий: «Я не хотів здохнути в німецькому концтаборі». Молоді хлопці, як ми, одного з нами віку. Коли ти вже поговорив із людиною, в очі подивився... важко її вбити... Назавтра всіх нас допитували в особливому відділі: «Чому вступили в розмову зі зрадниками? Чому не розстріляли одразу?». Я почав виправдовуватися... Особист наган на стіл: «Ти, б..., ще права качаєш?! Іще одне слово ляпнеш і...». Власівців ніхто не жалів. Танкісти прив'язували їх до танків, вмикали мотор – і в різні боки... розривали на шматки... Зрадники! А чи всі вони були зрадниками?

- Особистів боялися більше, ніж німців. Генерали їх боялися...
- Страх... усю війну страх був...
- А якби не Сталін... Без «залізної руки» Росія б не вижила...
- Я не за Сталіна, я за Батьківщину воював. Клянуся своїми дітьми й онуками, я жодного разу не чув, щоб кричали: «За Сталіна!»
- Без солдата війну не виграти.
- Твою мати...
- Боятися треба лише Бога. Він – це суд.
- Якщо Боженька є...

(Незграйний хор.) «И значит, нам нужна одна победа! / Одна на всех, мы за ценой не постоим...»

Чоловіча історія

– Усе життя руки по швах! Не смів пари з вуст пустити. Тепер розповім...

У дитинстві... як себе пам'ятаю... я боявся втратити тата... Тат забирали вночі, і вони зникали в нікуди. Так зник мамин рідний брат Фелікс... Музикант. Його взяли за дурницю... за дріб'язок... У крамниці він голосно сказав дружині: «Ось уже двадцять років радянської влади, а пристойних штанів у продажу немає». Зараз пишуть, що всі були проти... А я скажу, що народ підтримував посадки. Взяти нашу маму... У неї сидів брат, а вона казала: «Із нашим Феліксом сталася помилка. Повинні розібратися. Але саджати слід, он скільки неподобств коїться навколо». Народ підтримував... Війна! Після війни я боявся згадувати війну... Свою війну... Хотів до партії вступити – не взяли: «Який ти комуніст, якщо ти був у гето?». Мовчав... мовчав... була в нашому партизанському загоні Розочка, гарна єврейська дівчинка, книжки з собою возила. Шістнадцять років. Командири спали з нею по черзі... «У

неї там іще дитячі волосики... Ха-ха...». Розочка завагітніла... Відвели подалі в ліс і пристрелили, як собачку. Діти народжувалися, зрозуміла річ, повен ліс здорових чолов'яг. Практика була така: дитина народиться – її одразу віддають у село. На хутір. А хто візьме єврейське дитя? Євреї народжувати не мали права. Я повернувся із завдання: «Де Розочка?» – «А тобі що? Цієї немає – другу знайдуть». Сотні євреїв, які втекли з гето, блукали в лісах. Селяни їх ловили, видавали німцям за пуд борошна, за кілограм цукру. Напишіть... я довго мовчав... Єврей усе життя чогось боїться. Хай куди камінь впаде, але єврея зачепить.

Піти з палаючого Мінська ми не встигли через бабусю... Бабуся бачила німців у 1918-му році й усіх переконувала, що німці – культурна нація, і мирних людей вони не зачеплять. У них в домі квартирував німецький офіцер, щовечора він грав на піаніно. Мама почала сумніватися: йти – не йти? Через це піаніно, звісно... Так ми втратили багато часу. Німецькі мотоциклісти в'їхали в місто. Якісь люди у вишиваних сорочках зустрічали їх із хлібом-сіллю. Із радістю. Знайшлося чимало людей, які гадали: ось прийшли німці, й почнеться нормальне життя. Багато хто ненавидів Сталіна й вони перестали це приховувати. У перші дні війни було стільки нового та незрозумілого...

Слово «жид» я почув у перші дні війни... Наші сусіди почали стукати нам у двері й кричати: «Усе, жиди, кінець вам! За Христа відповісте!» Я був радянським хлопчиком. Закінчив п'ять класів, мені дванадцять років. Я не міг зрозуміти, що вони кажуть. Чому вони так кажуть? Я і зараз цього не розумію... У нас родина була змішана: тато – єврей, мама – росіянка. Ми святкували Пасху, але незвичайно: мама казала, що сьогодні день народження доброї людини. Пекла пиріг. А на Пейсах (коли Господь помилював євреїв) батько приносив від бабусі мацу. Але час був такий, що це ніяк не афішувалося... Треба було мовчати...

Мама пришила нам всім жовті зірки... Кілька днів ніхто не міг вийти з дому. Було соромно... Я вже старий, але я пам'ятаю це відчуття... як було соромно... Скрізь у місті валялися лис-

тівки: «Ліквідуйте комісарів і жидів», «Спасіть Росію від влади жидобільшовиків». Одну листівку підсунули нам під двері... Невдовзі... авжеж... Розходилися чутки: американські євреї збирають золото, щоб викупити всіх євреїв і перевезти в Америку. Німці люблять порядок і не люблять євреїв, тому євреям доведеться пережити війну в гето... Люди шукали сенс у тому, що відбувається... Якусь нитку... Навіть пекло людина хоче зрозуміти. Пам'ятаю... Я добре пам'ятаю, як ми переселялися в гето. Тисячі євреїв ішли містом... із дітьми, з подушками... Я взяв із собою, це смішно, свою колекцію метеликів. Це смішно зараз... Мінчани висипали на тротуари: одні дивилися на нас із цікавістю, інші зі зловтіхою, але деякі стояли заплакані. Я мало розглядався, я боявся побачити кого-небудь зі знайомих хлопців. Було соромно... постійне відчуття сорому пам'ятаю...

Мама зняла з руки обручку, загорнула в носовичок і сказала, куди йти. Я проліз уночі під дротом... В умовленому місці на мене чекала жінка, я віддав їй обручку, а вона насипала мені борошна. Уранці ми побачили, що замість борошна я приніс крейду. Побілку. Так пішла мамина обручка. Інших дорогих речей ми не мали... Почали пухнути від голоду... Біля гето чергували селяни з великими мішками. День і ніч. Очікували чергового погрому. Коли євреїв везли на розстріл, їх впускали грабувати покинуті будинки. Поліцаї шукали коштовні речі, а селяни складали в мішки все, що знаходили. «Вам уже нічого не знадобиться», – казали вони нам.

Одного разу гето зачалося, як перед погромом. Хоча не лунав жоден постріл. Того дня не стріляли... Машини... багато машин... з машин виходили діти в гарних костюмчиках і черевичках, жінки в білих фартушках, чоловіки з дорогими валізами. Шикарні були валізи! Усі говорили німецькою. Конвоїри й охорона розгубилися, особливо поліцаї, вони не кричали, нікого не били дрючками, не спускали з ретязів оскалених собак. Вистава... театр... Це було схоже на виставу... Того ж дня ми дізналися, що це привезли євреїв із Європи. Їх почали називати «гамбурзькими» євреями,

тому що більшість прибула з Гамбурга. Вони були дисципліновані, слухняні. Не хитрували, не дурили охорону, не ховалися в темних схованках... Вони були приречені... На нас вони дивилися зверхньо. Ми були бідні, погано вбрані. Ми інші... не розмовляли німецькою...

Усіх їх розстріляли. Десятки тисяч «гамбурзьких» євреїв...

Той день... усе, як у тумані... Як нас вигнали з дому? Як везли? Пам'ятаю велике поле біля лісу... Вибрали дужих чоловіків і наказали їм копати дві ями. Глибокі. А ми стояли й чекали. Першими маленьких дітей покидали в одну яму... і почали закопувати... Батьки не плакали й не просили. Була тиша. Чому? – запитаєте. Я думав... Якщо на людину нападе вовк, людина ж не буде його просити, благиати залишити їй життя. Або вепр напав... Німці заглядали в яму й сміялися, кидали туди цукерки. Поліцаї смертельно п'яні... У них повні кишені годинників... Закопали дітей... І наказали всім стрибати в другу яму. Стоїмо – мама, тато, я і сестричка. Дійшла черга до нас... Німець, який командував, він зрозумів, що мама росіянка, і показав рукою: «А ти йди». Тато кричить мамі: «Біжи!» А мама чіплялася за тата, за мене: «Я з вами». Ми всі її відштовхували... прохали піти... Мама першою стрибнула в яму...

Це все, що я пам'ятаю... Отямився від того, що хтось сильно вдарив мене по нозі чимось гострим. Від болю я зойкнув. Почув шепіт: «А тут один живий». Чоловіки з лопатами рилися в ямі й знімали з убитих чоботи, черевики... все, що можна було зняти... Допомогли мені вилізти нагору. Я сів на край ями й чекав... чекав... дощило. Земля була тепла-тепла. Мені відрізали шмат хліба: «Біжи, жиденя. Може, врятуєшся».

Село було порожнє... жодної людини, а будинки цілі. Хотілося їсти, але попросити не було в кого. Так і ходив самотою. На дорозі то гумовий чобіт валяється, то калоші... хустка... За церквою побачив обгорілих людей. Чорні трупи. Пахло бензином і смаженим... Утік назад у ліс. Харчувався грибами та ягодами. Одного разу зустрів старого, який рубав дрова. Старий дав мені два яйця.

«У село, – попередив, – не заходь. Селяни схоплять і здадуть у комендатуру. Нещодавно двох жидівочок так зловили».

Якось заснув і прокинувся від пострілу над головою. Підскочив: «Німці?» На конях сиділи парубки. Партизани! Вони посміялися й почали сперечатися між собою: «А жиденя нам навіщо? Давай...» – «Нехай командир вирішує». Привели мене в загін, посадили в окрему землянку. Залишили самого... Викликали на допит: «Як ти з'явився на території загону? Хто послав?» – «Ніхто мене не посилав. Я з розстрільної ями виліз». – «А може, ти шпигун?» Врізали двічі в обличчя й кинули знов у землянку. Під вечір заштовхали до мене ще двох молодиків, теж євреїв, були вони в гарних шкіряних куртках. Від них я дізнався, що євреїв у загін без зброї не беруть. Якщо немає зброї, то треба принести золото. Золоту річ. У них були із собою золоті годинник і портсигар – навіть показали мені, – вони вимагали зустрічі з командиром. Невдовзі їх забрали. Більше я їх ніколи не зустрічав... А золотий портсигар побачив потім у нашого командира... і шкіряну куртку... Мене врятував татів знайомий, дядько Яша. Він був шевцем, а шевці цінувалися в загоні, як лікарі. Я почав йому допомагати...

Перша порада дядька Яші: «Зміни прізвище». Моє прізвище Фрідман... Я став Ломейко... Друга порада: «Мовчи. А то отримаєш кулю в спину. За єврея ніхто не відповідатиме». Так воно й було... Війна – це болото, легко влізти й важко вилізти. Інше єврейське прислів'я: коли дме сильний вітер, найвище здіймається сміття. Нацистська пропаганда заразила всіх, партизани були налаштовані антисемітськи. Нас, євреїв, було в загоні одинадцятьо... потім п'ятеро... Спеціально при нас починалися розмови: «Ну, які ви вояки? Вас, як овець, ведуть на забій...», «Жиди страхополохи...» Я мовчав. Був у мене бойовий товариш, відчайдух... Давид Гринберг... Він їм відповідав. Сперечався. Його вбили пострілом у спину. Я знаю, хто вбив. Сьогодні він герой – ходить із орденами. Геройствує! Двох євреїв вбили буцімто за сон на посту... Ще одного за новенький парабелум... позаздрили... Куди

тікати? В гето? Я хотів захищати Батьківщину... Помститися за рідних... А Батьківщина? У партизанських командирів були секретні інструкції з Москви: євреям не довіряти, в загін не брати, знищувати. Нас вважали зрадниками. Тепер ми про це дізналися завдяки перебудові.

Людину шкода... А як коні вмирають? Кінь не ховається, як інші тварини: собака, приміром, кішка, корова й та тікає, кінь стоїть і жде, коли його вб'ють. Важка картина... У кіно кавалеристи несуться з вигуками й шаблею над головою. Маячня! Фантазія! У нашому загоні якийсь час були кавалеристи, їх швидко розформували. Коні не можуть йти через снігові кучугури, що вже скакати, вони застрягають у кучугурах, а в німців мотоцикли – двоколісні, триколісні, взимку вони ставили їх на лижі. Їздили і з реготом розстрілювали наших коней і вершників. Гарних коней могли пожаліти, певно, серед них було чимало сільських хлопців...

Наказ: спалити хату поліцая... Разом із родиною... Родина велика: дружина, троє дітей, дід, баба. Уночі оточили їх... забили двері цвяхами... Облили гасом і підпалили. Кричали вони там, голосили. Хлопчик лізе через вікно... Один партизан хотів його пристрелити, а інший не дав. Закинули назад у вогнище. Мені чотирнадцять років... Я нічого не розумію... Усе, що я зміг – запам'ятав це. І ось розповів... Не люблю слова «герой»... Героїв на війні немає... Якщо людина взяла до рук зброю, вона вже не буде доброю. У неї не вийде.

Пам'ятаю блокаду... Німці вирішили очистити свої тили й кинули дивізії СС проти партизанів. Навішали ліхтарів на парашутах і бомбували нас день і ніч. Після бомбування – мінометний обстріл. Загін відходив невеликими групами, поранених забирали з собою, але затуляли їм роти, а коням надягали спеціальні намордники. Кидали все, кидали скотину, а вона бігла за людьми. Корови, овечки... Доводилося розстрілювати... Німці підійшли близько, так близько, що вже чути було їхні голоси: «о мутер, о мутер»... запах сигарет... У кожного з нас зберігався останній

патрон... Але померти ніколи не запізнишся. Уночі ми... трое нас залишилося з групи прикриття... розрізали черева вбитих коней, викинули все звідти, й самі туди залізли. Просиділи так дві доби, чули, як німці ходили туди-сюди. Пострілювали. Нарешті настала цілковита тиша. Тоді ми вилізли: всі в крові, в кишках... в гівні... Ошалілі. Ніч... місяць світить...

Птахи, я вам скажу, нам теж допомагали... Сорока почує чужу людину – обов'язково закричить. Подасть сигнал. До нас вони звикли, а німці пахли інакше: в них одеколон, духмяне мило, сигарети, шинелі з дуже доброго солдатського сукна... і добре змащені чоботи... У нас саморобний тютюн, онучі, постолои з волової шкіри, прикручені до ніг ремінцями. У них вовняна натільна білизна... Мертвих ми роздягали до трусів! Собаки гризли їхні обличчя, руки. Навіть тварин втягнули у війну...

Багато років минуло... півсторіччя... А її не забув... цю жінку... У неї було двоє дітей. Маленьких. Вона сховала в погребі пораненого партизана. Хтось доніс... Сім'ю повісили посеред села. Дітей першими... як вона кричала! Так люди не кричать... так звірі кричать... Чи повинна людина йти на такі жертви? Я не знаю. *(Мовчить.)* Пишуть зараз про війну ті, хто там не був. Я не читаю... Ви не ображайтеся, але я не читаю...

Мінськ звільнили... Для мене війна закінчилася, в армію за віком не взяли. П'ятнадцять років. Де жити? У нашій квартирі оселилися чужі люди. Гнали мене: «Жид пархатий...» Нічого не хотіли віддавати: ні квартири, ні речей. Звикли до думки, що євреї не повернуться ніколи...

(Незграйний хор.) «Б'ється в тесной печурке огонь, / На поленьях смола, как слеза. / И поет мне в землянке гармонь. / Про улыбку твою и глаза...»

– Після війни люди вже не ті були. Я сам повернувся додому оскаженілий.

– Сталін не любив нашого покоління. Ненавидів. За те, що свободу відчули. Війна – це була свобода для нас! Ми побували в Європі, побачили, як там люди живуть. Я йшов на роботу повз пам'ятник Сталіну, і мене холодний піт пробивав: а раптом він знає, про що я думаю?

– «Назад! У стійло!» – сказали нам. І ми пішли.

– *Дерьмократи!* Зруйнували все... валяємося в лайні...

– Усе забула... і кохання забула... А війну пам'ятаю...

– Два роки в партизанах. У лісі. Після війни років сім... вісім... взагалі не могла на чоловіків дивитися. Надивилася! Була така апатія. Поїхали із сестрою в санаторій... За нею упадають, вона танцює, а я хотіла спокою. Пізно заміж вийшла. Чоловік був молодшим за мене на п'ять років. Був як дівчинка.

– Пішла на фронт, тому що вірила всьому, що писала газета «Правда». Стріляла. Було палке бажання – вбивати! Убивати! Раніше хотіла все забути, але не могла, а тепер воно саме забувається. Одне пам'ятаю, що смерть на війні інакше пахне... запах убивства особливий... Коли не багато, а одна людина лежить, починаєш думати: хто вона? Звідки? На неї ж хтось чекає...

– Під Варшавою... Стара полячка принесла мені чоловіків одяг: «Зніми з себе все. Я поперу. Чому ви такі брудні й худі? Як ви перемогли?». Як ми перемогли?!

– Ти давай... без лірики...

– Перемогли – авжеж. Але наша велика перемога не зробила нашу країну великою.

– Я помру комуністом... Перебудова – це операція ЦРУ на знищення СРСР.

– Що залишилося в пам'яті? Найобразливіше було, що німці нас зневажали. Як ми жили... наш побут... Гітлер називав слов'ян кроликами...

– Німці приїхали в наше село. Весна. Наступного дня вони почали робити клумбу й будувати туалет. Старі досі згадують, як німці квіти саджали...

– У Німеччині... Ми заходили в будинки: у шафах багато доброго одягу, білизни, дрібнички. Гори посуду. А до війни нам казали, що вони страждають при капіталізмі. Дивилися й мовчали. Спробуй похвалити німецьку запальничку або велосипед. Загrimiш за п'ятдесят восьмою статтею «антирадянська пропаганда». В одну мить... Дозволили відправляти пакунки додому: генералові – п'ятнадцять кілограмів, офіцерові – десять, солдатові – п'ять. Пошту завалили. Мати пише: «Посилки не треба. Через твої посилки нас уб'ють». Я їм запальнички послав, годинник, шовкову тканину... Шоколадні великі цукерки... Вони подумали, що це мило...

– Не згвалтованих німкенів від десяти до вісімдесяти не було! Тож ті, що народилися там у сорок шостому – це «російський народ».

– Війна все спише... вона й списала...

– Ось вона – перемога! Перемога! Усю війну люди фантазували, як добре вони житимуть після війни. Два-три дні посвячували. А потім захотілося щось їсти, треба щось надягти. Жити захотілося. А нічого немає. Усі ходили в німецькій формі. І дорослі, й діти. Шили-перешивали. Хліб давали на карточки, черги кілометрові. У повітрі зависло озлоблення. Людину могли вбити просто так.

– Пам'ятаю... весь день гуркіт... Інваліди їздили на саморобних платформах на підшипниках. А на вулицях – бруківка. Жили вони в підвалах і напівпідвалах. Пили, валялися в канавах. Жебракували. Ордени міняли на горілку. Під'їдуть до черги і просять: «Дайте купити хлібця». У черзі самі втомлені жінки: «Ти – живий. А мій в могилі лежить». Гнали їх. Почали трохи краще жити, взагалі зневажали інвалідів. Ніхто не хотів часи війни згадувати. Уже всі були зайняті життям, а не війною. За один день їх прибрали з міста. Міліціонери виловлювали їх і закидали в машини, як поросят. Матюки... вереск... лемент...

– А в нас у місті був Будинок інвалідів. Молодь без рук, без ніг. Усі з орденами. Їх дозволили розібрати собі... офіційний до-

звіл був... Жінки засумували за чоловічою ласкою й кинулися їх забирати: хто на тачці везе, хто в дитячій колясці. Хотілося, щоб у домі чоловіком запахло, щоб повісити чоловічу сорочку на мотузці у дворі. Незабаром повезли їх назад... Це ж не іграшка... і не кіно. Спробуй-но цей шматок чоловіка полюбити. Він злий, ображений, він знає, що його зрадили.

– Той день Перемоги...

Жіноча історія

– А я про своє кохання розповім... Німці приїхали в наше село на великих машинах, тільки каски згори блищали. Молоді, веселі. Підщипували дівчат. Спочатку за все платили: за курку, за яйця. Розповідаю, і ніхто мені не вірить. Чиста правда! Платили вони дойчмарками... Що мені війна? У мене – кохання! Одне на думці: коли я його побачу? Прийде, сяде на лавці й дивиться на мене, дивиться. Усміхається. «Чого усміхаєшся? – «А так...» До війни ми разом у школі вчилися. Батько в нього помер від туберкульозу, а діда розкуркулили, заслали з родиною до Сибіру. Згадував, як мама перевдягала його маленького «у дівчинку» й навчала, що коли за ними прийдуть, щоб він утік на станцію, сів на поїзд і поїхав. Іваном його звали... А він мене: «Любонько моя...» Тільки так... Не було нам зірки, не було нам щастя. Приїхали німці, а незабаром повернувся його дід, злий приїхав, звісно. Сам. Усю родину на чужині поховав. Розповідав, як їх везли по сибірських ріках. Висадили в темній тайзі. На двадцять-тридцять людей дали одну пилку й одну сокиру. Листя їли... кору гризли... Комуністів дід ненавидів! Леніна та Сталіна! Від першого дня почав мститися. Показував німцям: цей комуніст... і цей... Кудись цих людей забирали... Я довго війну не розуміла...

Купаємо разом коня на річці. Сонце! Сушимо разом сіно, й воно мені так пахне! Я нічого цього не знала, я так раніше не відчувала. Без кохання я була проста дівчина, звичайна, поки не покохала. Бачу віщий сон... Річка в нас невеличка, а я тону в цій

річці, мене затягує підводна течія, вже я під водою. Не зрозуміло як, яким робом, але хтось мене піднімає, виштовхує нагору, тільки я чомусь без одягу. Пливу до берега. То була ніч, а то вже ранок. На березі стоять люди, все наше село. Виходжу з води гола... зовсім гола...

В одному домі був патефон. Збиралася молодь. Танцювали. Ворожили на судженого-рядженого, на Псалтирі, на смолі... на квасолі... За смолою дівчина повинна була сама піти до лісу й знайти стару сосну, молоде дерево не годилося, в ньому немає пам'яті. Сили немає. Усе це правда... Я в це й зараз вірю... А квасолю розкладали на купки й рахували: чіт-лишка. Мені вісімнадцять років... Знову ж, звісно... У книжках про це не пишуть... За німців жити нам стало краще, ніж при совітах. Німці відкрили церкви. Розпустили колгоспи й роздали землю – на одну людину два гектари, один коник на двох господарів. Встановили твердий податок: восени ми здавали зерно, горох, бульбочку й по одному кабанчику від двору. Здавали, й нам залишалося. Усі були задоволені. За совітів бідували. Бригадир ставив у зошиті «палічки» – трудодні. Восени за ці трудодні – отримай дулю! А тут у нас і м'ясо, і масло. Інше життя! У людей радість, що волю отримали. Почалися німецькі порядки... Не нагодував коня – поб'ють нагайкою. Не підмів біля двору... Пам'ятаю розмови: до комуністів звали, і до німців звикнемо. Навчимося по-німецькому жити. Так було... все в пам'яті живе... Уночі всі боялися «лісних» людей, навідували вони без запросин. Яюсь і до нас зайшли: в одного – сокира, в іншого – вили: «Сало, мати, давай. Самогону. І не галасуй». Я вам розповідаю, як воно в житті було, а не як у книжках пишуть. Партизанів спочатку не любили...

Призначили день нашого весілля... Після дожинків. Коли закінчиться робота в полі, й останній сніп жінки завітчають... *(Мовчить.)* Пам'ять слабне, а душа все пам'ятає... Почався дощ по обіді. Усі біжать з поля, і мама повертається. Із плачем: «Боже! Боже! Твій Іван записався в поліцію. Будеш дружиною поліція». – «Не хочу-у-у!» Плачемо з мамою вдвох. Увечері приходять

Іван, сів і очей не підводить. «Іване, мій миленький, що ж ти про нас не подумав?» – «Любко... Любонько моя...». Це дід його змушив. Чорт старий! Пригрозився: «Не запишешся до поліції, відправлять до Німеччини. Не бачити тобі твоєї Любки! Забудь!» Дід мріяв... Хотів, щоб невістка в нього була німкеню... Німці крутили фільми про Німеччину, яке там чудове життя. Багато хто з дівчат і хлопців вірили. Їхали. Перед від'їздом влаштували веселі заборони. Грав духовий оркестр. Сідали в поїзди у черевичках... *(Дістає таблетки із сумки.)* Кепські мої справи... Лікарі кажуть, що медицина безсила... помру незабаром... *(Мовчить.)* Хочу, щоб кохання моє залишилося. Мене не буде, а люди хай читають...

Навколо війна, а ми щасливі. Рік прожили – чоловік і дружина. Я вагітна. Від нас залізнична станція була зовсім близько. То їхали на фронт німецькі солдати, солдати всі молоді, веселі. Пісні горлали. Побачать: «Медхен! Кляйне медхен!». Сміються. А тут стало менше молодих, більше підтоптаних. Ті були всі веселі, а ці їдуть сумні. Немає веселощів. Радянська армія перемагає. «Іване, – питала я, – що з нами буде?» – «На мені крові немає. Я жодного разу в людину не вистрілив». *(Мовчить.)* Мої діти нічого цього не знають, я їм не зізналася. Може, аж перед кінцем... перед смертю... Одне скажу: кохання – отрута...

Через дві хати від нас жив хлопець, якому я теж подобалася, він мене на танцях завжди запрошував. Тільки зі мною танцював. «Я піду тебе проводити». – «У мене є кому проводити». Гарний хлопець... Пішов у ліс до партизанів. Казали, хто бачив, що носить кубанку з червоною стрічкою. Уночі стукають у двері: «Хто?» – «Партизани». Заходить цей хлопець і ще один, трохи старший. Залицяльник мій починає так: «Як живеш, поліцаєчко? Давно хотів тебе навідати. А чоловіченько ж де?» – «Звідки мені знати? Сьогодні не приїхав. У гарнізоні, либонь, залишився». Тут він хапає мене за руку й кидає до стінки: німецька лялька... і підстилка... і на б... посилає і на х... Німецького холоуя, кулацького вилупка вибрала, а з ним цнотливу із себе вдавала. І наче піс-

толет з-за пазухи виймає. Мама впала перед ними навколішки: «Стріляйте, хлопці, стріляйте. Я з вашими мамками дівувала. Хай і вони потім поплачуть». Яюсь мамині слова на них подіяли. Перемовилися між собою й пішли. *(Мовчить.)* Коханння – це гірко-гірко...

Фронт дедалі ближчав. Уже вночі канонаду чути. Вночі – гості. «Хто?» – «Партизани». Заходить мій залицяльник... і з ним ще один... Мій залицяльник показує мені пістолет: «Ось цим пістолетом я вбив твого чоловіка». – «Неправда! Неправда!» – «Тепер у тебе чоловіка нема». Я думала, що я його вб'ю... що я... очі його видряпаю... *(Мовчить.)* А вранці привезли мого Івана... На саях... на шинелі... Очі заплющені, обличчя дитяче. Він же нікого не вбив... Я йому вірила! І зараз вірю! Качалася по долівці, вила. Моя мама боялася, що я збожеволію й дитинка мертвою чи ненормальною народиться, побігла до знахарки. До баби Стасі. «Я знаю твоє лихо, – сказала вона мамі, – але я тут безсила. Хай дочка Бога просить». І навчила, як просити... Коли Івана повезуть ховати, я повинна була піти не за труною, як усі люди йдуть, а попереду. До самого кладовища. А це через усе село... До кінця війни вже багато людей пішло в ліс. Партизанили. У кожній хаті хтось загинув. *(Плаче.)* І я йшла... Перед труною поліцая... Я попереду, а мама позаду. Усі люди повиходили з хат, стояли біля хвіртки, але ніхто злого слова не кинув. Дивилися і плакали.

Повернулися совіти... Мене знову знайшов цей хлопець... Приїхав на коні: «Тобою вже цікавляться». – «Хто?» – «Хто-хто? Органи». – «А мені все одно, де знайду свою смерть. Нехай женуть до Сибіру». – «Що ти за мати? У тебе дитина». – «Ти знаєш, чия...» – «Я тебе й таку візьму». І я вийшла за нього заміж. За вбивцю свого чоловіка. Народила йому дівчинку... *(Плаче.)* Він однаково дітей любив: і мого сина, і свою дочку. Не буду брехати. А я... я... в синцях, в кривавих смугах ходила. Вночі б'є, а вранці на колінах стоїть, пробачення просить. Його спалювала якась пристрасть... Ревнував до мертвого... Уранці люди всі сплять, а я вже встаю. Мені треба чим раніше, щоб він не прокинувся...

не обійняв... Уночі жодне вікно вже не світиться, а я ще на кухні. Начиння моє блищало. Чекаю, коли він засне. Прожили ми з ним п'ятнадцять років, і він важко захворів. Помер за одну осінь. (Плаче.) Я не винна... я йому смерті не бажала. Прийшла та хвилина... остання... То обличчям до стінки лежав, а тут повернувся до мене: «Ти мене кохала?». Промовчала. Засміявся, як тоді вночі, коли пістолет показував. «А я тільки тебе все життя кохав. Так кохав, що хотів убити, коли дізнався, що помру. У Яшки (наш сусід, він звірині шкурки вичиняє) отрути просив. Не можу знести: я помру, а в тебе ще хтось буде. Ти – гарна».

Лежав у труні... і неначе сміявся... Боялася до нього підійти. А треба було поцілувати.

(Хор.) «Вставай, страна огромная, / Вставай на смертний бой... / Пусть ярость благородная вскипает, как волна. / Идет война народная, / Священная война...»

– Ідемо ображені...

– Я дочкам сказала: коли помру, щоб була тільки музика, а люди хай мовчать.

– Після війни полонені німці каміння тягали. Відбудовували місто. Голодні. Просили хліба. А я не могла дати їм шматочок хліба. Іноді саме цей момент згадую... цей... Дивно, що такі речі в пам'яті залишаються...

На столі стояли квіти й великий портрет Тимєряна Зинатова. Мені увесь час здавалося, що в цьому хорі я чую і його голос, він з нами.

Із розповіді дружини Зинатова:

– Я мало що можу згадати... Дім, родина... його ніколи не цікавили. Усе фортеця та фортеця. Війну не забував... Дітей навчав, що Ленін добрий, будуємо комунізм. Приходить якось з роботи, газетка у руці: «Поїдемо на велике будівництво.

Батьківщина кличе». Діти в нас ще були маленькі. Поїдемо – і все. Батьківщина наказує... Так ми з ним на БАМ потрапили... на будівництво комунізму... Будували! Вірили: все в нас попереду! Дуже вірили радянській владі. Від серця. Тепер зістарилися. Гласність, перебудова... Сидимо і слухаємо радіо. Комунізму вже немає... Де той комунізм? І комуністів немає... Незрозуміло, хто там нагорі... Гайдар зовсім обібрав... бомжує народ... Хто вкраде що-небудь на заводі або в колгоспі... Хто обдурить... Так і виживають... А мій... У хмарах жив... завжди десь високо... Дочка працює в аптеці, принесла вона якось дефіцитні ліки, щоб продати та якусь копійку заробити. Як він дізнався? Рознюхав? «Ганьба! Яка ганьба!» – кричав. Із дому її виганяв. Ніяк не могла його заспокоїти. Інші ветерани користуються привілеями... Їм належить... «Піди, – попросила. – Може, й тобі що-небудь дадуть». Розкричався: «Я за Батьківщину воював, а не за привілеї». Лежить уночі з розплющеними очима й мовчить. Покличу – не відповідає. Перестав розмовляти з нами. Дуже мучився. Не за нас хвилювався, не за родину, а за всіх. За країну. Така була людина. Намучилася я з ним... Зізнаюся вам чесно – як жінці, а не як письменниці... Я його не розуміла...

Викопав картоплю, одягнувся, як міг найкраще, й поїхав у свою фортецю. Хоча би клаптик паперу нам залишив. Написав державі, чужим людям. А нам нічого... жодного слова...

про солодкість страждання та про фокус російського духу

Історія одного кохання

Ольга Каримова, музикант, 49 років

– Ні... ні, це неможливо... неможливо для мене. Я думала, коли-небудь... кому-небудь розповім... але не зараз... Не зараз. Усе в мене під забороною, замурувала, затинькувала. Отак... Під саркофагом... накрила все саркофагом... там уже пожежі немає, але якась реакція йде. Якись кристали ростуть. Я боюся зачепити. Боюся...

Перше кохання... Чи можна це так назвати? Мій перший чоловік... Це чудова історія. Два роки він за мною упадав. Я дуже хотіла за нього заміж, тому що мені він був потрібен увесь, щоб він нікуди не подівся. Увесь мій! Навіть не знаю, навіщо він мені отак увесь був потрібен. От ніколи не розлучатися, весь час бачити і влаштовувати якісь скандали, й кохатися, кохатися, без кінця кохатися. Він був першим чоловіком у моєму житті. Уперше це взагалі був такий... м-м-м... інтерес просто – що ж це відбувається? Ще раз – теж... і взагалі... якась техніка... Ну, тіло... тіло, тіло... тіло і все! І ось так тривало півроку. А йому, взагалі-то, не конче було, щоб це була я, він міг знайти і щось інше. Але чомусь ми одружуємося... Мені двадцять два роки. Разом навчаємося в музичному училищі, в нас усе спільне. А потім це трапилося... Відкрилося щось у мені... але я пропустила цей момент... коли я

полюбила чоловіче тіло... Ось воно все тобі належить... Це була чудова історія... Вона могла тривати без кінця, а могла закінчитися за півгодини. Отак... Я пішла. Пішла сама. Він мене благав залишитися. Чомусь я вирішила, що піду. Я так втомилася від нього... Боже, як я від нього втомилася! Уже вагітна, в мене живіт... Навіщо він? Кохалися, потім сварилися, потім я плакала. Я не вмiла ще терпіти. Прощати не вмiла.

Вийшла з дому, зачинила двері – і раптом відчула радість, що я зараз піду. Піду назовсім. Поїхала до мами, він примчав тієї ж вночі і був геть розгублений: вагітна, чомусь постійно незадоволена, щось їй іще потрібно. Ну що тобі потрібно ще? А я перегорнула цю сторінку... Була дуже рада, що він у мене був, і дуже рада, що його вже немає. Мое життя – завжди скарбничка. Було – й закінчилося, було – й закінчилося.

Ой, я так гарно народила Аню... Мені це настільки сподобалося... По-перше, води в мене відійшли... Я багато ходила – по кілька кілометрів, і десь, на якомусь кілометрі в лісі в мене відійшли води. Взагалі погано розуміла – ну що, мені час уже збиратися в лікарню? Почекала до вечора. Зима була – зараз уже не віриться – мороз сорок градусів. Кора на деревах тріщала. Усе ж я вирішила піти. Лікар подивився: «Будеш два дні народжувати». Дзвоню додому: «Мамусю, принеси шоколаду. Мені ще довго лежати». Перед вранішнім обходом забігла медсестра: «Слухай, уже голівка стримить. Покличу лікаря». І ось – я в кріслі... Мені кажуть: «От-От. Зараз-зараз». Не пам'ятаю, скільки часу минуло. Але швидко... дуже швидко... Показують мені якусь грудочку: «Дівчинка в тебе». Зважили – чотири кілограми. «Слушайте, жодного розриву. Пожаліла маму». Ой, коли її наступного дня принесли: очі – самі зіниці, чорні, плавають. І я вже далі нічого не бачу...

У мене почалося нове, зовсім інше життя. Мені сподобалося, як я почала виглядати. Взагалі... Отак я зразу погарнішала... Аня одразу зайняла своє місце, я обожнювала її, але якось вона абсолютно не була в мене пов'язана з чоловіками. Із тим, що в неї є

тато. Із неба впала! Із неба. Навчилася говорити, в неї питають: «Анечко, в тебе тата немає?» – «У мене замість тата бабуня». – «А собаки в тебе немає?» – «У мене замість собаки хом'ячок». Ми з нею вдвох. Ось так... Я все життя боялася, що я раптом виявлюся не я. Навіть коли лікували зуб, просила: «Не робіть укол. Не знеболюйте». Мої відчуття – це мої відчуття, гарні чи болючі, не відключайте мене від мене. Ми з Анею подобалися одна одній. І ось такі ми зустріли його... Глеба...

Якби він не був він, я б ніколи ще раз не вийшла заміж. У мене все було: дитина, робота, свобода. Зненацька він... Незграбний, майже сліпий... Із задишкою... Впустити у свій світ людину з таким важким тягарем минулого – дванадцять років сталінських таборів... Забрали хлопчаком, у шістнадцять років. Батька... значного партійного працівника... розстріляли, а матір насмерть заморозили в бочці з водою. Десь далеко, десь у снігах. До нього я ніколи ні про що подібне не думала... Піонерка... комсомолка... Життя прекрасне! Надзвичайне! Як я на це наважилася? Як? Минає час, і біль стає знанням. І знанням теж. Уже п'ять років, як його немає... П'ять... і мені навіть шкода, що він мене таку, якою я є зараз, не знав. Тепер я краще розумію його, я до нього доросла, але вже без нього. Довго не могла жити сама. Зовсім не хотіла жити. Я не самотності боялася, причина інша – я не вмю жити без кохання. Мені потрібен цей біль... ці жалощі... Без цього... мені страшно, мені буває так само страшно в морі. Коли я заплаваю далеко-далеко: я сама... там, унизу, темрява... Я не знаю, що там...

Сидимо на веранді. Зашуміло листя – почався дощ.

Ой, ці пляжні романи... Ненадовго. Коротенько. Така собі маленька модель життя. Можна гарно почати й можна гарно піти. Це те, що в нас не виходить у житті, те, чого б ми хотіли. Тому ми полюбаємо кудись поїхати... Когось зустріти... Ось... У мене дві кіски, плаття в синій горошок, куплене за день до від'їзду в «Дитячому світі». Море... Запливаю далеко-далеко, найбільше я люблю плавати. Зранку роблю зарядку під білою акацією. Іде чоловік, чоловік і все, дуже звичайної зовнішності, немолодий, по-

бачив мене, чомусь зрадів. Стоїть і дивиться: «Хочете, я ввечері вам вірші читаю?» – «Може, а зараз я попливу далеко-далеко!» – «А я на вас чекатиму». І чекав, кілька годин чекав. Вірші читав погано, постійно поправляв окуляри. Але був зворушливий. Я зрозуміла... Я зрозуміла, що він відчуває... Оці рухи, ці окуляри, ця схвильованість. Але геть не пам'ятаю, що він читав. І чому це мало бути таким важливим? Тоді теж дощ пішов. Дощило. Я це пам'ятаю... Нічого не забула... Почуття... наші почуття – це якісь окремі істоти – співчуття, кохання, ніжність. Живуть вони самі по собі, вони не залежать від нас. Чомусь раптом обираєш цю людину, а не ту, хоча той, може, навіть кращий. Або стаєш частиною чужого життя, ще нічого про це не знаючи. Але тебе вже знайшли... Надіслали сигнал... «Я так на тебе чекав», – зустрічає він мене наступного ранку. І каже це таким голосом, що я чомусь у цей момент йому вірю, хоча зовсім не була готова. Навіть навпаки. Але щось змінюється навколо... Це ще не кохання, але це відчуття, що я раптом отримала чогось багато-багато. Людина почула людину. Достукалася. Запливаю далеко-далеко. Повертаюся. Чекає. Знову каже: «У нас із тобою все буде добре». І чомусь я знову в це вірю. Пили ввечері шампанське: «Це червоне шампанське, але за ціною нормального шампанського». Фраза мені подобається. Смажив яечню: «У мене з цими яечнями цікава річ. Я купую яйця десятками, смажу парами, і завжди залишається одне яйце». Якісь такі милі речі.

Усі дивляться на нас і питають: «Це твій дідусь? Це твій батько?» Я у зовсім коротенькому платті... Мені двадцять вісім років... Це потім він став гарним. Зі мною. Мені здається, я знаю секрет... Ці двері відчиняються тільки коханням... тільки коханням... «Я тебе згадував». – «А як ти мене згадував?» – «Мені хотілося, щоб ми з тобою кудись ішли. Далеко-далеко. І нічого мені не потрібно, а щоб я відчував – ти поруч. Ось ніжність така в мене до тебе – просто дивитися і йти поруч». Ми провели з ним щасливі години, абсолютно дитячі. «Може, поїдемо з тобою на який-небудь острів, там лежатимемо на піску». Щасливі люди – зав-

жди діти. Їх слід оберігати, вони вразливі й кумедні. Беззахисні. У нас із ним було так, а як взагалі має бути, я не знаю. Із оцим так, із отим інакше. Як створиш... «Нещастя – найкращий учитель», – казала моя мама. А хочеться щастя. Уночі прокидалася з думкою: що я роблю? Я була збентежена, і я від цього напруження... Я... в мене... «У тебе постійно напружена потилиця», – помічав він. Що я чиню? Куди я падаю? Там провалля.

...Ось хлібниця... тільки-но він бачив хліб, він починав його методично їсти. Будь-яку кількість. Хліб не можна залишати. Це пайка. Отак їсть і їсть, скільки є хліба, стільки і з'їсть. Я не одразу зрозуміла...

...розповідав про школу... На уроках історії вони розгортали підручник і на портретах маршалів Тухачевського, Блюхера малювали тюремні ґрати. Директорка школи командувала. При цьому щось співали, сміялися. Наче гралися. Після уроків його били й писали на спині крейдою «син ворога народу».

...крок убік – застрелять, добіжиш до лісу – дикі звірі розірвуть. У бараці вночі свої могли зарізати. А просто так – схотів і зарізав. Жодного слова... нічого... Це табір, кожен живе сам із собою. Це мені потрібно було зрозуміти...

...після прориву Ленінградської блокади прибав до них етап блокадників. Скелети... кістки... мало схожі на людей... Посадили їх за те, що вони приховали хлібні картки на п'ятдесят грамів хліба (денна норма) померлої матері... дитини... Давали за це по шість років. Два дні в таборі – страшна тиша. Вохривці... й вони мовчали...

...працював якийсь час у котельні... Хтось же його, доходягу, рятував. Грубником був московський професор-філолог, а він підвозив йому дрова на тачці. Вони сперечалися: чи може людина, яка цитує Пушкіна, стріляти у беззбройних людей? Той, хто слухає Баха...

Чому ж це був він? Саме він? Російські жінки люблять знайти отаких нещасних. Моя бабуся кохала одного, батьки вида-

ли заміж за іншого. Як же він їй не подобався, як вона не хотіла! Господи! І вирішила, коли в церкві панотець звернеться до неї: чи йдеш із власної волі? – вона відмовиться. А панотець напився, і замість того, щоб запитати, як годиться, сказав: «Ти його не ображай, він ноги на війні відморозив». От уже, звісно, треба виходити заміж. Так бабуся на все життя отримала нашого дідуся, якого ніколи не кохала. Прикметна заставка до всього нашого життя... «Ти його не ображай, він ноги на війні відморозив». Чи була щасливою моя мама? Мама... Тато повернувся з війни в сорок п'ятому... Зруйнований, утомлений. Хворий від ран. Переможці! Тільки їхні дружини знають, як було жити з переможцями. Мама часто плакала, коли тато повернувся. Переможці входили в нормальне життя роками. Звикали. Пам'ятаю татові розповіді, як спершу він божеволів від слів «баньку розтопимо», «підемо на риболовлю». Наші чоловіки – мученики, вони всі з травмою – або після війни, або після тюрми. Після табору. Війна та тюрма – два головних російських слова. Російських! У російської жінки ніколи не було нормального чоловіка. Вона лікує, лікує. Вважає чоловіка трохи героєм, трохи дитиною. Рятуює. До сьогодні. У неї й далі та сама роль. Радянський Союз упав... Тепер у нас – жертви розпаду імперії. Краху. Навіть Глеб був сміливіший після ГУЛАГу. У нього був гонор: а от я вижив! От я переніс! Я це бачив! Але пишу книжки, цілую жінку... Він був гордий. А в цих в очах страх. Тільки страх... Армія скорочується, заводи стоять... Інженери й лікарі на базарі торгують. Кандидати наук. Скільки їх навколо, «скинутих з потяга». Сидять на узбіччі, на щось чекають. У моєї знайомої чоловік був льотчиком, командиром ескадрильї. Звільнили в запас. Коли вона втратила роботу, одразу перевчилася – була інженером, стала перукарем. А він удома сидить і п'є від образи, п'є тому, що йому, бойовому льотчику – Афганістан позаду – треба дітям кашу варити. Отак... Образа в нього на всіх. Злість. Ходив у військкомат, просився куди-небудь на війну, зі спецзавданням – йому відмовили. Охочих повно. У нас же тисячі безробітних військових, тих, хто знає тільки автомат і танк.

Непридатних для іншого життя. Нашим жінкам доводиться бути сильнішими за чоловіків. Вештаються з клітчатими торбами по всьому світу. Від Польщі до Китаю. Купують-продають. Тягнуть на собі дім, дітей і старих батьків. І чоловіків своїх. І країну. Важко комусь іншому це пояснити. Неможливо. Моя дочка виїшла заміж за італійця... Його кличуть Серджо... він – журналіст. Коли вони до мене приїжджають, ми з ним влаштуємо на кухні дискусії. По-російському... до ранку... Серджо вважає, що росіяни люблять страждання, це фокус російського духу. Для нас страждання – «особиста битва», «шлях до спасіння». А ось вони, італійці, – не такі, вони не хочуть страждати, люблять життя, яке для радості дається, а не для страждання. А в нас цього немає. Про радість ми рідко говоримо... про те, що щастя – це цілий світ. Неймовірний світ! Там стільки куточків, вікон, дверей, і стільки потрібно до них ключиків. А нас постійно тягне в темні бунінські алеї. Отак... Ідуть вони з дочкою із супермаркету – він несе сумки. Увечері вона може грати на піаніно, а він готуватиме вечерю. У мене все було інакше: він візьме сумки, а я заберу: «Я сама. Тобі не можна». Зайде на кухню: «Твоє місце не тут. Ану за письмовий стіл». Я завжди світила відбитим світлом.

Рік минув, а може, більше... Він мав уже приїхати до мене додому... ну, познайомитися з усіма. Я його попередила, що мама в мене хороша, а ось дівчинка не зовсім... не така, як усі... Що вона добре зустрине – не гарантую. Ой, моя Аня... Усе тягла до вуха: іграшку, камінь, ложку... Діти тягнуть до рота, а вона до вуха – як звучить! Я досить рано почала займатися з нею музикою, але якась дивна дитина, тільки ставлю платівку, вона розвертається й іде. Їй не подобалася нічия музика, цікаво було тільки те, що всередині неї самої звучить. Ну ось, Глеб приїхав, дуже збентежений, підстригся якось невдало, коротко, особливо гарним не був. І привіз платівки. Щось почав розповідати, як він ішов... як він ці платівки купив... А в Ані слух... Вона не слова чує, а інакше... ці інтонації... Одразу взяла платівки: «Які плекласні платівки». Ось так... Через якийсь час вона мене приголомшує: «Коли б мені його

татом не назвати?». Він не намагався їй сподобатися, просто йому з нею було цікаво. Любов у них вийшла одразу... Я навіть ревнувала, що вони люблять одне одного більше, ніж мене. Потім переконала себе, що в мене інша роль... *(Мовчить.)* Ось він її питає: «Аню, ти заїкаєшся?» – «Зараз уже погано, а ось раніше добре заїкувалася». Не занудьгуєш. За нею можна було записувати. Отже: «Коли б мені його татом не назвати?». Ми сидимо в парку... Глеб відійшов по сигарети, повертається: «Про що, дівчатка, мова?» Я моргаю їй – у жодному разі, це щонайменше по-дурному. А вона: «Тоді ти скажи». Ну що? Що залишається? Зізнаюся йому: вона боїться, як би тебе випадково татом не назвати. Він: «Річ, звісно, не проста, але, якщо хочеться дуже, назви». – «Ти тільки дивись, – серйозно каже моя Аня, – в мене є ще один тато, але він мені не подобається. І мама його не кохає». Так у нас із нею завжди. Ми спляємо мости. Дорогою додому він уже був тато. Вона бігла і вигукувала: «Тато! Тато!». Наступного дня в дитячому садку всім оголосила: «Мене вчить читати тато». – «А хто твій тато?» – «Його звать Глеб». Іще через день її подружка принесла з дому новину: «Аню, ти обманюєш, у тебе немає тата. Цей твій тато не рідний». – «Ні, це той був нерідний, а цей рідний». Із Анею сперечатися марно, він став «татом», а я? Я – ще не дружина... ні...

У мене відпустка... Знову їду. Він біжить за вагоном і довго махає-махає. Але вже в поїзді у мене починається роман. Їдуть двоє молодих інженерів з Харкова, і теж у Сочі, як я. Боже мій! Я така молода! Море. Сонце. Купаємося, цілуємося, танцюємо. Мені легко і просто, тому що світ простий, ча-ча-ча-козачок і все – я у своїй стихії. Мене кохають... мене носять на руках... Дві години в гори мене піднімають на руках... Молоді м'язи, молодий сміх. Вогнище до ранку... Сниться мені сон... Стеля прочиняється. Небо блакитне... Я бачу Глеба... Ми кудись ідемо з ним. Ідемо морським берегом, а там не відшліфована хвилями галька, а гостре-гостре каміння, як цвяхи. Я йду у взутті, а він босий. «Босим, – пояснює мені, – краще чути». Але ж я знаю – йому боляче. І від болю він починає підноситися... ширяти над землею...

Я бачу, як він летить. Тільки руки в нього чомусь складені, як у мертвої людини... (Зупинилася.) Боже! Я – божевільна... Нікому не повинна зізнаватися... Найчастіше в мене відчуття, що я в цьому житті щаслива... Щаслива! Прийшла до нього на кладовище... Ось пам'ятаю, що йду. Відчуваю, що він десь тут. І настільки відчутне щастя, мені плакати хочеться від цього щастя. Плакати. Кажуть, що мертві не приходять до нас. Не вірте.

Відпустка закінчується, я повертаюся. Інженер проводить мене до самої Москви. Я обіцяю про все розповісти Глебу... Приходжу до нього... У нього на столі лежить щоденник, весь покреслений, шпалери в кабінеті списані, навіть на газетах, які він читав, скрізь тільки три літери: з... ц... в... Великі, маленькі, друковані, прописні. Три крапки... три крапки... Я питаю: «Що це?». Він розшифровує: здається, це все? Отож, ми розлучаємося, і треба це якось Ані пояснити. Заїхали за нею, а в неї – перш ніж вийти з дому – помалювати! Тут вона не встигла, сидить у машині й гірко плаче. А він уже звик до того, що вона така божевільна, вважав, що це талант. Це була вже сімейна сцена: Аня плаче, він її втішає, а я між ними... Так дивиться, дивиться на мене... і я... Це лише одна хвилина... секунда... Я розумію: він божевільно самотня людина. Божевільно! І... я вийду за нього заміж... Я повинна... (Заплакала.) Яке щастя, що ми не розійшлися. Не пройшла я повз нього. Яке щастя! Він подарував мені ціле життя! (Плаче.) Отже, я виходжу заміж... Йому страшно, він боїться, тому що був уже двічі одружений. Жінки зраджували його, вони втомлювалися... І їх не можна звинувачувати... Кохання – це важка праця. Насамперед для мене це – робота. Без весілля було в мене, без білої сукні. Усе відбулося скромно. А я завжди мріяла, що буде весілля й біла сукня, і я кину з мосту у воду букет білих троянд. Такі в мене були мрії.

Він не любив, коли його розпитували... Якась завжди бравада... Щоб це було смішно... Зеківське це, приховування за цим всього серйозу. Планочка інша. Наприклад, ніколи не казав «свобода», а завжди «свободка». «І ось я на свободці». У рідкісні хви-

лини... Тоді він смачно, азартно розповідав... Я просто відчувала його радощі, винесені звідти: як дістав шматки шини, прив'язав їх на валянки, й у них був етап, і він дуже радів, що в нього є ці шини. Якось принесли півмішка картоплі, і десь на «свободці», коли працювали, хтось дав великий шмат м'яса. Вночі в котельній вони зварили суп: «І ти знаєш, це було настільки смачно! Просто чудово!». Коли звільнили, він отримав компенсацію за батька. Йому сказали: «Ми вам винні за будинок, за меблі...» Нарахували великі гроші. Він купив новий костюм, нову сорочку, нові черевики, купив фотоапарат і пішов у найкращий московський ресторан «Національ», замовив усе найдорожче, пив коньяк, каву з фірмовим тортом. Наприкінці, коли наївся, попросив, щоб його хтось у цей найщасливіший момент життя сфотографував. «Повертаюся вже на квартиру, де жив, – згадував, – і ловлю себе на думці, що щастя не відчуваю. У цьому костюмі, з цим фотоапаратом... Чому немає щастя? Спливли в пам'яті ті шини, той суп у котельні – ось там було щастя». І ми намагалися зрозуміти... Ось... де живе це щастя? Табір він не віддав би ні за що... не проміняв би... Це був його таємний скарб, його багатство. Від шістнадцяти й майже до тридцяти років він був у таборі... Ось порухайте... Я його питала: «А якщо б не посадили?». Зводив на жарт: «Я був би дурнем і їздив би на червоній гоночній машині. Наймоднішій». Тільки наприкінці... Уже наприкінці... коли лежав у лікарні... Уперше заговорив зі мною серйозно: «Це як у театрі. Із зали бачиш гарну казку – оздоблену сцену, блискучих акторів, таємниче світло, але коли потрапляєш за лаштунки... Оразу за завісою – уламки якихось дощок, ганчір'я, недомальовані покинуті полотна... пляшки з-під горілки... залишки їжі... Казки немає. Темно... брудно... мене завели за лаштунки... ти розумієш?»

...його кинули до блатних. Хлопчик... Що там було, не дізнатися нікому й ніколи...

...незрівнянна північна краса! Безмовний сніг... і світло від нього навіть уночі... А ти – робоча скотина. Тебе втоптують у природу, повертають кудись назад. «Тортури красою» – називав

він це. Його улюблене прислів'я: «Квіти та дерева йому вдалися краще, ніж люди».

...про кохання... як було в нього вперше... вони працювали в лісі. Повз них вели колону жінок на роботу. Жінки побачили чоловіків, зупинилися – і ні з місця. Начальник караулу: «Давай вперед! Вперед!». Жінки стоять. «Вперед!» – і матюки. «Начальнику, пустіть до мужиків, не можемо більше. Вити будемо!!» – «Ви що? Осатаніли! Осточортіли!» Стоять: «Нікуди не підемо». Команда: «Півгодини вам. Розійтися!!» Умить колона розсипалася. Але повернулися всі вчасно. Точно. Повернулися щасливі. *(Мовчить.)* Де живе це щастя?

...він там писав вірші. Хтось доніс начальнику табору: «Пише». Начальник покликав до себе: «Напиши мені любовний лист у віршах». Згадував, що той просив і соромився. У нього десь на Уралі жила кохана.

...додому повертався на верхній полиці. Поїзд тягнувся два тижні. Через усю Росію. Він лежав увесь час нагорі, боявся спуститися вниз. Покурити виходив уночі. Страх: попутники пригостять чим-небудь – розплачеться. Зайде розмова. І вони дізнаються, що він із табору... Прийняли його далекі родичі батька. У них була маленька дівчинка. Він обійняв її, й вона заплакала. Щось у ньому таке було... Він був божевільно самотньою людиною... І зі мною. Я знаю: зі мною теж...

Заявляв тепер усім гордо: «У мене родина». Щодня дивувався нормальному сімейному життю, взагалі якось дуже цим пишався. Але страх... все одно страх... не вмів без нього жити. Страх. Прокидався вночі мокрий від жаху: не допише книжку (писав книжку про батька), не отримає нове замовлення на переклад (технічний перекладач з німецької), не прогодує родину. Раптом я піду... Спочатку страх, а потім сором за цей страх. «Глебе, я тебе кохаю. Якщо ти захочеш, щоб я заради тебе танцювала в балеті, я буду. Я на все здатна заради тебе». У таборі він вижив, а у звичайному житті – звичайний міліціонер, зупинивши машину,

міг довести його до інфаркту... Або дзвінок із ЖЕКу... «Як же ти залишився там живим?» – «Мене в дитинстві дуже любили». Нас рятує кількість отриманої любові, це наш запас міцності. Отак... Тільки любов нас рятує. Любов – це такий вітамін, без якого людина не здатна жити, в неї згортається кров, зупиняється серце. Я була медсестрою... нянькою... Актрисою... Я була всім.

Нам пощастило, я вважаю... Час був значущий... Перебудова! Відчуття свята, звичайно. Здавалося, що ось-ось кудись полетимо. Свободою було просякнуте повітря. «Глебе, це твій час! Можна все написати. Надрукувати». Насамперед це був їхній час... час шістдесятників... їхнього триумфу. Я бачила його щасливим: «Я дожив до повної перемоги антикомунізму». Найголовніше сталося, про що він мріяв: комунізм упав. Зараз приберуть більшовицькі пам'ятники і ленінський саркофаг на Червоній площі, вулиці не називатимуться іменами вбивць і катів... Час надій! Шістдесятники – нехай тепер що завгодно про них кажуть, а я їх усіх люблю. Наївні? Романтики? Так!!! Цілими днями читав газети. Ходив уранці в кіоск «Союздрук» біля нашого будинку. Із великою господарською сумкою. Слухав радіо й дивився телевізор. Безперервно. Тоді всі були такі божевільні. Сво-бо-да! П'янило саме це слово. Усі ми виховалися на «самвидаві» й «тамвидаві». На слові ми виховалися. На літературі. Як ми говорили! Як усі тоді добре говорили! Я готую обід або вечерю, він сидить поряд із газетою і мені зачитує: «Сюзан Зонтаг: комунізм – це фашизм із людським обличчям... Іще... ще послухай...». Прочитали з ним Бердяєва... Гаєка... Як же ми раніше жили без цих газет і книжок? Якби ми раніше це знали... Усе було б інакше... У Джека Лондона є оповідання на цю тему: жити можна й у гамівній сорочці, треба лише втиснутися, вдавитися й звикнути. І навіть можна бачити сни. Так ми жили. Ну, а як тепер житимемо? Я не знала – як? – але уявляла, що ми всі будемо жити добре. Жодних сумнівів... А після смерті знайшла в його щоденнику запис: «Перчитую Чехова... Оповідання «Швець і нечиста сила». Людина продає душу дияволу в обмін на щастя. Яке ж то щастя в уявленні шев-

ця? Воно таке – їхати у фаєтоні, в новій свитці та хромових чоботях, щоб поруч сиділа гладка цицяста молодиця і щоб в одній руці був окіст, а в другій – чверть горілки. Більше нічого не треба...» (Замислилася.) У нього, мабуть, були сумніви... Але так хотілося нового. Доброго та світлого, дуже справедливого. Бігали щасливі на всі демонстрації та мітинги... До цього я боялася натовпу. Натовпизму. У мене було відторгнення від натовпу, від цієї святкової ходи. Прапорів. А тут усе мені подобалося... Навколо такі рідні обличчя... Я ці обличчя ніколи не забуду! Сумую за тим часом, багато хто, я знаю, сумує. Перша наша турпоїздка з ним за кордон. До Берліна. Почувши російську мову, до нашої групи підійшли дві молоді німкені: «Росіяни?» – «Так». – «Перебудова! Горбі!» – почали обіймати нас. Я ось думаю: де ті обличчя? Де ті гарні люди, яких я бачила в дев'яності роки на вулицях? Вони що, всі поїхали?

...Коли я дізналася, що в нього рак, я всю ніч лежала у сльозах, а вранці помчала до нього в лікарню. Сидів на підвіконні, жовтий і дуже щасливий, він завжди був щасливий, коли щось змінювалося в житті. То був табір, то було заслання, то потім почалася воля, а ось тепер ще щось таке... Смерть як іще одна зміна... «Боїшся, що вмру?» – «Боюся». – «Ну, по-перше, я тобі нічого не обіцяв. А по-друге, це буде не швидко». – «Правда?» Я, як завжди, йому повірила. Одразу витерла сльози й переконала себе, що мені знову треба йому допомогти. І вже не плакала... До самого кінця не плакала... Приходила вранці в палату, і тут починалося наше життя, то ми жили вдома, а тепер живемо в лікарні. Півроку ще прожили в онкоцентрі...

Мало читав. Більше розповідав...

Він знав, хто на нього доніс. Хлопчик один... Займався з ним у гуртку Будинку піонерів. Чи то він сам, чи то його змусили написати листа: лаяв товариша Сталіна, виправдовував батька, «ворога народу». Слідчий на допиті цей лист йому показав. Усе життя Глеб боявся... Боявся, ану ж той дізнається, що він знає... Коли йому передали, що в того народилася неповноцінна дити-

на, він перелякався – а раптом це відплата? Так трапилося, що ми навіть певний час жили поблизу, часто зустрічалися на вулиці. У крамниці. Віталися. Глеб помер, і я розповіла про це нашій спільній подрузі... Вона не повірила: «Н.? Не може бути, він так добре завжди говорить про Глеба, як вони товаришували в дитинстві». Я зрозуміла, що повинна мовчати. Отак... Для людини це знання небезпечно... Він це знав... Табірники до нас додому приходили рідко, не шукав він їх. Коли вони з'являлися в домі, я відчувала себе чужою, вони приходили звідти, де мене ще не було. Знали про нього більше, ніж знала я. Я відкрила, що в нього є ще якесь життя... Я зрозуміла, що жінка може розповісти про свої приниження, а чоловік – ні, жінці легше зізнатися, тому що десь глибоко вона готова до насильства, навіть сам статевий акт... Щомісяця жінка починає життя заново... Ці цикли... Сама природа їй допомагає. Серед жінок, які сиділи в таборах, багато самотніх. Я мало бачила таких пар, щоб обое – він і вона – звідти. Їх не об'єднувала, а роз'єднувала якась таємниця. Мене вони називали «дитинко»...

«Тобі цікаво з нами?» – питав Глеб, коли гості йшли. «Оце запитання!» – ображалася я. – «Знаєш, чого я боюся? Коли це було цікаво, в нас був кляп у роті, а тепер, коли ми можемо все розповісти, вже пізно. Наче ніхто вже не слухає. Не читає. Видавцям приносять нові рукописи про табори, вони повертають їх, не читаючи: "Знову Сталін і Берія? Не комерційний проект. Читач уже переїв"».

...звукумирати... Не боявся цієї маленької смерті... Бригадири-блатні продавали їхні пайки хліба, програвали в карти, й вони їли бітум. Чорний бітум. Багато хто гинув – склеювався шлунок. А він просто перестав їсти, тільки пив.

...один хлопчина побіг... спеціально побіг, щоб його застрелили... По снігу... під сонцем... Усе чудово видно. Застрелили в голову, притягли на мотузці і поставили біля бараку – дивіться! Довго він там стояв... до весни...

...день виборів... Концерт на виборчій дільниці. Виступає табірний хор. Стоять політичні, власівці, проститутки, злодії, – і співають пісню про Сталіна: «*Сталин – наше знамя! Сталин – наше счастье*».

...на пересилці зустрів дівчинку. Вона розповідала, як слідчий умовляв її підписати протокол: «Поїдеш у пекло... але ти гарна, сподобаєшся якомусь начальнику. І так врятуєшся».

...навесні було особливо страшно. Усе в природі змінюється... все починає жити... ні в кого краще не запитувати, скільки йому залишилося сидіти. Навесні будь-який термін – вічність! Птахи летять – ніхто голови не підводить. У небо навесні не дивляться...

Озирнулася у дверях – помахав рукою. Повертаюся через кілька годин – він уже непритомний. Когось просить: «Почекай. Почекай». Потім перестав, просто лежав. Іще три дні. Я й до цього звикла. Ну ось, він тут лежить, а я тут живу. Мені поставили ліжко з ним поряд. Ось... Третій день... Уже важко колоти у вени... Тромби... Я повинна дозволити лікарям усе припинити, йому не буде боляче, він не відчуже. І ми з ним залишилися зовсім самі. Ані приладів, ані лікарів, до нього ніхто вже не заходить. Я прилягла поруч. Холодно. Забралася під ковдру до нього й заснула. Прокинулася... на секунду мені здалося: ми спимо в себе вдома, прочинився балкон... Він іще не прокинувся... Страшно розплющити очі... Розплющила – все згадала... Тут я заметушилася... Встала, поклала руки йому на обличчя: «А-а-ах...» – почув мене. Почалася агонія... І я так сиділа... руку його тримала, останній удар серця послухала. Іще довго так сиділа... Покликала санітарку, вона допомогла мені надягти йому сорочку, блакитну, його улюблений колір. Я запитала: «Можна посидіти?» – «Авжеж, будь ласка. Не боїтеся?» Чого ж мені боятися? Я знала його... як мати знає свою дитину... До ранку він став вродливим... Зник з обличчя страх, відійшло напруження, вся життєва метушня. І я побачила тонкі, вишукані риси. Обличчя східного царевича. Ось який він! Ось який він насправді! Таким я його не знала.

У нього було єдине прохання: «Напиши на камені, який лежатиме наді мною, що я був щасливою людиною. Мене кохали. Найстрашніша мука, коли тебе не кохають». (*Мовчить.*) Таке коротке наше життя... Мить! Я бачу, як дивиться моя старенька мама ввечері в сад... якими очима...

Довго сидимо мовчки.

Не могу... не вмю без нього жити... А за мною знов упадають. Дарують квіти.

Наступного дня – несподіваний дзвінок.

– Усю ніч плакала... квила від болю... Я весь час відступала... відступала... тікала в інший бік. Я ледве вижила... А вчора туди знову повернулася... мене повернули... Ходила вся забинтована, почала розгортати ці бинти, виявляється нічого не загоїлося. Я думала, що під цими бинтами в мене вже нова шкіра, а нічого цього немає. Нічого не заросло. Нікуди воно не пішло... Усе, що було... Я боюся це комусь віддати. Ніхто не втримає. Звичайними руками цього не втримати...

Історія одного дитинства

Марія Войтешонок, письменниця, 57 років

– Я – осадниця. Я народилася в родині засланого польського офіцера-осадника (*osadnik (польськ.)*) – колоніст, який отримав землю на Східних Кресах (у Західній Україні та Західній Білорусі) після закінчення радянсько-польської війни у 1921 р.). А 1939 року (секретний протокол пакту Молотова-Рибентропа) Західну Білорусь приєднали до СРСР, і тисячі осадників-колоністів разом зі своїми родинами були заслані до Сибіру як «небезпечний політичний елемент» (із записки Берії – Сталінові). Але це велика історія, а в мене своя... маленька...

Не знаю дня свого народження... і навіть року... Усе в мене

приблизне. Не знайшла жодних документів. Я є й мене немає. Не пам'ятаю нічого й пам'ятаю все. Я думаю, що мама їхала вагітна мною. Чому? Мене завжди хвилюють паровозні гудки... і запах шпал... і плач людей на станціях... Можу їхати гарним фірмовим поїздом, але прогрімить поряд товарняк, і в мене сльози. Не в змозі бачити вагони для скотини, чути ревіння тварин... Нас везли в цих вагонах. Мене ще не було. І я була. У мене у снах немає облич... сюжетів... усі мої видіння зі звуків... запахів...

Алтайський край. Місто Зміїногорськ, річка Зміївка... Засланих вивантажили за містом. Біля озера. Жити почали в землі. У землянках. Я народилася під землею, виросла там. Земля мені з дитинства пахне домом. Тече зі стелі, відривається грудка землі, падає і скаче до мене. Це – жабка. Але я маленька, я ще не знаю, кого слід боятися. Сплю з двома кізоньками, на теплій підстилці з козячого «горошку»... Перше слово «ме-е-е»... перші звуки... а не «ма»... «мама». Старша сестра Владя згадувала, як я дивувалася, що кізоньки не говорять, як ми. Я не розуміла. Вони здавалися мені рівними. Світ був цільний, неподільний. Я і зараз не відчуваю цієї різниці між нами, між людьми і тваринами. Завжди розмовляю з ними... і вони мене розуміють... А жучки, павучки... вони теж були поряд... такі кольорові, такі розмальовані жучки. Мої іграшки. Навесні ми разом вибиралися на сонце, повзали по землі, шукали їжу. Грілися. А взимку завмирили, як дерева, впадали у сплячку від голоду. У мене своя школа, мене вчили не тільки люди. Я чую і дерева, і траву. Найбільше протягом життя мене цікавили тварини, справді цікавили. Як мені відокремитися від того світу... від тих запахів... Не можу. Ось нарешті сонце! Літо! Я – нагорі... Навколо сліпуча краса, і ніхто нікому не готує жодної їжі. І ще все звучить, все барвисте. Я куштую на смак кожну травину, листочок... квітку... всі корінці... Блекоти якось наїлася, ледь не померла. Цілі картини в пам'яті... Пам'ятаю гору «Синя борода» і синє світло на цій горі... освітлення... Світло йшло саме з лівого боку, зі схилу. Йшло воно згори донизу... Які це були видовища! Боюся, що в мене не досить таланту

це передати. Воскресити. Слова – це тільки доповнення станів. Наших почуттів. Червоні маки, лілеї-саранки, мар'їн корінь... Усе це простиралося перед очима. Під ногами. Або інша картина... Я сиджу біля якогось будинку. По стіні повзе сонячна пляма... І вона різноколірна... постійно змінюється. Довго-довго сиджу на тому місці. Якби не ці барви, я б, мабуть, померла. Не вижила. Не пам'ятаю, що ми їли... Чи була в нас якась людська їжа...

Увечері я бачила, як ішли чорні люди. Чорний одяг, чорні обличчя. Це заслані поверталися з копалень... Вони всі були схожі на мого батька. Я не знаю, чи любив мене батько. Чи любив мене хто-небудь?

У мене дуже мало спогадів... Мені їх бракує. Шукаю в темряві, намагаюся більше звідти витягти. Рідко... дуже рідко раптом щось пригадається, чого я не пам'ятала. Мені гірко, але я щаслива. Я тоді страшенно щаслива.

Нічого не можу згадати про зиму... Узимку я сиділа в землянці цілий день. День був схожий на вечір. Усе в сутінках. Жодної кольорової плями... Чи були в нас якісь речі, крім мисок і ложок? Жодного одягу... щоб щось із одягу... Обгорталися якимось ганчір'ям. Жодної кольорової плями. Взуття... Що із взуття? Калоші... пам'ятаю калоші... в мене теж калоші, великі та старі, як у мами. Мабуть, мамині... Перше пальто мені видали в дитбудинку й перші рукавиці. Шапочку. Пам'ятаю: в темряві ледь-ледь біліє обличчя Владі... Цілими днями вона лежить і кашляє, вона захворіла в копальні, в неї туберкульоз. Я вже знаю це слово... Мама не плаче... Не пам'ятаю, щоб мама плакала, вона мало говорила, а потім, мабуть, взагалі перестала говорити. Коли кашель відступає, Владя кличе мене: «Повторюй за мною... Це – Пушкін». Я повторюю: «Мороз и солнце, день чудесный! Еще ты дремлешь, друг прелестный!» і уявляю собі зиму. Як у Пушкіна.

Я раба слова... я слову вірю абсолютно... Завжди очікую слів від людини, і від незнайомої людини теж, від незнайомої навіть більше. На незнайому людину ще можна сподіватися. Неначе й

сама хочу сказати... і я наважуюся... Готова. Коли я починаю когось розповідати, потім на тому місці, про яке я говорила, я нічого вже не знаходжу. Там порожнеча, я втрачаю ці спогади. Там миттєво – діра. І потрібно довго чекати, щоб вони повернулися. Тому я мовчу. Я все обробляю в собі. Ходи, лабіринти, нірки...

Клаптики... Звідки в мене взяли ці клаптики й обрізки? Різноколірні, багато малинового кольору. Хтось мені їх приніс. Із цих клаптиків я шила маленьких ляльок, стригла собі волосся, робила їм зачіски. Це були мої подружки... Справжніх ляльок я не бачила, нічого не знала про ляльок. Жили ми вже в місті, але не в будинку, а в підвалі. Одне сліпе віконце. Але в нас уже з'явилася адреса: вулиця Сталіна, будинок сімнадцять. Як і в інших... як у всіх... у нас уже була адреса. Там я гралася з однією дівчинкою... Дівчинка була не з підвалу, а з будинку. Ходила в сукенках і в черевичках. А я – в маминих калошах... Я принесла їй показати моїх ляльок, на вулиці вони виглядали ще гарнішими, ніж у підвалі. Дівчинка почала їх у мене просити, на щось хотіла виміняти цих ляльок. Я – ні за що! Прийшов її тато: «Не дружи з цією гольтіпакою», – сказав він. Я зрозуміла, що мене взяли й відсунули. Мені слід тихо піти, якнайшвидше піти з цього місця. Звичайно, це вже дорослі слова, не дитячі. Але відчуття... те відчуття я пам'ятаю... Тобі настільки боляче, що вже немає образи й немає жалощів до себе, в тебе раптом багато-багато свободи. А жалощів до себе немає... Коли людина себе жаліє, то вона ще не настільки глибоко заглянула, вона ще не пішла від людей. А якщо вона пішла, люди їй зовсім не потрібні, їй вистачає того, що в ній самій. Я надто глибоко заглянула... Мене важко образити. Я рідко плачу. Мене смішать усі звичайні біди, жіночі образи... Для мене це шоу... шоу життя... Але якщо я почую, що плаче дитина... ніколи не пройду повз старця... Ніколи не промину його. Запах цей я пам'ятаю, запах лиха... Якись хвилі йдуть, я досі до них підключена. Це запах мого дитинства. Моїх пелюшок.

Я йду з Владею... Ми несемо пухову хустку... Гарну річ для якогось іншого світу. Готове замовлення. Владя вміла в'язати,

на ці гроші ми жили. Жінка розраховалася з нами, а потім каже: «Давайте я вам наріжу квітів». Як – нам букет? Стоїмо – дві жебрачки, в якійсь мішквині... голодні, холодні... і нам – квіти! Ми завжди думали тільки про хліб, а ця людина здогадалася, що ми здатні думати ще про щось. Ти був замкнений, замурований, а тобі прочинили квартиру... вікно відчинили... Виявляється, крім хліба... крім їжі... нам можна дати й букет квітів! Отже, ми нічим за інших не відрізняємося. Ми... такі самі... Це було порушення правил: «Давайте я вам наріжу квітів». Не нарву, не зберу, а наріжу у своєму садку. Від цього моменту... Можливо, це був мій ключ... Мені дали ключ... Мене це перевернуло... Я пам'ятаю той букет... Великий букет космей... Завжди їх тепер саджаю в себе на дачі. *(Ми сидимо якраз у неї на дачі. Ростають тут тільки квіти та дерева.)* Я нещодавно їздила до Сибіру... місто Зміїногорськ... Повернулася туди... шукала нашу вулицю... наш будинок... наш підвал... Але будинку вже немає, будинок знесли. У всіх питала: «А ви пам'ятаєте?». Один старий згадав, що так, у підвалі жила вродлива дівчина, вона хворіла. Люди краще запам'ятовують красу, ніж страждання. І букет нам подарували, тому що Владя була гарна.

Я пішла на цвинтар... Біля самих воріт стояла вартівня із забитими вікнами. Довго стукала. Вийшов сторож, він був сліпий... Що за знак? «Чи скажете, де ховали засланих?» – «А... та-а-ам...» – і махнув рукою чи то вниз, чи то вгору. Якісь люди повели мене в найдавший куток... Сама трава там... сама трава... Вночі не спала, тому що задихалася. Спазм... це відчуття, що хтось мене душить... Утекла з готелю на станцію. Пішки через усе порожнє місто. Станція була зачинена. Сіла на рейки й до ранку чекала. На узбіччі сиділи хлопець і дівчина. Цілувалися. Настав світанок. Прийшов поїзд. Порожній вагон... Входимо: я і четверо людей у шкіряних куртках, голені, схожі на кримінальників. Почали пригощати мене огірками та хлібом. «Бум у карти гуляти?» Мені не було лячно.

Нещодавно згадала... Їхала і згадала... в тролейбусі їхала... Як Владя співала: *«Я могилу милой искал / но найти ее нелегко...»*.

А виявляється, улюблена пісня Сталіна... Коли її співали, він плакав... І я її одразу розлюбила, цю пісню. До Владі приходили подружки, кликали на танці. Я все це пам'ятаю... Мені було вже шість або сім років... Я бачила, як у труси замість гумки вони зашивали дрiт. Щоб не можна було зірвати... Там же самі заслані... зеки... Убивали часто. Про кохання я теж уже знала. До Владі приходив гарний хлопець, коли вона хворіла – лежала в якомусь ганчір'ї, кашляла. А він з таким почуттям на неї дивився...

Мені боляче, але це – моє. Я нікуди від нього не тікаю... Не можу сказати, що я все прийняла, що вдячна за біль, тут потрібно якесь інше слово. Зараз я його не знайду. Знаю, що в цьому стані я далеко від усіх. Я сама. Взяти страждання у свої руки, володіти ним цілковито і вийти з нього, щось звідти винести. Це така перемога, тільки в цьому є сенс. Ти не з порожніми руками... А інакше навіщо було спускатися в пекло?

Ось хтось підводить мене до вікна: «Поглянь, он везуть твого батька...» Незнайома жінка тягнула щось на санках. Когось або щось... загорнуте в ковдру й перев'язане мотузкою... Потім ми з сестрою ховали нашу маму. Залишилися самі. Владя вже погано ходила, в неї відмовляли ноги. Шкіра відшаровувалася, наче папір. Їй принесли пляшечку... Я думала, що це ліки, а це була якась кислота. Отрута. «Не бійся...» – покликала вона мене й дає цю пляшечку. Вона хотіла, щоб ми разом отруїлися. Я беру цю пляшечку... Біжу й кидаю її в піч. Скло розбивається... Піч була холодна, там давно нічого не варилося. Владя заплакала: «Ти вся в батька». Хтось нас знайшов... Може, її подружки? Владя лежала вже непритомна... Її – в лікарню, мене – в дитбудинок. Батько... Я хочу його згадати, але хоч як намагаюся, не бачу його обличчя, немає в моїй пам'яті його обличчя. Потім я побачила його, молодого, на фотографії в тітки. Справді... я на нього схожа... Це наш із ним зв'язок. Батько одружився на гарній селянській дівчині. Із бідної родини. Хотів зробити з неї пані, а мама завжди носила хустку, насунувши її низько-низько на брови. Не пані. У Сибіру батько не довго жив із нами... Він пішов до іншої жінки...

А я вже народилася... Я була покаранням! Прокляттям! Ні в кого не було сил любити мене. І в мами теж не було цих сил. Це запрограмувалося в моїх клітинах: її відчай, її образа... і нелюбов... Мені завжди бракує любові, навіть коли мене люблять, я не вірю, мені постійно потрібні докази. Знаки. Вони потрібні мені щодня. Щохвилини. Мене важко любити... я знаю... *(Довго мовчить.)* Я люблю свої спогади... Люблю свої спогади за те, що там усі живі. У мене там усі є: мама... тато... Владя... Мені обов'язково треба сидіти за довгим столом. Із білою скатертиною. Я живу сама, але в мене на кухні стоїть великий стіл. Може, вони всі зі мною... Я можу йти і раптом повторю чийсь жест. Не мій... Владин жест... або мамин... Мені здається, ми торкаємося руками...

Я – в дитбудинку... У дитбудинку сиріт-осадників виховували до чотирнадцяти років, а потім відправляли на копальні. Й у вісімнадцять років – туберкульоз... Як у Владі... Це доля. Десь далеко, казала Владя, в нас є дім. Але дуже далеко. Там залишилася тітка Марилія, мамина сестра... Неписьменна селянка. Вона ходила, просила. Чужі люди писали листи. Не розумію і зараз... Як? Як вона домоглася? У дитбудинок прийшло розпорядження: відправити мене разом із сестрою за такою-от адресою. У Білорусь. Уперше до Мінська ми не доїхали, в Москві нас зняли з поїзда. Усе повторилося: Владю – в неї почалася лихоманка – в лікарню, мене – в ізолятор. З ізолятора – в приймальник-розподільник. Підвальне приміщення, пахло хлоркою. Чужі люди... Я постійно живу серед чужих людей... Усе життя. А тітка писала... писала... Через півроку знайшла мене в розподільнику. Знову я чую слова «дім», «тітка»... Мене ведуть до поїзда... Темний вагон, освітлено тільки прохід. Тіні людей. Зі мною – вихователька. Доїхали до Мінська й узяли квиток в Постави... Я всі ці назви знаю... Владя просила: «Ти запам'ятовуй. Запам'ятай: наш маєток Совчино». Із Постава ідемо пішки в Гридьки... в тітчине село... Сіли біля мосту перепочити. А в цей час сусід їхав із нічної зміни на велосипеді. Запитав, хто ми. Відповіли, що приїхали до тітки Марилі. «Авжеж, – сказав він, – правильно йдете». І, певно, пе-

редав тітці, що бачив нас... Вона побігла назустріч... Я побачила її і кажу: «А ось ця тітка схожа на мою маму». І все.

Стрижена «під нуль» сиджу на довгій лаві в хаті дядька Стаха, маминого брата. Двері відчинені, і через просвіт видно, що люди йдуть і йдуть... Зупиняються й мовчки дивляться на мене... Живопис повний! Ніхто один з одним не розмовляє. Стоять і плачуть. Абсолютна тиша. Усе село прийшло... і вони перекрили мій потік сліз, кожен плакав зі мною. Усі вони знали батька, хтось у нього працював. Не раз я потім почую: «У колгоспі нам «палочки» начисляють, а Антек (батько) завжди розраховувався». Ось він – мій спадок. Наш будинок перевезли з хутора на центральну садибу колгоспу, в ньому досі сільрада. Я все знаю про людей, знаю більше, ніж хотілося б. Того ж дня, коли червоноармійці повантажили нашу родину на віз і повезли на станцію, ці самі люди... Тітка Ажбета... Юзефа... дядько Матей... рознесли з нашого будинку все по своїх хатах. Малі будівлі розібрали. Розкатали на колоди. І молодий сад викопали. Яблуньки. Тітка прибігла... І забрала тільки вазон із вікна на пам'ять... Не хочу я це пам'ятати. Жenu з пам'яті. Я пам'ятаю, як село мене няньчило, носило на руках. «Ходімо, Манечко, до нас, ми грибів наварили...», «Давай молочка тобі наллю...» Сьогодні я приїхала, а назавтра в мене все обличчя вкрилося пухирями. Пекло очі. Не могла розплющити повіки. Мене за руки водили вмиватися. У мені виболювало все, випалювалося, щоб я подивилася на світ іншими очима. Це був перехід з того життя до цього... Тепер я йшла вулицею, й мене кожен зупиняв: «Яка ж дівчинка! Ой, яка ж дівчинка!». Без цих слів у мене очі були б, як у собаки, яку витягли з ополонки. Я не знаю, як я дивилася б на людей...

Жили тітка з дядьком у коморі. Хата під час війни згоріла. Поставили комору, гадали, на перший час, і там залишилися. Солом'яна стріха, маленьке віконце. В одному кутку бульбочка (тітчині слова) – не «бульба», а «бульбочка», а в іншому – поросля верещить. Жодних дощок на підлозі – земляна долівка, вкрита лепехою та соломою. Незабаром сюди ж привезли Владю.

Пожила вона трохи й померла. Раділа, що вмирає вдома. Останні її слова: «А що буде з Манечкою?»

Усе, що я дізналася про любов, я знаю з тітчиної комірки...

«Моя ти птушачка... – кликала мене тітонька. – Моя дзижчалочка... бджілка...». Я постійно базікала, смикала її. Я не могла повірити... мене любили! Любили! Ти ростеш, а тобою милуються – це така розкіш. У тобі всі кісточки розпрямляються, всі м'язи. Я танцювала їй «російського» і «яблучко». Мене навчили цих танців на засланні... Співала пісні... «*Есть по Чуйському тракту дорога. / Много ездит по ней шоферов...*», «*Умру, в чужой земле зароят, / Заплачет мамочка моя, / Жена найдет себе другого, / А мать сыночка – никогда...*» Набігаєшся за день так, що ноги всі сині-сині, обідрані – взуття ж не було жодного. Ляжеш увечері спати, а тітонька твої ніжки закрутить у поділ своєї нічної сорочки, зігріє. Вона мене сповивала. Лежиш десь біля живота... неначе в лоні... Тому я не пам'ятаю зла... Я зло забула... Десь далеко воно в мене сховане... Уранці прокидалася від тітчиного голосу: «Я дерунів напекла. Поїж». – «Тітонько, я спати хочу». – «А ти поїж і спи». Вона розуміла, що їжа... млинці... для мене наче ліки. Млинці і любов. А дядько наш Віталік був пастухом, носив на плечі батіг і довгу берестяну трубу. Ходив у військовому кителі та галіфе. Приносив нам із пасовиська «торбу» – там і сир, і шматочок сала – все те, чим його пригощали хазяйки. Свята бідність! Вона була їм байдужа, не ображала, не зневажала. Як для мене важливо все це... дорогоцінно... Одна подруга жаліється: «Немає грошей на нову машину...», інша: «Все життя мріяла, а так і не купила собі норкову шубу...». Наче через скло чую... Єдине, про що я шкодую, що не можу вже носити коротку спідницю... *(Разом сміємося.)*

У тітоньки був незвичайний голос... тремтячий, як в Едіт Піаф... Її гукали співати на весіллях. І якщо хтось помирав. Я завжди з нею... поряд біжу... Пам'ятаю... Ось вона стоїть-стоїть біля труни... довго стоїть... У певний момент відокремлюється якось від усіх, підходить ближче. Повільно підходить... Вона бачить,

що ніхто не може сказати цій людині останніх слів. Люди хочуть, але не всі вміють. І ось вона починає: «І куди ж ти, Анечко, від нас пішла... світлий день і нічку залишила... Хто тепер буде ходити твоїм двором... Хто діток твоїх поцілує... Хто ввечері корівку зустрине...» Тихо-тихо підбирає слова... Усе побутове, просте, і воно ж високе. Сумне. Якась найостанніша правда в цьому простому. Остаточна. Голос тремтить... і всі за нею починають плакати. Уже забули, що корова недоена, чоловік п'яний удома залишився. Змінюються обличчя, відходить метушня, на обличчях проступає світло. Усі плачуть. Я соромлюся... і жалію тітоньку... Повернеться вона додому хворою: «Ой, Манечко, голівка шумить». Але це було в тітоньки серце... Зі школи прибіжу... Маленьке віконце, голка з палець... Тітонька зашиває наше ганчір'я й співає: *«Огонь зальєшь водой / Любовь ничем нельзя...»* Я осяяна цими спогадами...

Від нашого маєтку... від нашого будинку залишилося саме каміння. Але я відчуваю його тепло, мене тягне до цього каміння. Приїжджаю туди, як на могилу. Я можу там заночувати в полі. Ходжу обережно, боюся ступити. Людини немає, а життя є. Гомін життя... різних живих істот... Ходжу й боюся зруйнувати чийсь дім. Я й сама можу влаштуватися де завгодно, як мурашка. У мене культ дому. Щоб росли квіти... було гарно... Я пам'ятаю, як у дитбудинку мене ведуть у мою кімнату, де я буду жити. Білі ліжка... Шукаю очима: чи не зайняте ліжко біля вікна? Чи буде в мене своя тумбочка? Я шукаю, де буде мій дім.

Зараз... Скільки це ми сидимо й говоримо? За цей час відгомона гроза... Сусідка приходила... телефон дзвонив... Усе це впливало на мене, на все це я відгукувалася. А на папері залишаться тільки слова... Іншого нічого не буде: сусідки не буде, телефонних дзвінків... Того, що я не сказала, але воно промайнуло в пам'яті, було тут. Завтра взагалі я про все, може, розповім інакше. Слова залишилися, а я встану й піду далі. Я навчилася з цим жити. Умію. Іду й іду.

Хто це мені дав? Усе це... Бог дав чи люди? Якщо Бог дав, то він знав, кому давати. Страждання мене виростило... Це моя творчість... Моя молитва. Скільки разів я хотіла кому-небудь все розповісти. Згадувала мимохіть про щось у розмові. Але ніхто мене жодного разу не попросив: «А далі що... далі?» А я постійно чекала на гарних або поганих людей, не знаю, але постійно чекала на людей. Усе життя чекаю, що мене хтось знайде. І я все йому розповім... І він запитає: «Ну, а далі що?». Зараз почали говорити: соціалізм винний... Сталін... Неначе в Сталіна була влада, як у Бога. У кожного був свій Бог. Чому він мовчав? Моя тітонька... наше село... Я пам'ятаю ще Марію Петрівну Аристову, заслужену вчительку, яка навідувала нашу Владю в лікарні у Москві. Чужа жінка... Вона й привезла її до нас у село, внесла на руках... Владя вже зовсім не ходила... Марія Петрівна надсилала мені олівці, цукерки. Писала листи. А в приймальнику-розподільнику, де мене мили, дезінфікували... Я на високій лаві... вся в піні... можу зіслизнути, розбитися об цемент. Зіслизаю... сповзаю... Чужа жінка... нянечка... підхоплює мене й притискає до себе: «Моя ти пташечко».

Я бачила Бога.

*про час, коли кожен, хто вбиває, гадає,
що він Богові служить*

Ольга В. – топограф, 24 роки

– Ранок. Я навколішках... Стояла і просила: «Господи! Я можу зараз! Я хочу зараз померти!». Хоча це ранок... і день починається...

Це сильне бажання... Померти! І я пішла до моря. Сіла на пісок. Умовляла себе, що не слід боятися смерті. Смерть – це свобода... Море билося, билося в берег... І настала ніч, а потім знову ранок. Уперше я нічого не вирішила. Ходила й ходила. Слухала свій голос: «Господи, я люблю Тебе! Господи...» Сара бара бзія бзой... Це абхазькою... Навколо стільки барв, звуків... А я хочу померти.

Я – росіянка. Народилася в Абхазії і там довго жила. У Сухумі. Жила там до двадцяти двох років. До дев'яносто другого року... Поки війна не почалася. Якщо запалає вода, як її погасити? – кажуть абхазці. Так вони кажуть про війну... Люди їздили в одних автобусах, навчалися в одних школах, читали одні й ті самі книжки, жили в одній країні й мову всі вчили – російську. І вони тепер убивають одне одного: сусід – сусіда, однокласник – однокласника. Брат убиває сестру! Воюють просто, біля дому... Ну, скільки? Ну, рік тому... два... жили як брати, всі були комсомольцями та комуністами. Я писала в шкільному творі: «*братья навек...*», «*союз нерушимый...*» Убити людину! Це не геройство й навіть не злочин... Це такий жах! Я це бачила... Зрозуміти не можна... не розумію... Розповім вам про Абхазію... Я її дуже любила... (*Зупинилася.*) І зараз люблю,

все одно... Люблю... На стіні в кожному абхазькому будинку висить кинджал. Коли народжується хлопчик, родичі дарують йому кинджал і золото. І поруч із кинджалом на стіні висить ріг для вина. Абхазці п'ють вино з рогу, як зі склянки, ріг не можна покласти на стіл, поки не вип'єш все до дна. За абхазьким звичаєм час, проведений із гостями за столом, у термін життя не залічується, тому що людина пила вино й раділа. А як рахувати час, коли вона вбиває? Стріляє в іншу людину... Ну, як? Я тепер багато думаю про смерть.

(Далі говорить пошепки.) Удруге... я вже не відступила... Зачинилася у ванні... У мене всі нігті були до крові зірвані. Шкрябалася, вгороджувала пальці в стінку, глину, крейду, але в останню хвилину знову захотіла жити. І мотузок обірвався... Зрештою, я жива, я можу себе помацати. Лише одне... я не можу покинути думати про неї... про смерть.

Коли мені було шістнадцять років, помер мій тато. Відтоді я ненавиджу похорон... цю музику... Я не розумію, чому люди грають цей спектакль? Я сиділа біля труни, я вже тоді розуміла, що це не мій тато, мого тата тут немає. Було чиєсь холодне тіло. Оболонка. Усі дев'ять днів мені снився сон... Мене хтось кликав... постійно кликав до себе... А я не розуміла: куди йти? До кого йти? Я почала думати про близьких... Багатьох із них я ніколи не бачила й не знала, вони померли раніше, ніж я народилася. Але раптом я побачила свою бабусю... Бабуся давно-давно померла, в нас навіть її фотографії не залишилося, а я її впізнала уві сні. У них там все інакше... Вони начебто є, і начебто їх немає, вони не прикриті нічим, ми прикриті тілом, а вони нічим не захищені. Потім я побачила тата... Тато ще був веселий, ще земний, мені весь знайомий. А всі інші люди там якісь такі... якісь такі... Неначе я їх знала, але забула. Смерть – це початок... початок чогось... Ми тільки не знаємо чого... Думаю і думаю. Я хотіла б вирватися з цього положення, хотіла б схватися. А нещодавно... як я танцювала вранці біля дзеркала: я – гарна, я – молода! Я радітиму! Я кохатиму!

Перший... Вродливий російський хлопець... Рідкісної кра-

си! Абхазці про таких кажуть: «Чоловіка – на сім'я». Він був ледь-ледь присипаний землею, в кросівках і військовій формі. Назавтра хтось кросівки зняв. Ось його вбито... А далі, далі що там? У землі – що? Під нашими ногами... підошвами... Там, унизу, або на небі... Що там – на небі? А навколо літо, і море шумить. І цакади. І мама послала мене в магазин. А його вбито. І їздять вулицями вантажівки зі зброєю, і автомати роздають, як хліб. Я побачила біженців, мені показали, що це біженці, і я згадала це забуте слово. Із книжок згадала. Біженців було багато: хто на машинах, хто на тракторі, хто пішки. *(Мовчить.)* Давайте про щонебудь інше поговоримо? Наприклад, про кіно... Я люблю кіно, але мені подобаються західні фільми. Чому? Там нічого не нагадує наше життя. Там я можу все що завгодно собі вигадати... нафантазувати... Надягти на себе інше обличчя, тому що мені набридло моє обличчя. Моє тіло... навіть руки... Мене не влаштовує моє тіло, я занадто обмежена в усьому цьому. У мене весь час те саме тіло, завжди те саме тіло, а я різна, я змінююся... Сама слухаю свої слова і думаю, що я цього сказати не могла, тому що не знаю цих слів і тому що дурна й люблю булки з маслом... Тому що ще не кохала. Не народжувала. А я це кажу... Не знаю: чому? Звідки воно все в мені? Інший... Молодий грузин... він лежав у парку. Там був в одному місці пісок, і він на піску лежав. Лежав і дивився вгору... І ніхто його не відвозив, ніхто не підбирав довго. Я побачила його... І розумію, що слід кудись мені бігти... мені потрібно... А куди бігти? Я прибігла до церкви... Там нікого не було. Я встала навколішки й молилася за всіх. Тоді я ще не вміла молитися, ще не навчилася з Ним розмовляти... *(Риється в сумочці.)* Де таблетки... мені не можна! Не можна хвилюватися... Я після всього цього захворіла, і мене показали психіатру. Іду собі вулицею... і раптом хочу кричати...

Де б я хотіла жити? Я хотіла б жити в дитинстві... Там я була з мамою, як у гніздечку. Спаси... Спаси, Боже, довірливих і сліпих! У школі я любила воєнні книжки. І кіно про війну. Уявляла собі, що там гарно. Там яскраво... яскраве життя... Я навіть шкодува-

ла, що я дівчинка, а не хлопчик: якщо буде війна, то мене на війну не візьмуть. Тепер я воєнні книжки не читаю. Навіть найкращі... Книжки про війну... вони всі нас дурять. Насправді, війна – це брудно і страшно. Я тепер не впевнена – чи можна про це писати? Не написати всю правду, а взагалі – писати? Говорити про це... Як потім бути щасливим? Я не знаю... я розгублена... Мама обіймає: «Донечко, що ти читаєш?» – «Вони билися за Батьківщину» Шолохова. Про війну...» – «Навіщо ти читаєш ці книжки? Вони не про життя, донечко. Життя – це щось інше...» Мама любила книжки про кохання... Моя мама! Я навіть не знаю: жива вона чи ні? *(Мовчить.)* Спочатку я думала, що не можу там... у Сухумі не можу жити... А я взагалі вже не можу жити. І книжки про кохання мене не врятовують. А кохання є, я знаю, що воно є. Я знаю... *(Уперше усміхнулася.)*

Весна дев'яносто другого року... Наші сусіди – Вахтанг і Гунала: він – грузин, вона – абхазка – вони продали свій будинок, меблі й зібралися виїжджати. Прийшли попрощатися: «Буде війна. Їдьте в Росію, якщо у вас там хтось є». Ми не повірили. Грузини завжди сміялися з абхазів, а абхазці не любили грузинів. Отак... О-о! *(Сміється.)* «Чи може грузин полетіти в космос?» – «Ні». – «Чому?» – «Усі грузини помруть від гордошів, а всі абхазці – від задрощів». «Чому грузини маленькі?» – «Це не грузини маленькі, це гори в абхазів високі». Сміялися, кепкували, але жили разом. За виноградниками доглядали... вино робили... Виноробство в абхазців – як релігія. У кожного господаря свій секрет... Минув травень... червень... Почався пляжний сезон... Перші ягоди... яка війна! Ми з мамою про війну не думаємо – закручуємо компоти, варимо варення. Кожної суботи їздили на базар. Абхазький базар! Ці запахи... звуки... Пахне винними бочками й кукурудзяним хлібом, і овечим сиром, і смаженими каштанами. Тонкий запах аличі й тютюну, спресованого тютюнового листа. Висять сири... Мій улюблений сир мацоні... Покупців просять абхазькою, грузинською та російською. Усіма мовами: «Вай-вай, мій солодкий. Не хочеш – не бери, але ти спробуй!»

Уже з червня в місті не продавали хліб. Мама вирішила заpastися борошном у суботу... Їдемо в автобусі, поряд сіла наша знайома з дитиною. Дитина гралася, а потім почала плакати, і так голосно, неначе її хтось налякав. І знайома раптом питає: «Стріляють? Ви чуєте: стріляють?» Божевільне запитання! Підїхали до базару, а назустріч – натовп, біжать нажахані люди. Летить куряче пір'я... Кролики під ногами... качки... Про тварин ніколи не згадують... Про те, як вони страждають... А я пам'ятаю поранену кішку. І як лементував півень, у нього осколок з-під крила стирчав... Правда, я ненормальна? Я забагато думаю про смерть... Тепер тільки цим зайнята... І ось – крик! Цей крик... Не одна людина, а натовп кричить. І якісь озброєні люди без форми, але з автоматами наздоганяють жінок, забирають у них сумочки, речі: «Віддай це... Зніми з себе те...» «Це злочинці?» – шепоче мені моя мама. Вийшли з автобуса й побачили російських солдатів. «Що це?» – запитала в них мама. – «Ви що, не розумієте? – відповів їй лейтенант. – Це – війна». Моя мама – велика боягузка, вона знепритомніла. Я затягла її у внутрішній дворик. Із якоїсь квартири нам винесли карафу з водою... Десь бомблять... звуки вибухів... «Жінки! Жінки! Борошно потрібне?» – стоїть молодий хлопець із мішком борошна, на ньому синій халат, в яких у нас вантажники ходять, але він весь білий, весь обсипаний борошном. Я почала сміятися, а мама каже: «Давай візьмемо. Може, це і справді – війна». Купили в нього борошно. Віддали гроші. Тут до нас дійшло, що ми купили крадене. Придбали в мародера.

Я жила серед цих людей... Знаю їхні звички, мову... Я їх люблю. А звідки з'явилися оці? Із такою швидкістю! Нелюдською! Де це лежало? Де... Хто відповідь? Зняла з себе золотий хрестик і сховала його в борошно і гаманець із грошима теж сховала. Як стара бабуса... Я все вже знала... Звідки? Борошно... десять кілограмів... я несла на собі до нашого дому – кілометрів п'ять. Я йшла спокійна... Якщо б мене вбили в той момент, я не встигла б злякатися... А люди... Багато хто з пляжу... приїжджі... У паніці й у сльозах. А я спокійна... Мабуть, я була в шоці? Краще б

я кричала... кричала, як усі... Я так зараз вважаю... Зупинилися перепочити біля залізниці. На рейках сиділи молоді хлопці: в одних – чорна стрічка на голові, в інших – біла. І в усіх – зброя. Вони ще мене подражнили, посміялися. А поблизу них димувала вантажівка... За кермом сидів убитий водій... у білій сорочці... Побачили! Як побігли через чийсь мандариновий садок... Я вся в борошні... «Кинь! Залиш!» – просила мама. – «Ні, мамо, я не залишу. Почалася війна, а в нас удома нічого немає». Ось ці картини... Нам назустріч рухалися «Жигулі»... Голосуємо. Машина проходить повз нас, і повільно, неначе на похороні. На першому сидінні – хлопець із дівчиною, на другому – труп жінки. Страшно... але чомусь не аж так страшно, як я раніше уявляла... *(Мовчить.)* Мені постійно хочеться про це думати. Думати і думати. Біля самого моря – ще одні «Жигулі»: лобове скло розбите... калюжа крові... Жіночі черевички валяються... *(Мовчить.)* Я, звісно, хвора... хвора... Чому я нічого не забуваю? *(Мовчить.)* Швидше! Мерщій хотілося додому, кудись у знайоме місце. Кудись тікати... Раптом гудіння... й угорі – війна! Зелені військові вертольоти... і на землі... Я побачила танки, йшли вони не колоною, а поодинці, на танках сиділи солдати з автоматами. Маяли грузинські прапори. Колона йшла безладно: одні танки швидко просувалися вперед, а інші – зупинялися біля комерційних яток. Солдати зіскакували з броні та прикладами збивали замки. Брала шампанське, цукерки, колу, сигарети. За танками йшов автобус «Ікарус», набитий матрацами та стільцями. А стільці – навіщо?

Удома одразу кинулися до телевізора... Грав симфонічний оркестр. А де війна? По телевізору війну не показали... Перед тим, як іти на базар, я підготувала помідори, огірки, щоб законсервувати. Банки прокип'ятила. І ось ми повернулися, й я почала закручувати ці банки. Мені треба було щось робити, чимось зайняти себе. Увечері дивилися мексиканський серіал «Багаті теж плачуть». Про кохання.

Уранці. Рано-вранці прокинулися від гуркоту. Нашою вулицею йшла військова техніка. Люди виходили на дорогу й диви-

лися. Одна машина загальмувала біля нашого будинку. Екіпаж російський. Я зрозуміла – найманці. Покликали маму: «Мамо, дай води». Мама принесла води та яблук. Воду випили, а яблук не взяли. Сказали: «У нас вчора одного отруїли яблуками». На вулиці зустріла знайому: «Як ти? Де твої?». Вона пройшла повз мене з таким виглядом, наче ми незнайомі. Я побігла за нею, схопила за плечі: «Що з тобою?» – «Ти ще нічого не зрозуміла? Зі мною небезпечно розмовляти – у мене чоловік... мій чоловік – грузин». А я... я ніколи не думала про те, хто її чоловік – абхаз чи грузин? Яка мені різниця! Друг він чудовий. Я обняла її міцно-міцно! Уночі до неї приходив рідний брат. І хотів її чоловіка вбити. «Убивай і мене», – сказала йому сестра. А ми з її братом в одній школі навчалися. Дружили. Я подумала, як ми тепер із ним зустрінемося? Що скажемо одне одному?

Через кілька днів уся вулиця Ахрика ховала... Ахрик... Знайомий абхазський хлопець. Йому було дев'ятнадцять років. Він пішов увечері до дівчини – і його ножом у спину. Мати йде за труною: то плаче, а то озирнеться – і сміється. Збожеволіла. Місяць тому всі були радянські, а тут – грузин – абхаз... абхаз – грузин... росіянин...

Жив на сусідній вулиці ще один хлопець... Я його, звичайно, знала, але не на ім'я, а на обличчя. Віталися. Нормальний зовні хлопець. Високий, гарний. Він убив свого старого вчителя – грузина, вбив за те, що той навчав його у школі грузинської мови. Ставив «двійки». Ну, як це? Ви хіба розумієте? Усіх у радянській школі вчили: людина людині – друг... друг, товариш і брат... Моя мама, коли це почула... у неї очі стали маленькі, а потім великі-великі... Спаси, Господи, довірливих і сліпих! Годинами стою в церкві навколішках. Там тиша... Хоча там завжди тепер багато людей, і всі про одне просять... *(Мовчить.)* Думаєте, у вас вийде? Ви сподіваєтеся, що можна про це написати? Сподіваєтеся? Так... ну так... ви сподіваєтеся... А я – ні.

Прокинусь уночі... покличу маму... Мама теж лежить із розплющеними очима: «Я ніколи не була настільки щасливою,

як у старості. І раптом – війна». Чоловіки завжди говорять про війну, люблять зброю – і молоді, й старі... А жінки згадують кохання... Старі жінки розповідають, якими вони були молодими та вродливими. Ніколи жінки про війну не говорять... Вони тільки моляться за своїх чоловіків... Мама піде до сусідів і повертається щоразу перелякана: «У Таграх спалили цілий стадіон грузинів». – «Мамо!» – «А ще я чула, що грузини каструють абхазів». – «Мамо!» – «Розбомбили мавпятник... Уночі грузини за кимось ганялися й гадали, що це – абхаз. Вони його поранили, він кричав. А абхазці на нього нашттовхнулися, думали – грузин. Доганяли, стріляли. А під ранок усі побачили, що це поранена мавпа. І всі – й грузини, й абхазці – оголосили перемир'я й кинулися її рятувати. А людину б убили...». Мені нічого було відповісти моїй мамі. Я за всіх молилася, просила: «Вони йдуть, як зомбі. Ідуть і вірять, що чинять добро. Але хіба можна з автоматом і ножем чинити добро? Заходять у дім, і якщо не знаходять нікого, стріляють у скотину, в меблі. Вийдеш у місто – лежить корова з простреленим вим'ям... розстріляні банки з варенням... Стріляють – одні по цей бік, інші – по той. Врозуми їх!» (*Мовчить.*) Телевізор уже не працював, один звук... без зображення... Москва була десь далеко-далеко.

Я ходила в церкву... і там говорила... і говорила... На вулиці кого побачу, того й зупиню. Потім почала сама з собою розмовляти. Мама сяде біля мене, слухає і бачу – спить, вона настільки втомлювалася, що засинала на ходу. Мие абрикоси – і спить. А я як заведена... розповідаю й розповідаю... Про те, що від інших чула й сама бачила... Як грузин... молодий грузин... кинув автомат і кричав: «Куди ми приїхали!! Я приїхав загинути за Батьківщину, а не красти чужий холодильник! Навіщо ви заходите в чужий дім і берете чужий холодильник? Я приїхав померти за Грузію...» Його під руки кудись відвели, по голові гладили. Інший грузин випростався і пішов назустріч тим, хто в нього стріляв: «Брати абхазці! Я не хочу вас убивати, і ви в мене не стріляйте». Його застрелили свої в спину. А ще... хто він – росіянин чи грузин – не знаю, він з

гранатою кинувся під військову машину. Щось кричав. Ніхто не чув, що він кричав. У машині горіли абхазці... Вони також кричали... *(Мовчить.)* Мама... мама... Мама всі підвіконня в домі заставила квітами. Рятувала мене... Просила: «Дивись, донечко, на квіти! Дивись на море!» У мене рідкісна мама, у неї таке серце... Вона мені зізнавалася: «Я прокинувся рано-вранці – сонце пробивається крізь листя... і я думаю: "Ось я зараз подивлюся в дзеркало – і скільки ж мені років?"». У неї безсоння, в неї болять ноги, вона тридцять років майстром на цементному заводі пропрацювала, але вона вранці не знає, скільки їй років. Потім вона встає, чистить зуби, бачить себе в дзеркалі – на неї дивиться стара жінка... Починає готувати сніданок і забуває про це. І я чую, як вона співає... *(Усміхнулася.)* Моя мама... моя подруга... Нещодавно мені наснився сон: я виходжу зі свого тіла... Здіймаюся високо-високо... Мені дуже добре.

Уже не пам'ятаю, що було раніше, а що пізніше. Не пам'ятаю... Перші дні грабіжники ходили в масках... Чорні панчохи на обличчя натягали. Невдовзі вони маски зняли. Іде: в одній руці кришталева ваза, в другій автомат, і на спині ще килим. Телевізори тягли, пральні машини... жіночі шуби... посуд... Нічого не минали, дитячі іграшки в розбитих будинках підбирали... *(Шепоче.)* Я тепер побачу звичайний ніж у магазині... Мені недобре стає... Раніше я ніколи не думала про смерть. Навчалася в школі, потім у медтехнікумі. Училася й закохувалася. Прокинувся вночі – і мрію. Коли це було? Дуже давно... Я вже нічого з того життя не пам'ятаю. Я інше пам'ятаю... Відрізали хлопчику вуха, щоб абхазькі пісні не слухав. А молодому парубку відрізали... ну самі розумієте... оте... щоб від нього дружина не народжувала... Десь ядерні ракети стоять, літаки й танки, а людину все одно ножем різали. Вилами кололи, сокирою рубали... Хай би я зовсім збожеволіла... я нічого б не пам'ятала... Дівчина на нашій вулиці... Вона сама повісилася... Дівчина кохала хлопця, а він одружився з іншою. Її ховали в білій сукні. Ніхто не вірив – як це: в такий час через кохання померти? От якби її згвалтували... Я згадую

тітоньку Соню, мамину подругу... Вночі вирізали її сусідів... родину грузинів, з якими вона дружила. І двох дітей маленьких. Цілими днями тітонька Соня лежала на ліжку із заплющеними очима й не хотіла виходити на вулицю: «Дівчинко моя, навіщо після цього жити?» – питала вона в мене. Я годувала її супом із ложечки, вона не могла ковтати.

У школі нас учили любити людину з рушницею... Захисника Батьківщини! А ці... вони не такі... І війна не така... Вони всі – хлопчаки, хлопчаки з автоматами. Живі – жахають, а вбиті лежать безпорадні – і їх шкода. Як я вижила? Я... я... Я люблю думати про маму. Як вона щовечора довго розчісувала волосся... «Коли-небудь, – обіцяла мені мама, – я розповім тобі про кохання. Але розповідати буду так, неначе все це було не зі мною, а з іншою жінкою». У них із татом було кохання. Велике кохання. Спочатку в моєї мами був інший чоловік, якимсь вона прасувала йому сорочки, а він вечеряв. І раптом (це тільки з моєю мамою могло таке трапитися) вона сказала вголос: «Я народжувати від тебе не буду». Забрала речі й пішла. А потім з'явився мій тато... Він ходив за нею слід у слід, чекав годинами на вулиці, відморозив узимку вуха. Ходив і дивився. І ось він її поцілував...

Перед самою війною тато помер... Помер наш тато від розриву серця. Сів увечері біля телевізора – і помер. Неначе кудись пішов... «Ось, доню, коли ти виростеш...» – у тата щодо мене були великі плани. І-і-і... *(Заплакала.)* Ми залишилися з мамою удвох. Із мамою, яка боїться мишей... Не може спати сама в будинку. Від війни вона затуляє голову подушкою... Продали все цінне, що було в нас: телевізор, татів золотий портсигар, який був священним, довго його берегли, мій золотий хрестик. Ми вирішили поїхати, а щоб виїхати з Сухумі, треба дати хабар. Беруть військові й міліція, потрібні великі гроші! Поїзди вже не їздили. Останні кораблі давно відпливли, біженців у трюмах і на палубах набилося, як оселедців. Грошей у нас вистачило тільки на один квиток... на один квиток і в один бік... До Москви. Я не хотіла без мами їхати. Місяць вона мене умовляла: «Їдь, донечко! Їдь!!» А я хотіла піти

в госпіталь... доглядати поранених... (Мовчить.) У літак мені не дозволили нічого взяти, лише сумочку з документами. Ані речей, ані маминих пиріжків: «Зрозумійте – воєнна ситуація». А поряд зі мною проходив через митницю чоловік у цивільному, але солдати до нього зверталися «товаришу майоре», вантажили його валізи, щось у великих картонних коробках. Заносили ящики з вином, з мандаринами. Я плакала... я всю дорогу плакала... Мене втішала жінка, з нею летіло двоє хлопчиків: один – свій, другий – сусідський. Хлопчики попухли від голоду... Я не хотіла... нізачо не хотіла їхати... Мама мене відірвала від себе, заштовхала силоміць у літак. «Мамо, а куди я їду?» – «Ти їдеш додому. В Росію».

Москва! Москва... Два тижні я жила на вокзалі. Таких, як я... нас – тисячі... На всіх московських вокзалах – на Білоруському, Савеловському, Київському... Із родинами, з дітьми та старими. Із Вірменії, Таджикистану... Баку... Живуть на лавках, на підлозі. Їжу там же варять. Перуть. У туалетах є розетки... і біля ескалатора є розетки... Води в миску налив, туди – електрокип'ятильник. Локшини накидати, м'яса... Суп готовий! Дитяча манна каша! Мені здається, що всі вокзали в Москві пропахли консервами й супом харчо. Пловом. Дитячою сечею і брудними пелюшками. Їх сушили на батареях, на вікнах. «Мамо, а куди я їду?» – «Ти їдеш додому. В Росію». І ось я – вдома. Удома на нас ніхто не чекав. Не зустрічав. Ніхто на нас не звертав уваги, ніхто не розпитував. Уся Москва сьогодні – вокзал, один великий вокзал. Каравансарай. Швидко закінчилися гроші. Двічі мене хотіли згвалтувати: спершу – якийсь солдат, потім – міліціонер. Міліціонер вночі підняв із підлоги: «Де твої документи?» – почав тягти в кімнату «Міліція». Очі були несамовиті... Я – як закричала! І він, певно, злякався... Утік: «Дур-рна ти!». Удень я ходила містом... постояла на Червоній площі... А ввечері – магазинами продуктами. Дуже хотілося їсти, якась жінка купила мені пиріжок із м'ясом. Я не просила... Вона їла, а я дивилася, як вона їла... І вона мене пожаліла. Одного разу... але я цей «один раз» на все життя запам'ятала. Це була стара-престара жінка. Бідна. Кудись іти...

тільки не сидіти на вокзалі... Не думати про їжу, не думати про маму. І так – два тижні. *(Плаче.)* На вокзалі в кошику для сміття можна було знайти шматочок хліба... обгризену кістку курячу... Я так жила, поки не приїхала татова сестра, про яку ми давно нічого не знали – жива вона чи ні? Їй вісімдесят років. У мене був лише номер її телефону. Я щодня дзвонила, ніхто не відповідав. Тітка лежала в лікарні. А я вже вирішила, що вона померла.

Трапилося диво! Я дуже чекала... і воно трапилося... Тітонька приїхала по мене. «Ольго... на вас чекає в кімнаті міліції ваша тітка з Воронежа». Усі заворушилися, зарухалися... Увесь вокзал: хто? Кого? Як прізвище? Ми прибігли удвох: там виявилася ще одна дівчина з таким самим прізвищем, але з іншим іменем. Вона приїхала з Душанбе. Як вона плакала, що це не її тітка... не її забирають...

Тепер я живу у Воронежі... Робота в мене будь-яка, куди візьмуть – посудомийкою в ресторані, охоронницею на будівництві, фруктами в одного азербайджанця торгувала, поки не почав чіплятися. Зараз – топограф. Тимчасово взяли, звісно, а шкода – робота цікава. Диплом про закінчення медичного технікуму в мене вкрали на московському вокзалі. І всі мамині фотографії. Ходимо з тітонькою в церкву. Я стою навколішках і прошу: «Господи! Я готова зараз! Я хочу зараз померти!». Щоразу запитую в Нього: чи жива ще моя мама? Спасибі... Спасибі, що ви мене не боїтеся. Не відводите очей, як інші. Слухаєте. У мене немає тут подруг, хлопці сахаються. Я говорю... і говорю... як вони лежали... молоді, гарні... *(Божевільна усмішка на обличчі.)* Очі розплющені... широко розплющені очі...

Через півроку я отримала від неї листа: «Вступаю в монастир. Хочу жити. Молитися за всіх буду».

про маленький червоний прапорець і посмішку сокири

Анна М-а – архітектор, 59 років

Мати

– А-а... я... Я так далі не можу... Останнє, що пам'ятаю – крик. Чий? Не знаю. Мій? Чи це сусідка кричала, вона відчула на сходо-вому майданчику запах газу. Викликала міліцію. *(Встає і йде до вікна.)* Осінь. Нещодавно була жовта... Зараз уже чорна від дощів. І світло навіть удень десь далеко-далеко. Темно вже зранку. Вмикаю в домі всі лампочки, і вони горять увесь день. Мені не досить світла... *(Повертається й сідає навпроти.)*

Спочатку мені наснився сон, що я померла. У дитинстві я багато разів бачила, як умирають люди, а потім я про це забула... *(Втирає сльози.)* Незрозуміло, чому плачу? Я ж усе знаю... Я все про своє життя знаю... Уві сні наді мною ширяло багато-багато птахів. Билися у вікно. Я прокинулася, й це відчуття, що в моїй голові хтось стоїть. Хтось там залишився. Хочу повернутися, щоб побачити – хто це? Якийсь страх, якийсь передчуття, що цього робити не слід. Не можна! *(Мовчить.)* Я про інше... про інше хотіла... Не одразу про це... Ви запитали про дитинство... *(Затуляє обличчя руками.)* Ось уже відчуваю... Відчуваю солодкий запах підбілу... й гори бачу, й дерев'яну вишку, й солдата на ній – узимку в кожусі, навесні в шинелі. І залізні ліжка, безліч залізних ліжок, вони одне біля одного стоять. Одне біля одного... Мені раніше здавалося: якщо я кому-небудь про це розповім, мені захочеться втекти від цієї людини, щоб уже ніколи її не бачити. Усе це моє...

і глибоко-глибоко заховане... Я ніколи не жила сама, я жила у таборі в Казахстані, він називався Карлаг, після табору – на засланні. Жила в дитбудинку, в гуртожитку... в комуналці... Завжди багато-багато інших тіл, інших очей. Свій дім у мене з'явився, коли мені було вже сорок років. Нам дали з чоловіком двокімнатну квартиру, в нас уже діти виросли. Я бігала до сусідів за звичкою, як у гуртожитку, позичала то хліб, то сіль, то сірники, і мене за це не любили. А я ніколи не жила сама... І не могла звикнути... Іще мені завжди хотілося листів. Чекала конвертів, конвертів! І зараз чекаю... Мені пише одна подруга, вона поїхала до дочки в Ізраїль. Запитує: що у вас там? Яке життя після соціалізму... А яке в нас життя? Ідеш знайомою вулицею: французький магазин, німецький, польський – всі назви чужими мовами. Чужі шкарпетки, кофтинки, чоботи... печиво й ковбаса... Ніде не знайдеш нашого, радянського. Я тільки й чую зусебіч: життя – боротьба, сильний перемагає слабкого, і це природний закон. Потрібно вирощувати собі роги й копита, залізний панцир, слабкі нікому не потрібні. Скрізь лікті, лікті, лікті. Це – фашизм, це – свастика! Я в шоці... У відчай!! Це не моє. Не моє це! *(Мовчить.)* Якщо б хтось поруч... Хтось був... Мій чоловік? Він пішов від мене. А я його кохаю... *(Раптом усміхнулася.)* Одружилися ми з ним навесні, коли черемха розквітла й бузок уже на підході. Пішов теж навесні. Але він приходить... приходить до мене увісні й усе ніяк не може попрощатися... Щось говорить-говорить А вдень... я глухну від тиші. Сліпну. Із минулим у мене стосунки, як із людиною, як із кимось живим... Пам'ятаю, як у «Новом мире» надрукували, й усі читали «Один день Івана Денисовича» Солженіцина. У всіх – потрясіння! Стільки розмов! А я не розуміла, чому такий інтерес і це здивування? Усе знайоме, абсолютно для мене нормальне: зеки, табір, параша... і – зона.

У тридцять сьомому заарештували мого батька, він працював на залізниці. Мама бігала, просила, доводила, що він не винний і це помилка. Про мене вона забула. Забула про мене. Коли згадала, захотіла позбутися, було вже пізно. Вона пила всяку ги-

доту... залазила в гарячу ванну. І... народилася недоношена дитина... Але я вижила. Я навіть виживала багато разів. Багато разів! Невдовзі маму теж заарештували й мене разом із нею, бо не можна було залишити дитину саму в квартирі, мені було чотири місяці. Двох старших сестричок мама встигла відіслати до татової сестри в село, але з НКВД прийшов папір: привезти дітей назад у Смоленськ. Забрали просто на вокзалі: «Діти будуть у дитбудинку. Може, комсомольцями виростуть». Навіть адреси не дали. Дівчаток ми знайшли, коли вони вже були заміжні, в них уже були свої діти. Через багато, багато років... У таборі до трьох років я жила разом із мамою. Мама згадувала, що маленькі діти часто помирали. Узимку померлих складали у великі бочки, і там вони лежали до весни. Їх обгризали шури. Навесні ховали... ховали те, що залишилося... Після трьох років дітей у матерів забирали й селили в дитячий барак. Після чотирьох... ні, мабуть, після п'яти років – я вже щось пам'ятаю... Епізодами... Уранці через дріт ми бачили наших мам: їх рахували й відводили на роботу. Виводили за зону, куди нам ходити заборонялося. Коли мене запитували: «Звідки ти, дівчинко?» – я відповідала: «Із зони». «Зазона» – це був інший світ, щось незрозуміле, що й лякало нас і водночас для нас наче не існувало. Пустеля там, пісок, суха ковила. Мені здавалося, що пустеля там до самого краю, й іншого життя, крім нашого, немає. Нас охороняли наші солдати, ми ними пишалися. У них зірочки на кашкетах... Був у мене дружок Рубик Циринський... Він водив мене до мам через лазівку під дротом. Усіх шикують іти в їдальню, а ми сховаємося за дверима. «Ти ж не любиш каші?» – запитував Рубик. А я завжди хотіла їсти й дуже любила кашу, але заради того, щоб побачити маму, я була згодна на все. І ми повзли в барак до мам, а барак був порожній, мами всі на роботі. Ми знали, але все одно повзли, обнюхувала там все. Залізні ліжка, залізний бачок для питної води, кварта на ланцюжку – все це пахло мамами. Землею... й мамами... пахло... Іноді ми там знаходили чийось мам, вони лежали на ліжках і кашляли. Чиясь мама кашляла кров'ю... Рубик

сказав, що це мама Томочки, яка в нас найменша. Ця мама не-вдовзі померла. А потім померла сама Томочка, і я довго думала: кому сказати, що Томочка померла? Адже її мама теж померла... (Замовкає.) Через багато, багато років я про це згадувала... Мама мені не вірила: «Тобі було лише чотири рочки». Я їй тоді казала, що вона ходила в брезентових черевиках на дерев'яній підосшві, а з якихось маленьких шматочків шила великі куфайки. І вона знову дивувалася й починала плакати. Пам'ятаю... Пам'ятаю аромат шматочка дині, який мама мені принесла, розміром із гудзика у якійсь ганчірочці. І як одного разу хлопці покликали мене гратися з кішкою, а я не знала, що таке кішка. Кішку принесли з-поза зони, в зоні кішок не було, вони не виживали, тому що не залишалося жодних залишків їжі, ми все підбирали. Постійно дивилися під ноги: що б таке знайти та з'їсти. Їли якусь траву, корінці, лизькали камінці. Нам дуже хотілося пригостити чимось кішку, але в нас нічого не було, і ми годували її своєю слиною після обіду! – Вона їла. Вона їла! Пам'ятаю, як мама одного разу хотіла дати мені цукерку. «Анечко, візьми цукерку!» – покликала вона мене через дрiт. Охоронці її відганяли... вона впала... Її тягнули по землі за довгі чорні коси... Мені було страшно, я уявлення не мала, що таке цукерка. Ніхто з дітей не знав, що таке цукерка. Усі перелякалися й зрозуміли, що мене слід сховати, і заштовхали всередину. Мене завжди діти ставили посередині: «Тому що Анечка в нас падає». (Плаче.) Незрозуміло, чому... плачу? Я ж усе... Я все про своє життя знаю... Ну, ось... Забула, про що я? Думка не закінчена... Чи не так? Не закінчена?

Страх був не один... Було безліч страхів, великих і маленьких. Ми боялися вирости, боялися, що нам буде п'ять років. У п'ять років відвозили в дитбудинок, ми розуміли, що це кудись далеко... далеко від мам... Мене, як зараз пам'ятаю, відвезли в дитбудинок номер вісім селища номер п'ять. Усе було під номерами, а замість вулиць – лінії: лінія перша, лінія друга... Нас повантажили у вантажівку й повезли. Мама бігла, чіплялася за борти, кричала, плакала. Пам'ятаю, що мами плакали завжди, а діти плакали рідко.

Не були ми вередливими, не пустували. Не сміялися. Плакати я навчилася вже в дитбудинку. У дитбудинку нас дуже, дуже били. Нам казали: «Вас можна бити й навіть убити, тому що ваші мами – вороги». Тат ми не знали. «Твоя мама погана», – Не пам'ятаю обличчя жінки, яка мені це повторювала й повторювала. – «Моя мама – хороша. Моя мама – гарна». – «Твоя мама – погана. Вона – наш ворог». Я не пам'ятаю, чи вимовляла вона саме це слово «вбити», але щось таке... якісь слова були. Якісь жахливі слова... якісь... так... Я навіть боялася їх запам'ятати. У нас не було вихователів, учителів, таких слів ми не чули, в нас були командири. Командири! У них у руках завжди довгі лінійки... Били за щось і просто так... просто били... Мені хотілося, щоб мене били так, щоб залишилися дірки, й тоді перестануть бити. Дірок у мене не було, зате гнійні свищі вкрили все тіло. Я зраділа... У моєї подруги Олечки були металеві скобочки на хребті, її не можна було бити. Усі їй заздрили... *(Довго дивиться у вікно.)* Я нікому про це не розповідала. Я боялася... А чого я боялася? Не знаю... *(Замислюється.)* Ми любили ніч... Чекали, щоб швидше настала ніч. Темна-темна ніч. Уночі до нас приходила тітка Фрося, нічний сторож. Вона була добра, вона нам розповідала казку про Альонушку і Червону Шапочку, приносила в кишені пшеничку й давала кілька зерняток тому, хто плакав. Найбільше в нас плакала Лілечка, вона плакала вранці, ввечері плакала. У нас у всіх була короста, товсті червоні чиряки на животі, а в Лілечки під пахвами були ще пухирі, вони лопалися гноем. Пам'ятаю, що діти доносили одне на одного, це заохочувалося. Найчастіше доносила Лілечка... Казахський клімат суворий – узимку сорок градусів морозу, а влітку сорок градусів спеки. Лілечка померла взимку. Якби вона дожила до травні... Навесні б вона не померла... Не... *(Замовкає на півслові.)*

Нас учили... Найбільше нас учили любити товариша Сталіна. Першого в своєму житті листа ми писали йому – в Кремль. Це було так... Коли ми вивчили літери, нам роздали білі аркуші, і під диктовку ми писали листа найдобрішому, найулюбленішому нашому

вождю. Ми його дуже любили, вірили, що отримаємо відповідь і що він нам надішле подарунки. Багато подарунків! Дивилися на його портрет, і він нам здавався таким гарним. Найгарнішим на всьому світі! Ми навіть сперечалися, хто скільки років свого життя віддасть за один день життя товариша Сталіна. На Перше травня нам усім видавали червоні прапорці, ми йшли й радісно ними махали. На зріст я була найменша, стояла в кінці й завжди переживала, що мені забракне прапорця. Раптом не вистачить! Нас постійно вчили, нам казали: «Батьківщина – це ваша мати! Батьківщина – ваша мама!» А ми в усіх дорослих, яких зустрічали, питали: «Де моя мама? Яка моя мама?» Ніхто не знав наших мам... Перша мама приїхала до Рити Мельникової. У неї був чудовий голос. Вона нам співала колискову: «*Спи, моя радість, усни. / В доме погасли огни... / Дверь ни одна не скрипит, / Мышка за печкою спит...*» Ми такої пісні не знали, ми цю пісню запам'ятали. Просили: ще, ще. Я не пам'ятаю, коли вона закінчила співати, ми заснули. Вона нам казала, що наші мами хороші, що наші мами гарні. Усі мами гарні. Що наші мами всі співають цю пісню. Ми чекали... Потім пережили страшне розчарування – вона нам сказала неправду. Приїжджали інші мами, вони були негарні, хворі, вони не вмiли співати. І ми плакали... ридма ридали... Плакали не від радості зустрічі, а від розчарування. Відтоді я не люблю неправду... не люблю мріяти... Нас не можна було втішати неправдою, не можна було обманювати: твоя мама жива, а не померла. Потім виявлялося... немає гарної мами, або взагалі мами немає... Немає! Усі ми були дуже мовчазні. Не пам'ятаю наших розмов... пам'ятаю доторки... Моя подружка Валя Кнорина до мене доторкнеться, і я знаю, про що вона думає, тому що всі думали про те саме. Знали одне про одного інтимні речі: хто записується вночі, хто кричить уві сні, хто гаркавить. Я постійно ложкою зуб собі випрямляла. В одній кімнаті – сорок залізних ліжок... Увечері – команда: скласти долоні – й під щок, та усім – на правий бочок. Потрібно було робити це разом. Усім! Це була спільність, хай тваринна, хай тарганяча, але мене так виховали.

Я досі така... *(Відвертається до вікна, щоб я не бачила її обличчя в ці хвилини.)* Лежимо-лежимо вночі й починаємо плакати... Усі гуртом: «Добрі мами вже приїхали...» Одна дівчинка сказала: «Не люблю маму! Чому вона так довго до мене не їде?» Я теж ображалася на свою маму. А вранці ми хором співали... *(Одразу починає наспівувати.)* «Утро красит нежным светом / Стены древнего Кремля. / Просыпается с рассветом / Вся советская земля...» Гарна пісня. Для мене вона й зараз гарна.

Першотравень! Найбільше з усіх свят ми любили Перше травня. Цього дня нам видавали нові пальта й нові суконьки. Усі пальта однакові й усі суконьки однакові. Ти починаєш їх обживати, робиш мітку, ну хоча б якийсь вузлик або складочку, що це твоє... частина тебе... Нам говорили, що Батьківщина – це наша родина, вона про нас думає. Перед першотравневою лінійкою виносили у двір великий червоний прапор. Гривів барабан. Яюсь – диво! Приїжджав до нас генерал і вітав. Усіх чоловіків ми ділили на солдатів та офіцерів, а це був генерал. Штани з лампасами. Лізли на високе підвіконня, щоб побачити, як він сідав у машину й махав нам рукою. «Ти не знаєш, що таке – тато?» – запитала мене ввечері Валя Кнорина. Я не знала. І вона теж. *(Мовчить.)* Був у нас Стюпка... Руки складе, неначе він із кимсь удвох, і кружляє коридором. Сам із собою танцює. Нам смішно, а він ні на кого не звертав уваги. А яюсь уранці він помер, не хворів і помер. Одразу помер. Довго його не забували... Казали, що тато в нього був військовим дуже високого рангу, теж генералом. А потім і в мене з'явилися пухирі під пахвою, вони тріскалися, й було так боляче, що я плакала. Ігор Корольов поцілував мене у шафі. Ми вчилися в п'ятому класі. Я почала видужувати. Вижила... Знову! *(Зривається на крик.)* Хіба це кому-небудь зараз цікаво? Назвіть мені – кому? Нецікаво й непотрібно давно. Країни нашої немає і ніколи вже не буде, а ми є... старі й огидні... Зі страшними спогадами та загнаними очима... Ми є! А що сьогодні залишилося від нашого минулого? Тільки те, що Сталін залив цю землю кров'ю, Хрущов саджав на ній кукурудзу, а з Брежнева всі смі-

ялися. А наші герої? Про Зою Космодем'янську в газетах почали писати, що вона хворіла на шизофренію після перенесеного в дитинстві менінгіту й у неї була пристрасть підпалювати будинки. Душевнохвора. А Александр Матросов п'яний кинувся на німецький кулемет, а не рятував товаришів. І Павка Корчагін уже не герой... Радянські зомбі! *(Трохи заспокоївшись.)* А мені досі сняться табірні сни... Досі не можу спокійно на вівчарок дивитися... Боюся будь-якої людини у військовій формі... *(Кризь сльози.)* Я так далі не можу... Відкрутила газ... увімкнула всі чотири конфорки... Защепнула кватирки й засунула наглухо штори. У мене нічого не залишилося такого... щоб... коли страшно вмирати... *(Мовчить.)* Коли ще щось тримає... Ну... запах голівки маленької дитини... Навіть дерева під вікном у мене немає... Дахи... дахи... *(Мовчить.)* Поставила букет квітів на стіл... Увімкнула радіо... і останнє... Лежу... вже лежу на підлозі... а думки всі звідти... Все одно... Ось я виходжу за ворота табору... ворота залізні, й вони з ляскотом за моєї спиною зачиняються. Я – вільна, мене звільнили. Іду й умовляю себе: тільки не озиратися! Помирала від жаху, що хтось зараз мене наздожене й поверне. Треба буде повертатися. Пройшла небагато й бачу біля дороги берізку... звичайну берізку... Підбігаю до неї, обіймаю, притискаюся всім тілом, поряд якийсь кущ, я і його обіймаю. У перший рік було стільки щастя... від усього! *(Довго мовчить.)* Сусідка відчула запах газу... Міліція виламала двері... Прийшла я до тями в лікарні, і перша думка: де я? Я знову – в таборі? Неначе в мене не було іншого життя, і нічого більше не було. Спочатку повернулися звуки... потім біль... Усе завдавало болю: будь-який рух, ковтнути повітря, поворушити рукою, розплющити очі. Весь світ – це було моє тіло. Потім світ розсунувся і повищав: я побачила медсестру в білому халаті... білу стелю... Я дуже довго поверталася. Поряд зі мною помирала дівчина, вона помирала кілька днів, лежала вся в цих трубках, і в роті трубка, навіть кричати вона не могла. Чомусь її не можна було врятувати. І я дивилася на ці трубки й уявляла в деталях: оце я лежу... я померла... але я не знаю, що я померла й мене вже

немає. Я вже побувала там... (Зупинилася.) Не набридло слухати? Ні? Скажіть... я можу замовкнути...

Мама... Мама за мною приїхала, коли я пішла до шостого класу. Дванадцять років вона відсиділа в таборі, три роки ми були разом, а дев'ять окремо. Тепер нас відправляли на поселення й дозволяли їхати удвох. Це був ранок... Я йшла двором... Хтось мене покликав: «Анечко! Анюточко!». Ніхто мене так не кликав, ніхто не кликав мене на ім'я. Я побачила жінку з чорним волоссям і закричала: «Мамо!!» Вона обійняла мене з таким самим жахливим криком: «Таточку!» – в юності я була дуже схожа на батька. Щастя! Стільки різних почуттів, стільки радості! Кілька днів я себе не пам'ятала від щастя, я ніколи вже не відчувала такого щастя. Стільки різних почуттів... Але невдовзі... дуже швидко виявилось, що ми з мамою не розуміємо одне одного. Ми – чужі люди. Я хотіла вступити в комсомол, щоб боротися з якимись невидимими ворогами, які хочуть зруйнувати наше найкраще життя. А мама дивилася на мене і плакала... і мовчала... Постійно чогось боялася. У Караганді нам видали документи і скерували на заслання в місто Белово. Це далеко за Омськом. У найглибший Сибір... Місяць ми туди їхали. Їхали та їхали, чекали й пересідали. Дорогою відмічалися в НКВД, і нам постійно наказували їхати далі. Не можна оселитися в прикордонній смузі, не можна поблизу оборонних підприємств, великих міст – такий довгий-довгий список, куди нам не можна. Досі я не можу бачити вечірні вогні в будинках. Нас виганяли вночі з вокзалів, ми йшли на вулицю. Завірюха, мороз. Горіли вогні в будинках, там були люди, вони жили в теплі, вони гріли чай. Нам треба було постукати в двері... це найжахливіше... Ніхто не хотів впустити переночувати... «Ми пахнемо зеками...» – казала мама. (Плаче. *І не помічає, що плаче.*) У Белово почали жити «на квартирі» – в землянці. Потім знову жили в землянці, й вона вже була наша. Я захворіла на туберкульоз, не могла від слабкості стояти на ногах, страшенно кашляла. Вересень... Усі діти збираються до школи, а я не можу ходити. Мене забрали до лікарні. Пам'ятаю, що в

лікарні постійно хтось помирав. Померла Сонечка... Ванечка... Помер Славик... Мертвих я не боялася, але я не хотіла помирати. Я дуже гарно вишивала, малювала, всі хвалили: «Яка талановита дівчинка. Тобі треба вчитися». І я думала: тоді чому я маю померти? І якимось дивом я вижила... Якось розплющила очі: на тумбочці стояв букет черемхи. Від кого? Але зрозуміла, що житиму... Житиму! Повернулася додому – в землянку. Мама за цей час пережила черговий інсульт. Я її не впізнала... Побачила стару жінку. Того ж дня її відвезли в лікарню. Удома я не знайшла жодної їжі, навіть запаху. Сказати комусь про це посоромилася... Знайшли мене на підлозі, я ледве дихала. Хтось приніс кухоль теплого козячого молока... Все, все... все... Все, що я пам'ятаю про себе... як помирала й виживала... помирала... *(Знову відвернулася до вікна.)* Трохи зміцніла... Червоний Хрест купив квиток, і мене посадили на поїзд. Відправили у рідний Смоленськ – у дитбудунок. Так я повернулася додому... *(Плаче.)* Я не знаю, чому... чому я плачу? Я ж усе... Усе... про своє життя знаю... І там мені виповнилося шістнадцять років... У мене з'явилися друзі, за мною почали упадати хлопці... *(Усміхнулася.)* Гарні парубки до мене залицялися. Дорослі. Але була в мене така особливість: якщо я кому-небудь подобалася, я лякалася. Лячно, що хтось звернув на тебе увагу. Помітив тебе. До мене неможливо було залицятися, тому що на побачення я брала із собою подругу. Якщо мене запрошували в кіно, я теж ішла не сама. На перше побачення до свого майбутнього чоловіка я прийшла з двома подругами. Він довго потім це згадував...

День смерті Сталіна... Увесь дитбудунок вивели на лінійку, винесли червоний прапор. Скільки тривав похорон, стільки ми стояли «струнко», годин шість чи вісім. Дехто непритомнів... Я плакала... Як жити без мами, я вже знала. Але як жити без Сталіна? Як жити... Чомусь я боялася, що почнеться війна. *(Плаче.)* Мама... Через чотири роки... я вже навчалася в архітектурному технікумі... Повернулася із заслання мама. Повернулася назовсім. Приїхала вона з дерев'яною валізкою, в ній – цинко-

ва гусятниця (вона й зараз у мене зберігається, не можу викинути), дві алюмінієві ложки й купа подертих панчіх. «Ти – погана господиня, – сварила мене мама, – не вмєш церувати». Церувати я вмєла, але я розумєла, що ці дїрки на панчохах, якї вона привезла, нїколи не зацерувати. Жоднїй майстринї! У мене стипендїя – вїснадцять рублїв, у мами пенсїя – чотирнадцять рублїв. Це був для нас рай – хлїба їж, скїльки хочеш, ще й вистачало на чай. У мене був один спортивний костюм і одна ситцева сукня, яку я сама пошила. У технїкум узимку та восени я ходила в спортивному костюмї. І менї здавалося... таке в мене було уявлення... що в нас усе є. Якщо я заходила в нормальний дїм, в нормальну родину, крутилася, наче дзига – навїщо стїльки речей? Стїльки ложок, виделок, чашок... Мене дивували найзвичайнїші речї... найзвичайнїші... Навїщо, наприклад, двї пари черевикїв? Я досї до речей байдужа, до побуту. Невїстка вчора дзвонить: «Шукаю коричневу газову плиту». Пїсля ремонту вона пїдбирає на кухню все коричневе – меблї, гардини, посуд, щоб як в їмпортному журналї. Годинами висить на телефонї. Квартира в рекламках і газетах, читає все, де «продам-куплю». «І це хочу! І це...» Ранїше в усїх були простї меблї, тодї взагалї жили просто. А тепер? Людина перетворилася на шунок... На черевко... Хочу! Хочу! Хочу! (*Махнула рукою.*) Я в сина рїдко буваю... У них там усе нове, дороге. Як в офїсї. (*Мовчить.*) Чужї ми... чужї рїднї... (*Мовчить.*) Хочу згадати молоду маму. Але молодою її не пам'ятаю... Пам'ятаю тїльки хвору. Жодного разу ми не обїяняли одна одну, не поцїлували, не було мїж нами лагідних слїв. Не пам'ятаю... Нашї матерї втрачали нас двїчі: вперше – коли нас забирали в них маленькими, і вдруге – коли вони, старї, повертали-ся до нас, уже дорослих. Дїти були чужї... дїтей їм пїдмїнили... Їх виховала їнша мати: «Батькївщина – ваша мати... Ваша мама...» «Хлопчику, де твїй тато?» – «Їще в тюрмї». «А де твоя мама?» – «Уже в тюрмї». Своїх батькїв ми уявляли тїльки в тюрмї. Десь далеко-далеко... нїколи поряд... Певний час я хотїла втекти вїд мами назад до дитбудинку. Аякже! Аякже... Вона не читала газет

і не ходила на демонстрації, не слухала радіо. Не любила пісень, від яких у мене серце з грудей вистрибувало... *(Тихо наспівує.)* «*И врагу никогда не добьётся, / Чтоб склонилась твоя голова. / Дорогая моя столица, / Золотая моя Москва...*» А мене тягнуло на вулицю. Я ходила на військові паради, любила спортивні свята. Досі пам'ятаю цей політ! Ти крокуєш разом із усіма, ти вже частина чогось великого... величезного... Там я була щаслива, а з мамою – ні. І я цього ніколи не виправляю. Мама невдовзі померла. Я обіймала, гладила її тільки мертву. Вона вже лежала в труні, й у мені прокинулася така ніжність! Така любов! Лежала вона в старих валянках... ані черевиків, ані босоніжок у неї не було, а мої не налізли на її розпухлі ноги. Я їй сказала стільки лагідних слів, стільки зізнань – чула вона їх чи не чула? Цілувала й цілувала її. Говорила, як я її люблю... *(Плаче.)* Я відчувала, що вона ще тут... Я вірила...

Іде на кухню. Невдовзі кличе мене: «Обід на столі. Я завжди сама, а хочеться хоча б пообідати з кимось удвох».

Ніколи не слід повертатися... тому що... авжеж... А як я бігла туди! Як хотіла! П'ятдесят років... п'ятдесят років я поверталася на те місце... Подумки вдень і вночі я там була...

Зима... найчастіше зима снилася... На вулиці такий мороз, що собак не видно і птахів. Повітря скляне й дим із димарів – стовпом до неба. Або кінець літа – трава вже не росте далі, вкрилася важкою порохнявою. І я... я вирішила туди поїхати. Уже – перебудова. Горбачов... мітинги... Усі ходили вулицями. Раділи. Пиши, що хочеш, кричи, що хочеш і де хочеш. Сво-бо-да! Сво-бо-да! Хай би що на нас чекало попереду, але минуле закінчилося. Очікування чогось іншого... і нетерплячість... і знову страх. Тривалий час я боялася вмикати вранці радіо: а раптом всі закінчилося? Відмінили. Довго не вірила. Прийдуть уночі й повезуть на стадіон. Як було в Чилі... Одного стадіону для «розумників» вистачить, а решта самі замовкнуть. Але не приходили... не вивозили... У газетах почали друкувати спогади ГУЛАГівців. Їхні фотографії. Очі! Які там у людей очі! Дивляться, неначе з того

світу... (Мовчить.) І я вирішила: хочу... я повинна туди поїхати! Навіщо? Сама не знаю... але я повинна... Взяла відпустку... Перший тиждень... другий... ніяк не наважуся, знаходжу всілякі причини: то до зубного лікаря мені треба, то на балконі двері не дофарбувала. Якись дурниці. Уранці... це було вранці... Фарбую балконні двері й сама собі кажу: «Завтра їду в Караганду». Ось так, уголос, пам'ятаю, сказала – і зрозуміла, що поїду. Їду – все!! Що таке – Караганда? Чистий, голий степ на сотні кілометрів, горів улітку. За Сталіна побудували в цьому степу десятки таборів: Степлаг, Карлаг, Алжир... Песчанлаг... Привезли сотні тисяч зеків... Радянських рабів. А помер Сталін, зруйнували бараки, зняли дріт – і вийшло місто. Місто Караганда... Я їду... Їду! Дорога довга... Познайомилася в поїзді з жінкою... вчителькою з України. Вона шукала могилу свого батька і їхала в Караганду вдруге: «Не бійся, – вчила мене. – Там уже звикли, що якісь дивні люди приїжджають зі всього світу й розмовляють із камінням». У неї був із собою лист від батька, єдиний його лист із табору: «... кращого за червоний прапор все одно нічого немає...» Так він закінчувався... цими словами... (Замислюється.) Ця жінка... вона розповідала, як батько підписав папір, що він польський шпигун. Слідчий перевертав табуретку, в одну з ніжок вбивав цвяшок, саджав на нього батька і крутив навколо осі. І так домігся свого: «Добре – шпигун». Слідчий: «А чий шпигун?». Батько теж запитав: «А чиї бувають шпигуни?». Дали на вибір – німецький або польський. «Пишіть – польський». Знав він польською два слова: «дзенькуе бардзо» і «вшистко єдно». Два слова... А я... Я нічого про свого батька не знаю... Яюсьь мама проговорилася... Що начебто він збожеволів від тортур у тюрмі. Постійно там співав... У купе з нами їхав молодий хлопець. Ми всю ніч говорили. Плакали... А вранці цей хлопець подивився на нас: «Жахіття! Трилер якийсь!» Років йому вісімнадцять-двадцять. Господи! Стільки всього пережили, а розповісти нікому. Розповідаємо одне одному...

Ось і Караганда... Хтось почав жартувати: «Ви-хо-ди-ти! На вихід з речами!». Хтось сміється, хтось плаче. На вокзалі... пер-

ше, що почула: «Шалава... курва... лягаві...» Знайома мова зеків. Умить я всі ці слова згадала... Негайно! У мене – мурашки поза шкірою. Ніяк не могла стримати тремтіння всередині, скільки я там була, стільки всередині мене все тремтіло. Самого міста, звісно, не впізнала, але одразу за ним, за останніми будинками, починався знайомий пейзаж. Усе впізнала... Та сама суха ковила і білий порошок... І орел високо-високо в небі... І назви селищ знайомі – Вольний, Сангородок... Усе колишні табірні точки. Думала, не пам'ятаю, а пам'ятала. В автобусі сів поруч старий, зрозумів, що я не місцева: «Кого шукаєте?» – «Та ось... – почала. – Тут табір був...» – «А, бараки? Останні два роки тому розібрали. Із тої барачної цегли побудували люди собі повітки, бані. Землю роздали під дачі. Города відгородили табірним дротом. У сина мого там ділянка... Дуже, знаєте, неприємно... На картопляних грядках навесні від снігу та від дощів вилазять кістки. Ніхто не гидує, бо звикли, вся земля тут у кістках, як у камінні. Скидають у межу, топчуть чобітьми. Притоптують. Звикли вже. Торкни лише чорнозем... поворуши...» У мене перехопило подих. Неначе зомліваю. А дід повернувся до вікна – показує: «Он там, за цим магазином, кладовище засипали. І за банею». Сиджу – не дихаю. А на що я чекала? Що тут піраміди стоятимуть! Кургани Слави насиплять!? «Лінія перша... тепер вулиця імені... друга лінія...» Дивлюся у вікно – і не бачу, сліпа від сліз. На зупинках казашки продавали огірки, помідори... смородину відрами... «Тільки з грядки. Зі своїх городів». Господи! Боже мій... Треба сказати... що... Мені фізично важко було дихати, щось зі мною там відбувалося. За кілька днів висохла вся шкіра, почали ламатися нігті. Щось творилося з усім організмом. Упасти б на землю й лежати. Не підводитися. Степ... він – як море... Ішла-ішла й нарешті впала... Упала біля якогось маленького залізного хрестика, до самої поперечини врослого в землю. Я кричала, в мене була істерика. Навколо нікого... самі птахи... (Після короткого перепочинку.) Жила в готелі. Увечері в ресторані гулянки... горілка... Яюсь я там вечеряла... За моїм столом засперечалися двоє чоловіків, сперечалися, аж похрипли... Перший: «Я досі залишаюся кому-

ністом. Ми повинні були збудувати соціалізм. Хто б Гітлеру хребет зламав без Магнітки та Воркути?» – Другий: «А я з тутешніми дідами розмовляв... Вони всі в таборі служили або працювали... Не знаю, як це назвати... кухарі, вертухаї, особи. Іншої роботи тут не було, а ця – сита: платня, пайок і обмундирування. Так і кажуть – «робота». Табір – для них – робота! Служба! А ви про якихось злочинців. Про душу та гріх. Не хтось сидів, а народ. І саджав, і охороняв – теж народ, не прийшлий, не прикликаний звідкись, а цей. Свій. Рідний. Це тепер всі надягли смугасті сорочки. Усі – жертви. Винуватий лише Сталін. А ви подумайте... проста арифметика... Мільйони зеків потрібно було вистежувати, арештовувати, допитувати, гнати по етапу, стріляти за крок убік. Хтось же це робив... знайшлися мільйони виконавців...» Офіціант приніс їм одну пляшку, невдовзі другу... Я слухала... слухала я! А вони пили й не п'яніли. Я... як паралізована сиділа й не могла піти... Перший: «А мені розповідали, що вже бараки стояли порожні. Зачинені. Але вночі вітер приносив звіди крики та стогін...» – Другий: «Містика. Починається міфологія. А все наше лихо в тому, що в нас кати та жертви – це ті самі люди». І знову: «Сталін прийняв Росію із сохою, а залишив із атомною бомбою...» Я там не зімкнула очей три дні і три ночі. Удень ходила й ходила степом. Повзала. До темряви, до вогнів.

Одного разу підвіз у місто чоловік років п'ятдесяти, а може, й більше, як і мені. Підпилий. Балакучий. «Могили шукаєте? Розумію, живемо на кладовищі, можна сказати. А ми... Одне слово, в нас про минуле не люблять згадувати. Табу! Старі померли, це наші батьки, а ті, хто ще живий, мовчать. У них виховання, знаєте, сталінське. Горбачов, Єльцин... це сьогодні... А хто знає, що буде завтра? Куди поверне...» Слово за слово, і я дізналася, що батько його був офіцером, «при погонах». За Хрущова хотів звідси поїхати, але йому не дозволили. Усі давали підписку про нерозголошення державної таємниці: і ті, хто сидів, і ті, хто саджав. Охороняв. Нікого не можна було випускати, забагато вони всі знали. Не випускали навіть, він чув, тих, хто супроводжував

ешелони з ув'язненими. Начебто тут вони врятувалися від війни, але з війни вони могли повернутися, а звідси вже ніяк. Зона... система... засмокнувала їх у себе безповоротно. Закінчивши термін, поїхати з цих проклятих місць могли тільки блатні та кримінальники. Бандити. Решта жили потім разом, бувало, що в одному будинку, в одному дворі. «Ех, життя наше, бляшаночка!» – повторював. Згадав випадок зі свого дитинства... Як «сидільці» змовилися й задушили колишнього вертухая... за те, що звіром був... Понапиваються, й бійки влаштовували, йшли одні на одних стінкою. Батько пив по-чорному. Напивався і, матюкаючись, плакав. «Усе життя язик на прищепці. Ми – пісочок дрібненький...» Ніч. Степ. Удвох їдемо – дочка жертви і син... як назвати... ката, чи що? Маленького ката... Великі кати без маленьких ніколи не обходяться. Їх потрібно багато, тих, хто брудну роботу виконуватиме... Ну, ось ми зустрілися... і про що розмовляємо? Про те, що нічого про своїх батьків не знаємо, мовчали вони до самої смерті. Забрали свої таємниці із собою. Але, мабуть, зачепила я його, засмутила чимось дуже. Розповів, що батько ніколи не їв риби, тому що риба, казав, людиною може годуватися. Кинь голу людину в море, через кілька місяців самі чистенькі кістки залишаться. Біленькі. Знав він це... звідки? Коли був тверезий, мовчав, а п'яним клявся, що скрізь працював на паперовій посаді. Руки в нього чисті... Хотілося б сину в це вірити. А чому рибу тоді не їв? Нудило його від риби... Після смерті батька знайшов він документи, що кілька років служив той біля Охотського моря. Там теж були табори... (*Мовчить.*) П'яний... розбалакався... І дивиться – дивиться так на мене, навіть протверезів. Протверезів і злякався. Я зрозуміла – злякався. Щось раптом злісне крикнув... У тому дусі, що досить, мовляв, викопувати померлих! Досить! Я зрозуміла... У них... у дітей... ніхто підписки не брав, але вони самі розуміли, що слід тримати язика за зубами. На прощання простягнув руку. А руки не подала... (*Заплакала.*)

Я шукала до останнього дня, шукала... І в останній день мені підказали: «Сходіть до Катерини Демчук. Бабі дев'яносто неза-

баром, а все пам'ятає». Провели, показали. Я побачила цегляний будинок із високим парканом. Постукала у хвіртку... Вийшла вона... стара-стара... напівсліпа. «Мені сказали, що ви в дитбудинку працювали?» – «Я була вчителькою». – «У нас вчителів не було, а були командири». Нічого не відповіла. Відійшла й поливає зі шланга грядки. А я стою... не йду... Не йду я! Тоді вона неохоче провела мене в дім: у світлиці – хрест із розп'ятим Христом, у кутку іконка. Я згадала голос... Обличчя не згадала, а голос... «Твоя мама – ворог. Вас можна бити й навіть убити». Я впізнала її! Або дуже хотіла впізнати? Могла не питати, але я запитала: «Може, пам'ятаєте мене? Може...» – «Ні-ні... нікого не пам'ятаю. Маленькі ви були, всі погано зростали. А ми діяли згідно з інструкцією». Поставила чай, принесла коржики... Я сиділа й слухала її нарікання: син алкоголік, й онуки п'ють. Чоловік давно помер, пенсія маленька. Спина болить. Жити в старості нудно. Ну, ось! Я подумала: ну, ось... Ось... і ось! Через п'ятдесят років зустрілися... Я уявила, що це вона... уявила собі... Зустрілися – і що? І в мене – чоловіка немає, пенсія маленька. Спина болить. Старість і більше нічого. *(Довго мовчить.)*

Назавтра я поїхала... Що залишилося? Нерозуміння... і образа... Тільки не знаю – на кого? А степ сниться і сниться, то він сниться мені в снігу, то в червоних маках. В одному місці, де стояли бараки – кав'ярня, в іншому – дачі. Корови пасуться. Не треба було повертатися. Ні! Гірко плачемо, тяжко страждаємо – а навіщо? Навіщо все було? Ну, ще двадцять... п'ятдесят років мине... і стопчуть усе на порох, неначе нас і не було. Залишаться два рядки в підручнику історії. Абзац. Уже мода на Солженіцина минає й на історію за Солженіциним. Раніше за «Архіпелаг ГУЛАГ» саджали в тюрму. Читали потай, передруковували на машинці, переписували від руки. Я вірила... вірила, що якщо тисячі людей прочитають, то все зміниться. Прийде покаяння, будуть сльози. А що вийшло? Усе, що писали в стіл, надрукували, все, що таємно думали, сказали. І!? Лежать ці книжки у книжкових ятках, пилом припадають. А люди біжать повз них... *(Мовчить.)* Ми є... і нас

немає... Навіть вулиці, на якій я раніше жила, вже немає. Була вулиця Леніна. Уже все інше: речі, люди, гроші. Нові слова. Були «товариші», тепер «господа», але щось «господа» в нас погано приживаються. Усі шукають у себе дворянське коріння. Модно! Звідкись ізнову взялися князі та графи. А раніше пишалися, що з робітників і селян. Хрестяться всі й постяться. Обговорюють серйозно – врятує Росію монархія чи не врятує? Люблять царя, з якого в сімнадцятому році кожна курсистка сміялася. Чужа мені країна. Чужа! Раніше, коли гості збиралися, ми обговорювали книжки, спектаклі... А тепер: хто що купив? Курс валюти? І анекдоти. Нічого не шкода, з усього можна посміятися. Усе смішить. «Тату, а хто такий Сталін?» – «Сталін був нашим вождем». – «А я думав, що вожді бувають тільки в дикунів». У вірменського радіо запитують: «Що залишилося від Сталіна?» Вірменське радіо відповідає: «Від Сталіна залишилося дві зміни нижньої білизни, пара чобіт, кілька кителів, один із них святковий, чотири рублі та сорок копійок радянських грошей. І гігантська імперія». Друге запитання: «Як російський солдат до Берліна дійшов?» – «А російський солдат не такий сміливий, щоб відступати». Я перестала ходити в гості. І на вулицю рідко виходжу. Що я там побачу? Свято Мамони! Не залишилося жодних цінностей, окрім гаманця. А я? Я – злидарка, ми всі – злидарі. Усе моє покоління... колишні радянські люди... Ані рахунків, ані нерухомості. Речі в нас теж радянські – копійки ніхто не дасть. Де наш капітал? Усе, що в нас є, це – наше страждання, те, що ми пережили. У мене – дві довідки на звичайних аркушиках з учнівського зошита: «...реабілітований...» і «...реабілітована... у зв'язку з відсутністю складу злочину...» На тата й на маму. Колись... колись я пишалася сином... Військовий льотчик, служив в Афганістані. Зараз... він на базарі торгує... Майор. Два бойових ордени! Крамарчук!! Раніше це називалося спекуляцією, а сьогодні бізнесом. У Польщу – горілку та сигарети, лижі, а назад – ганчір'я. Мотлох! В Італію – янтар, а звіти – сантехніку: унітази, крани, вантузи. Тьху! У нашій родині зроду не було крамарів! Їх зневажали! Хай я уламок «совка»... але це краще, ніж купи-продай...

Ось... я вам зізнаюся... Раніше люди мені подобалися більше... Ті люди... Вони були свої... Із тією країною я прожила всю її історію. А до цієї, що нині, я байдужа, вона не моя. (*Бачу – втомилася. Вимикаю диктофон. Віддає мені аркушик з телефоном сина.*) Ви просили... Син розповість... У нього своє... своя історія... Я знаю, між нами провалля... Я знаю... (*Крізь сльози.*) А тепер залиште мене. Я хочу бути сама.

Син

Він довго не дозволяв увімкнути диктофон. Потім несподівано сам запропонував: «А ось це запишіть... Тут уже – історія, а не родинні конфлікти – отці та діти. Прізвище не називайте. Я не боюся, але мені неприємно».

...вам усе відомо... Але... що ми можемо сказати про смерть? Нічого виразного... І-і... а-а... о-о! Абсолютно незнайоме відчуття...

...досі мені подобаються радянські фільми, є в них щось таке, чого не знайдеш у сучасних фільмах. Я це «щось» теж любив. Любив із дитинства. А що – не сформулюю. Захоплювався історією, багато читав, всі тоді багато читали, я читав про челюскінців і Чкалова... про Гагаріна і Корольова... Але я довго нічого не знав про 37-й рік. Одного разу запитав у матері: «Де помер наш дідусь?» – вона знепритомніла. Батько сказав: «Ніколи маму про це не запитуй». Я був жовтеним, піонером, не важливо, вірив я в це чи ні. Може, й вірив? Радше не замислювався... Комсомол. Пісні біля багаття: «*Если друг оказался вдруг / И не друг, и не враг, а так...*» і далі... (*Закурює.*) Мрія? Мріяв бути військовим. Літати! Престижно, гарно. Усі дівчата мріяли вийти заміж за військового. Улюблений письменник – Купрін. Офіцер! Гарна форма... Геройська смерть! Чоловіча п'ятика. Дружба. Це було привабливо, сприймалося з юнацьким захватом. І батьки підтримували. Мене виховували на радянських книжках: «людина вища», «людину неможливо», «людина – це звучить гордо». Розповідали

про людину, якої немає... У природі її немає... Я досі не розумію, чому за тих часів було стільки ідеалістів? А тепер вони зникли. Який ідеалізм у покоління пепсі? Прагматики. Закінчив військове училище, служив на Камчатці. Біля кордону. Там, де тільки сніг і сопки. Єдине, що мені завжди подобалося в моїй країні – це природа. Пейзаж. Це – справді щось! Через два роки відправили до військової академії – закінчив із відзнакою. Чергові зірочки! Кар'єра! Поховали б на лафеті із салютом... *(Виклично.)* А зараз? Зміна декорацій... Із радянського майора зробився бізнесмен. Торкую італійською сантехнікою... Напророкував би мені це хтось десять років тому, я цього нострадамуса навіть би не бив – посміявся би з жарту. Я був абсолютно радянським – любити гроші соромно, любити треба мрію. *(Закурює і мовчить.)* Шкода... забувається багато... Забувається, тому що занадто швидко все відбувається. Калейдоскоп. Спочатку я закохався в Горбачова, потім у ньому розчарувався. Ходив на демонстрації і горлав разом з усіма: «Ельцин – да! Горбачов – ні!» Кричав: «Геть шосту статтю!» і навіть розклеював якісь листівки. Говорили й читали, читали й говорили. Чого ми хотіли? Наші батьки хотіли все говорити й усе читати. Вони мріяли жити за гуманного соціалізму... з людським обличчям... А молоді? Ми... Ми теж мріяли про свободу. Але що це так? Самі теорії... Хотіли жити як на Заході. Слухати їхню музику, так само одягатися, їздити світом. *«Перемен, мы ждем перемен...»* – співав Віктор Цой. Куди неслися – не розуміли. Усе мріяли... А в продуктових магазинах стояли лише трилітрові банки з березовим соком і маринованою капустою. Пачки лаврового листя. Талони на макарони, масло, крупу... на тютюн... У черзі за горілкою могли вбити! Але надрукували забороненого Платонова... Гроссмана... Вивели війська з Афганістану. Я залишився живим, я думав, що ми всі, хто там був – герої. Повернулися на Батьківщину, а Батьківщини немає! Замість Батьківщини – нова країна, плювати їй на нас! Армія розвалювалася, військових почали чорнити, лаяти. Убивці! Із захисників перетворилися на вбивць. На нас повісили все: і

Афганістан, і Вільнюс, і Баку. Всю кров. Увечері ходити містом у військовій формі було небезпечно, могли побити. Люди злі, тому що – ні їжі, ні речей. Ніхто нічого не розуміє. У полку в нас літаки не літали – не було палива. Екіпажі сиділи на землі – і в карти різалися, горілку жерли. На офіцерську зарплату можна було купити десять хлібин. Один друг застрелився... другий... Ішли з армії, розбігалися хто куди. У всіх – сім'ї... У мене – двоє дітей, собака і кіт... як жити? Собаку перевели з м'яса на сирки, самі тижнями їли саму кашу. Усе це з пам'яті стирається... Справді, слід записувати, доки хтось ще щось пам'ятає. Офіцери... Ми вночі розвантажували вагони, працювали охоронцями. Асфальт заливали. Разом зі мною гарували кандидати наук, лікарі, хірурги. Навіть піаніста з філармонії пам'ятаю. Я навчився класти керамічну плитку та встановлювати броньовані двері. І так далі... і таке інше... Почався бізнес... Хтось віз комп'ютери... хтось джинси «варив»... (Сміється.) Двоє домовляються: один купує цистерну вина, другий продає. Гаразд! Один іде шукати гроші, а другий думає, де добути цистерну вина? І анекдот, і правда. До мене теж такі приходили: кросівки драні, а продавали вертоліт... (Пауза.)

Але ми вижили! Вижили... І країна вижила! А що ми знаємо про душу? Тільки те, що вона є. Я... мої друзі... У нас все нормально... В одного – будівельна фірма, в другого – продуктова крамничка – сир, м'ясо, ковбаси, третій меблями торгує. У когось капітал за кордоном, у когось дім на Кіпрі. Один – колишній кандидат наук, інший – інженер. Розумні, освічені люди. Це в газетах малюють «нового росіянина» із золотим ланцюгом кілограмів на десять, у машині в нього бампер золотий, а колеса срібні. Фольклор! В успішному бізнесі є всі хто завгодно, тільки не дурні. Ну ось, ми зберемося... Приносимо дорогий коньяк, але п'ємо горілку. П'ємо горілку і під ранок п'яні обіймаємося й горлаємо комсомольські пісні: *«Комсомольці – добровольці... / Ми сильны нашей верною дружкой...»* Згадуємо, як студентами їздили «на картоплю» й кумедні випадки з армійського життя. Згадуємо, коротше, радянський час. Розумієте? А закін-

чуються розмови завжди так: «Безлад сьогодні. Сталін нам потрібен». Хоча в нас, кажу вам, все добре. Що це? Візьмімо мене... Для мене сьоме листопада – свято. Я святкую щось велике. Мені його шкода, навіть дуже шкода. Якщо по правді... З одного боку, ностальгія, а з іншого боку – страх. Усі хочуть поїхати з країни. Заробити «бабки» – і геть. А наші діти? Усі мріють вивчитися на бухгалтерів. А запитайте в них про Сталіна... Геть відрубало! Приблизне уявлення... Я дав синові почитати Солженіцина – він постійно сміявся. Чую! – сміється. Для нього обвинувачення, що людина була агентом трьох розвідок, уже кумедне. «Тату... жодного грамотного слідчого, в кожному слові – орфографічна помилка. Навіть слово «розстріляти» вони пишуть неправильно...» Він ніколи не зрозуміє мене й мою матір, тому що він жодного дня не жив у радянській країні. Я... і мій син... і моя мати... Ми всі живемо в різних країнах, хоча все це – Росія. Але ми страхітливо всі разом пов'язані. Страхітливо! Усі почуваються обдуреними...

...соціалізм – це алхімія. Алхімічна ідея. Летіли вперед, а приїхали невідомо куди. «До кого звернутися, щоб вступити до комуністичної партії?» – «До психіатра». А їм... нашим батькам... моїй матері... хочеться почути, що вони прожили велике й не геть нездарне життя і вірили в те, в що варто вірити. А що вони чують? Вони чують з усіх боків, що їхнє життя – суцільне лайно, й у них нічого не було, крім їхніх жахливих ракет і танків. Були наготові відбити будь-якого ворога. І відбили б! Але без жодної війни все завалилося. Ніхто не може зрозуміти – чому? Тут треба думати... А думати не вчили. Усі пам'ятають лише страх... І говорять про страх... Я десь читав, що страх – це теж форма кохання. Здається, ці слова належать Сталінові... Сьогодні в музеях порожньо... А церкви повні, тому що всім нам потрібні психотерапевти. Психотерапевтичні сеанси. Ви гадаєте, Чумак і Кашпіровський лікують тіло? Вони лікують душу. Сотні тисяч людей сидять біля телевізора і слухають їх, неначе загіпнотизовані. Це – наркотик! Страхітливе відчуття самотності... покинутості... У всіх – від таксиста чи клерка в офісі до народного ар-

тиста й академіка. Усі божевільно самотні. І таке інше... отак... Життя цілковито змінилося. Світ тепер поділився інакше: не на «білих» і «червоних», не на тих, хто сидів і хто саджав, хто читав Солженіцина і хто його не читав, а на тих, хто може купити і хто не може. Вам це не подобається? Не подобається... Певна річ... І мені... не подобається... Ви й навіть я... ми були романтиками... А наївні шістдесятники? Секта чесних людей... Вірили, що комунізм упаде, й російська людина негайно кинеється вчитися свободи, а вона кинулася вчитися жити. Жити! Усе спробувати, лизнути, відкусити. Ось смачна їжа, ось модний одяг... подорожі... Вона захотіла побачити пальми й пустелю. Верблюдів... А не горіти й згорати, не бігти постійно кудись зі смолоскипом і сокирою. Ні, просто жити, як інші живуть... У Франції та Монако... Адаже можна й не встигнути! Дали землю, але можуть забрати, дозволили торгувати, але можуть посадити. І фабрику відберуть, і крамничку. Терзає цей страх у мозочку. Гризе. Яка історія?! Треба чимшвидше гроші заробляти. Ніхто не думає ні про що величне... грандіозне... Об'їлися величним! Хочеться людського. Нормального. Звичайного... ну звичайного, розумієте! А про величне можна згадати так... під горілочку... Першими в космос полетіли... і танки клепали найкращі в усьому світі, але не було пральних засобів і туалетного паперу. Ці клятві унітази завжди протікали! Поліетиленові пакети мили й сушили на балконі. А відеомагнітофон удома був чимось на зразок особистого вертольоту. Хлопець у джинсах – не задрістє до нього, а декоративний інтерес... Екзотика! Ось вона – плата! Це була плата за ракети і космічні кораблі. За велику історію! (Пауза.) Я вам тут наговорив... Усі сьогодні хочуть говорити, але одне одного ніхто не чує...

...у лікарні... поруч із мамою лежала жінка... Коли я заходив до палати, то спочатку бачив цю жінку. Якось я спостерігав, як вона хотіла щось сказати своїй дочці – не змогла: м-ма... м-му... Прийшов чоловік, вона спробувала говорити з ним – не вийшло. Повернулася до мене: м-ма... І тоді вона дотягується до свого

костура та, розумієте, починає бити ним по крапельниці. По ліжкові... Вона не відчувала, що вона б'є... рве... Вона хотіла говорити... Ну, а з ким сьогодні можна поговорити? Скажіть мені – з ким? А людина в порожнечі жити не може...

...я все життя любив свого батька... Він старший від матері на п'ятнадцять років, був на війні. Але війна його не розчавила, як інших, не прив'язала до себе як до найзначнішої події життя. Досі ходить на полювання, риболовлю. Танцює. Був двічі одружений, і обидві жінки були вродливими. Дитячий спогад... Ідемо в кіно, батько мене зупиняє: «Поглянь, яка в нас мама гарна!». У нього ніколи не було тваринного гонору війни, який є у чоловіків, що повоювали: «Вистрілив. Завалив. М'ясо з нього полізло, як із м'ясорубки». Згадує якісь невинні речі. Дурнички. Як у День Перемоги вони з другом пішли в село до дівчат і взяли в полон двох німців. Ті в сільську вбиральню залізили, в яму по горло. Розстріляти шкода – війна закінчилася! Настрілялися. А підійти близько неможливо... Батькові пощастило: на війні могли вбити – не вбили, до війни могли посадити – не посадили. У нього був старший брат – дядько Ваня. У того інакше все склалося – в ежовські... тридцяті... заслали на копальні під Воркуту. Десять років без права листування. Дружина, зацькована співробітниками, стрибнула з п'ятого поверху. Син ріс із бабусею. Але дядько Ваня повернувся... Повернувся з усохлою рукою, без зубів і з розпухлою печінкою. Почав знову працювати на своєму заводі, на тій самій посаді, і сидів він у тому самому кабінеті, за тим самим столом... *(Знову закурює.)* А навпроти нього сидів той, хто на нього доніс. Усі знали... І дядько Ваня знав, що той доніс... Як і раніше, вони ходили на збори та демонстрації. Читали газету «Правда», схвалювали політику партії та уряду. На свято пили горілку за одним столом. І таке інше... Це – ми! Наше життя! Ми такі... Уявіть собі ката та жертву Освенцима, які сидять в одному кабінеті й в одному віконці бухгалтерії отримують зарплатню. Із однаковими орденами після війни. А тепер і з однаковими пенсіями... *(Мовчить.)* Я товаришую із сином дядька Вані. Він

не читає Солженіцина, й жодної книжки про табори в нього в домі немає. Син чекав батька, але повернувся хтось інший... Повернувся людський уламок... Зім'ятий, зігнутий. Швидко згас. «Ти не знаєш, як можна боятися, – казав він синові. – Ти не знаєш...» У нього на очах слідчий... здоровенний чолов'яга... сунув у парашу голову людини й тримав там, поки та не захлинулася. А дядька Ваню... його голого підвішували до стелі, а в ніс, у рот – у всі діри, які в нас є, заливали нашатирний спирт. Слідчий мочився йому у вухо й горлав: «Ти розумних... Розумних згадауй!» І дядько Ваня згадував... Усе підписав. А не згадав би й не підписав – і його б головою у парашу. Потім він декого з тих, кого згадав, там, у бараках, зустрів... «Хто доніс?» – міркували вони. Хто доніс? Хто... Я – не суддя. І ви не суддя. Дядька Ваню приносили в камеру на ношах, мокрих від крові та сечі. У власному лайні. Я не знаю, де людина закінчується... А ви знаєте?

...старих наших шкода, звісно... Порожні пляшки на стадіонах збирають, вночі в метро сигаретами торгують. На смітниках риються. Але старші наші не безневинні... Жахлива думка! Крамольна. Самому лячно. *(Мовчить.)* Але я про це ніколи не зможу поговорити зі своєю матір'ю... Я пробував... Істерика!

Хоче закінчити розмову, але чомусь передумує.

...якби я десь це прочитав або від когось почув – не повірив би. А в житті буває... буває, як у поганому детективі... Зустріч із Іваном Д. ... Потрібне прізвище? Навіщо? Його вже немає. А діти? Син за батька не відповідає – старе прислів'я... Та й сини – вони теж тепер діди. Онуки, правнуки? Про онуків не скажу, а правнуки... вони вже не знають, хто такий Ленін... Дідусь Ленін забутий. Він уже пам'ятник. *(Пауза.)* Так от, про зустріч... Я щойно отримав лейтенанта, збирався одружуватися... На його онучці. Уже ми обручки придбали і сукню для нареченої. Анна... так вона звалася... Гарне ім'я, чи не так? *(Чергова сигарета.)* Вона була онучкою... обожнюваною онучкою... Усі вдома її жартівливо кликали «Обожаба». Його вигадка... Ну, це означає, що обожнювана... І схожа вона була на нього, зовнішньо – навіть дуже. Я

з нормальної радянської родини, де все життя тягнули від платні до платні, а в них – кришталеві люстри, китайська порцеляна, килими, новенькі «Жигулі». Усе – шикарне! Була і стара «Волга», яку дід не хотів продавати. І таке інше... Я вже мешкав у них, уранці в їдальні пили чай у срібних підстаканниках. Родина велика – зяті, невістки... Один зять – професор. Коли дід на нього сердився, завжди вимовляв ту саму фразу: «Та я таких... вони своє лайно в мене їли...». Отак... деталь... але я тоді не розумів... Не розумів! Потім згадав... опісля... До нього приходили піонери, записували спогади, взяли його фотографії для музею. Тоді він уже хворів, сидів удома, а раніше виступав у школах, червоні краватки відмінникам зав'язував. Почесний ветеран. На кожне свято в поштовій скриньці – велика вітальна листівка, щомісяця – продуктовий спецпайок. Якось я поїхав із ним за цим пайком... У якомусь підвалі нам видали: палицю сервелату, банку маринованих болгарських огірків і помідорів, імпорتنі рибні консерви, угорську шинку в банці, зелений горошок, печінку тріски... Як на той час усе – дефіцит! Привілей! Мене він прийняв одразу: «Люблю військових і зневажаю "піджаки"». Показав свою коштовну мисливську рушницю: «Тобі залишу». На стінах у всій величезній квартирі висіли оленячі роги, на книжкових полицях стояли опудала. Мисливські трофеї. Він був завзятим мисливцем, років десять очолював міське товариство мисливців і рибалок. Що ще? Розповідав багато про війну... «У бою по дальній цілі стріляти – це одне... Усі стріляють... А отак... вивести людину на розстріл. Людина стоїть за три метри...» Завжди що-небудь таке скаже... Нудно з ним не було, дід мені подобався.

Я приїхав у відпустку... Весілля ось-ось. Середина літа. Жили всі на великій дачі. Дача зі старих... Не пересічні чотири сотки землі, я вже точно не пам'ятаю, скільки, але там і шмат лісу був. Старі сосни. Високим чинам такі дачі давали. За особливі заслуги. Академікам і письменникам. І ось йому... Прокинусь – дід уже на городі: «Душа в мене селянська. Я в Москву з Твері в личаках прийшов». Увечері часто сидів сам на терасі й курив. Таємниці від

мене не було: його виписали з лікарні вмирати – неоперабельний рак легень. Курити не кинув. Із лікарні повернувся з Біблією: «Усе життя був матеріалістом, а перед смертю ось до Бога прийшов». Біблію подарували монахині, які доглядали в лікарні за важкохворими. Читав із лупою. До обіду читав газети, після обіднього сну – воєнні мемуари. Зібрав цілу бібліотеку мемуарів: Жуков, Рокосовський... Сам полюбляв згадувати... як бачив живих Горького і Маяковського... челюскінців... Часто повторював: «Народ хоче любити Сталіна і святкувати Дев'яте травня». Я сперечався з ним: почалася перебудова... Весна російської демократії... Я був пташенням! Залишилися якимось із ним удвох – усі поїхали в місто. Двоє чоловіків на порожній дачі. Карафа горілки. «Плювати мені на лікарів! Я вже пожив». – «Налити?» – «Наливай». І поїхало... До мене не одразу дійшло... Не одразу я зметикував, що тут потрібен священник. Людина думає про смерть... Не одразу... Спочатку йшла звичайна для тих років розмова: соціалізм, Сталін, Бухарін... Політичний заповіт Леніна, який Сталін приховав від партії... Про все, про що говорили, писали в газетах. Випили. Добр-ряче випили! Чогось він завівся: «Шмаркач! Молоде-зелене... Ти мене послухай! Не можна нашій людині давати свободу. Усе змарнує до лиха!! Зрозумів!» – і матюки. Російська людина не може переконати іншу російську людину без матюків. Матюки я прибираю. – «Ти слухай уважно...» Я... звісно... я... У мене шок! Шок!! А він розійшовся: «У кайдани – і на лісоповал цих горлопанів. Кайло – в руки. Страх потрібен. Без страху в нас усе за мить розвалиться». (Довга пауза.) Ми гадаємо, що монстр має бути з рогами та копитами. А тут неначе людина перед тобою сидить... нормальна людина... Шморгає... хворіє... горілку п'є... Я от думаю... Я тоді вперше про це подумав... Завжди залишаються та свідчать жертви, а кати мовчать. Кудись провалюються, в якусь невидиму діру. У них немає прізвищ, немає голосів. Вони безслідно зникають, ми нічого про них не знаємо.

За дев'яностих... То був час, коли кати ще були живі... вони зля-

калися... У газетах промайнуло прізвище слідчого, який катував академіка Вавілова. Я запам'ятав – Александр Хват. Надрукували ще кілька імен. І вони запанікували, що відкриють архіви, знімуть гриф «таємно». Заметушилися. Ніхто цього не відстежував, спеціальної статистики немає, але були десятки самогубств. По всій країні. Списали все на крах імперії... на зубожіння... Але мені розповідали про самогубства цілком забезпечених і заслужених старих. Без зрозумілого приводу. Одне в них було спільне – всі працівники органів. У когось сумління заговорило, хтось від переляку, що родина дізнається. Злякалися. Був у них момент паніки. Не могли зрозуміти, що навколо коїться... І чому вакуум навколо них створився... Вірні пси! Служаки! Не всі, звісно, захиталися... У «Правді» чи в «Огоньку», тут мене пам'ять може підвести, надрукували лист одного вохривця. Цей не побоявся! Описав букет своїх хвороб, отриманих на службі в Сибіру, де п'ятнадцять років охороняв «ворогів народу». Здоров'я не шкодував... Служба, жалівся, була важка: влітку комарі заїдали й допікала спека, а взимку – морози. Шинельки, я пам'ятаю, так і писав «шинельки», видавали солдатам слабенькі, а велике начальство носило кожухи та валянци. А тепер, мовляв, вороги, яких не добили, голови підіймають... Контрреволюція! Лист злісний... (Пауза.) Відразу колишні зеки йому відповіли... Вони вже не боялися. Не мовчали. Написали, як у таборі могли ув'язненого роздягти догола й прив'язати до дерева, мошка його за добу так обїдала, що один скелет залишався. Узимку в сорокаградусний мороз доходягу, який не виконав денну норму, обливали водою. Десятки крижаних фігур стояли для настрашки до весни... (Пауза.) Нікого не судили! Нікого! Кати дожили свої дні почесними пенсіонерами... Що скажу? Не закликайте до покаяння. Не вигадуйте собі народ: який він, наш народ, добрий. Покаятися ніхто не готовий. Це великий труд – покаятися. Я ось сам заходжу до церкви, а на сповідь – не наважуюся. Мені тяжко... А насправді-то людині тільки себе шкода. Більше нікого. Отак воно... Дід бігав по терасі... кричав... У мене волосся сторч стало... Сторчма! Від його слів. Я вже

чимало до того часу знав... Прочитав Шаламова... А тут – на столі ваза з цукерками, букет квітів... Абсолютно мирно все. Ось цей контраст, він все підсилював. Страшно було й цікаво. Цікавості, чесно скажу, було більше, ніж страху. Хочеться... Завжди хочеться заглянути в яму. Чому? Так ми влаштовані.

«...коли мене взяли на роботу в НКВД, я страшенно пишався. Із першої зарплатні купив собі гарний костюм...

...робота така... Із чим порівняти? Порівняти можна з війною. Але на війні я відпочивав. Розстрілюєш німця – він кричить німецькою. А ці... ці кричали російською... Наче свої... У литовців і поляків було легше стріляти. А ці – російською: «Недолюдки! Ідіоти! Закінчайте мерщій!» *Матюки...* Ми всі в крові... витирали долоні власним волоссям... Іноді нам видавали шкіряні фартухи... Робота була така. Служба. Молодий ти... Перебудова! Перебудова! Віриш балакунам... Хай погорлають: свобода! свобода! Побігають на площі... Сокира лежить... сокира хазяїна переживе... Запам'ятав! *Матюки...* Я – солдат! Мені сказали – я пішов. Стріляв. Тобі скажуть – ти підеш. Пі-де-е-ш!! Я вбивав ворогів. Шкідників! Був документ: засуджений «до найвищої міри соціального захисту»... Державний присуд... Робота – не дай Боже! Недобитий, він упаде й верещить, як свиня... харкає кров'ю... Особливо неприємно стріляти в людину, яка сміється тобі в очі. Вона або збожеволіла, або тебе зневажає. Ревіще й матюки чулися з обох боків. Їсти перед такою роботою не можна... Я не міг... Постійно хочеться пити. Води! Води! Неначе перепив... *Матюки...* До кінця зміни нам приносили два відра: відро горілки й відро одеколону. Горілку приносили після роботи, а не перед роботою. Читав де-небудь? Отож... Пишуть зараз будь-що... багато вигадують... Одеколоном милися до пояса. Запах крові їдучий, особливий запах... На запах сперми трохи схожий... У мене була вівчарка, так після роботи вона до мене не підходила. *Матюки...* Що мовчиш? Зелене ще... необстріляне... Слухай! Рідко... але траплявся солдат, якому подобалося вбивати... Його з розстрільної команди переводили в інше місце.

Таких недолюбливали. Багато було із села, як я, сільські міцніші за міських. Витриваліші. До смерті більше при звичаєні: хто колов удома кабана, хто теля різав, а курку – так кожен. До смерті... до неї привчати треба... Перші дні водили подивитися... Бійці тільки були присутні при страті або конвоювали засуджених. Траплялося, що одразу божеволіли. Не витримували. Річ не проста... Зайця вбити, й то звичка потрібна, не кожен може. *Матюки*... Ставиш людину на коліна – вистріл з нагану майже впритул у ліву потиличну частину голови... в ділянку лівого вуха... Рука до кінця зміни висіла, як батіг. Особливо страждав вказівний палець. У нас теж був план, як у будь-якому іншому місці. Як на заводі. Із планом спочатку не могли впоратися. Фізично – не могли виконати. Тоді скликали лікарів. Консиліум. Рішення було таке: двічі на тиждень усім бійцям робити масаж. Масаж правої руки та вказівного пальця. Вказівний палець масувати обов'язково, на нього найбільше навантаження під час стрільби. У мене залишилася тільки глухота на праве вухо, тому що стріляєш з правої руки...

...вручали нам грамоти «за виконання спеціального завдання партії та уряду», «справі партії Леніна-Сталіна віддані». Цих грамот на чудовому папері в мене – повна шафа. Один раз на рік відправляли з родиною в гарний санаторій. Добре харчування... багато м'яса... лікування... Дружина нічого не знала про мою роботу. Таємна, відповідальна робота – й усе. Одружився я з кохання.

...під час війни економили патрони. Якщо море поряд... Набивали баржу, як бочку оселедцями. Із трюму не крик, а звіриний рик: «*Врагу не сдается наш гордый "Варяг" / Пощады никто не желает...*» Руки кожному зв'язували дротом, ну, а до ніг – камінь. Якщо погода тиха... гладінь... довго видно було, як вони йшли на дно... Що дивишся? Щеня! Що дивишся?! *Матюк*... Наливай! Робота така... служба... Я тобі розповідаю, щоб ти зрозумів: дорого нам коштувала радянська влада. Берегти її треба. Шанувати! Увечері повертаємося – баржі

порожні. Мертва тиша. У всіх одна думка: вийдемо на берег – і нас там... *Матюк...* Під ліжком у мене роками стояла наготована дерев'яна валіза: змінна білизна, зубна щітка, бритва. Пістолет під подушкою... Був готовий застрелитися. Усі за тих часів так жили! І солдат, і маршал. Тут була рівність.

...почалася війна... Я одразу попросився на фронт. У бою померти не так страшно. Ти знаєш, що вмираєш за Батьківщину. Усе просто і зрозуміло. Звільняв Польщу, Чехословаччину... *Матюки...* Закінчив свій бойовий шлях під Берліном. Маю два ордени й медалі. Перемога! А... далі було так... Після Перемоги мене заарештували. Списки в особистів були наготовлені... У чекіста тільки два шляхи – загинути від руки ворога або від руки НКВД. Дали сім років. Усі сім років я відсидів. Досі... розумієш... прокидаюся по-табірному – о шостій ранку. За що сидів? За що сидів – не сказали. За що!?! *Матюки...*»

Нервово зім'яв порожню пачку з-під сигарет.

Може, брехав. Ні... не брехав... не схоже... Думаю, не брехав... Уранці я знайшов причину, дурницю якусь. Я поїхав. Утік! Весілля відмінили. Отак... так... яке весілля? Я вже не міг повернутися в цей дім. Не міг! Поїхав у свою частину. Наречена... Вона не могла зрозуміти, писала листи... страждала... як і я... Але я не про це зараз... не про кохання... Це окрема історія. Я хочу зрозуміти... і ви хочете зрозуміти, що це були за люди? Правильно? Усе ж... Убивця – це цікаво, хай би що хто казав, убивця не може бити звичайним. До нього тягне... цікавість... Зло гіпнотизує... Сотні книжок про Гітлера та Сталіна. Якими вони були в дитинстві, в родині, їхні улюблені жінки... вино і сигарети... Нам цікава кожна дрібниця. Хочеться зрозуміти... Тамерлан, Чингізхан – хто вони? Хто? І мільйони їхніх копій... маленьких копій... Вони теж коїли жахливі речі, і тільки одиниці божеволіли. А вся решта нормально жили: цілувалися з жінками й у шахи грали... Іграшки своїм дітям купували... Кожен думав: це не я. Це не я його підвішував «на дибу» й бив «мізки в стелю», і не я – загостреним олівцем у жіночі соски. Це не я, а система. Сам Сталін... Навіть він казав:

не я вирішую, а партія... Учив сина: ти думаєш, що це я – Сталін. Ні! Сталін – це він! І показував на свій портрет на стіні. Не на себе, а на свій портрет! Машина смерті... Машина працювала без зупинок... десятки років... Логіка була геніальна: жертва – кат, і в кінці кат – теж жертва. Неначе не людина це вигадала... Так досконало все буває тільки в природі. Маховик крутиться, а винних немає. Немає! Усі хочуть, щоб їх пожаліли. Усі – жертви. У кінці ланцюжка – всі! О-о-ось! Я тоді молодий був, злякався, занімів, сьогодні я більше б розпитав... Мені це потрібно знати... Навіщо? Я боюся... Після всього, що я про людей знаю, я боюся себе. Боюся. Я – людина звичайна... слабка... Я – і чорний, і білий, і жовтий... усякий... У радянській школі нас учили, що сама по собі людина добра, вона прекрасна, й моя мати досі вірить, що це жахливі обставини роблять її жахливою. А людина добра! А це... не так... не так! Ота-а-ак... Усе життя людина підвішена між добром і злом. Або ти гострим олівцем у соски... або тебе... Вибирай! Вибирай! Скільки років минуло... не можу забути... як він кричав: «Я дивлюся телевізор, слухаю радіо. Знову – багаті й бідні. Хтось ікру жере, купує острови й літаки, а комусь на білий батон не вистачає. Довго в нас так не буде! Сталіна ще назвуть великим... Сокира лежить... сокира хазяїна переживе... Згадаєш мої слова... Ти запитав... (а я запитував) чи швидко закінчується людина, наскільки її вистачає? Я тобі відповім: ніжку віденського стільця в задній прохід або шилом в мошонку – і немає людини. Ха-ха... немає людини... Саме ніщо! Ха-ха...»

(Уже прощаючись.) Ну, перетрусили всю історію... Тисячі викриттів, тонни правди. Минуле для одних – скриня м'яса й бочка крові, для інших – велика епоха. На кухнях щодня воюємо. Але невдовзі підростуть молоді... вовчєнята, як називав їх Сталін... Незабаром вони підростуть...

Ще раз прощається, але одразу знову починає говорити.

Нещодавно в інтернеті побачив любительські фотографії... Звичайні воєнні фотографії, якби не знати – хто на них. Команда СС з Освенцима... Офіцери та рядові. Багато дівчат.

Фотографувалися на вечірках, на прогулянках. Молоді, веселі. *(Пауза.)* А фотографії наших чекістів в музеях? Коли-небудь уважно придивіться: попадаються гарні... й натхненні обличчя... Нас довго вчили, що це святі...

Я хотів би поїхати з цієї країни або хоча б дітей звідси виштовхнути. Ми поїдемо. Сокира хазяїна переживе... Я запам'ятав...

Через кілька днів він зателефонує й не дозволить друкувати свій текст. Чому? Пояснювати відмовляється. Потім я дізнаюся, що він емігрував із родиною до Канади. Удруге знайду його через десять років, і він погодиться на публікацію. Скаже: «Я радий, що вчасно поїхав. Певний час росіян скрізь любили, а тепер знову бояться. А вам не страшно?»

Частина друга

ЗВАБЛИВІСТЬ ПОРОЖНЕЧІ

ІЗ ВУЛИЧНОГО ГОМОНУ ТА РОЗМОВ НА КУХНІ (2002–2012)

Про минуле

– Єльцинські дев'яності... як ми їх згадуємо? Це: щасливий час... божевільне десятиліття... страшні роки... час мрійливої демократії... згубні дев'яності... час просто золотий... час самовикриттів... злий і підлий час... яскравий час... агресивний... буремний... мій це був час... не мій!!!

– Профукали ми дев'яності! Такий шанс, який у нас був тоді, не швидко повториться. Адаже як усе добре починалося в дев'яносто першому! Ніколи не забуду обличчя людей, із якими я стояв біля Білого дому. Ми перемогли, ми були сильними. Нам хотілося жити. Ми тішилися свободою. Але зараз... зараз я інакше про це думаю... які ми були до огиди наївні! Хоробрі, чесні й наївні. Ми думали, що ковбаса виростає зі свободи. У всьому, що трапилося потім, і ми винні... Єльцин, звичайно, несе відповідальність, але ми теж...

Я думаю, що все почалося з жовтня. Із жовтня дев'яносто третього... «Кривавий жовтень», «чорний жовтень», «ГКЧП-2»... Так його називають... Пів-Росії рвалося вперед, а пів-Росії тягнуло назад. У сірий соціалізм. У клятий совок. Радянська влада не здавалася. «Червоний» парламент відмовився підкорятися

президентові. Я так це тоді розумів... Наша двірничка, яка приїхала звідкись з-під Твері, якій ми з дружиною кілька разів допомагали грошима, віддали всі меблі, коли робили в квартирі ремонт – того ранку, коли все почалося, побачила в мене значок із Єльциним і замість «Доброго ранку!» зловтішно сказала: «Незабаром вам, буржуям, кінець буде», – і відвернулася. Я не очікував. Звідки в неї до мене така ненависть? За що? Ситуація – як у дев'яносто першому... По телевізору побачив: горить Білий дім, стріляють танки... Трасують кулі в небі... Штурм телевізійного центру «Останкіно»... Генерал Макашов у чорному береті кричав: «Уже не буде ані мерів, ані серів, ані херів». І ненависть... ненависть... Запахло громадянською війною. Кров'ю. Із Білого дому генерал Руцької відверто закликав до війни: «Льотчики! Брати! Підіймайте літаки! Бомбіть Кремль! Там банда!». Якось миттєво місто наповнилося військовою технікою. Незрозумілими людьми в камуфляжній формі. І тоді Єгор Гайдар звернувся до «москвичів, усіх росіян, які цінують демократію та свободу»... Усе, як у дев'яносто першому... Ми прийшли... я прийшов... Там були тисячі людей... Пам'ятаю, що я кудись біг разом із усіма. Спіткнувся. Упав на плакат «За Росію – без буржуїв!». Одразу уявив собі, що нас очікує, якщо генерал Макашов переможе... Побачив пораненого молодого хлопця, він не міг іти, потягнув його на собі. «Ти за кого, – запитав він, – за Єльцина чи за Макашова?» Він був за Макашова... Отже, вороги. «Та пішов ти!» – послав його матом. А що ще? Швидко ми поділилися знову на «білих» і «червоних». Біля «швидкої» лежали десятки поранених... У всіх у них, це чомусь мені чітко запам'яталося, були стоптані черевики, всі це були прості люди. Бідні люди. У мене там хтось ще раз запитав: «Кого ти притягнув – він наш чи не наш?». «Ненаших» брали в останню чергу, вони лежали на асфальті й стікали кров'ю... «Ви що? Божевільні!» – «Так це ж наші вороги?» Щось відбулося за ці два дні з людьми... Взагалі, щось у повітрі змінилося. Поряд зі мною були зовсім інші люди, мало подібні до тих, із ким я стояв біля Білого дому два роки тому. У

руках заточки з арматури... Справжні автомати, їх роздавали з вантажівки... Війна! Усе серйозно. Біля телефонної будки складали вбитих... І тут стоптані черевики... А поблизу Білого дому – працювали кафе, там, як зазвичай, пили пиво, Роззяви висіли на балконах і спостерігали за подіями, як у театрі. І тут же... На моїх очах з Білого дому двоє чоловіків виносили на руках телевізор, із кишень курток стриміли телефонні слухавки... Мародерів хтось весело відстрілював згори. Мабуть, снайпери. Чи то в людину поцілять, чи то в телевізор... На вулицях постійно чулися постріли... *(Замовкає.)* Коли все закінчилося і я повернувся додому, дізнався: вбили сина нашої сусідки. Хлопцю двадцять років. Він був на іншому боці барикад... Одна річ, коли ми сперечалися з ними на кухні, а інша – стріляти... Як це трапилося? Я цього не хотів... Тому що в натовпі... Натовп – це страховище, людина в натовпі – це зовсім не та людина, з якою ти сидів на кухні й розмовляв. Пив горілку, пив чай. Я вже нікуди не піду й синів не пущу... *(Мовчить.)* Я не знаю, що це було: ми захищали свободу чи брали участь у військовому перевороті? Тепер я маю сумніви... Сотні людей загинули... Їх ніхто не згадує, крім рідних. «Горе тому, хто буде на крові...». *(Мовчить.)* А якби переміг генерал Макашов? Крові було б ще більше. Росія зруйнувалася б. Відповідей у мене немає... Я вірив Єльцинові до дев'яносто третього року...

Тоді мої сини були маленькими, але вони вже давно вирости. Один навіть одружений. Я кілька разів... авжеж... робив спроби... Хотів їм розповісти про дев'яносто перший... про дев'яносто третій... Їм це вже нецікаво. Порожні очі. У них тільки одне запитання: «Тату, чому ти не розбагатів у дев'яності, тоді це було легко?». Мовляв, тільки нездалі й дурні не розбагатіли. Дебільні предки... кухонні імпотенти... Бігали по мітингах. Нюхали повітря свободи, коли розумні люди нафту та газ ділили...

– Російська людина легко захоплюється. Колись вона була захоплена ідеями комунізму, запекло, з релігійним фанатизмом втілювала їх у життя, потім втомилася, розчарувалася. І вирішила зректися старого світу, струсивши його порох зі своїх ніг. Це так

по-російськи – починати з розбитих ночов. І знову нас п'янять нові, як нам здається, ідеї. Уперед – до перемоги капіталізму! Незабаром житимемо, як на Заході! Рожеві мрії...

– жити стало краще.

– але деяким у тисячу разів стало краще.

– Мені п'ятдесят років... Я намагаюся бути не совком. Це в мене погано виходить. Працюю в приватного підприємця й ненавиджу його. Не згодна з поділом великого пирога – СРСР, з «прихватизацією». Не люблю багатих. Вихваляються по телевізору своїми палацами, винними погребамися... Хай хоч у золотих ваннах, наповнених грудним молоком, купаються. Мені це навіщо показувати? Я не вмю поряд із ними жити. Образливо. Соромно. І я вже не змінюся. Я занадто довго жила за соціалізму. Сьогодні жити стало краще, але гидкіше.

– Дивуюся, як багато ще тих, хто сумує за радянською владою.

– А чого дискутувати із совками? Слід почекати, поки вони повмирають, і зробити все по-своєму. Насамперед викинути мумію Леніна з мавзолею. Що за азіатчина! Мумія лежить, як прокляття над нами... Пристріт...

– Спокійно, товаришу. Ви знаєте, тепер набагато краще говорять про СРСР, ніж двадцять років тому. Я нещодавно була на могилі Сталіна, там гори квітів. Червоних гвоздик.

– Повбивали казна-скільки людей, але в нас була велика епоха.

– Мені не подобається те, що зараз, я не в захваті. Але й у «совок» не хочу. Не рвуся в минуле. На жаль, хорошого нічого не можу згадати.

– А я хочу назад. Мені не потрібна радянська ковбаса, мені потрібна країна, в якій людина була людиною. Раніше казали «прості люди», а зараз «простолюд». Відчуваєте різницю?

– Я виріс у дисидентській родині... На дисидентській кухні... Мої батьки були знайомі із Сахаровим, розповсюджували сам-

видав. Разом із ними я прочитав Василя Гроссмана, Євгенію Гінзбург, Довлатова... Слухав «Свободу». І в дев'яносто першому я, звісно, стояв у ланцюгу навколо Білого дому, ладен був помертвувати життям, щоб не повернувся комунізм. Серед моїх друзів не було комуністів. Комунізм у нас був пов'язаний із терором, із ГУЛАГом. Із кліткою. Ми думали, що він помер. Назавжди помер. Минуло двадцять років... Заходжу в кімнату сина – і бачу: в нього на столі лежить «Капітал» Маркса, на книжковій полиці – «Мое життя» Троцького... Не вірю власним очам! Маркс повертається? Це що – нічне жажіття? Сон чи ява? Син навчається в університеті, в нього багато друзів, я почав прислухатися до їхніх розмов. П'ють чай на кухні й сперечаються про «Маніфест комуністичної партії»... Марксизм знову в законі, в тренді, в бренді. Вони носять футболки з портретами Че Гевари та Леніна. *(У розпачі.)* Нічого не проросло. Усе було даремно.

– Для розпруження ось вам анекдот... Революція. В одному закутку церкви п'ють, гуляють червоноармійці, а в іншому – їхні коні жують овес і сцуть. Дячок біжить до настоятеля: «Отче, що вони коять у святому храмі?» – «Це не страшно. Побудуть і підуть. Страшно буде, коли їхні онуки виростуть». Ось вони виростили...

– У нас один вихід – повернутися до соціалізму, але тільки до православного соціалізму. Росія не може жити без Христа. У російської людини щастя ніколи не було пов'язане з великими грішми. Цим і відрізняється «російська ідея» від «американської мрії».

– Росії потрібна не демократія, а монархія. Сильний і справедливий цар. І першим законним претендентом на престол є Голова Російського імператорського дому Велика княгиня Марія Володимирівна, а потім – її нащадки.

– Березовський принца Гарі пропонував...

– Монархія – маячна! Давня давнина!

– Серце безвірника слабке й піддатливе перед гріхом. Російський народ оновиться шуканням правди Божої.

– Перебудова мені подобалася тільки тоді, коли вона починалася. Якби хто-небудь нам сказав тоді, що президентом країни стане підполковник КГБ...

– Ми були не готові до свободи...

– Свобода, рівність, братерство... Кривці людської ці слова пролили – океан.

– Демократія! – кумедне слово в Росії. Путін-демократ – найкоротший анекдот.

– За ці двадцять років ми багато чого про себе дізналися. Відкрили. Дізналися про те, що Сталін – наш таємний герой. Вийшли десятки книжок і фільмів про Сталіна. Люди читають, дивляться. Сперечаються. Півкраїни мріє про Сталіна... Якщо півкраїни мріє про Сталіна, то він обов'язково з'явиться, можете не сумніватися. Витягли з пекла всіх зловісних мертвяків: Берію, Єжова... Про Берію почали писати, що він був талановитий адміністратор, хочуть реабілітувати, тому що під його керівництвом створили російську атомну бомбу...

– Геть чекістів!

– Хто наступний – новий Горбачов чи новий Сталін? Чи свастика почнеться? «Зіг Хайль!» Росія піднялася з колін. Небезпечний момент, тому що Росію не можна було надто довго принижувати.

Про справжнє

– Путінські нульові... які вони? Плідні... сірі... брутальні... чекістські... гламурні... стабільні... державні... православні...

– Росія завжди була, е і буде імперією. Ми не просто велика країна, ми окрема російська цивілізація. У нас свій шлях.

– Захід і зараз боїться Росії...

– От наші природні багатства потрібні всім, і особливо –

Європі. Відкрийте енциклопедію: за запасами нафти сьомі, а газу – в нас перше місце в Європі. Одне з перших місць за запасами залізної руди, уранової сировини, цини, міді, нікелю, кобальту... І алмазів, і золота, і срібла, і платини... Володіємо всією таблицею Менделєєва. Мені один француз так і сказав: а чому це все вам належить, земля ж спільна?

– Та все ж я імперіаліст, авжеж. Я хочу жити в імперії. Путін – мій президент! Лібералом тепер соромно називатися, як нещодавно соромно було називатися комуністом. Чоловіки біля пивної ятки можуть і пику набити.

– Ненавижду Єльцина! Ми йому вірили, а він повів нас зовсім у невідомому напрямку. У жодний демократичний рай ми не потрапили. А потрапили туди, де ще страшніше, ніж було.

– Річ ані в Єльцині й ані в Путіні, а в тому, що ми – раби. Рабська душа! Рабська кров! Поглянеш на «нового росіянина»... Він з «бентлі» вилазить, у нього гроші з кишень сиплються, а він раб. Нагорі сидить пахан: «Геть усі в стійло!» І всі підуть.

– Я чув по телевізору... «У тебе є мільярд? – запитав пан Полонський. – Немає?! Тоді пішов ти в дупу!» Я з тих, кого пан олігарх послав у дупу. Звичайна родина: батько спився, мати в дитячому садочку за копійки гарує. Ми для них лайно, гній. Я ходжу на різні тусовки. До патріотів, націоналістів... Слухаю. Настане час, і хто-небудь обов'язково дасть мені в руки гвинтівку. І я візьму.

– Капіталізм у нас не приживається. Дух капіталізму для нас чужий. Далі Москви він не поширився. Клімат не той. І людина не та. Російська людина не раціональна, не меркантильна, може сорочку останню віддати, але часом украде. Вона стихійна й радше споглядач, ніж діяч, ладна вдовольнитися малим. Нагромадження не її ідеал, їй нудно накопичувати. У ній дуже загострене відчуття справедливості. Народ – більшовик. А ще російська людина не хоче просто жити, вона хоче жити для чогось. Вона хоче брати участь у великій справі. У нас швидше знайдеш святого, ніж чесного й успішного. Читайте російську класику...

– Чому, коли наші люди їдуть за кордон, вони там нормально вписуються в капіталістичне життя? А вдома всі люблять поговорити про «суверенну демократію», про окрему російську цивілізацію та про те, що «в російському житті немає основи для капіталізму».

– У нас капіталізм неправильний...

– Облиште надії на інший капіталізм...

– У Росії капіталізм начебто є, а капіталістів немає. Немає нових Демідових, Морозових... Російські олігархи – це не капіталісти, а просто злодії. Ну, які можуть бути капіталісти з колишніх комуністів і комсомольців? Мені Ходорковського не шкода. Хай сидить на нарах. Шкода тільки, що він один там сидить. Повинен же хтось відповісти за те, що я пережив у дев'яності. Обібрали до нитки. Зробили безробітним. Капіталістичні революціонери: Гайдар, залізний Вінні-Пух... рудий Чубайс... Ставили експерименти на живих людях, як природознавці...

– Їздив на село до матері. Сусіди розповіли, як хтось підпалив уночі садибу фермера. Люди врятувалися, згоріли тварини. Село пило на radoщах два дні. А ви кажете: капіталізм... У нас за капіталізму живуть соціалістичні люди...

– За соціалізму мені обіцяли, що місця під сонцем вистачить усім. Тепер кажуть інше: жити слід згідно із законами Дарвіна, тоді в нас буде достаток. Достаток для сильних. А я – зі слабких. Я – не боець... У мене була схема, я звикла жити за схемою: школа, інститут, родина. Збираємо з чоловіком на кооперативну квартиру, після квартири – на машину... Схему зламали. Нас кинули в капіталізм... За освітою я інженер, працювала в проектному інституті, його ще називали «жіночим інститутом», тому що там були самі жінки. Сидиш і складаєш цілий день папери, я любила, щоб охайно, стосиком. Так би й просиділа все життя. А тут почалися скорочення... Не чіпали чоловіків, їх було мало, і матерів-одиначок, і тих, кому до пенсії залишився рік або два. Вивісили списки, я побачила своє прізвище... Як жити далі? Розгубилася. Мене жити за Дарвіним не вчили.

Тривалий час сподівалася, що знайду роботу за фахом. Я була ідеалісткою в тому сенсі, що не знала свого місця в житті, своєї ціни. Мені досі бракує дівчат із мого відділу, саме дівчат, наших балачок. Робота в нас була на другому плані, а на першому – спілкування, це задушевне базікання. Десь тричі на день ми пили чай, ну й кожна розповідала про своє. Відзначали всі свята, всі дні народження... А зараз... Ходжу на біржу праці. Безрезультатно. Потрібні муляри, штукатури... Моя подруга, ми разом в інституті навчалися, вона прибирає будинок в одній бізнесвумен, собаку вигулює... Прислуга. Спочатку плакала від приниження, а тепер звикла. А я не можу.

– Голосуй за комуністів – це круто.

– А все ж нормальній людині сталіністів не зрозуміти. Сто років Росії котові під хвіст, а вони: слава радянським людожерам!

– Російські комуністи вже давно не комуністи. Приватна власність, яку вони визнали, і комуністична ідея не поєднуються. Я можу сказати про них, як Маркс говорив про своїх послідовників: «Я знаю тільки одне, що я не марксист». А ще краще висловився Гейне: «Я сіяв драконів, а пожиною бліх».

– Комунізм – майбутнє людства. Альтернативи немає.

– На брамі Соловецького табору висіло більшовицьке гасло: «Залізною рукою заженемо людство до щастя». Один із рецептів порятунку людства.

– Ніякого бажання йти на вулицю й робити щось. Краще нічого не робити. Ані добра, ані зла. Те, що сьогодні – добро, завтра виявиться – злом.

– Найстрашніші люди – це ідеалісти...

– Я люблю Батьківщину, але жити тут не буду. Я не зможу тут бути такою щасливою, як я хочу.

– Може, я дурна... але я не хочу виїздити, хоча можу.

– І я не поїду. У Росії веселіше жити. Цього драйву немає в Європі.

- Краще любити нашу Батьківщину здаля...
- Сьогодні соромно бути росіянином...
- Наші батьки жили в країні переможців, а ми в країні, що програла холодну війну. Пишатися нічим!
- Їхати не збираюся... У мене тут бізнес. Я можу точно сказати, що нормально жити в Росії можна, не треба тільки лізти в політику. Усі ці мітинги за свободу слова, проти гомофобів – мені байдужі...
- Усі говорять про революцію... Он Рубльовка спустила... Багаті біжать, капітали виводять за кордон. Замикають свої палаци на ключ, повно об'яв: «Продаю...» Відчувають, що народ рішуче настроєний. А ніхто нічого добровільно не віддасть. Тоді говоритимуть «калашнікови»...
- Одні горлають «Росія – за Путіна!», а інші – «Росія без Путіна!»
- А що буде, коли нафта подешевшає або стане зовсім не потрібна?

– 7 травня 2012 року. По телевізору показують: урочистий кортеж Путіна їде в Кремль на інавгурацію абсолютно порожнім містом: ані людей, ані машин. Взірцева зачистка. Тисячі поліцейських, військових і бійців ОМОНу чергують біля виходів із метро та біля під'їздів. Зачищена від москвичів і вічних московських корків столиця. Мертве місто.

А цар же несправжній!

Про майбутнє

Сто двадцять років тому Достоевський закінчив «Братів Карамазових». Там він писав про вічних «російських хлопчиків», які завжди товкмачать «про світові питання, не інакше: чи є Бог, чи є безсмертя? А які в Бога не вірують, то ті про соціалізм і про анархізм заговорять, про переробку всього людства за новим штатом, але ж так це один чорт буде, все ті ж запитання, тільки з іншого кінця».

Привид революції знову гуляє Росією. 10 грудня 2011 року – сотисячний мітинг на Болотній площі. Відтоді протестні виступи не припиняються. Про що ж говорять «російські хлопчики» сьогодні? Що оберуть цього разу?

– Я ходжу на мітинги, тому що досить вважати нас лохами. Поверніть вибори, гади! Першого разу на Болотній площі зібралося сто тисяч, ніхто не очікував, що прийде стільки людей. Терпіли, терпіли, й у якийсь момент брехня і безлад зашкалили: все – досить! Усі дивляться випуски новин або читають новини в інтернеті. Говорять про політику. Бути в опозиції нині модно. Але я боюся... Я боюся, що ми всі балакуни... Постоїмо на площі, покричимо й повернемося до своїх компів і сидітимемо в інтернеті. Залишиться тільки одне: «Як ми гарно потусили!» Уже я на таке натрапив: треба було до чергового мітингу намалювати плакати, рознести листівки – всі швидко розсмокталися...

– Я раніше була далека від політики. Мені вистачало роботи та родини, я вважала, що вулицями ходити марно. Мене радше приваблювала теорія малих справ: я працювала в хоспісі, влітку, коли горіли ліси під Москвою, возила продукти та речі погорільцям. Різний досвід був... А мама постійно сиділа біля телевізора. І їй, певно, допекла ця брехня і злодії з чекістським минулим, вона все мені переповідала. Ми пішли на перший мітинг разом, а мамі моїй сімдесят п'ять років. Вона – акторка. Купили про всяк випадок квіти. Не будуть же стріляти в людей із квітами!

– Я народився вже не в СРСР. Якщо мені щось не подобається, я виходжу на вулицю й протестую. А не базікаю про це на кухні перед сном.

– Я боюся революції... Знаю: буде російський бунт, безглуздий і нещадний. Але відсиджуватися вдома вже соромно. Мені не потрібен «новий СРСР», «оновлений СРСР», «істинний СРСР». Зі мною не можна так, що ми, мовляв, тут сіли вдвох і вирішили: сьогодні – він президент, а завтра – я. «Піпл схаває». Ми – не бидло, ми – народ. На мітингах я бачу тих, кого ніколи раніше там не бачив: загартовані в боротьбі шістдесятники-сімдесятники й багато студентів, а нещодавно їм було наплювати на те, що там, у зомбоящику, нам впарюють... І дами в норкових шубках, і молоді хлопці, які приїхали на мітинг на «мерседесах». Нещодавно їх захоплювали гроші, речі, комфорт. Але виявилось, що цього замало. Їм цього вже не досить. Як і мені. Ідуть не голодні, а ситі. Плакати... народна творчість... «Путін, піди сам!», «Я не голосував за цю сволоту, я голосував за іншу сволоту!» Мені сподобався плакат «Ви нас навіть не уявляєте». Ми не збиралися штурмом брати Кремль, ми хотіли сказати, хто ми. Ішли додому й скандували: «Ми ще повернемося».

– Я – людина радянська, я всього боюся. Ще десять років тому я нізащо б не вийшла на площу. А зараз жодного мітингу не пропускаю. Була на проспекті Сахарова й на Новому Арбаті. І на білому кільці. Вчусь бути вільною. Я не хочу померти такою, яка я зараз – радянською. Вичерпую із себе свою радянськість відрами...

– Я ходжу на мітинги, тому що туди ходить мій чоловік...

– Я – людина немолода. Хочу ще пожити в Росії без Путіна.

– Допекли євреї, чекісти, гомосексуалісти...

– Я – лівий. Я переконаний: у мирний спосіб нічого не можна домогтися. Я прагну крові! Без крові у нас великі справи не робляться. Навіщо ми виходимо? Я стою й чекаю, коли ми підемо на Кремль. Це вже не гра. Кремль давно слід було брати, а не ходити й волати. Дайте команду взяти вили й сокиру! Я чекаю.

– Я разом із друзями... Мені сімнадцять років. Що я знаю про Путіна? Я знаю, що він дзюдоїст, отримав восьмий дан із дзюдо. І, здається, це все, що я про нього знаю...

– Я не Че Гевара, я полохлива, але я жодного мітингу не пропустила. Хочу жити в країні, за яку мені не соромно.

– У мене характер такий, що я повинна бути на барикадах. Мене так виховали. Мій батько з власного бажання поїхав на ліквідацію наслідків землетрусу в Спітаку. Через це рано помер. Інфаркт. Із дитинства я живу не з татом, а з фотографією тата. Іти чи не йти – кожен сам повинен вирішити. Мій батько сам поїхав... а міг не їхати... Подруга теж хотіла піти зі мною на Болотну площу, потім перетелефонувала: «Розумієш, у мене маленька дитина». А в мене старенька мама. Я йду, вона смокче валідол. Але я все одно йду...

– Хочу, щоб діти мною пишалися...

– Мені це потрібно для самоповаги...

– Треба спробувати щось зробити...

– Я вірю в революцію... Революція – це довга й наполеглива праця. У 1905 році перша російська революція закінчилася провалом і розгромом. А через дванадцять років – 1917 року – рвонуло так, що рознесло царський режим вщент. Буде й у нас своя революція!

– Я йду на мітинг, а ти?

– Я особисто втомився від дев'яносто першого... від дев'яносто третього... Не хочу жодних революцій! По-перше, революції рідко бувають оксамитовими, а по-друге, в мене є досвід: навіть, якщо ми переможемо, буде як у дев'яносто першому. Ейфорія швидко закінчиться. Поле битви дістанеться мародерам. Прийдуть гусинські, березовські, абрамовичі...

– Я проти антипутінських мітингів. Рух переважно в столиці. Москва та Петербург за опозицію, а провінція за Путіна. Ми що,

погано живемо? Хіба ми живемо не краще, ніж раніше? Лячно це втратити. Усі пам'ятають, як намучилися в дев'яності. Немає охочих знову зламати все до дідька й кров'ю залити.

– Я не фанат путінського режиму. Набрид «царьок», хочемо, щоб наших керівників можна було змінити. Зміни, звісно, потрібні, але не революція. І коли кидають асфальтом у поліцію, мені теж не подобається...

– За все заплатив Держдеп. Західні ляльководи. Одного разу за їхніми рецептами ми зробили перебудову, і що з цього вийшло? Нас занурили в таку яму! Я ходжу не на ці мітинги, а на мітинги за Путіна! За сильну Росію!

– За останні двадцять років картинка кілька разів цілковито змінювалася. А результат? «Путіне, йди геть! Путіне, йди геть!» – чергова мантра. Я не ходжу на ці вистави. Нехай піде Путін. І сяде на трон новий самодержець. Як крали, так і крастимуть. Залишаться запльовані під'їзди, кинуті старі, цинічні чиновники й нахабні даїшники... І дати хабара вважатиметься за норму... Який сенс змінювати уряд, якщо ми самі не змінюємося? У жодну демократію в нас я не вірю. Східна країна... Феодалізм... Попівство замість інтелектуалів...

– Не люблю натовпу... Стадо... Натовп ніколи нічого не вирішує, вирішують особистості. Влада постаралася, щоб нагорі не було яскравих постатей. В опозиції немає ні Сахарова, ні Єльцина. Не народила «сніжна» революція своїх героїв. Де програма? Що робити збираються? Походять, покричать... І той же Немцов... Навальний... Пишуть у Твіттері, що поїхали на канікули на Мальдіви або в Таїланд. Милуються Парижем. Уявіть собі, що Ленін у сімнадцятому році поїхав після чергової демонстрації в Італію або покататися на лижах в Альпах...

– Я не ходжу на мітинги й не ходжу голосувати. У мене немає ілюзій...

– А ви знаєте, що крім вас, є ще Росія? До Сахаліна... Так ось, вона не бажає жодних революцій – ані «помаранчевої», ані «ро-

жевої», ані «сніжної». Досить революцій! Залиште Батьківщину у спокої!

– Мені плювати на те, що буде завтра...

– Я не хочу йти в одній колоні з комуністами та націоналістами... Із нациками... Ви б пішли на марш із Ку-клукс-кланом у балахонах і з хрестами? Хай би яка чудова мета була в цього маршу. Ми про різну Росію мріємо.

– Не ходжу... Боюся, що дадуть кийком по голові...

– Потрібно молитися, а не на мітинги ходити. Господь послав нам Путіна...

– Мені не подобаються революційні прапори за вікном. Я за еволюцію... за будівництво...

– Не ходжу... і не буду виправдовуватися, що не ходжу на політичні шоу. Дешеві понти – ці мітинги. Слід самому жити, як учив Солженіцин, без брехні. Без цього ми ні на міліметр не просунемося. Будемо ходити по колу.

– Люблю Батьківщину і так...

– Я виключив державу із зони своїх інтересів. Мої пріоритети – родина, друзі та мій бізнес. Зрозуміло пояснив?

– А ти не ворог народу, громадянине?

– Щось обов'язково відбудеться. Незабаром. Наразі ще не революція, але запах озону відчувається. Усі чекають: хто, де, коли?

– Я тільки жити нормально почав. Дайте пожити!!

– Спить Росія. Не мрійте.

ДЕСЯТЬ ІСТОРІЙ БЕЗ ІНТЕР'ЄРУ

про Ромео та Джульєтту... тільки звалися вони Маргарита й Абдильфаз

Маргарита К. – вірменська біженка, 41 рік

– Ой! Я не про це... Не про це хочу... Я знаю інше...

Я досі сплю, закинувши руки за голову, звичка тих років, коли було щастя. Я так любила жити! Я – вірменка, але народилася й виросла в Баку. На березі моря. Море... моє море! Я поїхала, але я люблю море, люди й уся решта мене розчарували, я люблю тільки море. Мені воно часто сниться – сіре, чорне, фіолетове. І блискавиці! Блискавиці танцюють разом із хвилями. Любила дивитися вдалину, дивитися, як увечері сідає сонце, воно під вечір таке червоне, що здається, шипить, занурюючись у воду. Каміння, нагріте за день, тепле каміння, немов живе. Я любила дивитися на море вранці й удень, увечері й уночі. Уночі з'являлися кажани, і я їх дуже лякалася. Співали цикади. Повне небо зірок... Ніде немає стільки зірок... Баку – моє найулюбленіше місто... Найулюбленіше, хай там що! У сні я часто гуляю в Губернаторському садку й Нагорному парку... Піднімаюся на фортечну стіну... І звідусіль видно море – кораблі й нафтові вишки... Із мамою ми любили заходити в чайхану та пити червоний чай. *(На очах сльози.)* Мама – в Америці. Плаче й сумує. Я – в Москві...

У Баку ми мешкали у великому будинку... Був великий двір, у дворі шовковиця росла, жовта шовковиця. Смачна! Жили всі разом, однією родиною – азербайджанці, росіяни, вірмени, українці, татари... Тітка Клара, тітка Сара... Абдула, Рубен... Найвродливіша – Сильва, вона працювала стюардесою на міжнародних лініях, літала в Стамбул, її чоловік Ельмір був таксистом. Вона – вірменка, він – азербайджанець, але ніхто про це не замислювався, таких розмов я не пам'ятаю. Світ ділився інакше: гарна людина чи погана, жадібна чи добра. Сусід і гість. Із одного села... міста... У всіх одна національність – всі радянські, всі знали російську мову.

Найкраще, найулюбленіше свято для всіх – Навруз. Навруз Байрам – день приходу весни. Чекали на свято цілий рік, святкували сім днів. Сім днів не замикалися ворота та двері... Удень і вночі жодних замків і ключів... Палили вогнища... Вогнища горіли на дахах й у дворах. Усе місто в багаттях! У вогонь кидали духмяну руту й просили про щастя, примовляючи: «Сарилігін сене, гірмізілігін мене» – «Усе моє лихо – тобі, а мою радість – мені». «Гірмізілігін мене...» Будь-хто зайде до будь-кого – скрізь приймуть як гостя, пригостять молочним пловом і червоним чаєм із корицею або кардамоном. А сьомого дня, головного дня свята, всі збиралися разом... за одним столом... Кожен виносив у двір свій стіл, і складали один довгий-довгий стіл. На цьому столі: грузинські хінкалі, вірменські бораки та бастурма, російські млинці, татарський ечпочмак, українські вареники, м'ясо з каштанами по-азербайджанськи... Тітка Клава приносила свого фірмового оселедця під шубою, а тітка Сара – фаршировану рибу. Пили вино, вірменський коньяк. Азербайджанський. Співали вірменських та азербайджанських пісень. І російську «Катюшу»: *«Расцветали яблони и груши... Поплыли туманы над рекой...»*. Нарешті час ласощів: пахлава, шекер-чурек... Для мене досі смачнішого за них нічого немає! Найкраще ласощі виходили в моєї мами. «Що в тебе за руки, Кнарик! Яке легке тісто!» – завжди похвалять її сусідки.

Мама дружила із Зейнаб, а в Зейнаб було двоє дівчаток і син Анар, із яким ми вчилися в одному класі. «Віддаси дочку за мого Анара, – сміялася Зейнаб, – станемо родичами». *(Умовляє себе.)* Плакати не буду... Плакати не треба... Коли почнуться вірменські погроми... і тітка Зейнаб, добра наша тітка Зейнаб, разом зі своїм Анаром... ми втекли, сховалися в добрих людей... Вони витягнуть уночі з нашого дому холодильник і телевізор... газуву плиту й новеньку югославську стінку... А одного разу Анар зустрине зі своїми друзями мого чоловіка, й вони битимуть його залізними прутами: «Який ти азербайджанець? Ти – зрадник! Ти живеш із вірменкою – нашим ворогом!» Мене забрала до себе подруга, я жила в них на горищі... Щоночі горище відчиняли, годували мене – і я знову йшла нагору, вхід забивали цвяхами. Намертво забивали цвяхами. Знайдуть – уб'ють! Я вийшла звідти із сивим чубком... *(Зовсім тихо.)* Іншим кажу: не треба через мене плакати... А в самої сльози... Анар мені в школі подобався, він був гарним хлопчиком. Одного разу ми з ним навіть цілувалися... «Вітаю, королево!» – він очікував мене біля шкільної брами. Вітаю, королево!

Я пам'ятаю ту весну... Звичайно, вона згадується, але тепер уже рідко... не часто... Веснааа-а! Я закінчила училище й улаштувалася зв'язківкою на телеграфі. На центральному телеграфі. Люди стоять біля віконця: одна плаче – мати померла, інша сміється – в неї весілля. Із днем народження! Із золотим ювілеєм! Телеграми, телеграми. Викликаю Владивосток, Усть-Кут, Ашхабад... Робота весела. Не нудна. А на кохання чекаєш... У вісімнадцять років завжди чекаєш на кохання... Я думала, що кохання приходить тільки раз, і те, що це кохання, ти розумієш одразу. А було кумедно, вийшло дуже кумедно. Мені не сподобалося, як ми з ним познайомилися. Уранці я йду повз охорону, всі мене вже знали, ніхто перепустки не вимагав: привіт-привіт – без запитань. «Пред'явіть перепустку». Я остовпіла. Стоїть переді мною високий гарний хлопець і не пропускає. – «Ви щодня мене бачите...» – «Пред'явіть перепустку». А я цього дня забула перепустку, риюся

в сумці – в мене жодних документів. Викликали мого начальника... Я отримала догану... і так розізлилася на цього хлопця! А він... У мене була нічна зміна, й він приходить із другом пити чай. Треба ж такого! Приносять піріжки з повидлом, тепер уже немає таких піріжків, смачні, але відкушувати лячно – ніколи не знаєш, з якого боку вилізе повидло. Реготали! Але я з ним не розмовляла, ображалася. Іще через кілька днів знайшов мене після роботи: «Я купив квитки в кіно – підеш?». Квитки на мою улюблену кінокомедію «Міміно» з Вахтангом Кікабідзе в головній ролі, я дивилася її десять разів, знала весь текст напам'ять. Як виявилось, він також. Ідемо й перегукуємося, перевіряємо одне одного: «Я тобі один розумний річ скажу, тільки ти не ображайся». «Як я цю корову продам, якщо її тут усі знають?» І... почалося кохання... У його двоюрідного брата були великі теплиці, він торгував квітами. На зустріч Абульфаз завжди приходив із трояндами – червоні й білі... Троянди бувають навіть бузкові, неначе підфарбовані, а вони – справжні. Я мріяла... Я часто мріяла про кохання, але я не знала, як може битися моє серце, з грудей рватися. На мокрому пляжі залишалися наші листи... на піску... Великими літерами «я тебе кохаю!!!» Через десять метрів іще раз «я тебе кохаю!!!» Тоді у місті скрізь стояли залізні автомати з газованою водою, і в автоматі одна склянка на всіх. Помиєш – і п'єш. Підходимо – немає склянки, і другий автомат без склянки. Я хочу пити! Ми стільки співали, горлали, сміялися біля моря – я хочу пити! Із нами довго відбувалися чарівні речі, неймовірні, а потім перестали. Ой, я знаю це... Справді! «Абульфіазе, я хочу пити! Придумай що-небудь!» Він дивиться на мене й підносить руки до неба, щось довго-довго каже-каже. І звідкись... через зарослі травою парканни та замкнені ятки з'являється п'яна людина й віддає склянку: «Для вро-о-дли-вої дівчини – не шкода».

А це світання... Ніде нікого, тільки ми. І туман із моря. Я йду боса, з-під асфальту туман повзе, наче пара. Знову – диво! З'являється раптом – сонце! Світло... освітлення... Наче в середині літнього дня... На мені миттєво висихає моя літня сукня, во-

лога від роси «Ти вродлива зараз!» А ти... ти... *(На очах сльози.)* Іншим кажу: не треба плакати... А сама... Усе згадується... згадується... Але щоразу менше голосів, і снів щоразу менше. Я мріяла тоді... я літала! Тільки... Не було! Не було в нас хепі-енду: білої сукні, маршу Мендельсона, весільної подорожі... Незабаром, уже незабаром... *(Зупиняється.)* Щось хотіла сказати... Щось... Забуваю найпростіші слова... почала забувати... Я хотіла сказати, що незабаром, уже незабаром... мене ховали в підвалах, я жила на горищах, я перетворилася на кішку... кажана... Якби ви могли зрозуміти... якби могли... якби ви знали, як страшно, коли вночі хтось кричить. Самотній крик. Закричить уночі самотній птах, і всім лячно. А якщо це людина? Я жила з однією думкою: я кохаю... кохаю і ще раз кохаю. Інакше б не змогла, не витримала. Аякже – такий жах! Із горища спускалася тільки вночі... Штори товсті, як ковдра... Одного разу горище відчинили вранці: «Вилазь! Ти врятована!» У місто увійшло російське військо...

Думаю про це... Я думаю про це навіть уві сні – коли все почалося? Вісімдесят восьмий рік... На площі збираються якісь люди, вони всі в чорному, танцюють і співають. Танцюють із ножами та кинджалами. Будівля телеграфу поряд із площею, все на наших очах. Обліпимо балкон – і дивимось. «Що вони кричать?» – питаю. – «Смерть невірним! Смерть!» Це продовжувалося довго, дуже довго... багато місяців... Нас почали відганяти від вікон: «Дівчатка, це небезпечно. Сидіть на своїх місцях і не відволікайтеся. Працюйте». Під час обіду зазвичай пили чай разом, і раптом одного дня: азербайджанки сіли за один столик, вірменки – за інший. Одномоментно, розумієте? А я ніяк не могла зрозуміти, ніяк. До мене ще нічого не доходило. У мене кохання... я зайнята своїми почуттями... «Дівчата! Що трапилось?» – «Ти не чула? Начальник сказав, що невдовзі в нього працюватимуть тільки чистокровні мусульманки». Моя бабуся пережила вірменський погром у п'ятнадцятому році. Я пам'ятаю... Вона мені в дитинстві розповідала: «Коли я була така маленька, як ти, мого тата зарізали. І маму, і тітку. Усіх наших овець... – Очі в бабусі завжди

були сумовиті. – Різали сусіди... До цього нормальні люди, можна навіть сказати, гарні. За столом на свята разом сиділи...» Я думала, що це було давно... Хіба таке може бути зараз? Запитую в мами: «Мамо, ти бачила – хлопчики у дворі граються не у війну, а в різню вірмен? Хто їх навчив?» – «Мовчи, доню. Сусіди почують». Мама постійно плакала. Сиділа і плакала. Діти тягали по двору якесь опудало й тицяли в нього палицями, дитячими кинджальчиками. «Хто це?» – я покликала маленького Орхана, онука маминої подруги Зейнаб. – «Це вірменська баба. Ми її вбиваємо. Тітко Рито, а хто ти? Чому в тебе російське ім'я?». Ім'я мені мама вигадала... Мама любила російські імена й усе життя мріяла побачити Москву... Тато кинув нас, тато жив із іншою жінкою, але все одно це був тато. Я пішла до нього з новиною: «Тату, я виходжу заміж!» – «А хлопець гарний?» – «Дуже, але кличуть його Абульфаз...». Тато мовчить, він хоче мені щастя. А я покохала мусульманина... У нього інший Бог... Тато мовчить. І ось... Абульфаз прийшов до нас додому: «Хочу просити твоєї руки». – «А чому ти сам, без сватів? Без родичів?» – «Вони всі проти, а мені ніхто крім тебе не потрібен». І мені... мені теж не потрібен. Що робити нам із нашим коханням?

Навколо творилося не те, що всередині... Не те... зовсім не те... Уночі лячно й тихо в місті... Ну, як же так, я не можу так. Ну, що ж це – жахіття! Удень люди не сміються, не жартують, перестали купувати квіти. Раніше обов'язково хтось іде вулицею з квітами. Там цілуються і тут цілуються. А тепер... Ті ж люди йдуть... і не дивляться одне на одного... Щось зависло над усім і над усіма... якесь очікування...

Тепер уже не можу все точно згадати... Змінювалося з дня на день... Тепер усі знають про Сумгаїт... Від Баку до Сумгаїта тридцять кілометрів... Там був перший погром... У нас працювала дівчинка із Сумгаїта, і ось – всі після зміни додому, а вона залишається на телеграфі. Ночує в підсобці. Ходить заплакана, на вулицю навіть не виглядає, ні з ким не розмовляє. Питаємо – мовчить. Але коли вона заговорила... почала вона говорити... Я

не хотіла її слухати... Не чути! Нічого не чути! Та що ж це! Та що ж це – як це так! «Що з твоїм домом?» – «Дім пограбували». – «А з твоїми батьками?» – «Маму вивели у двір, роздягли догола і – на вогнище! А сестру вагітну змусили танцювати навколо вогнища... А коли вбили, залізними прутами виколупали з неї дитину...» – «Замовкни! Замовкни!» – «Тата зарубали... сокирою... Родичі впізнали його тільки по черевиках...» – «Замовкни! Прощу тебе!» – «Збиралися чоловіки, молоді й старі, по двадцять-тридцять осіб і вдиралися в будинки, де жили вірменські родини. Убивали й гвалтували – дочку перед батьком, дружину перед чоловіком...» – «Замовкни! Краще заплач». А вона не плакала... настільки їй було страшно... «Палили автомобілі. На кладовищі валили плити з вірменськими прізвищами... мертвих ненавиділи...» – «Замовкни! Хіба таке може бути з людьми?!» Почали ми всі її боятися... А телебачення, радіо та газети... жодного слова про Сумгайт... Тільки чутки... У мене потім питали: «Як ви жили? Як ви жили після всього?». Настала весна. Жінки надягли легкі сукні... Такий жах – і так навколо гарно! Розумієте? І море.

Я збираюся заміж... Мама просить: «Донечко, подумай». Тато мовчить. Ідемо з Абульфазом вулицею, зустрічаємо його сестру: «Чому ти сказала, що вона потворна? Поглянь, яка гарненька дівчинка». – Це вони так між собою перешіптуються. Абульфазе! Абульфазе! Прощу: «Давай розпишемося без весілля, весілля робити не будемо». – «Ти що? У нас вважається, що життя людини складається з трьох днів: дня, коли ти народився, дня, коли ти одружився, і дня, коли ти помреш». Він не міг без весілля, без весілля щастя не буде. Його батьки категорично проти... категорично! Не дали йому грошей на весілля й навіть не повернули тих грошей, що він сам заробив. А все має бути згідно з обрядом... за старими звичаями... Азербайджанські звичаї гарні, я їх люблю... Спершу в дім нареченої приходять свати, їх тільки вислуховують, а другого дня вони вже отримують згоду або відмову. Тоді п'ють вино. Купити білу сукню й обручку має наречений, він приносить їх у дім нареченої обов'язково вранці... І щоб був

сонячний день... Тому що щастя слід умовити, а темні сили відвести. Наречена приймає дар і дякує нареченому, при всіх цілує. На плечах у неї біла хустка, знак чистоти. День весілля... з обох боків на весілля приносять багато подарунків, їх кладуть на великі підноси, пов'язані червоними стрічками. Ще надувають сотні різноколірних кульок, вони кілька днів літають над будинком нареченої, чим довше вони літають, тим краще, отже, кохання міцне та взаємне.

Мое весілля... наше... Усі подарунки від дому нареченого й від дому нареченої... купувала моя мама... і білу сукню, й золоту обручку... За столом рідні нареченої мають перед першим тостом встати й розхвалювати дівчину, а рідні нареченого хвалять хлопця. За мене говорив мій дідусь, він закінчив і питає Абульфаза: «А хто за тебе нам слово скаже?» – «Я сам за себе скажу. Я кохаю вашу дочку. Кохаю більше за життя». Так він це сказав, що всім сподобався. Сипали нам на поріг дрібні монети, рис – на щастя та багатство. І там... є один момент... є під час весілля такий момент, коли рідні з одного боку мають встати і вклонитися рідним із іншого боку, а ті – теж. Абульфаз встав один... як безрідний... «Я народжу тобі дитинку, ти не будеш сам», – подумала я. Присяглася. А він знав, я давно йому зізналася, що в юності тяжко хворіла й лікарі винесли присуд: народжувати мені не можна. Він і на це був згоден, тільки б нам бути разом. Але я... Я вирішила – народжу. Хай навіть сама помру, але дитинка залишиться.

Мій Баку...

...море... море... море...

...сонце... сонце... сонце... Не мій Баку...

...дверей у під'їзді немає, великі діри від дверей завішані шматинами целофану...

...чоловіки або підлітки... від жаху не запам'ятала... б'ють – убивають кілками (де вони їх знайшли в місті?) жінку... вона лежить на землі без звуку. Люди побачать – звертають на іншу вулицю. Де міліція? Міліція зникла... цілими днями я не бачила

жодного міліціонера... Абульфаза вдома нудить. Він добрий, дуже добрий. Але звідки взялися ті... там, на вулиці? Назустріч нам біг чоловік увесь у крові... пальто, руки в крові... в руках довгий кухонний ніж, яким зелень ріжуть... У нього було урочисте... може, навіть щасливе обличчя... «Я його знаю», – сказала знайома дівчина, з якою ми стояли на зупинці й чекали на автобус.

...щось у мені тоді зникло... чогось у мені тепер уже немає...

...мама звільнилася з роботи... Уже небезпечно було ходити вулицями, її впізнавали одразу. А мене – ні. За однієї умови – жодних документів із собою не брати. Жодних! Абулфаз зустрів мене після роботи, ми йшли разом, ніхто не здогадувався, що я – вірменка. Але будь-хто міг підійти й завимагати: «Покажи паспорт!» «Ховайтеся. Тікайте», – попередили сусіди, російські бабусі. Молоді росіяни поїхали, кинули квартири, гарні меблі. Залишилися бабусі... добрі російські бабусі...

...а я вже вагітна... Я ношу під серцем дитину...

Різня в Баку тривала кілька тижнів... Хтось каже так, а інші кажуть, що довше... Убивали не тільки вірмен, убивали й тих, хто ховав вірмен. Мене ховала моя азербайджанська подруга, у неї родина – чоловік і двоє дітей. Коли-небудь... Клянусь! Я приїду в Баку, приїду зі своєю дочкою й приїду в цей дім: «Це – твоя друга мати, донечко». Штори товсті... як пальто... такі штори... Це спеціально пошили, через мене. Уночі я спускалася з горища... на годину-дві... Говорили пошепки, зі мною треба було розмовляти. Усі розуміли: зі мною слід розмовляти, щоб я не оніміла, не збожеволіла. Не втратила дитину й не завила вночі. Як звір.

Я пам'ятаю наші розмови, добре пам'ятаю. Увесь день сиділа на горищі й перебирала їх у пам'яті. Я – сама... Смужка неба вузьенька... через щілину...

«...зупинили на вулиці старого Лазаря й почали бити... «Я – єврей», – доводив він. Поки знайшли паспорт, покалічили...»

«...убивають за гроші й просто так... Особливо шукають будинки, де мешкають багаті вірмени...»

«...в одному домі повбивали всіх... А найменша дівчинка залізла на дерево... Вони її, як пташку... Вночі погано видно, довго не могли поцілити. Сердилися... цілилися. Упала їм під ноги...»

Чоловік подруги був художником. Я любила його картини, він малював жіночі портрети та натюрморти. І я пам'ятаю, як він підходив до книжкових полиць і стукав по корінцях: «Слід все спалити! Спалити! Я книжкам уже не вірю! Ми думали, що добро переможе – нічого подібного! Сперечалися про Достоевського... Авжеж, ці герої завжди тут! Серед нас. Поряд!» Я не розуміла, про що він каже, я – дівчина проста, звичайна. В університеті не вчилася. Вміла тільки плакати... втирати сльози... Я довго вірила, що живу в найкращій країні, серед найкращих людей. Так нас у школі навчали. А він мучився страшно, переживав це дуже важко. І в нього стався інсульт, його паралізувало... *(Зупинилася.)* Помовчу... Щось тремчу вся... *(Через кілька хвилин продовжує.)* Увійшло до міста російське військо. Я могла вже повернутися додому... Він лежав, тільки однією рукою міг трохи ворушити. І він мене обійняв цією рукою: «Усю ніч я думав про тебе, Рито, і про своє життя. Багато років... Усе життя я боровся з комуністами. А тепер у мене сумніви: хай би нами правили ці старі мумії, чіпляли одне одному чергові Зірки Героїв, а ми не їздили би за кордон, не читали заборонені книжки, і не їли піцу – їжу богів. Але та маленька дівчинка... вона залишилася б живою, ніхто б її не підстрелив... як пташку... І ти не сиділа б на горищі, як миша...» Невдовзі він помер... через короткий час... Тоді багато хто помирав, помирали гарні люди. Не могли все це перенести.

На вулицях скрізь російські солдати. Військова техніка. Російські солдати... вони ж були хлопчиками... Непритомніли від того, що побачили...

У мене восьмий місяць вагітності... Незабаром народжувати. Уночі мені погано, телефонуюмо до «швидкої допомоги» – там почують вірменське прізвище й кладуть слухавку. У пологовий теж не взяли, ні за місцем проживання... ніде... Розгортають паспорт й одразу – місць немає. Місць немає! Нікуди й ніяк, ніяк.

Мама знайшла стару акушерку, російську жінку, яка колись у неї пологи приймала... давно-давно... Знайшла вона її десь у селищі на околиці міста. Звали її Анна... по батькові не пам'ятаю. Раз на тиждень вона приходила до нас додому, спостерігала за мною й казала, що пологи будуть важкими. Перейми почалися вночі... Абульфаз побіг ловити таксі, додзвонитися не зміг. Таксист приїхав і побачив мене: «Що – вірменка?» – «Вона – моя дружина». – «Ні, я не поїду». Чоловік заплакав. Дістав гаманець і показує гроші, всю свою зарплату: «На... Я тобі все віддам... Врятуй мені дружину й дитину». Ми поїхали... поїхали всі... І мама з нами також. Поїхали в селище, де жила Анна, в лікарню, де вона працювала на півставки. Підробляла до пенсії. Вона вже чекала на нас, і мене одразу поклали на стіл. Народжувала я довго... сім годин... Народжували ми вдвох: я й азербайджанка, там була одна подушка, і цю подушку віддали їй, я дуже низько головою лежала. Незручно, боляче... Мама стояла біля дверей. Її гнали, вона не йшла. А раптом украдуть дитину... а раптом? Усе могло бути... Усе тоді могло бути... Народила я дівчинку... Принесли мені її один раз, показали й далі не несуть. Іншим матерям (азербайджанкам) дають дітей годувати, а мені – ні. Чекала я два дні. А потім... по стіночці... тримаючись за стіночку... доповзла до кімнати, де лежали діти. Жодної дитини немає, тільки моя дівчинка лежить, а двері та вікна – навстіж. Помацала я її, вона горить, уся гаряча. Якраз прийшла моя мама... «Мамо, забираємо дитину та йдемо. Дитина вже хвора».

Дочка довго хворіла. Лікував її старий лікар, він був давно на пенсії. Єврей. Але він ходив і допомагав вірменським родинам. «Вірмен убивають за те, що вони вірмени, як колись убивали євреїв за те, що вони євреї», – казав він. Був дуже-дуже старий. Дочці дали ім'я Іра... Іринка... Вирішили: хай буде російське ім'я, воно захищає. Абульфаз уперше взяв дитину на руки й заплакав. Ридав... від щастя... воно теж тоді було – щастя... Наше щастя! У цей час захворіла його мама... Він почав частенько ходити до своїх родичів. Повертався від них... не знайду слів... яким він по-

вертався. Повертався до нас чужим, із незнайомим обличчям. Я, звісно, лякалася. У місті вже було повно біженців, це ті азербайджанські родини, які тікали з Вірменії. Утекли вони з порожніми руками, без речей, тікали так само, як вірмени з Баку. І розповідали все те саме. Ой! Ой, все те саме. Про Ходжалу, де був азербайджанський погром... Як там вірмени вбивали азербайджанців – викидали жінок із вікон... відрізали голови... мочилися на мертвих... Мені жоден фільм жахів тепер не страшний! Я стільки всього бачила й чула... стільки всього! Я не спала вночі, думала-передумала – треба їхати. Їхати треба! Ну, так же не можна, я не можу так. Тікати... тікати, щоб забути... А якщо би стерпіла – померла б... я знаю, що померла б...

Першою поїхала мама... Слідом – тато зі своєю другою родиною. За ними – ми з дочкою. Їхали із фальшивими документами... з паспортами на азербайджанські прізвиська... Три місяці не могли придбати квитки. Такі були черги! А зайшли до літака – ящиків із фруктами і картонних коробок із квітами там було більше, ніж пасажирів. Бізнес! Бізнес процвітав. Попереду нас сиділи молоді азербайджанці, вони всю дорогу пили вино й говорили, що їдуть, тому що не хочуть убивати. Не хочуть іти на війну й помирати. Дев'яносто перший рік... на повну силу йшла війна в Нагорному Карабаху... Ці хлопці відверто зізнавалися: «Ми не хочемо лягати під танк. Ми не готові». У Москві нас зустрів двоюрідний брат... «А де Абульфаз?» – «Прилетить через місяць». Зібралися ввечері родичі... Усі мене просили: «Ти говори, говори – не бійся. Ті, що мовчать, починають хворіти». Через місяць я почала говорити, а думала, що вже не буду. Замовкну – і все.

Я чекала... і чекала... і чекала... Абульфаз приїхав до нас не через місяць... і не через півроку, а через сім років. Через сім років... Сім... А-а-а-а... Якби не дочка... я б не вижила... Дочка мене врятувала. Заради неї я трималася з усіх сил. Щоб вижити, потрібно хоча б тоненьку ниточку знайти... щоб вижити... і чекати... Просто ранок... іще один ранок... Він увійшов до квартири, обійняв нас із дочкою. Стоїть. Він стоїть... іще стоїть у коридорі...

І я бачу, як він повільно-повільно, на моїх очах падає. Через якусь хвилину він уже лежав на підлозі в пальто й у шапці. Дотягли його до канапи, поклали. Перелякалися: треба викликати лікаря – а як? У нас немає московської прописки, немає медичного страхування. Ми – біженці. Поки ми так міркували, мама плакала... Дочка з отакими очима сиділа в кутку... Чекали на тата – а тато приїхав і вмирає. У цей час він розплющив очі: «Не треба лікаря. Не бійтеся. Усе! Я – вдома». Тут буду плакати... Тут буду... *(Уперше за весь час нашої розмови заплакала.)* Як тут без сліз... Місяць він ходив за мною по квартирі на колінах, цілував і цілував руки: «Що ти хочеш сказати?» – «Я кохаю тебе». – «Де ти був стільки років?»

...у нього викрали один паспорт... Другий... Усе це його родичі...

...приїхали в Баку його двоюрідні брати... Їх вигнали з Єревана, де жили ще їхні діди та батьки. Щовечора розповіді... Обов'язково, щоб він чув... Як зідрали шкіру з хлопчика й повісили на дереві. А сусідові тавро на лобі поставили гарячою підковою... як... як... «А ти куди зібрався?» – «До дружини». – «Ти ідеш до ворога нашого. Ти нам не брат. Не син».

...я йому телефонувала... Мені відповідали: «Немає вдома». А йому передавали, неначе я дзвоню й кажу, що виходжу заміж. Я дзвонила і дзвонила. Слухавку брала його рідна сестра: «Забудь номер цього телефону. У нього інша жінка. Мусульманка».

...мій тато... Хотів мені щастя... Забрав мій паспорт і віддав його якимсь хлопцям, щоб мені поставили печатку про розлучення. Фальшиву. Щось вони фарбували, стирали й виправляли, і там зараз – дірка. «Тату! Навіщо ти це зробив? Ти ж знаєш – я кохаю!» – «Ти кохаєш нашого ворога». Паспорт у мене зіпсований... Тепер не дійсний...

...читала Шекспіра «Ромео та Джульєтта»... Про ворожнечу двох родинних кланів – Монтеккі й Капулетті. Це все про мене... Я кожне слово там розуміла...

Я не впізнавала дочку. Вона почала усміхатися... Від першої хвилини, коли його побачила: «Тату! Та-точку!» Маленька... вона діставала з валізи його фотографії й цілувала. Але так, щоб я не бачила... і не плакала...

І це не кінець... Ви думаєте, це все? Кінець? Ой, кінця ще немає...

...і тут живемо, як на війні... Скрізь чужі. Мене б вилікувало море. Моє море! А моря поряд немає...

...я метро мила, туалети чистила. На будівництві цеглу тягала й мішки з цементом. Нині у ресторані прибираю. Абульфаз євроремонти робить у багатих квартирах. Добрі люди платять, погані обдурюють: «Геть звідси, чучмек! Зараз у міліцію подзвонимо». У нас немає прописки... немає жодних прав... Таких, як ми, тут як піску в пустелі. Сотні тисяч людей тікали з дому: таджики, вірмени, азербайджанці, грузини, чеченці... Тікали в Москву – в столицю СРСР, а це вже столиця іншої держави. А нашої держави вже на мапі не знайти...

...дочка рік тому закінчила школу... «Мамо... тату... Я вчитися хочу!» Паспорта в неї немає... Живемо транзитом. Живемо в однієї бабусі, вона переїхала до сина, а нам здала свою однокімнатну квартиру. Міліція стукає з перевіркою документів... Ми – як миші, зачаїмося. Знову як миші. Викинуть назад... А куди назад? Куди нам їхати? Викинуть за двадцять чотири години! Грошей, щоб відкупитися, в нас немає... іншу квартиру вже не знайдеш. Скрізь висять об'яви: «Здамо квартиру слов'янській родині...», «Здамо... православній російській родині. Інших просимо не турбувати...»

...з дому ввечері – нікуди! Чоловік або дочка затримуються де-небудь – я валер'янку п'ю. Прошу дочку: не фарбуй брови, не носи яскраві сукні. Там убили вірменського хлопця, там зарізали таджицьку дівчинку... азербайджанця покололи ножем... Раніше ми всі радянські були, а тепер у нас нова національність – «особа кавказької національності». Я біжу вранці на роботу й ніколи

не дивлюся молодим хлопцям в обличчя – у мене чорні очі, чорне волосся. У неділю, якщо вийдемо з родиною на вулицю, то прогуляємося у своєму районі, біля свого будинку: «Мамо, я хочу на Арбат. Хочу походити Червоною площею». – «Туди не підемо, донечко. Там – скінхеди. Зі свастикою. Їхня Росія – для росіян. Без нас». (*Мовчить.*) Ніхто не знає, скільки разів я хотіла померти.

...моя дівчинка... вона з дитинства чує: «чучмечка»... «чурка»... Маленькою нічого не розуміла. Повернеться зі школи, я її цілую, цілую, щоб вона всі ці слова забула.

Усі вірмени з Баку поїхали в Америку... чужа країна їх прийняла... І мама поїхала, й тато, й багато наших родичів. Я теж пішла в американське посольство. «Розкажіть вашу історію», – попросили мене. Я розповіла їм про своє кохання... Мовчали, вони довго мовчали. Молоді американці, зовсім молоді. Потім почали говорити між собою: і паспорт, мовляв, у неї зіпсований, і дивно все-таки, чому чоловік сім років не приїжджав? Чоловік це чи не чоловік? Занадто гарна й страшна історія, щоб повірити. Так вони говорили. Я трохи знаю англійську... Я зрозуміла, що вони мені не вірять. А в мене немає інших доказів, крім того, що я кохаю... Ви мені вірите?

– Я вірю... – кажу я. – Я виросла в тій самій країні, що й ви. Я вірю! (*І ми обидві плачемо.*)

про людей, які одразу стали іншими після комунізму

Людмила Малікова – технолог, 47 років

Із розповіді дочки:

Про час, коли всі жили однаково

– Ви Москву добре знаєте? Кунцевський район... Там ми жили в п'ятиповерхівці, там у нас була квартира, трикімнатна квартира, вона в нас з'явилася, коли ми з бабусяю з'їхалися. Дідусь помер, вона довго жила сама, але почала слабнути, й ми вирішили, що нам слід жити разом. Я зраділа, я любила бабусяю. Ми ходили з нею разом на лижах, грали в шахмати. Надзвичайна була бабуся! Тато... Тато був, але тато жив із нами недовго, він збився з пуття, почав сильно випивати з приятелями, і мама попросила його піти... Він працював на закритому військовому заводі... Ще з дитинства пам'ятаю, як тато приходив до нас на вихідні, приносив мені подарунки, цукерки та фрукти – завжди старався, щоб це була найбільша груша, найбільше яблуко. Хотів мене здивувати: «Заплющ очі, Юлечко – ось!!» Гарно так сміявся... А потім тато кудись пропав... Жінка, з якою він жив після нас – це мамина подруга – теж його вигнала, набридло його пияцтво. І я не знаю, чи живий він, але якби він був живий, він би мене шукав...

До моїх чотирнадцяти років жили ми безхмарно. До перебудови... Нормально жили, поки не почався капіталізм, тоді по телевізору казали «риннок». Усі мало розуміли, що це, і ніхто нічого не пояснював. А почалося все з того, що стало можна ля-

ти Леніна та Сталіна. Лаяли молоді, а старі люди мовчали, вони виходили з тролейбуса, якщо чули, що хтось лає комуністів. У нас у школі молодий учитель математики був проти комуністів, а старий учитель історії – за комуністів. Удома бабуся казала: «Замість комуністів тепер будуть спекулянти». Мама з нею сперечалася: ні, мовляв, буде гарне, справедливе життя, вона ходила на демонстрації, із захватом переказувала нам промови Єльцина. Нашу бабуся переконати було неможливо: «Проміняли соціалізм на банани. На жуйку...» Суперечка починалася зранку, потім мама йшла на роботу, увечері вони продовжували сперечатися. Коли Єльцина показували по телевізору, мама чимшвидше сідала в крісло: «Велика людина!», бабуся хрестилася: «Злочинець, прости Господи». Вона була комуністка до самих кісток. Голосувала за Зюганова. Усі пошли в церкву, й бабуся пішла, почала хреститися й поститися, але вірила вона тільки в комунізм... *(Мовчить.)* Любила розповідати мені про війну... У сімнадцять років вона добровільно пішла на фронт, і там у неї закохався наш дідусь. Мріяла бити телефоністкою, але в тій частині, куди вона потрапила, були потрібні кухарі, й вона стала кухарем. І дідусь був кухарем, вони годували в госпіталі поранених. У гарячці поранені кричали: «Давай! Давай! Вперед!». Шкода, вона дуже багато розповідала, а я тільки уривки пам'ятаю... У медсестер завжди стояло наготові відро з крейдою, закінчувалися таблетки й порошки, і вони робили пілюлі з цієї крейди, щоб поранені не лаялися й не били їх милицями... Тоді не було телевізора, й ніхто не бачив Сталіна, але всі хотіли побачити Сталіна. І моя бабуся теж, до самої смерті вона йому вклонялася: «Якби не Сталін, ми б німцям дупу лизали». Ще й матюкнеться. А мама Сталіна не любила, вона називала його «злочинцем» і «душегубом»... Це буде лукавством, якщо я скажу, що я про це багато думала... Жила, раділа. Перше кохання...

Мама працювала диспетчером у науково-дослідному інституті геофізики. Ми дружили. Я ділилася з нею всіма своїми секретами, навіть тим, що зазвичай мамам не кажуть. Із моєю мамою

це було можна, вона була зовсім не доросла. Як старша сестра. Любила книжки... музику... Жила цим. А керувала в нас бабуся... Мама згадувала, що я в дитинстві була золота, їй не треба було мене просити, вмовляти. Справді, маму я обожнювала... Мені подобається, що я на неї схожа, і що далі, то більше. Майже одне обличчя. Мені це подобається... *(Мовчить.)* Дуже небагато ми жили, але якось жили. Усі навколо були такі самі, як ми. Було навіть весело, до мами приходили друзі, розмовляли, співали пісень. Я пам'ятаю Окуджаву з дитинства: *«Один солдат на свете жил, / красивый и отважный, / но он игрушкой детской был: / ведь был солдат бумажный...»*. Бабуся ставила на стіл миску млинців, пекла смачні пироги. За мамою багато чоловіків упадали, вони їй дарували квіти, а мені купували морозиво й вона одного разу навіть у мене запитала: «А можна я вийду заміж?». Я не заперечувала, тому що мама була вродливою, і мені не подобалося, що вона самотня, я хотіла щасливої мами. На неї завжди звертали увагу на вулиці, то один чоловік озирнеться, то інший. «Чого це вони?» – питала я маленькою. – «Ходімо! Ходімо!» – сміялася мама, якось по-особливому сміялася. Незвично. Справді, нам було добре. Я потім, коли залишилася сама, приходила на нашу вулицю й дивилася на наші вікна. Одного разу не витримала і подзвонила в наші двері – там уже жила грузинська родина. Мабуть, вони подумали, що я прохачка, хотіли дати мені грошей і трохи їжі. Я заплакала й утекла...

Невдовзі бабуся захворіла, в неї була така хвороба, що вона постійно хотіла їсти, щоп'ять хвилин, вискакувала на сходовий майданчик і кричала, що ми їй моримо голодом. Біла тарілки... Мама могла покласти її в спеціальну клініку, але вирішила, що буде сама доглядати, вона також дуже любила бабусю. Часто діставала із серванта її воєнні фотографії, дивилася на них і плакала. На фотографіях була молода дівчина, на бабусю не схожа, але це була наша бабуся. Неначе інша людина... Так виходить... авжеж... До самої смерті бабуся читала газети, цікавилася політикою... А коли захворіла, на тумбочці в неї лежала тільки одна книжка...

Біблія... Вона кликала мене й читала: «І повернеться прах в землю, чим він і був, а дух повернеться до Бога...» Постійно думала про смерть: «Мені вже так важко, вчученько. Так нудно».

Це був вихідній... ми всі вдома... Я заглянула в кімнату бабусі, вона вже погано ходила, більше лежала, й побачила, що вона сидить і дивиться у вікно. Напоїла її водою. Минуло небагато часу... Знову зайшла до неї, покликала, вона мовчить, я взяла її за руку, а рука холодна, очі були розплющені й дивилися в те саме вікно. До цього я ні разу не бачила смерті, злякалася та закричала. Прибігла мама, одразу заплакала, закрила бабусі очі. Треба було дзвонити в «швидку допомогу»... Щоправда, вони швидко приїхали, але лікарка вимагала в мами грошей за довідку про смерть і за те, що вони відвезуть бабусю в морг: «А що ви хочете? Ринок!». Грошей у нас в домі не було взагалі... Якраз тоді маму скоротили на роботі, два місяці вона вже була в пошуку, але куди тільки піде за об'явою, там уже черга. Мама закінчила технологічний інститут з червоним дипломом. Про те, щоб знайти роботу за фахом, не могло бути й мови, з інститутськими дипломами влаштовувалися продавцями, посудомийками. Офіси прибирали. Усе стало інакше... Я не пізнавала на вулицях людей, неначе всі перевдяглися у щось сіре. Кольорового нічого не було. Так я це запам'ятала... «Це все твій Єльцин... твій Гайдар... – плакала бабуся, коли була жива. – Що вони з нами зробили? Ще трохи й буде як під час війни». Мама мовчала, на мій подив, мама замовкла. На кожну річ у домі ми дивилися тільки так – чи можна її продати? Продати було нічого... Жили на бабусину пенсію. Сиділи на одних сірих макаронах... За все життя бабуся збрала п'ять тисяч, вони лежали на ощадкнижці, їх повинно було вистачити, як вона казала, щоб дожити, на «чорний день» і на похорон. А це став один трамвайний квиток... Коробка сірників... Гроші в усіх за один день пропали. Обдерли народ... Найбільше бабуся боялася, що ми поховаємо її в целофановому пакеті або загорнемо в газети. Труна коштувала страшених грошей, і ховали по-всякому... Бабусину

подругу тітку Феню, вона на фронті медсестрою була, дочка поховала в газетах... загорнула в старі газети... Медалі просто так в ямку поклали... Дочка – інвалід, на смітниках порпалася... Це все було так несправедливо! Із подругами я ходила в комерційний магазин, розглядали там ковбаси. Якись блискучі упаковки. У школі ті, в кого були легінси, дражнили тих, кому батьки не могли купити ці легінси. Мене дражнили... *(Мовчить.)* Але мама пообіцяла бабусі, що поховає її в труні. Заприсяглася.

Лікарка побачила: грошей у нас немає – вони розвернулися й поїхали. Залишили бабусю нам...

Тиждень ми жили з бабусею... Мама кілька разів на день обтирала її марганцівкою та накривала мокрим простирадлом. Замкнула всі вікна та кватирки, ущільнила двері мокрою ковдрою. Вона сама це робила, я боялася заходити в бабусину кімнату, швиденько пробігала на кухню й назад. Запах був... уже з'явився... Щоправда, нам ще, гріх так говорити, пощастило: за час хвороби бабуся дуже схудла, залишилися самі кісточки... Почали телефонувати родичам... У нас родичів – пів-Москви, і раптом – нікого, вони не відмовлялися – приїжджали з трилітровими банками маринованих кабачків, огірків, із варенням, але грошей ніхто не пропонував. Посидять, поплачуть і поїдуть. Ні в кого й не було живих грошей. Я так думаю... Двоюрідному маминому братові платню на заводі видали консервами, привіз нам консерви. Що міг... Тоді нормальним вважалося – подарувати на день народження шматочок мила, зубну пасту... У нас були гарні сусіди, справді гарні. Тітка Аня з чоловіком... вони пакували речі – переїжджали до батьків у село, дітей уже туди відіслали – їм не до нас. Тітка Валя... як вона могла допомогти, коли в неї чоловік п'є і син п'є? У мами було стільки друзів... але в них теж у домі нічого не було, крім книжок. Половина вже залишилася без роботи... Телефон помер. Люди одразу стали іншими після комунізму. Усі жили за зачиненими дверима... *(Мовчить.)* Я мріяла: засну, а вранці прокинуся – й бабуся жива.

Про час, коли бандити ходили вулицями і навіть не приховували пістолетів

Хто такі? З'явилися якісь незрозумілі люди, вони були в курсі всього: «Знаємо ваше лихо. Ми вам допоможемо». Подзвонили кудись – одразу прийшов лікар і видав довідку про смерть, і міліціонер прийшов. І труну дорогу купили, й катафалк був, і багато квітів, яких тільки квітів там не було – все, як належить. Бабуся просила поховати її на Хованському кладовищі, але без хабара туди не пробитися, кладовище старе, відоме, але так і зробили, привезли священика, він помолився. Дуже гарно все. Ми з мамою тільки стояли та плакали. Усім заправляла тітка Іра, вона була в цій компанії головною, з нею постійно ходили накачані хлопці, її охорона. Один із цих хлопців воював в Афганістані, й маму це чомусь заспокоювало, вона вважала, що якщо людина була на війні або за часів Сталіна сиділа в таборі, то ця людина не може бути поганою: «Як же – вона так постраждала!». І взагалі, в нас людину в біді не кинуть – це було її переконання, ми згадували бабусині розповіді про те, як люди під час війни рятували одне одного. Радянські люди... *(Мовчить.)* А вже були якісь інші люди. Не зовсім радянські... Я кажу, як зараз це уявляю, а не як тоді... Нас взяла в роботу банда, але для мене тоді вони були дядечками та тітоньками – пили з нами чай на кухні, пригощали цукерками. Тітка Іра привозила продукти, коли бачила наш зовсім порожній холодильник, подарувала мені джинсову спідничку – тоді всі молилися на джинс! Може, місяць вони так ходили, ми до них звикли, й вони роблять мамі пропозицію: «Давайте продамо вашу трикімнатну квартиру й купимо однокімнатну. У вас будуть гроші». Мама погодилася... Вона вже влаштувалася в кафе: мила посуд, столи витирала, але грошей катастрофічно бракувало. Уже почали обговорювати, куди ми переїдемо, в який район. Я не хотіла змінювати школу. Шукали що-небудь поблизу.

У цей момент з'являється інша банда. Там головним був чоловік... дядько Володя... І вони з тіткою Ірою почали між собою

боротися за нашу квартиру. «Навіщо вам однокімнатна? – кричав на маму дядько Володя. – Я куплю вам будинок під Москвою». Тітка Іра приїжджала на старенькому фольксвагені, а дядько Володя – на шикарному мерседесі. У нього був справжній пістолет... Дев'яності роки... Бандити ходили вулицями й навіть не ховали пістолетів. Усі, хто міг, ставили собі залізні двері. У нашому під'їзді прийшли вночі до одного комерсанта з гранатою... У нього була ятка – фарбовані дошки, фанера, там усе вкупі продавалося: продукти, косметика, одяг, горілка. Вимагали в нього долари. Дружина не хотіла віддавати, так їй поставили гарячу праску на живіт, вона була вагітна... До міліції ніхто не звертався, всі знали: в бандитів багато грошей, і вони будь-кого куплять. Чомусь їх почали поважати. Пожалітися було нікому... Дядько Володя чаю з нами не пив, він мамі пригрозив: «Якщо не віддаси квартиру мені, то я заберу твою дочку, й ти її вже ніколи не побачиш. Не будеш знати, що з нею». Мене сховали в себе наші знайомі, я кілька днів до школи не ходила. Плакала день і ніч, боялася за маму. Сусіди бачили, як за мною двічі приїжджали, шукали. Матюкалися. Закінчилося тим, що мама здалася...

Назавтра нас уже виселили. Приїхали вони вночі: «Швидше! Швидше! Поживете в іншому місці, поки ми підшукаємо вам будинок». Привезли із собою банки з фарбою, шпалери, вже починали ремонт. «Ходімо! Ходімо!» Мама з переляку взяла тільки документи, свої улюблені польські парфуми «Може бути», які їй подарували на день народження та кілька улюблених книжок, а я – підручники та ще одну сукню. Нас заштовхнули в машину... Привезли, можна сказати, на порожнє місце: у квартирі – два великих ліжка, стіл і стільці. Суворо наказали нікуди не виходити й не відчиняти вікна, голосно не розмовляти. Не дай Боже, сусіди почують! У цій квартирі, напевно, постійно змінювалися люди... Бруд! Кілька днів мили все, відмивали. А потім пам'ятаю: стоїмо з мамою в якомусь офіційному місці, нам показують віддруковані папери... Неначе все законно... Нам кажуть: «Ось тут ви повинні поставити свої підписи». Мама підписалася, а я розплакала-

ся, раніше якось не доходило, а тут я зрозуміла – зараз нас відправлять на село. Мені стало шкода своєї школи, своїх подружок, яких я вже ніколи не побачу. Підійшов дядько Володя: «Швидко підписуй, а то відвеземо в дитячий будинок, а мама все одно поїде на село. Залишишся сама». Якись люди... я пам'ятаю, що стояли якись люди, й міліціонер був... Усі мовчали. Дядько Володя кожному дав хабара. Я – дитина... що я можу... *(Мовчить.)*

Я довго жила в мовчанні... Усе це сховано глибоко всередині, воно погане, але воно глибоко моє. Не хочеться комусь його показувати... Пам'ятаю, як привезли мене в притулок – це було набагато пізніше, коли я залишилася вже без мами – привезли і привели в кімнату: «Ось твоє ліжко. Ось твої полиці в шафі...» Я вся отерпла... Під вечір уже лежала з температурою... Це все нагадало мені нашу квартиру... *(Мовчить.)* Це був Новий рік... Ялинка палає... Усі клеять маски... Будуть танці... Танці? Які танці? Я все це забула... *(Мовчить.)* У кімнаті крім мене жили ще чотири дівчинки: дві сестрички, зовсім маленькі, вісім і десять років, і ще дві дівчинки трохи старші – одна москвичка, вона була хвора на сифіліс, інша виявилася злодійкою, вкрала в мене черевики. Ця дівчинка хотіла повернутися на вулицю... Про що я? Про те, що ми завжди були разом, удень і вночі, але нічого про себе одна одній не розповідали... Ні, не хотіли. Я довго мовчала... Я почала говорити, коли зустріла свого Женьку... Але це все буде потім... *(Мовчить.)*

Наша епопея з мамою тільки починалася... Після того, як ми підписали папери, нас відвезли в Ярославську область: «Нічого, що далеко, зате у вас буде гарний дім». Нас обдурили... Це був не дім, а стара дерев'яна хата з однією кімнатою та великою російською пічкою, яку ми з мамою до цього ніколи в житті не бачили. Не вміли топити. Хата розвалювалася – скрізь щілини. У мами – шок. Вона зайшла в хату й упала переді мною навколішки, просила пробачення за те, що влаштувала мені таке життя. Білася головою у стінку... *(Сльози.)* Було в нас трохи грошей, вони швидко закінчилися. Працювали в людей на городах – хто

кошик картоплі дасть, хто десяток яєць. Дізналися про гарне слово «бартер»... Свої улюблені парфуми «Може бути» мама виміняла на гарний шмат масла, коли я сильно застудилася... Я так її умовляла цього не робити, тому що в нас було мало речей, які нагадували нам про дім. Це пам'ятаю... Одного разу завідувачка ферми, добра жінка, пожаліла мене, дала відро молока, я боялася й ішла додому городами, зустріла якусь доярку, вона посміялася: «Чого ти ховаєшся? Іди селом. Тут усі тягнуть, а тим більше, якщо тобі дозволили». Тягнули все, що не прибите, а голова колгоспу – найбільше. Машинами до нього возили. Він приїжджав до нас... Агітував: «Давайте до мене на ферму! А то з голоду пропадете». Ити – не йти? Голод змусив. На вранішнє доїння вставати треба було о четвертій ранку. Ще всі сплять. Я доїла корів, мама мила баки, корів вона боялася, а мені вони подобалися. У кожній корови своє ім'я... Димка, Черемха... У мене було тридцять корів і дві телички... На тачках возили тирсу, по коліно було гною. Вище за чоботи. Бідони з молоком на віз підіймали... Скільки ж там кілограмів? (*Мовчить.*) Платили нам молоком і м'ясом, якщо яка-небудь корова задушиться чи втоне в гноївці. Доярки пили не менше, ніж чоловіки, й мама почала з ними випивати. Між нами вже було не так, як раніше, тобто ми дружили, але дедалі більше я на неї підвищувала голос. Вона ображалася. Рідко, коли в неї був гарний настрій, вона читала мені вірші... Свою улюблену Цветаєву: «Красной кистью / Рябина зажглась / Падали листья / Я родилась...». Тоді я впізнавала свою колишню маму. Рідко.

Уже зима. Одразу почалися сильні морози. У цій хаті зиму ми б не пережили. Сусід пожалів і безкоштовно довіз до Москви...

Про людину, яка звучить не гордо, а звучить по-різному

Я розговорилася з вами й забула, що боюся згадувати... (*Мовчить.*) Як я ставлюся до людей? Люди не погані й не гарні, люди – і все. У школі я вчилася за радянськими підручниками,

інших іще не було, нам читали: людина – це звучить гордо. А людина – це звучить не гордо, а звучить по-різному. Я теж всяка, в мені всього потроху... Але якщо я побачу таджика – вони в нас тепер як раби, другий сорт – і якщо в мене є час, я зупинюся й із ним побалакаю. У мене немає грошей, але я з ним побалакаю. Така людина... Це моя людина, він у моєму стані – я знаю, що це таке, коли ти для всіх чужий, ти зовсім самотній. Я теж жила в під'їздах, спала в підвалах...

Спочатку нас пустила до себе мама подруга, прийняли вони нас добре, і мені там подобалося. Знайома атмосфера: книжки, платівки, на стіні портрет Че Гевари. Як у нас колись... ті самі книжки, ті самі платівки... Син тітки Олі навчався в аспірантурі, вдень не вилізав із бібліотек, а вночі розвантажував вагони на станції. Їсти було нічого. На кухні стояв мішок картоплі – й усе. З'їли картоплю – одна хлібина на день. Увесь день пили чай. І більше нічого. Один кілограм м'яса коштував триста двадцять рублів, а зарплатня в тітки Олі була сто рублів, вона працювала в школі вчителькою початкових класів. Усі металися, як не-нормальні, щоб десь підзаробити. Хапалися за все, що можна... Зіпсувався старий кран на кухні, викликали сантехників, а вони виявилися кандидатами наук. Сміялися всі. Як казала наша бабуся, смутком не прогудешся... Відпустка – це розкіш, мало хто міг собі дозволити таку розкіш... Тітка Оля на час відпустки їздила в Мінськ, там жила її рідна сестра, викладачка в університеті. Вони шили подушки зі штучного хутра, набивали їх синтепоном, але так, щоб вони наполовину залишалися порожніми – й туди вже перед поїздом запихували цуценя, робили йому укол снодійного. Їздили в Польщу... Цуценят вівчарок так возили... і кроликів... На барахолках – кругом російська мова... У термоси наливали горілку замість чаю, у валізах ховали під білизною цвяхи й замки... Додому тітка Оля поверталася з торбою смачних польських ковбасок. Запах у них був неймовірний!

У Москві вночі стріляли й навіть підривали. Ятки, ятки... скрізь ятки... Мама найнялася до одного азербайджанця, в ньо-

го було дві ятки – одна з фруктами, друга – з рибою. «Робота є, вихідних немає. Відпочивати не можна». Але ось яка новина – торгувати мама соромилася, їй було ніяково. Ну – ніяк! Першого дня взагалі: розклала фрукти, а сама сховалася за дерево і звідти виглядала. Натягнула шапку на самі вуха, щоб її ніхто не впізнав. На другий день циганяті дала сливу... Господар помітив – накричав. Гроші не люблять жалощів і сорому... Мало вона там протрималася, з торгівлею в мами не вийшло... Я побачила об'яву на паркані: «Потрібна прибиральниця з вищою освітою». Мама пішла за вказаною адресою, і її взяли. Платили там нормально. Це був якийсь американський фонд... Уже ми змогли якось самі харчуватися, зняли кімнату, у цій же трикімнатній квартирі другу кімнату знімали азербайджанці. Молоді хлопці. Щось постійно купували, продавали. Один заміж мене кликав, обіцяв завезти в Туреччину: «Я тебе вкраду. У нас звичай такий, що наречену треба вкрати». Страшно було без мами вдома залишатися. А він мені і фрукти дарував, і урюк... Господар квартири пив тижнями, так упивався, що в нього зносило дах: «Ох ти, б...! Ох ти, суко!».

Дружину бив ногами... її «швидка» забирала... І тоді він вночі до мами ліз. Двері в нашу кімнату ламав...

Знову ми опинилися на вулиці...

На вулиці й без грошей... Мамин фонд закрили, вона перебивалася випадковими заробітками. Жили в під'їздах... на сходах... Одні люди просто проходили повз нас, інші кричали, були й такі, що виганяли нас на вулицю. Могли й уночі. І в дощ, і в сніг. Ніхто допомоги не пропонував, ні про що не розпитував... *(Мовчить.)* Люди не погані й не гарні. У кожного своє... *(Мовчить.)* Уранці йшли пішки на вокзал (грошей на метро не було), в туалеті там умивалися. І прали. У нас там таке маленьке прання... Улітку нічого, коли тепло, скрізь можна жити... У парку на лавках ночували, восени нагребемо листя, спимо на листі – тепло. Як у спальному мішку. На Білоруському вокзалі... це я добре пам'ятаю... ми часто зустрічали стару-престару жінку, вона сиділа біля каси й розмовляла сама із собою. Розповідала одну й ту саму історію...

Як під час війни до них у село заходили вовки, вони відчували, що чоловіків немає. Чоловіки всі воювали. Якщо в нас з мамою було хоч би трохи грошей, ми їй давали. «Бережи вас Господь» – хрестила вона нас. А мені наша бабуся згадувалася...

Залишила маму на лавці... Повертаюся, а вона сидить не сама, а з якимось чоловіком. Приємний такий чоловік. «Знайомся, – каже мама, – це Вітя. Він теж любить Бродського». Усе зрозуміло. Знаємо... Якщо хтось любить Бродського, для мами це звучить як пароль, отже, своя людина. «Як, він не читав "Діти Арбату"?» Ну, це дикун! Із лісу! Це чужий, він не наш. Так вона завжди поділяла людей, і це в неї залишилося. А я дуже змінилася за ті два роки, що ми з нею бродяжили, стала серйозною, може, навіть не за віком. Я зрозуміла: мама нічим не може мені допомогти, навпаки, в мене з'явилося відчуття, що це я повинна про неї піклуватися. Просто я так відчувала... Дядько Вітя був розумний, і він запитав у мене, а не в мами: «Ну що, дівчата, підемо?». Повів нас до себе, в нього була двокімнатна квартира. Свої речі ми всі тягали за собою, і ось із цими драними сумками в клітинку... ми потрапили в рай... Музей! На стіні висіли картини, розкішна бібліотека, опуклий старовинний комод... Годинник до стелі з маятником... Остовпіння! «Дівчата, сміливіше. Роздягайтеся». Нам соромно, ми вже обчухралися... Запах вокзалів... під'їздів... «Дівчата, сміливіше!» Сіли пити чай. Дядько Вітя розповів про себе... Колись він працював ювеліром, у нього була своя майстерня. Показав нам валізу з інструментами, мішечки з напівкоштовним камінням, срібні заготовки... Усе так гарно, цікаво, коштовно. Не вірилося, що ми тут житимемо. Чудеса посипалися...

Вийшла родина як родина. Я знову пішла до школи. Дядько Вітя був дуже добрий, він зробив мені перстень із камінчиком. Але от лихо... він теж пив... Курив, як паровик. Спершу мама його сварила, а невдовзі вони вже пили разом. Носили в букіністичний магазин книжки, я пам'ятаю запах старих шкіряних палітурок... У дядька Віті були ще рідкісні монети... Пили й дивилися телевізор. Політичні програми. Дядько Вітя філософу-

вав. Зі мною він розмовляв, як із дорослою... Запитував: «Чого вас, Юлечко, вчать у школі після комунізму? Що тепер робити з радянською літературою та з радянською історією – забути?» Щоправда, я мало що розуміла... Вам цікаво? Ось... Я думала, що я від цього далека, а ось... згадується...

...російське життя повинно бути злим, нікчемним, тоді душа підноситься, вона усвідомлює, що не належить цьому світові... що брудніше та кривавіше, то більше для неї простору...

...модернізація в нас можлива тільки за допомогою «шарашок» і розстрілів...

...комуністи... Що вони можуть? Запровадити знову талони й відремонтувати бараки в Магадані...

...нормальні люди здаються сьогодні божевільними... Це нове життя таких, як я і твоя мама, воно нас вибракуює...

...на Заході старий капіталізм, а в нас свіженький, із молодими іклами... А влада – найсправжнісінька візантійщина...

Якось уночі дядькові Віті стало погано із серцем. Викликали «швидку». До лікарні його не довезли. Обширний інфаркт. Приїхали родичі: «А ви – хто? Звідки взялися такі? Вам тут робити нічого». Один чоловік кричав: «Женіть цих старчих звідси! Геть!». Перевірив наші сумки, коли ми йшли...

Ми на вулиці...

Подзвонили маминому двоюрідному братові... Його дружина взяла слухавку: «Приходьте». Мешкали вони поблизу Річкового вокзалу у двокімнатній «хрущовці», жили з одруженим сином. Невістка була вагітна. Вирішили: «Поживете в нас, поки Альона народить». Мамі ставили розкладачку в коридорі, а я спала на кухні на старій канапі. До дядька Льоші приходили приятелі... з його заводу... Засинала я під їхні розмови. Усе повторювалося: пляшка горілки на столі, карти. Щоправда, розмови були іншими...

...усе злили... Свобода... А де свобода, б...? Жеремо крупу без масла...

...жиди... вони царя вбили, й Сталіна, й Андропова... Розплодили ліберастію! Потрібно негайно закручувати гайки. Ми, росіяни, повинні віри триматися...

...Єльцин повзає перед Америкою на пuzzi... Усе ж це ми виграли війну...

...до церкви підеш – і там неначе всі хрестяться, але стоять, як каміння...

...незбаром буде гаряче та весело... Першими ліберастів повісимо на ліхтарях за те, що вони нам дев'яності роки влаштували. Рятувати треба Росію...

Через кілька місяців невістка народила. Нам місця вже немає. Знову ми на вулиці...

...вокзал

...під'їзд

...вокзал

...під'їзд...

На вокзалі... Чергові міліціонери – і старші, й молоді: або геть на вулицю, а це була зима, або йди з ним у підсобку... Там у них за ширмочкою спеціальний куточок є... диванчик... Мама з одним міліціонером побилася, коли він мене туди потяг... її побили й заарештували на кілька діб... (Мовчить.) Я... так вийшло... Я дуже застудилася. Думали-думали... мені дедалі гірше... Вирішили, що я поїду до родичів, а мама залишиться на вокзалі. Через кілька днів вона мені телефонує: «Треба нам зустрітися». Я до неї приїхала, й вона каже: «Я тут познайомилися з жінкою, вона мені пропонує в неї пожити. Місця там не бракує. У неї свій дім. Це в Алабіно». – «Давай я з тобою поїду». – «Ні, ти лікуйся. Приїдеш потім». Я посадила її на електричку, вона сіла біля вікна й дивиться на мене, наче давно не бачила. Я не витримала й заскочила до вагона: «Що з тобою?» – «Не звертай уваги». Помахала їй, вона поїхала. А увечері дзвонять: «Ви – Малікова Юлія Борисівна?» –

«Я – Малікова». – «Вам дзвонять із міліції. Скажіть, а Людмила Малікова для вас хто?» – «Це моя мама». – «Вашу матір збив поїзд. В Алабіно...»

Завжди вона була уважною, коли йшов поїзд... дуже боялася... Потрапити під поїзд вона боялася найбільше. Сто разів голову поверне: йде – не йде? І ось... Ні, це не випадковість... не нещасний випадок... Купила пляшку горілки... щоб не так було боляче і страшно, й кинулася... Вона втомилася... просто втомилася... Втомилася від такого життя... «від самої себе»... Це не мої, це її слова. Я кожне її слово потім згадувала... (Плач.) Поїзд її довго тягнув... Привезли в лікарню, годину вона ще пролежала в реанімації, але врятувати її було неможливо. Мені так і сказали... Побачила я її вже в труні, вже одягнену. Усе було жахливо... Іще Женьки в мене не було... Якби я була маленькою, вона б мене не залишила. Ніколи... цього б не трапилось... В останні дні вона мені часто говорила: «Ти вже велика. Ти вже виросла». Навіщо я виросла? (Плач.) Я залишилася сама... Так і жила.... (Після довгого мовчання.) Якщо в мене буде дитина, я повинна бути щасливою... щоб вона запам'ятала щасливу маму...

Женька... Женька мене врятував... Я на нього завжди чекала... У притулку ми мріяли: живемо тут, але це тимчасово, а незабаром житимемо, як усі, в нас з'явиться родина – чоловіки, діти. Самі купуватимемо собі кекси, не на свята, а коли захочеться. Дуже хотілося... Сімнадцять років... мені виповнилося сімнадцять років... Викликав до себе директор: «Тебе вже зняли з харчування», і – мовчить. Після сімнадцяти років з притулку відправляли в життя. Іди! А йти було нікуди. Роботи немає, і взагалі нічого немає. І мами немає... Я подзвонила тітоньці Наді: «Мабуть, я до вас прийду. Із притулку мене вже відправляють». Тітка Надя... якби не вона... ангел-хранитель... Це була не рідна мені тітка, це тепер вона стала ріднішою за рідних і свою кімнатку в комуналці мені заповіла. Зараз... еге ж... Колись вона жила з моїм дядьком, але він давно помер, вони не були чоловіком і дружиною, жили цивільним шлюбом. Але я знала, що вони жили в любові. До та-

кої людини можна прийти... Якщо людина знала кохання, до неї можна завжди прийти...

У тітки Наді ніколи не було дітей, і вона звикла жити сама, їй було важко жити з кимось. Страшно! Кімната – шістнадцять метрів. Я спала на розкладачці. Сусідка, звісно, почала висловлювати претензії: «Нехай собі йде». Міліцію викликала. Тітка Надя стояла твердо: «А куди вона піде?» Мабуть, уже рік минув... і тітка Надя сама запитала: «Ти сказала, що приїдеш на два місяці, а вже рік, як ти живеш у мене». Я мовчу... плачу... і вона мовчить... плаче... *(Мовчить.)* Ще рік минув... якось усі звикли до мене... Я старалася... і сусідка звикла... Тітка Марина непогана людина, це життя в неї погане. У неї було двоє чоловіків, й обидва через пияцтво, як вона каже, здохли. До неї часто приїздив племінник, ми з ним віталися. Гарний хлопець. А це... Це було так: я сиділа в кімнаті, читала книжку, тітка Марина зайшла, взяла мене за руку й повела на кухню: «Давайте знайомитися: це – Юля, а це – Женя. А тепер ідіть гуляти!». Ми почали з Женькою зустрічатися. Цілувалися. Але нічого серйозного. Він працював водієм, часто їздив у відрядження. Повернувся якось – мене немає. Де? Що? А тут... У мене давно траплялися приступи – то задихаюся, то впаду від слабкості... Тітка Надя змусила піти до лікарів, перевірили – знайшли розсіяний склероз. Ви, звісно, знаєте, що це таке... Невиліковна хвороба... Від туги вона, в мене вона від туги. Я дуже тужила за мамою. Дуже. *(Мовчить.)* Поставили діагноз і поклали в лікарню. Женька знайшов мене там і почав навідувати. Приходив щодня. То яблуко гарне принесе, то апельсин... Як тато колись... Це був уже травень... З'являється з букетом троянд, я була вражена – такий букет вартий половини його зарплатні. У святковому костюмі... «Виходь за мене заміж». Я мовчу. «Не хочеш?» Що мені відповісти? Обдурювати я не вмію, і я не хотіла його обдурювати. Я вже давно в нього закохалася... «Я хочу вийти за тебе заміж, але ти повинен знати правду – в мене інвалідність третьої групи. Невдовзі я буду як хом'ячок, мене на руках доведеться носити». Він нічого не зрозумів, але засму-

тився. Наступного дня приходять і каже: «Нічого. Прорвемося». Вийшла я з лікарні, й ми розписалися. Повіз він мене до своєї мами. Його мама – проста селянка. Усе життя в полі. У домі жодної книжки. Але мені там у них було добре. Спокійно. Я їй теж усе розповіла... «Нічого, дитинко. – Обійняла вона мене. – Де кохання, там і Бог». (Мовчить.)

Тепер я страшенно хочу жити, тому що в мене є Женька... Навіть мрію про дитинку... Лікарі проти, а я мрію... Хочу, щоб у нас був дім, я все життя мрію про дім. Дізналася, що нещодавно вийшов закон... За цим законом можна повернути нашу квартиру. Я подала заяву... Мені сказали, що таких людей, як я, тисячі, багатьом допомагають, але в мене дуже складний випадок, нашу квартиру тричі вже перепродували. А ті бандити, які нас пограбували, давно вже лежать на кладовищі, перестріляли один одного...

...Прийшли ми до моєї мами. Там на пам'ятнику її портрет, вона як жива. Прибрали все. Почистили. Довго стояли, я ніяк не могла піти, і якоюсь миті мені здалося, що вона усміхнулася... вона щаслива... Чи це сонце так падало...

про самотність, яка дуже схожа на щастя

Аліса 3-лер – менеджер з реклами, 35 років

*Їздила в Петербург за іншою історією, а повернулася з цією.
Розговорилися в поїзді з попутницею...*

– У мене подруга наклала на себе руки... Сильна, успішна. Багато залицяльників, друзів. Усі ми були в шоці. Самогубство – що це? Боягузтво чи сильний хід? Радикальний план, крик про допомогу чи самопожертва? Вихід... пастка... страта... Я хочу... Я можу розповісти вам, чому я цього не зроблю...

Кохання? Цей варіант я навіть не обговорюю... Я не проти всього цього гарного, блискучого та дзвінкого, але ви перша за десять років, мабуть, хто при мені вимовив це слово. Двадцять перше століття – гроші, секс і два «створи», а ви про якісь почуття... Усі вперше дорвалися до грошей... Не було в мене бажання чимшвидше вийти заміж, народити дітей, я завжди хотіла зробити кар'єру, це на першому місці. Я ціную себе, свій час і своє життя. І звідки ви взяли, що чоловіки шукають кохання? Кохання-зітхання... Чоловіки вважають, що жінка – це дичина, бойовий трофей, жертва, а вони – мисливці. Правила відшліфовані сторіччями. А жінки шукають принца не на білому коні, а на золотому мішку. Принца невизначеного віку... Хай буде «татусик»... Ну, то й що? Світом керує бабло! Але я не жертва, я сама мисливиця...

Десять років тому я приїхала до Москви... Я була скажена, я була активна, я сказала собі: я народжена для того, щоб бути щасливою, страждають слабкі люди, скромність – окраса

слабких. Приїхала я з Ростова... Мої батьки працюють у школі: тато – хімік, мама – вчителька російської мови та літератури. Одружилися вони студентами, тато мав один пристойний костюм, але купа ідей в запасі, й тоді цього було досить, щоб закрутити дівчині голову. Досі вони люблять згадувати, що довго обходилися одним комплектом постільної білизни, однією подушкою й одними домашніми капцями. Цілими ночами читали одне одному Пастернака. Напам'ять! Із милим рай і в курені, аби милий по мені! «До перших приморозків», – сміялася я. «У тебе немає фантазії», – ображалася мама. У нас була нормальна радянська родина: вранці – гречка або макарони з маслом, апельсини один раз на рік – на Новий рік. Я навіть пам'ятаю їхній запах. Не зараз, а тоді... Це був запах якийсь інший... гарного життя... Відпустка влітку – на Чорному морі. Їздили в Сочі «дикунами», жили всі в одній кімнаті – дев'ять метрів. Але чимось же пишалися... чимось дуже пишалися... Пишалися улюбленими книжками, які діставали з-під поли, через великий блат, а ще радість! – контрамарки (мамина подруга працювала в театрі) на прем'єри. Театр! Вічна тема для розмов у пристойному товаристві... Зараз пишуть: радянський табір, комуністичне гето. Людожерський світ. Страшного я не пам'ятаю... Я пам'ятаю, що він був наївний, той світ, дуже наївний і недоладний. Я завжди знала, що я так жити не буду! Не бажаю!! Мене за це ледь зі школи не погнали. Ой! Авжеж... Народження в СРСР – це діагноз... Тавро! У нас були уроки домоведення, хлопчиків чомусь учили водити автомобіль, а дівчаток – смажити котлети, і ці прокляті котлети в мене завжди підгорали. Вчителька, вона ж наша «класна», почала мене виховувати: «Ти нічого не вмієш! Вийдеш заміж, і як ти годуватимеш свого чоловіка?». Я відреагувала негайно: «Я не збираюся смажити котлети. У мене буде хатня робітниця». Вісімдесят сьомий рік... Мені тринадцять років... Який капіталізм, я хатня робітниця?! Іще соціалізм кругом! Батьків викликали до директора школи, мене обговорювали на загальних зборах у класі, на раді шкільної дружини. Хотіли з піонерів виключити. Піонерія, ком-

сомол – це було серйозно. Я навіть плакала... Хоча в мене ніколи не було рим у голові, самі формули... жодних рим... Коли я залишалася вдома сама, я надягала мамину сукню, черевички й сідала на диван. Читала «Анну Кареніну». Світські бали, слуги, аксельбанти... любовні зустрічі... Усе подобалося до того моменту, як Анна кидалася під поїзд: навіщо? Гарна, багата... Через кохання? Навіть Толстой мене не переконав... Західні романи подобалися більше, там мені подобалися стерви, гарні стерви, через яких чоловіки стрілялися, мучилися. Валялися в ногах. У сімнадцять років я останній раз плакала через нещасливе кохання – всю ніч у ванній кімнаті з увімкненим краном. Мама втішала віршами Пастернака... Запам'ятала: *«Быть женщиной – великий шаг, / Сводит с ума – героизм»*. Не люблю свого дитинства, й юності не люблю, постійно чекала, коли вони закінчатся. Гризла граніт науки, займалася у тренажерному залі. Швидше, вище, сильніше за всіх! Удома крутили касети з піснями Окуджави: *«Возьмемся за руки, друзья...»*. Ні! Не мій ідеал.

У Москву... Москва! Я її завжди відчуваю як суперницю, з першої хвилини вона викликала в мені спортивну злість. Мое місто! Шалений ритм – кайф! Розмах – для моїх крил! У кишені було двісті «зелених» і трохи «дерев'яних». Усе! Недобрі дев'яності... Батькам давно не платили зарплатню. Злидні! Тато щодня вмовляв себе й нас із мамою: «Треба потерпіти. Почекаати. Я вірю Гайдару». До свідомості таких людей, як мої батьки, ще не доходило, що почався капіталізм. Російський капіталізм... молодий і товстошкірий, той самий, який завалився в 1917 році... (Замислилася.) Чи розуміють вони це тепер? Складно відповісти... В одному я впевнена: капіталізму мої батьки не замовляли. Без варіантів. Мое це замовлення, таких, як я, тих, хто не захотів залишатися в клітці. Молодих, сильних. Для нас капіталізм – це цікаво... авантюрна пригода, ризик... Це не лише гроші. Пан долар! Зараз я вам відкрию свій секрет! Мені про капіталізм, сучасний капіталізм – не романи Драйзера – більше подобається читати, ніж про ГУЛАГ і радянський дефіцит. Про стукачів. Ой!

Ой! Ох, святе зачепила. Із батьками я про це пари з вуст пустити не можу. Ані слова. Що ви! Мій тато залишився радянським романтиком. У серпні дев'яносто першого... Путч!! По телевізору зранку – балет «Лебедине озеро»... І танки в Москві, наче в Африці... І тато, а з ним іще людей сім, усі його друзі, вони просто з роботи рвонули в столицю. Революцію підтримати! Я сиділа біля телевізора... Запам'ятала Єльцина на танку. Руйнувалася імперія... Хай руйнується... Чекали на тата, наче з війни – повернувся він героєм! Я думаю, що він досі цим живе. Через енну кількість років я розумію, що це – найголовніше, що було в його житті. Як у нашого дідуся... Той усе життя розповідав, як вони били німців під Сталінградом. Після імперії татові жити нудно й нецікаво, йому нічим жити. Здебільшого вони розчаровані... Його покоління... У них відчуття подвійної поразки: сама комуністична ідея зазнала краху, й те, що після неї вийшло, їм теж незрозуміле, вони цього не сприймають. Іншого вони хотіли, якщо капіталізму, то з людським обличчям і приємною усмішкою. Не їхній це світ. Чужоземний. Але це мій світ! Мій! Я щаслива, що радянських людей я бачу тільки на Дев'яте травня... *(Мовчить.)*

Їхала я в столицю автостопом – так дешевше, і чим більше дивилася у вікно, тем злішою ставала, я вже знала, що з Москви не повернуся. Нізащо! Із обох боків базар... Торгували чайними сервізами, цвяхами, ляльками – людям платили товаром. Можна було праски або сковорідки виміняти на ковбасу (на м'ясокомбінатах розраховувалися ковбасою), на цукерки, цукор. Біля однієї автобусної будки сиділа товста тітка, обвішана, наче стрічками з патронами, дитячими іграшками. Мультик! У Москві перішив дощ, але я все одно пішла на Червону площу, щоб побачити бані Василя Блаженного та Кремлівський мур – ця міць, сила, і я тут! У самому серці! Я йшла і шкутильгала, перед від'їздом зламала в тренажерному залі мізинець на нозі, але я була на високих підборах і у своїй найкращій сукні. Звісно, доля – це везіння, карта, але в мене є чуття, і я знаю, чого хочу. Всесвіт нічого не дає просто так... задарма... На –

тобі! І – тобі! Потрібно дуже хотіти. Я хотіла! Мама привозила тільки домашні пиріжки й розповідала, як вони з татом ходять на мітинги демократів. А на талони в місяць на людину давали: два кілограми крупи, по одному кілограму м'яса та двісті грамів масла. Черги, черги, черги й номери на долонях. Мені не подобається слово «совок»!! Мої батьки – не «совки», вони – романтики! Дошкільнята в нормальному житті. Я їх не розумію, але я їх люблю! Ішла по життю сама... сама-одна... У шоколаді не була... І мені є за що себе любити! Без репетиторів, без грошей і протекції я вступила в МДУ. На факультет журналістики... На першому курсі закохався в мене однокурсник і запитав: «А ти закохана?» – На що я відповіла: «Я закохана в себе». Я всього досягла сама. Сама! Із однокурсниками було нецікаво, на лекціях нудно. Учили радянські викладачі за радянськими підручниками. А навколо кипіло вже нерадянське життя – незвичайне, шалене! З'явилися перші вживані іноземні автомобілі – захват! Перший «Макдональдс» на Пушкінській... Польська косметика... і страшні чутки, що вона – для покійників... Перша реклама на телебаченні – рекламувався турецький чай. Усе раніше було сіре, а тут – яскраві кольори, барвисті вивіски. Усього хотілося! Усе можна було отримати! Ти міг бути, ким завгодно: брокером, кілером, геєм... Дев'яності роки... Для мене благословенні... незабутні... Час завлабів, бандитів та авантюристів! Радянськими залишалися тільки речі, а люди вже з іншою програмою в голові... Будеш крутитися й вертітися – й ти отримаєш все. Який Ленін? Який Сталін? Це вже позаду, перед тобою відкривається класне життя: можеш побачити весь світ, жити в чудовій квартирі, кататися на розкішній машині, їсти на обід слонятину... У Росії розбіглися очі... Вулиця й тусовки вчили швидше, і я перевелася на заочне відділення. Знайшла роботу в газеті. Життя подобалося мені з самого ранку.

Я дивилася вгору... На високі щаблі життя... Я не мріяла, щоб мене трахали в під'їздах або в саунах і за це водили в дорогі ресторани. У мене було чимало залицяльників... На одно-

літків я не звертала уваги, з ними я могла товаришувати, ходити разом до бібліотеки. Несерйозно та безпечно. А подобалися мені старші й успішні чоловіки, які вже відбулися. Із ними було цікаво, смішно та корисно. А на мені... *(Сміється.)* На мені довго стояло тавро – дівчинки з гарної родини, з дому, де багато книжок, головна в домі – книжкова шафа, й на мене звертали увагу письменники та художники. Невизнані генії. Але я не збиралася присвятити своє життя генієві, якого визнають після його смерті й ніжно любитимуть нащадки. А потім усі ці розмови, які мені ще вдома набридли: про комунізм, про сенс життя, про щастя для інших... Про Солженіцина та Сахарова... Ні, це були герої не мого роману, а герої моєї мами. Тих, хто читав і мріяв літати, як чехівська чайка, змінили ті, хто не читав, але міг літати. Увесь колишній джентльменський набір випав в осад: самвидав, розмови пошепки на кухні. Яка ганьба – наші танки були в Празі! Та вони вже були в Москві! Кого цим здивуєш? Замість віршів самвидаву – каблучка з діамантом, дорогі лейбли одягу... Революція бажань! Хотінь! Мені подобалися... я люблю урядовців і бізнесменів... Мене надихав їхній словник: офшори, відкати, бартери. Мережевий маркетинг, креативний підхід... У редакції на планерках редактор казав: «Потрібні капіталісти. Допомагаймо Єльцину та гайдарівському уряду робити капіталістів. Терміново!» Я була молода... вродлива... Мене посилали брати інтерв'ю в цих капіталістів: як вони стали багатими? Як заробили перший мільйон? Соціалістичні люди перетворювалися на капіталістичних? Потрібно було це описати... Чомусь саме мільйон вражав. Заробити мільйон! Ми звикли, що російська людина начебто й не хоче бути багатую, навіть боїться. Чого ж вона хоче? А вона завжди хоче одного, щоб хтось інший не став багатим. Заможнішим за неї. Малинові піджаки, золоті ланцюги... Це з кіно... з телесеріалів... Ті, кого я зустрічала: із залізною логікою та залізною хваткою. Системним мисленням. Усі вивчали англійську. Менеджмент. Академіки й аспіранти виїжджали з країни... фізики та лірики... А ці... нові герої... вони нікуди не хотіли ви-

їжджати, їм подобалося жити в Росії. Це був їхній час! Їхній шанс! Вони бажали бути багатими, вони всього бажали. Усього!

І тут я зустріла його... Я думаю, що я кохала цю людину. Лунає як одкровення... Правда? *(Сміється.)* Він був старшим від мене на двадцять років, у нього родина та двоє синів. Ревнива дружина. Життя під мікроскопом... Але ми шаліли одне від одного, такий порив і підйом, що він зізнавався: вранці, щоб не заплакати на роботі, він приймав дві таблетки тазепаму. Я теж робила божевільні вчинки, тільки що з парашутом не стрибала. Це все було... так буває... цукерково-букетний період... Іще не важливо, хто кого дурить, хто за ким полює та хто чого хоче. Я була маленькою, двадцять два роки... Я закохалася... закохалася... Тепер я розумію, що кохання – це своєрідний бізнес, у кожного свій ризик. Будь готова до нової комбінації... Завжди! Тепер від кохання рідко хто умліває. Усі сили – на стрибок! На кар'єру! Молоді дівчата в нас у курилці теревенять, і якщо в когось справжнє почуття – жаліють: дурепа, мовляв, вклепалася. *(Сміється.)* Дурепа! Я була такою щасливою дурепою! Він відпускав водія, ловив машину, і ми каталися нічним місцем на якомусь пропахлому бензином «Москвичі». Без кінця цілувалися. «Спасибі тобі, – казав він, – ти повернула мене на сто років назад». Флеш-епізоди... флеш... мене приголомшував його ритм... натиск... Дзвінок увечері: «Уранці летимо в Париж» або «Майнемо на Канари. У мене є три дні». У літаку летимо першим класом, номер у найдорожчому готелі – під ногами скляна підлога, там живі риби плавають. Жива акула! Але запам'яталося на все життя інше... Запам'ятався пропахлий бензином «Москвич» на московській вулиці. І... як ми цілувалися... шалено... Він діставав мені веселку з фонтана... Я закохалася... *(Мовчить.)* А він влаштував собі свято життя. Для себе... себе – отак! Коли мені буде сорок, можливо, я його зрозумію... Коли-небудь зрозумію... Ось, наприклад, він не любив годинників, коли вони йшли, він любив їх тільки тоді, коли вони стояли. У нього були свої стосунки з часом... Ось! Та-а-ак... Обожаю

котів. Я люблю їх за те, що вони не плачуть, ніхто не бачив їхніх сліз. Якщо хтось зустріне мене на вулиці, подумає – багата й щаслива! У мене є все: великий будинок, дорога машина, італійські меблі. І дочка, від якої я у захваті. У мене є хатня робітниця, я не смажу сама котлети й не перу білизну, можу купити все, що захочу... безліч брязкалець... Але я живу сама. І хочу жити сама! Мені ні з ким не буває так добре, як із собою, я люблю говорити сама з собою... Насамперед про себе... Чудова компанія! Що я думаю... відчуваю... Як учора на це дивилася і як сьогодні? То мені подобався синій колір, а тепер бузковий... У кожному з нас стільки всього відбувається. У собі. Із собою. Там, всередині, цілий космос. Але ми на нього майже не звертаємо уваги. Усі зайняті зовнішнім, поверховим... *(Сміється.)* Самотність – це свобода... Я щодня тепер радію, що я вільна: зателефонує – не зателефонує, прийде – не прийде? кине – не кине? – Дайте спокій! Не мої проблеми! Ну, ні... не боюся я самотності... Я боюся... кого я боюся? Стоматолога я боюся... *(Несподівано зривається.)* Люди завжди брешуть, коли говорять про кохання... і про гроші... Брешуть завжди й по-різному. Мені брехати не хочеться... Ну не хочеться! *(Заспокоюється.)* Пробачте... Ну, пробачте... Я давно не згадувала...

Сюжет? Вічний сюжет... Я хотіла від нього дитину, я завагітніла... Може, він злякався? Чоловіки – вони боягузи! Бомж чи олігарх – немає жодної різниці. На війну підуть, революцію зроблять, а в коханні зрадять. Жінка сильніша: *«Коня на скаку остановит, в горящую избу войдет»*. І за законами жанру... *«А кони все скачут и скачут. А избы горят и горят»*... «Чоловіка не буває старшого за чотирнадцять років», – вперше дала мені розумну пораду моя мама. Пам'ятаю, що... було так... Сказала йому про цю новину перед своїм відрядженням, мене послали на Донбас. А я любила відрядження, любила запах вокзалів і аеропортів. Було цікаво, коли поверталася, розповісти йому, разом обговорити. Я зараз розумію, що він не тільки відкривав мені світ, дивував і водив у неймовірні бутіки, обдаровував, він

іще вчив мене думати. Не те, щоб у нього було таке завдання, це саме собою вийшло. Дивилася на нього, слухала. Навіть коли я думала про те, що ми будемо разом, я не збиралася назавжди замешкати за чиеюсь широкою спиною і там безжурно гламурити. Кайфувати! У мене був свій план життя. Любила свою роботу, швидко робила кар'єру. Багато їздила... і того разу... Я летіла в шахтарське селище – історія жахлива, але можна сказати, типова для того часу: передових шахтарів нагородили до свята магнітофонами, а вночі одну родину всю вирізали. Нічого не взяли – тільки магніфон. Пластиковий «панасонік»! Коробку! У Москві – шикарні машини, супермаркети, а за Садовим кільцем – магнітофон був дивом. Місцеві «капіталісти», про яких мріяв мій редактор, ходили вулицями в оточенні почту автоматчиків. У туалет – з охоронцем. Але тут казино, і тут казино, і ще казино. І вже якийсь приватний ресторанчик. Ті самі дев'яності роки... вони – авжеж... вони... Три дні я була у відрядженні. Повернулася, й ми зустрілися. Спочатку він зрадів – у нас буде... незабаром у нас буде дитина! У нього двоє хлопчиків, хотів дівчинку. Але слова... слова... вони нічого не означають, за словами ховаються, ними захищаються. Очі! Його очі... В очах з'явився страх: треба щось вирішувати, змінювати своє життя. Тут... тут – зупинка... Збій. Ох-х-х! Є чоловіки, які йдуть одразу, вони йдуть із валісками, куди поклали ще вологі шкарпетки та сорочки... А є такі, як він... Мусі-пусі, тралі-валі... «Що ти хочеш? Скажи, що я маю зробити? – Запитував він у мене. – Одне твоє слово – і я розлучуся. Ти тільки скажи». Я дивилася на нього...

Я дивилася на нього, й у мене холодніли кінчики пальців, я вже почала розуміти, що щасливою з ним не буду. Маленька й дурна... Зараз я б обклала його прапорцями, як вовка на полюванні, я вмю бути хижачкою та пантерою. Сталевою струною! Тоді я тільки страждала. Страждання – це танець, у ньому і жест, і плач, і смирення. Як у балеті... але є один секрет, простий секрет – неприємно бути нещасливою... принизливо... Вчоргове я лежала в лікарні на збереженні. Телефоную йому вранці, що мене треба забрати,

до обіду випишуть, а він сонним голосом: «Не можу. Сьогодні не можу». І не передзвонив. Того дня він полетів із синами в Італію, кататися на лижах. Тридцять перше грудня... Завтра – Новий рік. Викликала таксі... місто завалило снігом, я йшла через кучугури, тримаючись за пузо. Ішла сама. Неправда! Удвох, ми вже були удвох. Із моєю дочкою... донечкою... Моєю! Обожаюваною! Я вже любила її більше за все на світі! Чи кохала я його? Як у тій казці: жили вони довго та щасливо й померли в один день. Страждала, але не вмирала: «Я не можу без нього жити. Я без нього помру». Я, мабуть, ще не зустріла такого чоловіка... для таких слів... Так воно і є! Так! Але я навчилася програвати, я не боюся програвати... *(Дивиться у вікно.)* У мене відтоді немає великих історій... Були романчики... Я легко входжу в секс, але це не те, це інше. Мені не подобається запах чоловіків, не запах любощів, а запах чоловіків. У ванній кімнаті я завжди відчуваю, що тут був чоловік... Нехай у нього найдорожчий парфум, дорогі сигарети... Мене охоплює жах, коли я подумаю, скільки слід трудитися, щоб коло тебе була інша людина. Як у каменярні! Забути про себе, відмовитися від себе, звільнитися від себе. У коханні немає свободи. Навіть якщо ви знайдете свій ідеал, у нього будуть не ті парфуми, він полюблятиме смажене м'ясо й сміятиметься з ваших салатиків, не там залишить шкарпетки та штани. І завжди треба страждати. Страждати?! Через кохання... через цю композицію... Я не хочу далі робити цю роботу, мені легше сподіватися на себе. Із чоловіками краще товаришувати, мати ділові стосунки. Мені навіть кокетувати рідко хочеться, лінки натягати цю маску, вступати у гру. Спа-салон, френч-манікюр, італійське нарощування. Макіяж. Бойові барви... Боже мій! Боже мій! Дівчатка з Тьмутараканська... Зі всієї Росії – в Москву! У Москву! Там чекають на них багаті принци! Вони мріють, що з Попелюшок їх перетворять на принцес. Очікування казки! Дива! Я через це... вже проїхала... Розумію Попелюшок, але мені їх шкода. Раю без пекла не буває. Щоб тільки рай... так не буває... Але вони ще цього не знають... не відають...

Минуло сім років, як ми розійшлися... Він мені телефонує, те-

лефонує завжди чомусь уночі. У нього все кепсько, втратив чимало грошей... Каже, що нещасливий... Була одна молода дівчина, зараз інша. Пропонує: давай зустрінемося... Навіщо? *(Мовчить.)* Мені довго його бракувало, я вимикала світло й годинами сиділа в темряві. Губилася в часі... *(Мовчить.)* Потім... потім були тільки романчики... але я... Я ніколи не зможу закохатися в чоловіка без грошей, зі спального району. Із панельного гето, з Гарлема. Я ненавиджу тих, хто зростав у злиднях, зі «злиденським» менталітетом, гроші важать для них настільки багато, що їм не можна довіряти. Не люблю бідних, принижених і ображених. Усіх цих Башмачкіних та Опіскіних... героїв великої російської літератури... Не довіряю їм! Що? Щось зі мною не так... не вписуюся у формат? Почекайте... Ніхто не знає, як влаштовано цей світ... Чоловік мені подобається не за гроші, не лише за гроші. Мені подобається весь образ успішного чоловіка: як він ходить, як він водить машину, як говорить, як залицяється – все в нього інше. Усе! Я таких обираю... За це... *(Мовчить.)* Він телефонує... він нещасливий... Чого ж він такого не бачив і не може придбати? Він... і його друзі... Гроші вже зароблено. Великі гроші. Шалені! Але за всі свої гроші вони не можуть купити собі щастя, це саме кохання. Кохання-зітхання. У бідного студента воно є, а в них немає. Ось така несправедливість! А їм здається, що вони можуть усе: на власних літаках літають у будь-яку країну на футбольний матч, у Нью-Йорк – на прем'єру мюзиклу. На все є гроші! Затягти до ліжка найвродливішу модель, привезти їх у Куршавель – цілий літак! Усі ми Горького в школі вивчали, знаємо, що таке купецький загул – бити люстра, лежати пикою в чорній ікрі... купати дівок у шампанському... Але все набридло – нудно їм. Московські турагентства пропонують таким клієнтам особливі розваги. Наприклад, два дні в тюрмі. У рекламі так і написано: «Бажаєте побути два дні Ходорковським?» У міліцейській машині з ґратками їх везуть у місто Владимир у найстрашнішу тюрму – Владимирський централ, там перевдягають в арештантську робу, ганяють у дворі із собаками й б'ють гумовими кийками.

Справжніми! Напихають, як оселедців, у брудну смердючу камеру з парашею. І вони – щасливі. Нові відчуття! За три-п'ять тисяч доларів можна ще погратися в «бомжів»: охочих перевдягають, гримують і розвозять московськими вулицями, вони старцюють. Щоправда, поряд за рогом чергує охорона – власна й від турфірми. Є пропозиції й крутіші, для всієї родини: дружина – повія, чоловік – сутенер. Знаю історію... Одного разу найбільше за вечір зняла клієнтів скромна, з радянською зовнішністю, дружина надзвичайно заможного московського кондитера. І чоловік був щасливий! Є розваги, про які не сповіщають у туристичних рекламах... Цілком таємно... Можна влаштувати вночі полювання на живу людину. Нещасному бомжу дають тисячу баксів – ось вони, «зелені», – твої! Він зроду таких грошей не бачив! А за це – попрацюй звіром! Урятуєшся – твоє щастя, пристрелять – така доля. Усе по-чесному! Можна взяти дівчинку на ніч... Дати волю фантазіям, низу живота, та так, що маркізові де Саду й не снилося! Кров, сльози та сперма!! Це називається щастям... Щастя поросійськи – потрапити в ув'язнення на два дні, щоб потім вийти звідти і зрозуміти, як у тебе все добре. Чудово! Придбати не тільки машину, будинок, яхту, депутатське крісло... а й людське життя... Побути якщо не Богом, то божком... надлюдиною! Отак... І всі!! Всі, народженні в СРСР, іще всі звідти. Із цим діагнозом. А такий... такий наївний був світ... Мріяли гарну людину зробити... Обіцяли: «залізною рукою заженемо людство до щастя...». У земний рай.

У мене була розмова з моєю мамою... Вона хоче піти зі школи: «Влаштуюся гардеробницею. Або сторожуватиму». Ось вона розповідає дітям про книжки Солженіцина... про героїв і праведників... У неї палають очі, а в дітей – ні. А мама звикла, що в дітей раніше палали очі від її слів, а сьогоднішні діти їй відповідають: «Нам навіть цікаво, як ви жили, але ми так жити не хочемо. Ми не мріємо про подвиги, ми хочемо жити нормально». Вивчають вони «Мертві душі» Гоголя. Історію негідника... Так нас у школі вчили... А сьогодні сидять у класі інші діти: «Чому це він негід-

ник? Чичиков, як Мавроді, збудував піраміду з нічого. Це класна бізнес-ідея!» Чичиков для них позитивний герой... (Мовчить.) Мою дочку мама виховувати не буде... Я не дозволю. Якщо її послухати, то дитина має дивитися тільки радянські мультики, тому що вони людяні. Але вимикаєш мультик – і виходиш на вулицю. У зовсім інший світ. «Як добре, що я вже стара, – зізналася мама. – Можу вдома сидіти. У своїй фортеці». А раніше вона завжди хотіла бути молодою: маска з томатного соку, волосся споліскуємо ромашкою...

Замолоду я любила змінювати долю, дражнити її. Зараз ні, досить. У мене зростає дочка, я думаю про її майбутнє. А це – гроші! Я хочу заробити їх сама. Не хочу просити, ні в кого не хочу брати. Не хочу! Пішла з газети в рекламне агентство – там платять більше. Чималі гроші. Люди хочуть жити гарно, – це головне, що сьогодні з нами відбувається. І це хвилює всіх. Увімкніть телевизор: на мітинги збираються... ну, хай кілька десятків тисяч людей, а гарну італійську сантехніку купують мільйони. Кого не спитаєш, усі перебудовують, ремонтують свої квартири та будинки. Мандрують. Ніколи так в Росії не було. Ми рекламуємо не тільки товари, а й потреби. Виробляємо нові потреби – як жити гарно! Керуємо часом... Реклама – дзеркало російської революції... Моє життя заповнене під зав'язку. Заміж не збираюся... Є друзі, всі вони заможні люди. Один «роздобрів» на нафті, інший – на мінеральних добривах... Зустрічаємося, щоб поговорити. Завжди в дорогому ресторані: мармуровий хол, старовинні меблі, коштовні картини на стінах... швейцари з поставою російських поміщиків... Я люблю перебувати в гарних декораціях. Мій близький друг теж живе сам і не хоче одружуватися, йому подобається бути самому у своєму триповерховому особняку: «Вночі спати удвох, а жити самому». Удень у нього голова пухне від котирувань кольорових металів на Лондонській біржі. Мідь, свинець, нікель... У руках три мобільних телефони, дзвонять щотридцять секунд. Працює він по тринадцять-п'ятнадцять годин на добу. Без вихідних і відпусток. Щастя? Що таке щастя?

Світ змінився... Нині самотні – це успішні, щасливі люди, а не слабкі або недолугі. У них є все: гроші, кар'єра. Самотність – це вибір. Я хочу бути в дорозі. Я – мисливиця, а не смиренна дичина. Я сама обираю. Самотність дуже схожа на щастя... Це схоже на одкровення... Так? *(Мовчить.)* Я навіть не вам, а собі хотіла все це розповісти...

про бажання їх усіх побдивати, а потім про страх, що тобі цього хотілося

Ксенія Золотова – студентка, 22 роки

На першу нашу зустріч прийшла її мама. Зізналася: «А Ксюша не захотіла зі мною піти. Відмовляла й мене: «Мамо, кому ми потрібні? Їм потрібні тільки наші почуття, наші слова, а самі ми їм не потрібні, тому що вони цього не пережили». Вона дуже хвилювалася: то підводилася, щоб піти: «Я намагаюся не думати про це. Боляче повторювати», то починала розповідати, і її не можна було зупинити, але більше мовчала. Чим я могла її розрадити? З одного боку, прошу: «Не хвилюйтеся. Заспокойтеся», а з іншого – хочу, щоб вона згадала той жахливий день: 6 лютого 2004 року – теракт у Москві на Замоскворецькій лінії метро між станціями «Автозаводська» та «Павелецька». Внаслідок вибуху загинуло 39 людей і 122 були госпіталізовані.

Ходжу й ходжу колами болю. Не можу вирватися. У болю є все – і морок, і перемога, іноді я вірю, що біль – це міст між людьми, прихований зв'язок, а іншим разом у відчай думаю, що це – провалля.

Від тої двогодинної зустрічі в блокноті залишилося кілька абзаців:

«...бути жертвою – це настільки принизливо... Просто соромно. Я взагалі не хочу з будь-ким про це розмовляти, я хочу бути як усі, а виходить – сама й сама. Можу заплакати будь-де. Буває, йду містом і плачу. Мені один незнайомий чоловік сказав: «Що ти плачеш? Така гарна – і плачеш». По-перше, краса ніколи мені в житті не допомагала, а по-друге, я відчуваю цю красу як зрадництво, вона не відповідає тому, що в мене всередині...

...у нас дві дочки – Ксюша та Даша. Ми жили скромно, але постійно ходили в музеї, в театри, чимало читали. Коли дівчатка були маленькими, тато їм казки складав. Ми хотіли врятувати їх від бруталного життя. Я думала, що мистецтво рятує. А воно не рятувало...

...у нашому домі живе самотня бабуся, ходить до церкви. Якось вона зупинила мене, я вирішила – поспівчуває, а вона мені по-злому: «Задумайтеся, чому це з вами трапилося? Із вашими дітьми?» Навіщо... за що мені ці слова? Вона покаялася, гадаю, вона потім покаялася... Я нікого не обдурила, я нікого не зрадила. У мене було тільки два аборти, це два моїх гріхи... Я знаю... На вулиці часто подаю милостиню, хай небагато, скільки можу. Птахів узимку годую...»

Наступного разу вони вже прийшли вдвох – мама і донька.

Мати

– Може, для когось вони герої? У них є ідея, вони відчувають себе щасливими вмираючи, вони гадають, що потраплять до раю. І не бояться смерті. Я нічого про них не знаю: «Складено фоторобот гаданого терориста...» – і все. А ми для них – мішені, їм ніхто не пояснив, що моя дівчинка – не мішень, у неї є мама, яка без неї жити не може, є хлопець, який у неї закоханий. Хіба можна вбивати людину, яку кохають? По-моєму, це подвійний злочин. Ідїть на війну, в гори, стріляйте там одне в одного, але чому в мене? У мою дочку? Нас убивають серед мирного життя... (Мовчить.) Я тепер боюся сама себе, своїх думок. Іноді хочеться їх усіх повбити, а потім страшно, що тобі цього хотїлося.

Колись я любила московське метро. Найкраще у світі! Це – музей! (Мовчить.) Після вибуху... Я бачила, як люди заходили в метро, взявшись за руки. Страх довго не згасав... Страшно було в місто вийти, в мене одразу тиск підіймався. Їздили й вишукували підозрілих пасажирів. На роботі тільки про це й говорили. Що з нами коїться, Господи? Стою на платформі, й поряд зі мною молода жінка з дитячою коляскою, в неї чорне волосся і чорні

очі – не росіянка. Не знаю, якої вона національності – чеченка, осетинка? Хто? Я не витримала й зазирнула до коляски: а чи там дитина? Чи не лежить там щось інше? У мене зіпсувався настрої через те, що ми зараз їхатимемо в одному вагоні: «Ні, – думаю, – нехай вона їде, а я почекаю на наступний поїзд». До мене підходить чоловік: «Чому ви заглянули в коляску?» – Я сказала йому правду. – «Отже, й ви теж».

...Бачу нещасну дівчинку, що згорнулася в клубок. Це моя Ксюша. Чому вона тут сама? Без нас? Ні, це неможливо, це не може бути правдою. Кров на подушці... «Ксюшо! Ксюшенько!!» – вона мене не чує. Натягнула на голову якусь шапочку, щоб я нічого не побачила, не злякалася. Моя дівчинка! Вона мріяла стати дитячим лікарем, а тепер у неї немає слуху, вона була найгарнішою дівчинкою у класі... А тепер... її личко... За що? Щось липке, тягуче огортає мене, свідомість просто розколюється на дрібні друзки. Мої ноги не хочуть рухатися, ватні, мене виводять із палати. Лікар сварить: «Візьміть себе в руки, інакше більше до неї не впустимо». Я беру себе в руки... Повертаюся в палату... Дивиться не на мене, а кудись повз, неначе мене не впізнає. Є вираз очей стражденної тварини, цей погляд не можна витримати. Далі жити майже неможливо. Тепер вона кудись сховала цей погляд, надягла на себе панцир, але вона десь тримає це все. Це все в ній закабарбувалося. Постійно вона там, де нас не було...

Ціле відділення таких дівчаток... Як їхали у вагоні, так і лежали... Багато студентів, школярів. Я думала, що всі матері вийдуть на вулицю. Усі матері зі своїми дітьми. Нас будуть тисячі. Тепер я знаю, що моя дівчинка потрібна лише мені, лише вдома, лише нам. Слухають... співчують... Але без болю! Без болю!

Поверталася з лікарні додому й лежала без жодних почуттів. Дашенька була поряд, вона взяла відпустку. Гладила мене по голові, наче маленьку. Тато не кричав, не панікував – й інфаркт. Ми опинилися в пеклі... Знову – за що? Я все життя своїм дівчаткам давала гарні книжки, переконувала їх, що добро сильніше від зла, добро завжди перемагає. Але життя – це не книжки. Молитва

матері з дна моря дістане? Неправда! Я зрадниця, я не змогла захистити їх, як у дитинстві, а вони сподівалися на мене. Якби моя любов захищала, вони були б недосяжні ані для будь-якого лиха, ані для будь-яких розчарувань.

Одна операція... друга... Три! Ось Ксюша почала чути на одне вушко... пальчики вже в нас працюють... Жили на межі між життям і смертю, між вірою в чудо та несправедливістю, і хоча я медсестра, я зрозуміла, що надто мало знаю про смерть. Безліч разів її бачила, вона проходила поряд. Поставити крапельницю, послухати пульс... Усі думають, що медики знають про смерть більше від решти, нічого подібного. Був у нас один патологоанатом, він уже йшов на пенсію. «Що таке смерть?» – запитав він мене. *(Мовчить.)* Попереднє життя перетворилося на білу пляму... Згадувалася лише Ксюша... Усе до нюансів – як маленькою, сміливою, кумедною вона не боялася великих собак і хотіла, щоб завжди було літо. Як сяяли її очі, коли вона прийшла додому й оголосила нам, що вступила в медінститут. Без хабарів, без репетиторів. Платити ми не могли, для нашої родини це було понад силу. Як за день чи два до теракту вона бере стару газету й читає: якщо ви потрапили в якусь екстремальну ситуацію в метро, слід робити те... те... Що саме, я вже забула, але це була інструкція. І коли все скоїлося, поки не знепритомніла, Ксюша цю статтю згадувала. А того ранку було так... Вона якраз забрала свої чобітки з ремонту, одягла вже пальто й почала їх взувати, а вони не налазять... «Мамо, я твої чоботи взую? – «Бери». У нас із нею розмір однаковий. Моє материнське серце нічого мені не підказало... Я ж могла її затримати... У снах перед цим я бачила великі зірки, якесь сузір'я. Жодного неспокою не відчула... Це моя провина, я розчавлена цією провинною...

Якби дозволили, то б ночувала в лікарні, була б мамою для всіх. Хтось ридає на сходах... Когось треба обійняти, з кимось посидіти. Дівчинка з Пермі плакала – мама далеко. В іншій ніжку розчавило... Ніжка – це найдорожче! Найдорожче – це ніжка твоєї дитини! Хто мені за це дорікне?

Перші дні про теракт багато писали в газетах, показували телерепортажі. Коли Ксюша побачила свою надруковану фотографію, вона викинула цю газету...

Донька

...я небагато пам'ятаю... Не тримаю в пам'яті! Не хочу! (Мати обіймає її. Заспокоює.)

...під землею все страшніше. Тепер я завжди ношу з собою ліхтарик у сумочці...

...не було чути ані плачу, ані крику. Панувала тиша. Усі лежали в загальній купі... ні, не страшно... Потім почали ворухитися. У якийсь момент до мене дійшло, що треба тікати звідси, там же все хімічне, й воно горить. Я ще шукала свій рюкзак, де лежали мої конспекти, гаманець... Шок... шок був... болю не відчувала...

...жіночий голос кликав: «Серьожа! Серьожа!» Серьожа не відгукувався... Кілька людей залишилися сидіти у вагоні в неприродних позах. Один чоловік висів на стійці, як черв'як. Я боялася дивитися в той бік...

...ішла, й мене гойдало... Звідусіль чулося: «Допоможіть! Допоможіть!» Хтось переді мною рухався як сомнамбула, то повільно вперед пройде, то назад. Нас із ним усі обганяли.

...нагорі до мене підбігло двоє дівчат, якусь ганчірочку приліпили на лоба. Мені було чомусь страшенно холодно. Дали стільчик, я сіла. Бачила, як вони просили в пасажирів ремені й краватки, та перетягували ними рани. Чергова станції комусь кричала в телефон: «Що ви хочете? Люди виходять із тунелю й одразу вмирають, піднімаються на платформу і вмирають...» (Мовчить.) Навіщо ви нас мучите? Мені маму шкода. (Мовчить.) Усі вже до цього звикли. Вмикають телевізор, послухають, і йдуть пити каву...

Мати

– Я зросла у глибоко радянський час. Най-най. Родом із СРСР. А нова Росія... Я ще її не розумію. Не можу сказати, що гірше – те, що зараз, чи історія КПСС? У мене в голові радянський образ, та матриця, я половину життя прожила за соціалізму. Застрягло це в мені. Не вибити. І чи хочу я з цим розлучитися – не знаю. За тих часів жити було погано, а тепер страшно. Уранці розбігаємося: ми на роботу, дівчата на навчання, й цілий день телефонуємо одне одному: «Що там у тебе? Коли їдеш додому? Яким транспортом?» Збираємося всі вдома ввечері, й тільки тоді в мене настає полегшення чи, принаймні, перепочинок. Я всього боюся. Тремчу. Дівчата сварять: усе ти, мамо, перебільшуеш... Я нормальна, але мені потрібен цей захист, ця оболонка – мій дім. У мене тата рано не стало, може, тому я така чутлива, тим більше, що тато мене дуже любив. *(Мовчить.)* Наш таточко був на війні, двічі горів у танку... Війну пройшов – уцілів. Прийшов додому – вбили. У підворотті.

Навчалася я за радянськими книжками, нас учили зовсім іншого. Просто вам для порівняння... У цих книжках про перших російських терористів писали, що вони герої. Мученики. Софія Перовська, Кібальчич... Загинули вони за народ, за святу справу. Кинули бомбу в царя. Ці молоді люди часто були з дворян, з гарних родин... Чому ми дивуємося, що такі люди є й нині? *(Мовчить.)* На уроках історії, коли вивчали Велику Вітчизняну війну, вчитель нам розповідав про подвиг білоруської партизанки Єлени Мазаник, яка вбила гауляйтера Білорусі Кубе, причепивши бомбу до ліжка, де він спав із вагітною дружиною. А в сусідній кімнаті, за стінкою, спали їхні маленькі діти... Сталін особисто нагородив її Зіркою Героя. До кінця життя вона ходила в школи й на уроках мужності згадувала про свій подвиг. І ні вчитель... ніхто... Ніхто не казав нам, що за стінкою спали діти... Мазаник була нянею цих дітей... *(Мовчить.)* Після війни людям із совістю було соромно згадувати про те, що їм доводилося робити на війні. Тато наш страждав...

На «Автозаводській» підірвався хлопчик-смертник. Чеченський хлопчик. Від батьків дізналася про нього, що він багато читав. Любив Толстого. Він виріс на війні: бомбування, артобстріли... Бачив, як загинули його двоюрідні брати – і в чотирнадцять років утік у гори до Хаттаба. Хотів помститися. Мабуть, це був чистий хлопчик із гарячим серцем... З нього сміялися: ха-ха... дурень малолітній... А він навчився стріляти найкраще за всіх і кидати гранати. Мама його знайшла і притягла назад у село, вона хотіла, щоб він закінчив школу й навчився класти плитку. Але через рік він знову зник у горах. Його навчили підривати, і він приїхав до Москви... *(Мовчить.)* Якби він убивав за гроші, було б усе зрозуміло, але він убивав не за гроші. Цей хлопчик міг кинутися під танк і підірвати пологовий будинок...

Хто я? Ми з натовпу... завжди в натовпі... Наше життя буденне, непомітне, хоча ми намагаємося жити. Кохаємо, страждаємо. Тільки нікому це не цікаво, книжок про нас не пишуть. Натовп... маса. Мене ніхто не розпитував про моє життя, тому я з вами так розговорилася. «Мамо, ховай душу», – це мої дівчата. Постійно вчать мене. Молоді живуть у суворішому світі, ніж світ радянський... *(Мовчить.)* Це відчуття, що життя неначе вже не для нас, не для таких, як ми, воно десь там. Десь... Щось відбувається, але не з нами... Я не ходжу в дорогі магазини, соромлюся: там стоять охоронці, вони дивляться на мене з презирством, тому що я одягаюся на базарі. У китайський ширвжиток. Їжджу в метро, смертельно боюся, але їжджу. Ті, хто трохи багатший, у метро не катаються. Метро для бідних, а не для всіх, знову в нас з'явилися князі та бояри і тягловий народ. Забула вже, коли в кав'ярні сиділа, вона мені давно не по кишені. І театр уже розкіш, а колись я не пропускала жодної прем'єри. Образливо... Дуже образливо... Якась сірість через те, що нас не допущено в цей новий світ. Чоловік приносить книжки з бібліотеки сумками, це єдине, що нам і далі приступне. Можемо ще погуляти старою Москвою, нашими улюбленими місцями – Якиманка, Китай-город, Варварка. Це наш панцир, тепер кожен нарощує собі панцир. *(Мовчить.)*

Нас учили... У Маркса написано: «Капітал – це крадіжка». І я з ним згодна.

Я знала кохання... Завжди відчуваю: кохала людина чи ні, з тим, хто кохав, у мене інтуїтивний зв'язок. Без слів. Згадала зараз першого чоловіка... Кохала? – Так. – Дуже? – Безтямно. Мені було двадцять років. У голові самі мрії. Жили з його вродливою старою мамою, вона мене ревнувала: «Ти така ж гарна, як я замолоду». Квіти, які він дарував мені, вона забирала до своєї кімнати. Я її потім зрозуміла, може, тільки зараз я її зрозуміла, коли знаю, як люблю своїх дівчаток, який може бути тісний зв'язок із дитиною. Мене психолог хоче переконати: «У вас гіпертрофована любов до дітей. Так не можна любити». Та нормальна в мене любов... Любов! Моє життя... Ось моє-моє... Ніхто не знає рецепту... *(Мовчить.)* Чоловік мене кохав, але в нього була філософія: неможливо прожити життя з однією жінкою, треба пізнати інших. Я багато думала... плакала... Змогла й відпустила. Залишилася з маленькою Ксюшею сама. Другий чоловік... був він мені, як брат, а я завжди мріяла про старшого брата. Розгубилася. Не знала, як ми будемо з ним жити, коли він запропонував мені одружитися. Щоб народжувати дітей, у домі має пахнути коханням. Перевіз він нас із Ксюшею до себе: «Давай спробуємо. Не сподобається, я відвезу вас назад». І якось у нас із ним налагодилося. Кохання буває різне: буває божевільне, а буває схоже на дружбу. На дружній союз. Мені подобається так думати, тому що мій чоловік – дуже гарна людина. Хай я не жила у шовках...

Народила Дашеньку... Ми ніколи не розлучалися з нашими дітьми, разом їздили влітку на село до бабусі в Калузьку область. Там була річка. Луки та ліс. Бабуся пекла пироги з вишнями, які діти й досі згадують. Ніколи ми не їздили до моря, це була наша мрія. Як відомо, чесною працею великих грошей не заробиш: я – медсестра, чоловік – науковий співробітник в інституті радіологічної техніки. Але дівчатка знали, що ми їх любимо.

Багато хто боготворить перебудову... Усі на щось сподівалися. Мені любити Горбачова нема за що. Пам'ятаю розмови в нас

в ординаторській: «Закінчиться соціалізм, а що буде після нього?» – «Закінчиться поганий соціалізм, і буде гарний соціалізм». Чекали... читали газети... Незабаром чоловік втратив роботу, їхній інститут закрили. Безробітних – море, всі з вищою освітою. З'явилися ятки, потім супермаркети, в яких було все, як у казці, а купити немає за що. Зайду – вийду. Купувала два яблука й один апельсин, коли діти хворіли. Як із цим змиритися? Погодитися з тим, що так воно тепер і буде – як? Стою в черзі до каси, переді мною чоловік із візком, там у нього й ананаси, й банани... Так б'є по гонору. Від цього люди сьогодні якісь усі втомлені. Не дай Боже народитися в СРСР, а жити в Росії. *(Мовчить.)* Жодна моя мрія в житті не здійснилася...

Коли дочка вийшла в іншу кімнату, каже мені напівпошепки.

Скільки років? Три роки вже минуло після теракту... ні, більше... Моя таємниця... Уявити собі не можу, що ляжу з чоловіком у ліжко, й чоловіча рука до мене доторкнеться. У нас із чоловіком жодних стосунків усі ці роки. Я дружина й не дружина, він мене умовляє: «Тобі стане легше». Подруга, яка все знає, вона теж мене не розуміє: «Ти розкішна, ти сексуальна. Поглянь на себе в дзеркало, яка ти гарна. Яке волосся...» У мене таке волосся від народження, я про красу свою забула. Коли людина тоне, вона вся просочується водою, так я вся просочена болем. Неначе я відкинула своє тіло, й залишилася сама душа...

Донька

...лежали вбиті, в них у кишенях без кінця дзвонили мобілки... Ніхто не наважувався підійти й відповісти.

...сиділа на підлозі скривавлена дівчина, якийсь хлопець пропонував їй шоколадку...

...куртка моя не згоріла, але вона вся оплавилася. Лікарка подивилася на мене й одразу сказала: «Лягайте на носі». Я ще опиралася: «Сама підведусь і дійду до "швидкої"», вона навіть при-

крикнула на мене: «Лягайте!». У машині я знепритомніла, отямилася в реанімації...

...чому я мовчу? Я товаришувала з одним хлопцем, ми навіть... Він мені каблучку подарував... І я йому розповіла, що зі мною було... Може, це абсолютно не пов'язане, але ми розійшлися. У мене це відклалося, я зрозуміла, що не потрібно жодних одкровень. Тебе підірвали, ти вижив, ти став ще більш незахищеним і більш вразливим. На тобі тавро постраждалого, я не хочу, щоб на мені було помітне це тавро...

...наша мама любить театри, іноді їй вдається зловити дешевий квиток: «Ксюшо, ми йдемо до театру». Я відмовляюся, вони йдуть удвох із татом. На мене театр уже не діє...

Мати

– Людина не знає, чому це саме з нею трапилося, тому хочеться бути як усі. Сховатися. Це все одразу не вимикається...

Цей хлопчик-смертник... та інші... вони спустилися з гір і прийшли до нас: «Як нас убивають, ви не бачите. Спробуємо це зробити у вас». (*Мовчить.*)

Я думаю... Хочу згадати, коли я була щасливою? Треба згадати... Я була щасливою лише один раз у житті, коли діти були маленькими...

Дзвінок у двері – Ксюшині друзі... Посадила їх на кухні. У мене від мами: найперше – це нагодувати гостей. Був час, коли молоді перестали говорити про політику, а зараз знову говорять. Почали сперечатися про Путіна... «Путін – це клон Сталіна...», «Це надовго...», «Це дупа всій країні...», «Це – газ, це нафта...» Питання: хто Сталіна зробив Сталіним? Проблема провини...

Судити слід тільки тих, хто розстрілював, катував чи:

й того, хто написав донос...

хто забрав у родичів дитину «ворога народу» і віддав її у дитбудинок...

шофера, який перевозив заарештованих...

прибиральницю, яка відмивала підлогу від крові після катувань...

начальника залізниці, який скеровував товарняки з політичними в'язнями на Північ...

кравців, що кроїли кожухи, в яких ходили табірні охоронці. Лікарів, які ремонтували їм зуби, знімали кардіограму, щоб вони краще здійснювали свою службу...

тих, хто мовчав, коли інші на зборах горлали: «Собакам – собача смерть!»

Зі Сталіна перейшли на Чечню... І знову все те саме: хто вбиває, підриває – авжеж, той винуватий, а той, хто робить бомби, снаряди на заводах, шие військову форму, вчить солдатів стріляти... нагороджує... Хіба вони винні? *(Мовчить.)* Мені хотілося закрити собою Ксюшу, куди-небудь забрати її від цих розмов. Вона сиділа з великими від жаху очима. Дивилася на мене... *(Повертається до дочки.)* Ксюшенько, я невинна, і наш тато невинний, він зараз викладає математику. Я – медсестра. До нас у лікарню привозили поранених наших офіцерів із Чечні. Ми їх лікували, потім, звичайно, вони їхали назад. На війну. Серед них мало хто хотів повертатися, багато хто відверто зізнавався: «Не хочемо воювати». Я – медсестра, я всіх рятую...

Є таблетки від зубного болю, від головного, а від мого немає. Психолог схему мені намалював: уранці натщесерце півсклянки звіробою, двадцять крапель настоянки глоду, тридцять – півонії... Увесь день розписано. Пила я все це. І до якогось китайця ходила... Не допомогло... *(Мовчить.)* Відволікають щоденні справи, тому не божеволієш. Рутину лікує: попрали, попрасувати, зашити...

У дворі нашого будинку стоїть стара липа... Я йду – це, мабуть, через кілька років було – і відчуваю: липа цвіте. Запах... А до того все якось не гостро було... не так... Барви пригашені, звуки... *(Мовчить.)*

Потоваришувала в лікарні з однією жінкою, вона їхала не в другому вагоні, як Ксюша, а в третьому. Ходила вже на роботу, і здавалося, все пережила. І щось трапилося – хотіла викинутися з балкона, стрибала з вікна. Батьки закували дім у ґрати, жили, як у клітці. Труїлася газом... Чоловік від неї пішов... Не знаю, де вона зараз? Хтось бачив її колись на станції «Автозаводська». Ходила пероном і кричала: «Беремо правою рукою три жмені землі й кидаємо на труну. Беремо... кидаємо». Кричала, поки санітари за нею не приїхали...

Думала, що це Ксюша мені розповіла... Біля неї стояв чоловік і настільки близько, що вона навіть хотіла зробити йому зауваження. Не встигла. Потім трапилося так, що він затулив її, багато Ксюшиних осколків поцілило в нього. Невідомо, чи залишився він живим? Я про нього часто згадую... ну, просто перед очима він у мене стоїть... А Ксюша не пам'ятає... Звідки я це взяла? Мабуть, я вигадала його собі сама. Але хтось же мені її врятував...

Я знаю ліки... Ксюші треба бути щасливою. Її можна вилікувати тільки щастям. Потрібно щось таке... Були ми на концерті Алли Пугачової, яку всією родиною любимо. Я хотіла до неї підійти або записочку послати: «Заспівайте для моєї дівчинки. Скажіть, що це тільки для неї». Щоб вона відчула себе королевою... Підняти її високо-високо... Вона побачила пекло й має побачити рай. Щоб знову світ для неї прийшов у рівновагу. Мої ілюзії... мрії... *(Мовчить.)* Я нічого не змогла своєю любов'ю зробити. Кому мені написати листа? Кого попросити? Ви заробили на чеченській нафті, на російських кредитах, дайте мені куди-небудь її повезти. Хай вона посидить під пальмою, на черепаху глянє, щоб забула пекло. У неї в очах постійно пекло. Світла немає, світла я в них не бачу.

Почала ходити до церкви. Чи вірю я? Не знаю. Але хочеться з кимось поговорити. Колись панотець проповідь читав, що у великому стражданні людина або наближається до Бога, або віддаляється, і якщо вона віддаляється від Бога, не можна їй дорікати, це від обурення, від болю. Усе про мене.

Дивлюся на людей відсторонено, я не відчуваю з ними спорідненості... Я дивлюся так, неначе я вже не людина... Ви письменниця, ви мене зрозумієте: слово має замало спільного з тим, що відбувається всередині, раніше я рідко спілкувалася з тим, що в мене всередині. Зараз наче на копальнях живу... Переживаю, думаю... постійно щось у собі ворую... «Мамо, ховай душу!» Ні, любі дівчатка, я не хочу, щоб мої почуття, мої сльози просто так зникли. Без сліду, без знаку. Мене це найбільше турбує. Усе, що я пережила – це не те, що хочеться тільки дітям залишити. Я хочу це передати й іншій людині, щоб воно десь лежало, і кожен міг узяти.

З вересня – День пам'яті жертв тероризму. Москва в жалобі. На вулицях багато інвалідів, молоді жінки в чорних хустках. Горять поминальні свічки: на Солянці, на площі перед Театральним центром на Дубровці, біля метро «Парк культури», «Луб'янка», «Автозаводська», «Ризька»...

Я теж у цьому натовпі. Запитую – слухаю. Як ми із цим живемо? Теракти в столиці були в 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2006, 2010, 2011 роках.

– Їхала на роботу, вагон, як завжди, був переповнений. Вибуху не чула, але чомусь усе раптом стало в оранжевому кольорі, й тіло заніміло, хотіла поворухнути рукою – не змогла. Подумала, що зі мною трапився інсульт, і одразу знепритомніла... А коли отямилася, бачу – по мені ходять якісь люди, ходять без страху, неначе я мертва. Злякалася, що задушать і піднесла руки. Мене хтось підняв. Кров і м'ясо – така була картина...

– Сину чотири роки. Ну, як йому сказати, що тато загинув. Адже він не розуміє, що це – смерть? Боюся, щоб не подумав – тато нас кинув. Наразі тато в нас у відрядженні...

– Часто згадую... Біля лікарні стояли цілі черги тих, хто бажав здати кров, із торбами апельсинів. Благали замучених нянечок: «Візьміть у мене фрукти й передайте будь-якій людині. Скажіть, що ще їм потрібне?»

– До мене приїжджали дівчата з роботи, начальник машину їм давав. А нікого бачити не хотілося...

– Війна потрібна, може, люди з'являться. Мій дід казав, що людей він зустрічав тільки під час війни. Зараз доброти мало.

– Дві незнайомі жінки обіймалися й плакали біля ескалатора, обличчя в крові, до мене не доходило, що це кров, я думала: фарба від сліз розмазалася. Увечері все це ще раз побачила по телевізору, й ось тоді до мене дійшло. Там, на місці, не розуміла, дивилася на кров і не вірила.

– Спочатку думаєш, що ти можеш спуститися в метро, заходиш до вагона сміливо, але проїжджаєш одну-дві зупинки й вискакуєш мокрий від холодного поту. Особливо страшно, коли поїзд зупиниться на кілька хвилин у тунелі. Кожна хвилина розтягується, серце починає колотитися на одній ниточці...

– У кожному кавказці ввижається терорист...

– Як ви гадаєте: російські солдати в Чечні не скоювали злочинів? У мене брат там служив... Таке розповідав про славну російську армію... Тримали чеченських чоловіків у ямах, як звірів, вимагали в родичів викуп. Катували... мародерствували... Тепер хлопець співається.

– Держдепу продався? Провокатор! Хто перетворив Чечню на гето для росіян? Росіян виганяли з роботи, відбирали квартири, машини. Не віддаси – заріжуть. Російських дівчат гвалтували лише за те, що вони росіянки.

– Ненавиджу чеченів! Якби не ми, росіяни, вони б досі сиділи в горах, в печерах. Журналістів, які за чеченів – теж ненавиджу! Ліберасті! *(Сповнений ненависті погляд у мій бік – я записую розмову.)*

– Хіба судили російських солдатів за вбивство німецьких солдатів під час Вітчизняної війни? А вбивали по-всякому. Партизани на шматочки полонених поліцаїв різали... Послухайте ветеранів...

– Під час першої чеченської війни, це за Єльцина, по телевізору все чесно показували. Ми бачили, як плакали чеченські жінки. Як російські матері ходили селами і шукали своїх хлопчиків, які без вісті зникли. Їх ніхто не чіпав. Такої ненависті, як зараз, іще ні в кого не було – ні в них, ні в нас.

– То палала лише Чечня, тепер увесь північний Кавказ. Скрізь будують мечеті.

– Геополітика прийшла до нас у дім. Росія розпадається... Незабаром від імперії залишиться саме Московське князівство...

– Ненавиджу!!!

– Кого?

– Усіх!!

– Мій син був іще сім годин живий, його запхнули в целофановий мішок і поклали в автобус із трупами... Привезли нам казенну труну, два вінки. Труна з якоїсь тирси, наче картонна, її підняли – вона розвалилася. Вінки бідні, убогі. Усе купували самі. Державі на нас, смертних, наплювати, хай і вона прийме мій плювок – хочу поїхати з цієї йо-ної країни. Подали з чоловіком документи на імміграцію до Канади.

– Раніше Сталін убивав, а тепер бандити. Свобода?

– У мене чорне волосся, чорні очі... Я – росіянка, православна. Зайшли з подругою в метро. Нас зупинила міліція, мене відвели вбік: «Зніміть верхній одяг. Покажіть документи». На подругу – нуль уваги, вона блондинка. Мама каже: «Пофарбуй волосся». А мені соромно.

– Російська людина міцна на трьох палях – «авось», «небось» і «як-небудь». Спочатку всі трусилися від страху, а через місяць я побачила в метро під лавкою підозрілий пакунок і ледве змусила чергову подзвонити в міліцію.

– В аеропорті Домодедово таксисту-суки після теракту не-ймовірно підняли ціни. Захмарно. На всьому бабло роблять. Б...дь, витягати з машин – і пикою в капот!

– Одні валялися в калюжах крові, а інші їх знімали на мобілки. Клацали. Одразу вивісили фото в ЖЖ. Офісному планктону перчику бракує.

– Сьогодні – вони, завтра – ми. І всі мовчать, усі з цим погодилися.

– Намагатимемося якомога допомагати покійним нашими молитвами. Просити милості Божої...

Тут же на імprovізованій сцені школярі дають концерт. Їх привезли автобусами. Підходжу ближче.

– Мені Бен Ладен цікавий... Аль-Каїда – глобальний проект...

– Я за індивідуальний терор. Точковий. Наприклад, проти поліцейських, чиновників...

– Терор – це погано чи добре?

– Це тепер добре.

– Набридло, блін, стояти. Коли нас відпустять?

– Анекдотик прикольний... Терористи оглядають пам'ятки в Італії. Дійшли до Пізанської вежі. Сміються: «Ділетанти!»

– Терор – це бізнес...

жертвоприношення, як у давні часи...

мейнстрим...

розминка перед революцією...

щось особисте...

про стару з косою та вродливу дівчину

**Александр Ласкович – солдат, підприємець,
емігрант – 21–30 років**

Смерть схожа на кохання

– У дитинстві в мене у дворі було дерево... Старий клен... Я з ним розмовляв, це був мій друг. Помер дідусь, я довго плакав. Проплакав цілісінький день. Мені було п'ять років, і я зрозумів, що помру, й усі помруть. Мене охопив жах: усі помруть раніше, ніж я, і я залишуся сам. Дика самотність. Мама мене жаліла, а тато підійшов і сказав: «Витри сльози. Ти – чоловік. А чоловіки не плачуть». А я не знав іще – хто я? Мені ніколи не подобалося бути хлопчиком, я не любив гратися «у війну». Але мене ніхто не питав... усе вибрали без мене... Мама мріяла про дівчинку, тато, як завжди, хотів аборт.

Уперше я хотів повіситися в сім років... Через китайську миску... Мама зварила варення в китайській мисці й поставила на табуретку, а ми з братом ловили нашу кішку. Муська пролетіла над мискою, наче тінь, а ми ні... Мама молода, тато на військових навчаннях. На підлозі калюжа варення... Мама проклинає долю офіцерської дружини й те, що жити доводиться де Макар телят не пас... на Сахаліні... Де взимку снігу насипає до десяти метрів, а влітку – лопушиння одного зросту з нею. Вона хапає батьків ре-

мінь і виганяє нас на вулицю. «Мамо, надворі дощ, а в сарайчику мурахи кусаються». – «Геть! Геть! Гайда звідси!!» Брат побіг до сусідів, а я цілком серйозно вирішив повіситися. Заліз у сарайчик, знайшов у кошику мотузку. Прийдуть уранці, а я вишу: ось, суки, вам! Тут у двері пролазить Муська... Няв-няв... Люба Мусько! Ти прийшла мене пожаліти. Я обійняв її, пригорнувся, й так ми з нею просиділи до ранку.

Тато... Який це був тато? Він читав газети й курив. Замполіт авіаполку. Ми переміщалися з одного військового містечка до іншого, мешкали в гуртожитках. Довгі цегляні бараки, всюди однакові. Усі вони пахли гуталіном і дешевим одеколоном «Шипр». Так завжди пахло й від тата. Мені – вісім років, братові – дев'ять, тато повертається зі служби. Скрипить портупея, скриплять хромові чоботи. У цю хвилину нам би з братом перетворитися на невидимок, зникнути з його очей! Тато бере з етажерки «Повість про справжню людину» Бориса Полевого, в нашій оселі – це «Отче наш». «Що було дааі?» – починає він із брата. – «Ну, літак упав. А Алексей Мересьєв поповз... поранений. З'їв їжака... завалився в канаву...» – «У яку таку канаву?» – «У воронку від п'ятитонної бомби», – підказую я. «Що? Це було вчора. – Ми обидва здригаємося від командирського голосу тата. – Сьогодні, виходить, не читали?» Картинка: бігаємо навколо столу, як три клоуни – один великий, двоє маленьких, ми зі спущеними штаньми, тато – з ременем. (Пауза.) Таки в нас у всіх кіношне виховання, чи не так? Світ у картинках... Не з книжок, а з фільмів ми вирости. І з музики... Книжки, які приносив у дім тато, в мене досі викликають алергію. У мене температура підвищується, коли я бачу в когось на полиці «Повість про справжню людину» або «Молоду гвардію». О! Тато мріяв кинути нас під танк... Він хотів, щоб ми чимшвидше стали дорослими й попросилися добровольцями на війну. Світу без війни тато не уявляв. Потрібні герої! Героями стають лише на війні, і якби там комусь із нас відрізали ноги, як Алексею Мересьєву, він був би щасливий. Його життя не минуло марно... Усе чудово! Життя вдалося! І він... я гадаю, що він сам

би виконав вирок, своєю рукою, якби я порушив присягу, якби не встояв у битві. Тарас Бульба! «Я тебе породив, я тебе і вб'ю». Тато належав ідеї, він не людина. Батьківщину потрібно любити безумовно. Беззастережно! Я це чув усе дитинство. Життя дається тільки для того, щоб Батьківщину захищати... Але мене ніяк не вдавалося запрограмувати на війну, на щенячу готовність закрити собою дірку в греблі чи лягти животом на міну. Я не любив смерті... Я давив жуків-сонечок, на Сахаліні влітку тих сонечок – наче піску. Давив їх, як усі. Поки колись не злякався: чого це я стільки маленьких червоних трупиків наробив? Муська народила недоношених котенят... Я їх напував, доглядав. З'явилася мама: «Вони що – мертві?». І вони померли після її слів. Жодних сліз! «Чоловіки не плачуть». Тато дарував нам військові кашкети, у вихідні ставив платівки з воєнними піснями. Ми з братом сиділи й слухали, а по щоці в тата сповзала «скупа чоловіча сльоза». Коли він був п'яний, він завжди розповідав нам ту саму історію: як «героя» оточили вороги, й він відстрілювався до останнього патрона, а останній патрон випустив собі в серце... У цьому місці батько завжди по-кіношному падав і завжди зачіпав ногою табуретку, і вона також падала. Це було кумедно. Батько тверезів і ображався: «І зовсім не смішно, коли герой помирає».

Я не хотів помирати... У дитинстві дуже страшно думати про смерть... «Чоловік повинен бути наготові», «священний обов'язок перед Батьківщиною»... «Що? Ти не знатимеш, як розібрати та зібрати автомат Калашнікова?» – ні, для тата це було неможливо. Ганьба! О! Як я хотів молочними зубами вгризтися в татові хромові чоботи, битися й кусатися. За що він мене – по голій задниці перед сусідським Вітькою?! І ще «дівчинкою» прозиває... А я не народжений для танцю смерті. У мене класичний ахіл... я хотів танцювати в балеті... Тато служив великій ідеї. Неначе трепанація черепа в усіх була, пишалися тим, що жили без штанів, але з гвинтівкою... (Пауза.) Ми виростили... ми давно виростили... Бідолашний тато! Життя за цей час змінило жанр... Там, де грали оптимістичну трагедію, тепер розігрують комедію та бо-

йовик. Повзе-повзе, шишки гризе... Угадайте, хто це? – Алексей Мересьєв. Улюблений татів герой... «*Дети в подвале играли в гестапо / Зверски замучен сантехник Потапов...*» Це все, що залишилося від татової ідеї... А сам тато? Це вже стара людина, зовсім не готова до старості. Йому б радіти кожній хвилині, на небо дивитися, на дерева. Хай би в шахи грав або марки збирав... сірникові коробки... Сидить біля телевізора: засідання парламенту – ліві, праві, мітинги, демонстрації з червоними прапорами. Тато – там! Він – за комуністів. Зберемося за вечерею... «У нас була велика епоха!» – завдає він мені першого удару й очікує відповіді. Татові потрібна боротьба, інакше життя втрачає сенс. Тільки – на барикади – і з прапором! Ось ми дивимося з ним телевізор: японський робот дістає з піску іржаві міні... одну... другу... Тріумф науки та техніки! Людського розуму! Щоправда, татові за державу прикро, що це не наша техніка, але тут... Несподівано наприкінці репортажу в нас на очах робот робить помилку й підривається. Як то кажуть, побачив, що сапер біжить, – біжи за ним. У робота такої програми немає. Тато не розуміє: «Гробити імпорту техніку? У нас що, особистого складу бракує?» У нього свої стосунки зі смертю. Тато жив для того, щоб виконати будь-яке завдання партії та уряду. Життя вартувало менше від залізяки.

На Сахаліні... Ми мешкали біля кладовища. Майже щодня я чув поховальну музику: жовта труна – помер хтось у селищі, обита червоним кумачем – льотчик загинув. Червоних трун було більше. Після кожної червоної труни тато приносив у дім магнітофонну касету... Приходили льотчики... На столі димували пожовані папіросні «бички», блищали запітнілі склянки з горілкою. Крутилася касета: «Я – борт такий-то... Двигун зупинився...» – «Ідіть на іншому». – «І цей відмовив» – «Спробуйте запустити лівий двигун». – «Не запускається...» – «Правий...» – «Правий теж...» – «Катапультуйтеся!» – «Ліхтар кабіни не скидається... (Матюки)!! Е-е-е... и-и-и...» Я довго уявляв смерть як падіння з немислимої висоти: е-е-е... и-и-и... Хтось із молодих льотчиків колись запитав у мене: «Що ти, малий, знаєш про смерть?» Я зди-

вувався. Мені здавалося, що я це знав завжди. Ховали хлопчика з нашого класу... Розпалив вогнище і накидав туди патронів... Як рвонуло! Ось він... лежить у труні й неначе прикидається, всі дивляться на нього, а він недосяжний для всіх... Я не міг відвести очей... Неначе я це знав завжди, народився вже із цим знанням. Може, я вже колись помирав? Або мама, коли я ще жив у ній, сиділа біля вікна й дивилася, як везли на кладовище: червону труну, жовту труну... Я був загіпнотизований смертю, протягом дня я думав про неї десятки разів. Багато разів думав. Смерть пахла цигарковими «бичками», недоїденими шпротами та горілкою. Це не обов'язково беззуба баба з косою, а може, це вродлива дівчина? І я її побачу.

Вісімнадцять років... Усього хочеться: жінок, вина, мандрувати... Загадок, таємниць. Я вигадував собі різне життя, уявляв. І в цей момент тебе підловлюють... Казна-що! Мені досі хочеться розчинитися в повітрі, зникнути, щоб ніде мене не знайшли. Не залишити жодного сліду. Піти куди-небудь лісником, безпаспортним бомжем. Постійно навалюється той самий сон: мене знову забирають в армію – переплутали документи, і знову треба йти служити. Кричу, відбиваюся: «Я вже служив, скоти! Відпустіть мене!!» Божеволію! Страхітливий сон... (Пауза.) Я не хотів бути хлопчиком... Не хотів бути солдатом, війна мені була нецікава. Тато сказав: «Ти повинен, нарешті, стати чоловіком. А то дівчата подумують, що ти імпотент. Армія – школа життя». Слід йти вчитися вбивати... У мене, в моїй уяві це виглядало так: барабанний дріб, бойові лави, добре зроблені знаряддя вбивства, посвист гарячого свинцю і... розбиті голови, вибиті очі, відірвані кінцівки... виття та стогін пораниених... І крики переможців... Тих, хто вмів вбивати краще... Убити! Убити! Стрілою, кулею, снарядом або ядерною бомбою, але все одно вбити... Убити іншу людину... Я не хотів. І я знав, що в армії з мене робитимуть чоловіка інші чоловіки. Або мене вб'ють, або я когось вб'ю. Брат пішов із рожевою ватою в голові, романтиком, а повернувся після служби переляканою людиною. Щоранку його били ногою в обличчя. Він

лежав на нижніх нарах, «дід» – нагорі. Цілий рік тебе п'яткою в пику! Спробуй залишитися тим, ким ти був. А якщо роздягти людину догола – скільки можна всього вигадати? Багато чого... Наприклад, смоктати власний член, а всі сміятимуться. Хто не сміятиметься, сам смоктатиме... А зубною щіткою або лезом для гоління чистити солдатський туалет? «Має блищати, як у kota яйця». Казна-що! Є тип людей, які не можуть бути м'ясом, а є інший тип, готовий бути тільки м'ясом. Людські варениці. Я зрозумів, що повинен зібрати всю свою пристрасть, щоб вижити. Записався до спортивної секції – хатха-йога, карате. Учився бити – в обличчя, між ногами. Як хребет зламати... Запалював сірника, клав його на долоню й чекав, поки він догорить. Звісно, я не витримував... Плакав. Я пам'ятаю... пам'ятаю... *(Пауза.)* Гуляє лісом дракон. Зустрів ведмедя: «Ведмедю, – каже дракон, – у мене о восьмій вечеря. Приходь – я тебе з'їм». Іде далі. Біжить лисиця: «Лисице, – каже дракон, – у мене о сьомій ранку сніданок. Приходь – я тебе з'їм». Іде далі. Скаче заєць. «Стій, зайцю, – каже дракон, – у мене о другій обід. Приходь – я тебе з'їм». – «У мене запитання», – здійняв заєць лапу. – «Давай». – «Можна не приходити?» – «Можна. Я тебе викреслюю зі списку». Але мало хто здатен поставити таке запитання... Блаяаа!

Проводи... Два дні вдома смажили, варили, тушкували, ліпили, пекли. Купили два ящики горілки. Зібралися всі родичі. «Не осором, синку!» – підняв першу чарку батько. І пішло... Казна-що! Знайомий текст: «пройти випробування»... «з честю витримати»... «виявити мужність»... Уранці біля військкомату – гармонія, пісні й горілка в пластиковому посуді. А я не п'ю... «Хворий, чи що?» Перед відправкою на станцію – огляд особистих речей. Змусили все викласти із сумок, ножі-виделки та їжу забрали. Удома дали трохи грошей... Ми їх запихали якнайглибше в шкарпетки та труси. Казна-що! Майбутні захисники Батьківщини... Посадили в автобуси. Дівчата махають, мами плачуть. Поїхали! Повен вагон хлопців. Жодного обличчя не запам'ятав. Усіх підстригли «під нуль», перевдягли в якесь лах-

міття. На зеків були схожі. Голоси: «Сорок таблеток... Спроба суїциду... білий білет. Треба бути дурнем, щоб залишитися розумним...» – «Бий мене! Бий! Ну, й нехай я лайно, мені наплювати. Зате я – вдома, трахаюся з дівчатами, а ти – з гвинтівкою пішов гратися у війну». – «Ех, хлопці, змінимо кросівки на чоботи й будемо Батьківщину захищати» – «У кого "бабло" в кишені, той в армію не ходить». Їхали три доби. Усю дорогу пили. А я не п'ю... «Бідолаха! Що ти будеш в армії робити?» Із постільної білизни – шкарпетки й одяг, що на нас. Зняли вночі взуття... Казна-що! Запах! Сто чоловіків зняли черевики... Шкарпетки не змінювали хто дві, а хто три доби... Хотілося повіситися або застрелитись. До туалету ходили з офіцерами – тричі на день. Хочеш більше – терпи. Туалет зачинено. А мало чого... тільки з дому... Один все одно вночі задушився... Казна-що!

Людину можна запрограмувати... Вона сама цього хоче. Кроком руш! В ногу!! В армії належить багато ходити й багато бігати. Бігати швидко й далеко, не можеш бігти – повзи! Сотня молодих чоловіків разом? Звірина! Сто молодих вовків! У тюрмі та в армії живуть за одними законами. Безлад. Заповідь перша: ніколи не допомагай слабкому. Слабкого – бий! Слабкий вибраковується одразу... Друге: друзів немає, кожен сам за себе. Уночі хто хрюкає, хто квакає, хто маму кличе, хто пердить... Але правило для всіх одне: «Прогинайся або прогинай». Усе просто – двічі по два. І навщо я стільки книжок читав? Вірив Чехову... Це він писав, що слід видушувати із себе по краплині раба, й у людині все має бути прекрасним: і душа – ха-ха, і одяг – ха-ха, і думки – ха-ха. А буває навпаки! Навпаки! Іноді людині хочеться бути рабом, їй це подобається. Із людини по краплині видушують людину. Сержант першого ж дня тобі пояснює, що ти – бидло, ти – худоба. Команда: «Лягти! Встати!» Усі встали, один лежить. «Лягти! Встати!» Лежить. Сержант став жовтим, потім фіолетовим: «Ти чого?» – «Марнота марнот...» – «Ти що?» – «Господь вчив: не вбивай, навіть не гнівайся...» Сержант – до командира роти, той до гебешника. Підняли справу: баптист. Як він в армію

потрапив?! Його відгородили від усіх, потім кудись повезли. Він фантастично небезпечний! Не хоче гратися у війну...

Курс молодого бійця: марширування "на красу", заучування Статуту напам'ять, розбирання та збирання автомата Калашнікова із заплющеними очима... під водою... Бога немає! Сержант – бог, цар і військовий начальник. Сержант Валеріан: «Дресированню піддаються навіть риби. Зрозуміли?» «Пісню в строю слід горлати так, щоб м'язи на дупі тремтіли». «Чим глибше ви в землю закопаєтесь, тим менше вас уб'ють». Фольклор!! Жажіття номер один – кирзові чоботи... Російську армію тільки нещодавно перевзули – видали черевики. Я ще служив у чоботях. Для того, щоб кирза блищала, її слід було змазувати кремом для взуття і розтирати вовняною шматинкою внатяжку. Крос – десять кілометрів в кирзачах. Спека тридцять градусів... Пекло! Жажіття номер два – онучі... Вони були двох видів – зимові й літні. Російська армія відмовилася від онуч останньою... у двадцять першому сторіччі... Я не один кривавий мозоль через них натер. Намотують онучу так: від пальців ніг і обов'язково «назовні», а не всередину. Взулися. «Рядовий... чому шкандибаєте? Вузьких чобіт не буває, є неправильні ноги». Говорять усі матом, не лаяються, а розмовляють, від полковника до солдата. Іншої мови не чув.

Азбука виживання: солдат – це скотина, яка може все... Армія – це тюрма, в якій термін відбувають за конституцією... Мамо, мені страшно! Молодий солдат – «салага», «дух», «черв'як». «Ти, душара! Принеси чаю». «Ти... почисть чоботи...» Отож-бо! «А ти, б...ь, гордий». Починаються репресії... Уночі четверо тримають, двоє б'ють... Відпрацьована техніка, завдяки якій тебе б'ють без синців. Без слідів. Наприклад, мокрим рушником... ложками... Один раз мене відметелили так, що я не міг два дні розмовляти. У госпіталі від усіх хвороб лише «зеленка». Набридне бити – «поголять» сухим рушником або запальничкою, це набридне – нагодують фекаліями, помями. «Ручками! Ручками бери!» Худоба! Могли змусити бігати казармою голим... танцювати... У молодого

го солдата жодних прав... Тато: «Радянська армія – найкраща у світі...»

І... настає такий момент... З'являється ница думка, така паскудна думка: я їм труси, онучі поперу, потім сам виб'юся «в люди», й уже мені будуть труси прати. Це я вдома думав про себе, що я такий білий і пухнастий. Мене не зламати й моє «я» не вбити. Це «до»... (Пауза.) Їсти хотілося завжди, особливо солодкого. В армії всі крадуть, замість призначених сімдесяти грамів солдату попадає тридцять. Сиділи якось тиждень без каші – вагон переловки хтось на станції вкрав. Снилася хлібна крамниця... кекси з ізюмом... Став майстром із чищення картоплі. Віртуозом! За годину можу начистити три відра картоплі. Солдатам привозять нестандарт, як на ферму. Сидиш у лушпинні... Бля-aaa! У наряді на кухні підходить сержант до солдата: «Начистити три відра картоплі». Солдат: «У космос уже давно літають, а машинку для чистки картоплі не винайшли». Сержант: «В армії, рядовий... усе є. І машинка для чистки картоплі теж – це ти. Найостанніша модель». Солдатська їдальня – поле чудес... Два роки: каша, квашена капуста та макарони, суп із м'яса, яке зберігали на військових складах у разі війни. Скільки воно там лежало? П'ять-десять років... Усе заправлялося «комбіжиром», великі п'ятилітрові, такі оранжеві банки. На Новий рік у макарони вливали згущене молоко – ласощі! Сержант Валеріан: «Печиво будете вдома їсти і пригощати своїх б...й» Ані виделки, ані чайної ложки згідно зі Статутом солдату не дозволено. Ложка – єдине приладдя. Комусь прислали з дому пару чайних ложечок. Боже мій! Із яким задоволенням ми сиділи й розмішували чай у склянках. Цивільний кайф! Тримають за свиней, і раптом – чайна ложечка. Боже мій! Десь же в мене є дім... Заходить черговий капітан... Побачив: «Що? Що це! Хто дозволив? Негайно очистити приміщення від цього мотлоху!» Які ложечки! Солдат – не людина. А предмет... прилад... знаряддя для вбивства... (Пауза.) Дембель. Нас... людей двадцять... Привезли на машині на залізничну станцію і висадили: «Ну, що – бувайте! Бувайте, хлопці! Щастя у цивільному

житті!». Ми стоїмо. Півгодини минуло – стоїмо. Година минула... Стоїмо! Озираємося. Чекаємо на наказ. Хтось має нам дати команду: «Бігом! У касу за квитками!» Наказу немає. Не пам'ятаю, скільки часу минуло, поки ми змикитили, що команди не буде. Самим треба вирішувати. Казна-що! За два роки мізки відбили...

Накласти на себе руки я хотів разів зо п'ять... А як? Повіситися? Будеш у лайні своєму висіти, язик вивалиться... Назад у горло не запхнути... як у того хлопця в поїзді, коли нас у частину везли. Обматюкають... свої ж... Зістрибнути з вишки – фарш виїде! Узяти автомат і на посту – в голову... Розколеться, як кавун. Маму все-таки шкода. Командир просив: «Тільки не стріляйтеся. Людей списати легше, ніж патрони». Життя солдата дешевше за табельну зброю. Лист від дівчини... Це дуже багато означає в армії. Руки трусяться. Листи зберігати не можна. Перевірка тумбочок: «Дівки ваші будуть наші. А вам іще служити, як мідним чайникам. Неси свою макулатуру в унітаз». Дозволений набір: бритва, авторучка та блокнот. Сидиш на «очку» й читаєш востаннє: «Люблю... Цілую...» Бляааа! Захисники Батьківщини! Лист від батька: «Іде війна в Чечні... Ти мене розумієш!!» Тато героя додому чекав... А в нас прапорщик один був в Афгані, поїхав добровільно. Війна сильно зачепила його голову. Нічого не розповідав, тільки переказував «афганські» анекдоти. Казна-що! Усі реготали... Солдат тягне на собі важко пораненого друга, той стікає кров'ю. Вмирає. Просить: «Пристрели! Я вже не можу!» – «У мене патронів немає. Закінчилися». – «А ти купи». – «Де я їх тобі куплю? Навколо гори, нікого немає». – «А ти в мене купи». (Сміється.) «Товаришу офіцере, чому ви попросилися в Афган?» – «Хочу стати майором». – «А генералом?» – «Ні, генералом я не стану – у генерала свій син є». (Пауза.) У Чечню ніхто не просився. Жодного добровольця не пам'ятаю... Батько приходив до мене уві сні: «Ти присягу приймав? Стояв під Червоним прапором: "Клянуся свято дотримуватися... чітко виконувати... мужньо захищати... А якщо я порушу цю мою урочисту присягу, то хай мене спостигне суворе покарання... загальна ненависть і

презирство..." Уві сні я тікав кудись, він цілився в мене... цілився...

Стоїш на варті. У руках – зброя. І одна думка: секунда-дві – і ти вільний. Ніхто тебе не бачить. Уже, суки, не дістанете! Ніхто... Ніхто! Якщо шукати причину, слід починати звідти, коли мама хотіла дівчинку, а тато, як завжди, аборт. Сержант сказав, що ти – мішок із лайном... дірка в просторі... (Пауза.) Офіцери були різними один – інтелігент, який говорив англійською, він спився, а здебільшого – сірі п'яниці. Напивалися до глюків... Могли вночі підняти всю казарму й змусити бігати на плацу, поки солдати не падали. Офіцерів називали шакалами. Поганий шакал... гарний шакал... (Пауза.) Хто вам розповість, як десятеро людей гвалтують одного... (Злий сміх.) Це не іграшки й не література... (Пауза.) На самоскиді, як худобу, возили на командирську дачу. Тягали бетонні плити... (Злий сміх.) Барабан! Грай гімн Радянського Союзу!

Я ніколи не хотів бути героєм. Я ненавиджу героїв! Герой повинен або багато вбивати... або гарно померти... Убити ворога ти маєш за будь-яку ціну: спочатку використай боекомплект, коли патрони та гранати закінчаться – бийся ножом, прикладом, саперною лопаткою. Рви хоч зубами. Сержант Валеріан: «Учися працювати з ножом. Кисть руки – річ дуже хороша, її краще не різати, а колоти... оберненим хватом... Так... так... Контролюй руку, віднось за спину... не захоплюйся складними рухами... Чудово! Чудово! Тепер виверни ніж у супротивника... Так... так... Ти його вбив. Молодець! Убив! Кричи: «Помри, суко!» Чого ти мовчиш?» (Зупиняється.) Постійно тобі товчуть: зброя – це добре... стріляти – справжнє чоловіче заняття... Училися вбивати на тваринах, нам спеціально завозили бродячих псів, котів, щоб потім рука не здригнулася, коли побачиш людську кров. М'ясники! Я не витримував... уночі плакав... (Пауза.) У дитинстві ми грали в самураїв. Самурай повинен був по-японськи померти, не мав права впасти обличчям униз, закричати. Я завжди кричав... мене не любили брати в цю гру... (Пауза.) Сержант Валеріан: «Запам'ятайте... ав-

томат працює так: один, два, три – і тебе немає...» А пішли ви всі!!
Один, два...

Смерть схожа на кохання. В останню мить – темрява... страшні й негарні судоми... Зі смерті не можна повернутися, а з кохання ми повертаємося. І можемо згадати, як було... Ви тонули коли-небудь? Я тонув... Чим більше опираєшся, тим менше сил. Змирися – і дійди до дна. І тоді... Хочеш жити – пробивай небо води, повертайся. Але спочатку дійди до дна.

А там? Там жодного світла в кінці тунелю... І янголів я не бачив. Сидів батько біля червоної труни. Труна порожня.

А про кохання ми знаємо замало

Через кілька років я знову опинилася в місті N (місто не називаю на прохання мого героя). Ми з ним зідзвонилися – й зустрілися. Він був закоханий, він був щасливий – і говорив про кохання. Я навіть не одразу здогадалася увімкнути диктофон, щоб не пропустити оцей момент переходу життя, просто життя – в літературу, який завжди підстерігаю, намагаюся почути в будь-яких розмовах – приватних і загальних, але іноді втрачаю пильність, а «шматочок літератури» може зблиснути скрізь, іноді в найнесподіванішому місці. Як і цього разу. Хотіли посидіти й випити кави, а життя запропонувало розвиток сюжету. Ось що я встигла записати ...

– Я зустрівся з коханням... Я його розумію... До цього я думав, що кохання – це двоє дурнів з підвищеною температурою. Що це просто маячня... Про кохання ми знаємо замало. І якщо цю нитку витягнути... Війна та кохання – це ніби з одного багаття, тобто, це одна тканина, та сама матерія. Людина з автоматом або той, хто на Ельбрус піднявся, хто воював до перемоги, будував соціалістичний рай – усе та сама історія, той самий магніт і та сама електрика. Вам зрозуміло? Чогось людина не може, чогось не можна купити або виграти в лотерею... А людина знає, що воно є, і вона цього хоче... І не второпає, як шукати. Де?

Це майже народження... Починається з удару... (Пауза.) А може, й не треба ці таємниці розгадувати? Ви не боїтеся?

Перший день...

Приходжу до свого знайомого, в нього компанія, біля вішака у передпокої знімаю пальто, хтось іде з кухні, і треба пропустити, озираюся – вона! У мене відбулося коротке замикання, неначе в усьому будинку вимкнули світло. І ось – усе. За словом я зазвичай у кишеню не лізу, а тут просто сів і сидів, навіть її не бачив, тобто, не те, щоб я на неї не дивився, я довго-довго дивився крізь неї, як у фільмах Тарковського: ллють із глека воду, й вона летиться повз чашку, потім пові-і-і-льно повертається разом із цією чашкою. Розповідаю довше, ніж це відбулося. Блискавка! Цього дня я щось таке пізнав, що вся решта стала неважливою, навіть не особливо намагався усвідомити... А, власне, – навіщо? Трапилося – і все. І воно таке міцне. Її пішов проваджати наречений, у них, як я зрозумів, незабаром вимальовувалося весілля, але мені було все одно, я зібрався додому і їхав уже не сам, їхав із нею, вона вже поселилася в мені. Кохання починається... Усе зненацька стає іншого кольору, голосів більше, звуків більше... Немає жодних шансів це зрозуміти... (Пауза.) Передаю приблизно...

Уранці прокинувся з думкою, що мені треба її знайти, а я не знаю ані імені, ані адреси, ані її телефону, але вже це трапилося, щось головне в житті зі мною відбулося. Людина прибула. Неначе я щось забув... і ось згадав... Вам зрозуміло, про що я? Ні? Жодної формули ми не виведемо... Усе буде синтетикою... Ми звикли до думки: майбутнє від нас приховане, а те, що вже було, можна пояснити. Було чи не було... для мене – запитання... А може, нічого й не було? Просто кінострічка крутиться, ось вона прокрутилася... Знаю такі моменти у своєму житті, яких ніби не було. А вони були. Наприклад, кілька разів я був закоханий... думав, що закоханий... Залишилося чимало фотографій. Але все висипалося з пам'яті, змилося. Є такі речі, які не висипаються, їх треба взяти з собою. А решта... Чи все людина згадає, що з нею було?

Другий день...

Я купив троянду. Грошей майже не було, але поїхав на базар і купив найбільшу троянду, яку там знайшов. І от ще... Як пояснити? Підійшла до мені циганка: «Давай, хлопче, поворожу. По очах бачу...» Утік. Навіщо? Я й сам уже знаю, що таємниця стоїть перед дверима. Таїна, таємниця, покров... Спершу помилився квартирою – відчинив чоловік в обвислій майці й напівп'яний, побачив мене з трояндою, замер: «Бля-а-а!» Піднімаюся на наступний поверх... Через ланцюжок визирає дивна бабуса у плетеному капелюшку: «Лено, до тебе». Потім вона грала нам на фортепіано, розповідала про театр. Стара акторка. У домі жив великий чорний кіт, домашній тиран, який чомусь мене одразу не злюбив, а я намагався йому сподобатися... Великий чорний кіт... Коли здійснюється таємниця, ти ніби відсутній. Вам зрозуміло, про що я? Не потрібно бути космонавтом, олігархом або героєм, ти можеш бути щасливим, все відчуті й пережити у звичайній двокімнатній квартирі – п'ятдесят вісім квадратних метрів, суміщений санвузол, серед старих радянських речей. Дванадцята година ночі, друга година... мені треба йти, а я не розумію, чому я маю йти з цього дому. Найбільше це схоже на спогад... Шукаю слова... Ніби все згадалося, довго нічого не пам'ятав, а тепер все повернулося. Я возз'єднався. Щось подібне... я так гадаю... відчуває людина, яка багато днів провела в келії. Світ для неї проявився в нескінченних деталях. Обрисах. Тобто таємниця, вона може бути досяжною, як предметна річ, як ваза, наприклад, але щоб щось зрозуміти, має бути боляче. А як зрозуміти, якщо не болить? Треба щоб боляче, боляче...

...уперше щось про жінку мені пояснили в сім років мої друзі... Їм теж було по сім років. Запам'ятав їхню радість, що вони знають, а я ні, ось ми зараз тобі все розкажемо. І почали креслити паличками на піску...

...що жінка є чимось іншим, я відчував у сімнадцять років, не через книжки, а через шкіру, відчував поблизу себе щось нескінчен-

но інше, величезну якусь різницю й пережив потрясіння від того, що це інше. Щось там, усередині, в жіночому естві сховане, для мене недосяжне...

...уявіть солдатську казарму... Неділя. Немає жодних занять. Двісті чоловіків, затамувавши подих, сидять і дивляться аеробіку: на екрані дівчата в тісних при тілі костюмах... Чоловіки, як боввани з острова Майя, сидять. Якщо зламався телевізор, це катастрофа, того, хто в цьому винний, могли вбити. Ви розумієте? Це все про кохання...

Третій день...

Прокинувся вранці, й не треба нікуди бігти, згадуєш, що вона є, вона знайшлася. Тебе відпускає туга... Ти вже не сам... Ти раптом знаходиш своє тіло... руки, губи... Знаходиш за вікном небо й дерева, чомусь усе близько-близько, щільно наблизилося до тебе. Так буває тільки уві сні... *(Пауза.)* За об'явою у вечірній газеті ми знайшли неможливу квартиру в неможливому районі. На околиці міста в новій забудові. На подвір'ї у вихідні чоловіки з ранку до вечора матюкаються, грають у доміно та карти на пляшку горілки. Через рік у нас народилася дочка... *(Пауза.)* Тепер про смерть розповім... Учора все місто ховало мого однокласника – лейтенанта міліції... Труну привезли з Чечні й навіть не відкрили, матері не показали. Що там привезли? Салют і все таке. Слава героям! Я був там. І батько зі мною... У мого батька блищали очі... Вам зрозуміло, про що я? Людина до щастя не готова, вона готова до війни, «до хладу і граду». Щасливих людей, окрім моєї тримісячної дочки, я нікого... нікого не зустрів... Російська людина до щастя не готується. *(Пауза.)* Усі нормальні люди вивозять дітей за кордон. Поїхало багато моїх друзів... телефонують мені з Ізраїлю, Канади... Раніше я не думав про те, щоб поїхати. Поїхати... поїхати... У мене ця думка з'явилася, коли народилася дочка. Хочу захистити тих, кого люблю. Батько мені цього не пробачить. Я знаю.

Російська розмова в Чикаго

Ще раз ми зустрілися в Чикаго. Родина вже трохи обжилася на новому місці. Зібралася російська компанія. Російський стіл і російська розмова, в якій до вічних російських запитань: що робити та хто винен – додалося ще одне – їхати чи не їхати?

«...я поїхав, тому що злякався... У нас будь-яка революція закінчується тим, що починають грабувати одне одного й бити жидам пики. У Москві йшла справжня війна, щодня когось підривали, вбивали. Увечері на вулицю без собаки бійцівської породи не можна було вийти. Я спеціально завів бультер'ера...»

«...відчинив Горбачов клітку – ми й ломанулися. Що я там залишила? Гидку двокімнатну хрущобу. Краще бути покоївкою з гарною платнею, ніж лікарем з платнею бомжа. Усі ми виростили в СРСР: збирали в школі брухт і любили пісню «*День Победы*». Нас виховували на великих казках про справедливість, на радянських мультиках, де все чітко прописане: тут – добро, а там – зло. Якийсь правильний світ. Мій дід загинув під Сталінградом за радянську Батьківщину, за комунізм. А я хотіла жити в нормальній країні. Щоб у домі гардини були, щоб подушечки були, щоб чоловік прийшов і халат надягнув. У мене якось із російською душею не дуже, в мене її мало. Я втекла у Штати. Узимку їм полуницю. Ковбаси тут до біса, і жодним символом вона не є...»

«...в дев'яності все було казково й весело... Поглянеш у вікно – на кожному розі демонстрація. Але невдовзі стало не казково й не весело. Хотіли вільний ринок – маєте! Ми з чоловіком – інженери, а в нас півкраїни було інженерів. Із нами не панькалися: «*Ідіть на звалище*». А це ми зробили перебудову, поховали комунізм. І нікому стали не потрібні. Краще не згадувати... Дочка маленька просить їсти, а в домі нічого немає. Скрізь у місті висіли об'яви: куплю... куплю... «*Куплю кілограм їжі*» – не м'яса, не сиру, а будь-якої їжі. Кілограму картоплі були раді, на базарі макуху продавали, як під час війни. У сусідки чоловіка в під'їзді застрелили. У ятці працював. Півдня лежав, прикритий газет-

кою. Калюжа крові, увімкнеш телевізор: там банкіра вбили, там бізнесмена... Закінчилося тим, що якась зграя злодіїв захопила все. Незабаром народ піде на Рубльовку. Із сокирами...»

«...не Рубльовку підуть громити, а картонні коробки на базарах, у яких живуть гастарбайтери. Таджикив, молдаван почнуть убивати...»

«...а мені всі по х...й! Хай усі подохнуть. Я житиму для себе...»

«...вирішила поїхати, коли Горбачов повернувся з Форосу й сказав, що від соціалізму ми не відмовляємося. Тоді без мене! Я не хочу жити в соціалізмі! Це було нудне життя, з дитинства ми знали, що будемо жовтенятами, піонерами, комсомольцями. Перша зарплата шістдесят рублів, а потім вісімдесят, до кінця життя – сто двадцять... (Сміється.) «Класна» у школі лякала: «Слухатимете радіо "Свобода", ніколи не станете комсомольцями. А якщо про це дізнаються наші вороги?» Найкумедніше, що вона теж тепер в Ізраїлі живе...»

«...колись і я горіла ідеєю, а не була обивателькою. Закипають сльози... ГКЧП! Танки в центрі Москви виглядали дико. Мої батьки приїхали з дачі, щоб заpastися продуктами у разі громадянської війни. Ця банда! Ця хунта! Вони думали, що введуть танки й далі нічого робити не доведеться. Що люди хочуть тільки одного, щоб з'явилася їжа, й на все згодні. Народ винесло на вулицю... країна прокинулася... Усього один момент, секунду це було... Зав'язь якась... (Сміється.) Моя мама – людина легковажна, ні про що не замислюється. Абсолютно далека від політики, влаштована за принципом: життя минає, треба все, що можна, брати зараз. Гарненька молода жінка. Навіть вона пішла до Білого дому з парасолькою напереваги...»

«...ха-ха-ха... Замість свободи нам роздали ваучери. Так поділили велику країну: нафта, газ... Не знаю, як висловитися... Кому бублик, а кому – дірка від бублика. Ваучери слід було вкладати в акції підприємств, але мало хто це вмів. За соціалізму робити гроші не вчили. Батько приносив у дім якісь

рекламки: «Московської нерухомості», «Нафта-Алмаз-Інвесту», «Норильського нікелю»... Сперечалися з мамою на кухні, і закінчилося це тим, що вони продали все якомусь типу в метро. Купили мені модну шкіряну куртку. Увесь навар. У цій куртці я в Америку приїхала...»

«...а в нас вони досі лежать. Продам років через тридцять у який-небудь музей...»

«...ви собі не уявляєте, як я ненавиджу цю країну... Ненавиджу парад Перемоги! Мене нудить від сірих панельних будинків і балконів, забитих закрученими банками з помідорами й огірками... і старими меблями...»

«...Почалася чеченська війна... Синові через рік іти в армію. Голодні шахтарі прийшли в Москву і стукали касками на Червоній площі. Біля Кремля. Незрозуміло було, куди все котиться. Люди там чудові, найдорожчі, а жити неможливо. Поїхали заради дітей, лягли тут злітною смугою для них. А вони вирости і страшенно далекі від нас...»

«...е-е-е... як це по-російськи? Забуваю... Еміграція – це нормально, російська людина вже може жити там, де хоче, де їй цікаво. Одні з Іркутська їдуть до Москви, інші з Москви їдуть до Лондона. Увесь світ перетворився на караван-сарай...»

«...справжній патріот може бажати Росії тільки окупації. Щоб її хтось окупував...»

«...попрацювала я за кордоном і повернулася до Москви... У мені боролися два почуття: хотілося жити у знайомому світі, в якому я можу, як у своїй квартирі, із заплющеними очима знайти будь-яку книжку на полиці, й водночас було бажання вилетіти в нескінченний світ. Їду чи залишаюся? – ніяк не могла вирішити. Це був дев'яносто п'ятий рік... Іду, як зараз пам'ятаю, вулицею Горького, і попереду мене голосно розмовляють дві жінки... І я їх не розумію... А вони російською говорять. Я очманіла! Тільки так... остовпіння... Якісь нові слова й головне – інтонації. Багато південного діалекту. Інший вираз облич... Лише кілька років я

була відсутня, а вже стала чужою. Дуже швидко тоді минав час, він летів. Москва була брудною, який там столичний блиск! Скрізь купи сміття. Сміття свободи: банки з-під пива, яскраві обгортки, шкурки від апельсинів... Усі жували банани. Зараз такого вже немає. Наїлися. Я зрозуміла, що міста, яке я раніше щиро любила, і де мені було добре та комфортно – цього міста вже немає. Справжні москвичі нажахані сидять удома або поїхали. Стара Москва зникла. Заїхало нове населення. Мені закортіло негайно пакувати валізу й тікати. Навіть у дні серпневого путчу я не відчувала такого страху. Тоді я була на піднесенні! Удвох із подругою на моїх стареньких «Жигулях» ми возили до Білого дому листівки, друкували їх у нашому інституті, у нас був ксерокс. Їздили туди й назад повз танки, й мене, пам'ятаю, здивувало, що на броні в них я побачила латки. Квадратні латки, гвинтами прикручені...

Усі ці роки, поки мене не було, мої друзі прожили в цілковитій ейфорії: революція відбулася! Комунізм занепав! Звідкілясь у всіх була впевненість, що все складеться добре, бо в Росії чимало освічених людей. Дуже багата країна. Але Мексика теж багата... За нафту та газ демократію не купиш, і її не завезеш, як банани або швейцарський шоколад. Президентським указом не оголосиш... Потрібні вільні люди, а їх не було. Їх і зараз немає. У Європі двісті років плакають демократію. Доглядають, як за газонами. Удома мама плакала: «Ось ти говориш, що Сталін поганий, а ми з ним перемогли. А ти хочеш зрадити Батьківщину». Прийшов у гості мій давній приятель. П'ємо на кухні чай: «Що буде? Нічого доброго не буде, поки не розстріляємо всіх комуняк». Знову кров? Через кілька днів я подала документи на виїзд...»

«...із чоловіком розлучилася... Подала на аліменти, він не платить і не платить. Дочка вступила в комерційний інститут, грошей не вистачало. У моєї подруги був знайомий американець, він почав у Росії свій бізнес. Йому потрібна була секретарка, але він хотів знайти не модель із ногами від шиї, а надійну людину. Подруга порекомендувала мене. Його дуже цікавило наше життя, він багато чого не розумів. «Чому в усіх ваших бізнесменів

лаковані черевики?», «А що це – "дати на лапу" й "у нас усе «схвачено» й усе проплачено?» Такі запитання. Але плани мав великі: Росія – величезний ринок!! Призвели до розорення його банально. Простим прийомом. Для нього дуже багато означало слово – йому сказали, він повірив. Втратив багато грошей і вирішив поїхати додому. Запросив мене перед від'їздом до ресторану, я думала, що ми попрощаємося й усе. А він підняв бокал: "Давай вип'ємо – знаєш, за що? Грошей я тут не заробив, зате знайшов гарну російську дружину". Уже сім років разом...»

«...раніше ми жили в Брукліні... Суцільна російська мова й російські крамниці. В Америці можна народитися з російською акушеркою, вчитися в російській школі, працювати в російського господаря, ходити на сповідь до російського священика... Ковбаса в крамницях: «ельцинська», «сталінська», «микоянівська»... і сало в шоколаді... Старі на лавках грають у доміно та карти. Без кінця дискутують про Горбачова та Єльцина. Є сталіністи й антисталіністи. Проходиш повз них і ловиш вухом: «Чи потрібен був Сталін?» – «Так, потрібен». А я маленькою вже все про Сталіна знала. П'ять років мені було... Ми стоїмо з мамою на автобусній зупинці, як я тепер розумію, поблизу районної будівлі КГБ, я то вередую, то голосно плачу. "Не плач, – просить мама, – а то нас почують погані люди, які забрали нашого дідуся та ще багато інших гарних людей". І вона починає мені розповідати про дідуся... Мамі треба з кимось поговорити... Коли Сталін помер, у дитячому садку нас усіх посадили плакати. Лише я не плакала. Дідусь повернувся з табору і став перед бабусею на коліна, вона постійно за нього подавала прохання...»

«...нині і в Америці з'явилося багато молодих російських хлопців, які носять футболки з портретом Сталіна. На капотах своїх машин малюють серп і молот. Ненавидять чорних...»

«...а ми з Харкова... Звіди Америка нам здавалася раєм. Країною щастя. Перше враження, коли приїхали: ми будували комунізм, а побудували його американці. Знайома дівчина повела нас на розпродаж, приїхали – у чоловіка одні джинси й у

мене, слід було придбати одяг. Дивлюся: спідничка – три долари, джинси – п'ять... Смішні ціни! Запах піци... гарної кави... Увечері відкрили з чоловіком пляшку «Мартіні» й закурили «Мальборо». Мрія здійснилася! Але все довелося починати з нуля в сорок років. Тут одразу спускаєшся на два-три щаблі вниз, забудь про те, що ти режисер, акторка чи закінчила московський університет... Спочатку я влаштувалася нянечкою в лікарні: горщики виносила, підлогу мила. Не витримала. Почала вигулювати собак у двох старих. Працювала касиром у супермаркеті... Було Дев'яте травня, найдорожче для мене свято. Батько до Берліна дійшов. Я згадала про це... Старша касирка каже: «Ми перемогли, але ви, росіяни, теж молодці. Допомогли нам». Так їх у школі вчать. Я ледь зі стільця не впала! Що вони про Росію знають? Росіяни п'ють горілку склянками, й у них багато снігу...»

«...їхали за ковбасою, а ковбаса виявилася не такою дешевою, як мріялося...»

«...з Росії виїжджають мізки, а приїжджають руки... Гастарбайтери... Мама пише, що в них двірник-таджик перевіз до Москви вже всю свою рідню. Тепер вони на нього працюють, а він хазяїн. Командує. Дружина вічно вагітна. Барана на свої свята вони ріжуть просто у дворі. Під вікнами у москвичів. І смажать шашлики...»

«...я людина раціональна. Усі ці сентименти з приводу мови дідусів і бабусь – тільки емоції. Я заборонив собі читати російські книжки, дивитися російський інтернет. Хочу вибити із себе все російське. Перестати бути росіянином...»

«...чоловік дуже хотів поїхати... Привезли із собою десять ящиків російських книжок, щоб діти не забували рідну мову. У Москві на митниці всі ящики відкрили, шукали антикваріат, а в нас: Пушкін, Гоголь... Митники довго сміялися... Я й досі вмикаю радіо «Маяк» і слухаю російські пісні...»

«...Росія, моя Росія... Пітер улюблений! Як я хочу повернутися! Зараз заплачу... Нехай живе комунізм! Додому! І картопля тут

на смак – гидота неймовірна. А шоколад російський просто чудовий!»

«...а труси на талони вам і зараз подобаються? Я згадую, як складала і вивчала науковий комунізм...»

«...російські берізки... берізки потім...»

«...син моєї сестри... У нього чудова англійська. Комп'ютерник. Пожив в Америці рік і повернувся додому. Каже, що в Росії зараз цікавіше...»

«...я теж скажу... Багато хто вже й там добре живе: робота, будинок, машина – все в них є. Але все одно бояться й хочуть поїхати. Бізнес можуть відібрати, в тюрму ні за що посадити... Покалічити ввечері у під'їзді... За законом ніхто не живе – ні на горі, ні внизу...»

«...Росія з Абрамовичем і Дерипаскою... з Лужком... Хіба це Росія? Цей корабель тоне...»

«...хлопці, жити слід у Гоа... А гроші заробляти в Росії...»

Виходжу на балкон. Тут курять і продовжують ту саму розмову: розумні сьогодні їдуть з Росії чи дурні? Не одразу повірила, коли почула, як за столом хтось заспівав «Подмосковные вечера», нашу улюблену радянську пісню: «Не слышны в саду даже шорохи, / Все здесь замерло до утра. / Если б знали вы, как мне дороги / Подмосковные вечера...» Повертаюся в кімнату – вже всі співають. І я теж.

*про чуже горе,
яке Бог поклав на поріг вашої оселі*

Равшан... – гастарбайтер, 27 років

Гафхар Джураєва – голова Московського фонду «Таджикістан»

«...людина без Батьківщини – соловейко без свого саду»

– Про смерть я багато знаю. Я коли-небудь збожеволю від усього, що я знаю...

Тіло – чаша для духу. Його дім. За мусульманським звичаєм тіло слід поховати якомога швидше – бажано того самого дня, тільки-но Аллах забрав душу. У домі померлого вішають на цвяшок шматинку білої тканини, що висить сорок днів. Душа прилітає вночі й сідає на цю шматинку. Слухає рідні голоси. Радіє. І відлітає назад.

Равшан... я його добре пам'ятаю... Звичайна історія... Їм півроку не видавали зарплату, а в нього четверо дітей залишилися на Памірі, важко захворів батько. Він прийшов у будівельну контору, просив аванс, і йому відмовили. Остання краплина. Вийшов на ганок і різнув себе ножом по горлянці. Мені подзвонили... Я приїхала в морг... Оце неймовірно гарне обличчя... неможливо забути. Його обличчя... Зібрали гроші. Для мене досі загадка, як спрацьовує цей внутрішній механізм: копійки ні в кого немає, але якщо людина померла, моментально зберуть потрібну суму, віддадуть останнє, щоб вона була похована вдома, у своїй землі лежала. Не залишилася на чужині. Єдина сторублівка в кишені – і

її віддадуть. Скажеш, що додому треба їхати – не дадуть, дитина хвора – не дадуть, а на смерть – на, візьми. Принесли і поклали мені на стіл целофановий пакет цих зім'ятих сторублівок. І я пішла з ними в касу Аерофлоту. До начальника. Душа сама відлетить додому, а труну відправити літаком дуже дорого.

Бере зі столу папери. Читає.

...поліцейські увійшли в квартиру, де жили гастарбайтери – вагітна жінка та її чоловік, на очах дружини його почали бити за те, що в них немає реєстрації. У неї почалася кровотеча – померла вона і померла її ненароджена дитина...

...у Підмосков'ї пропало троє людей – двоє братів і сестра... До нас звернулися по допомогу їхні родичі, що приїхали з Таджикистану. Ми подзвонили в пекарню, де вони до цього працювали. Спочатку нам відповіли: «Таких не знаємо». На другий раз до телефону підійшов сам господар: «Так, працювали в мене таджики. Я їм заплатив за три місяця, й вони того ж дня пішли. Не можу знати – куди». Тоді ми звернулися до поліції. Усіх трьох знайшли вбитими лопатою та закопаними в лісі. Господар пекарні почав телефонувати до фонду та погрожувати: «У мене скрізь свої люди. Я й вас закопаю».

...двох молодих таджиків з будівництва відвезли на «швидкій допомозі» в лікарню... Усю ніч вони пролежали в холодній приймальній палаті, до них ніхто не підійшов. Лікарі не приховували своїх почуттів: «І чого ви, чорнодупі, сюди понаїхали?»

...омонівці вивели вночі з підвалу п'ятнадцять двірників-таджиків, поклали на сніг і почали бити. Бігати по них у кованих черевиках. Один п'ятнадцятирічний хлопчик помер...

...отримала мати мертвого сина з Росії. Без внутрішніх органів... На московському чорному ринку можна купити все, що є в людини: нирки, легені, печінку, зіниці, серцеві клапани, шкіру...

Це – мої брати та сестри... Я теж народилася на Памірі. Горянка. Земля в нас на вагу золота, пшеницю міряють не мішка-

ми, а тубетейками. Скрізь – гігантські гори, поряд із якими будь-яке диво, сотворене людиною, здається дитячим. Іграшковим. Живеш там – ноги на землі, а голова – у хмарах. Ти так високо, що наче вже не в цьому світі. Море – це зовсім інше, море вабить до себе, а гори дають відчуття захисту, вони тебе охороняють. Інші стіни дому. Таджики не воїни, коли на їхню землю приходив ворог, вони піднімалися в гори... (Мовчить.) Моя улюблена таджицька пісня – це пісня-плач про покинуту рідну землю. Завжди рידаю, коли її слухаю... Найстрашніше для таджика – покинути свою Батьківщину. Жити далеко від неї. Людина без Батьківщини – соловейко без свого садка. Багато років я вже живу в Москві, але я постійно оточую себе тим, що було в мене вдома: побачу в журналі гори, обов'язково цю фотографію виріжу й повішу на стінку, й ту, де квітучий абрикос і біла бавовна. Я уві сні часто збираю бавовну... Розкриваю коробочку, краї дуже гострі в цієї коробочки, а всередині лежить білий жмутик, ніби вата, ваги майже не має, його потрібно так витягнути, щоб не подряпати руки. Уранці прокидаюся втомлена... На московських базарах я шукаю таджицькі яблука, вони в нас найсолодші, таджицький виноград, він солодший за рафінад. А в дитинстві я мріяла, що побачу коли-небудь російський ліс, гриби... Поїду й побачу цих людей. Це інша частина моєї душі: «ізба», пічка, пиріжки. (Мовчить.) Я про наше життя розповідаю... і про своїх братів... Для вас вони всі на одне обличчя: чорноволосі, немиті, ворожі. Із незрозумілого світу. Чуже горе, яке Бог поклав на поріг вашої оселі. А в них немає відчуття, що вони приїхали до чужих людей, тому що їхні батьки жили в СРСР і Москва була столицею для всіх. І тепер їм тут дали роботу та житло. На Сході кажуть: не плюй у колодязь, із якого береш воду. У школі всі таджицькі хлопчики мріють поїхати на заробітки в Росію... Щоб купити квиток, позичають гроші в усього кишлаку. Російські митники в них запитують на кордоні: «До кого їдеш?» – вони відповідають: «До Ніни»... Усі російські жінки для них Ніни... Російської мови в школі вже не вчать. Кожен везе із собою килимок для молитви...

Ми розмовляємо у фонді. Тут лише кілька маленьких кімнат. Не вмовкають телефони.

От учора я дівчинку врятувала... Вона примудрилася подзвонити мені саме з машини, коли поліцейські везли її в ліс, дзвонить і шепоче: «Схопили на вулиці, везуть за місто. Усі п'яні». Номер машини сказала... П'яні забули її обшукати та забрати мобільник. Дівчинка тільки приїхала з Душанбе... вродлива дівчинка... Я – східна жінка, ще маленькою була, а бабуся і мама вже навчали мене, як слід із чоловіками розмовляти. «Вогонь не переможеш вогнем, а тільки мудрістю», – казала бабуся. Телефоную в поліцейську дільницю: «Слухай, мій дорогий, щось дивне відбувається: ваші хлопці кудись не туди повезли нашу дівчинку, і вони випили. Подзвоніть їм, щоб до гріха не дійшло. Номер машини нам відомий». На тому кінці дроту суцільний потік лайки: ці «чурки»... ці «чорні мавпи», які тільки вчора з дерева зішли, мовляв, якого чорта ви гаєте на них час. «Мій дорогий, ти послухай мене, я така сама «чорна мавпа»... Я – твоя мама...» Мовчання! Там же також людина... Завжди на це сподіваюся... Слово за слово, і ми почали розмовляти. Через п'ятнадцять хвилин машина розвернулася... Привезли дівчисько назад... Могли згвалтувати, вбити. Не один раз... я в лісі цих дівчаток по шматочках збирала... Знаєте, хто я? Я працюю алхіміком... У нас громадський фонд – грошей немає, влади немає, є тільки добрі люди. Наші помічники. Допмагаємо, рятуємо беззахисних. Бажаний результат виходить із нічого: з нервів, з інтуїції, зі східних лестоців, із російської жалісності, з таких простих слів, як «мій дорогий», «мій ти хороший», «я знала, що ти справжній чоловік, ти обов'язково допоможеш жінці». Хлопці, – кажу я садистам у погонах, – я у вас вірю. Вірю, що ви люди. Із одним поліцейським генералом довго розмовляла... Це був не ідіот, не солдафон, а інтелігентний на вигляд чоловік. «Ви знаєте, – сказала я йому, – у вас працює справжній гестапівець. Майстер тортур, його всі бояться. Із бомжів і гастарбайтерів, які потрапляють до нього, він робить інвалідів». Я думала, що він жажнеться або злякається, захищатиме честь

мундира. А він подивився на мене з посмішкою: «Дайте-но мені його прізвище. Який молодець! Ми його підвищимо, нагородимо. Такі кадри треба берегти. Я йому премію випишу». Я зацікавилася. А він продовжував: «Чесно вам зізнаюся... Ми спеціально створюємо для вас такі нестерпні умови, щоб ви чимшвидше поїхали. У Москві два мільйони гастарбайтерів, місто не може перетравити цю кількість людей, які зненацька звалилися нам на голову. Вас занадто багато». *(Мовчить.)*

Москва гарна... Ми йшли з вами Москвою, й ви постійно захоплювалися: «Якою Москва стала гарною! Це вже європейська столиця!». А я цієї краси не відчуваю. Я йду, дивлюся на нові будівлі й згадую: тут двоє таджиків загинуло, впали з риштувань... а тут одного втопили в цементі... Пам'ятаю, за які копійки вони тут гарували. На них наживаються всі: чиновники, поліцейські, комунальники... Двірник-таджик розписується в документах, що отримує тридцять тисяч, а на руки йому видають сім. Решту забирають, ділять між собою різні начальники... начальники начальників... Закони не працюють, замість законів править бабло та сила. Маленька людина – найбеззахисніша, звірина в лісі, й та краще захищена, ніж вона. Звірину у вас ліс захищає, а в нас гори... *(Мовчить.)* Я значну частину життя прожила за соціалізмом, тепер згадую, як ми ідеалізували людину, я про людину тоді добре думала. У Душанбе я працювала в Академії наук. Займалася історією мистецтва. Я думала, що книжки... те, що людина написала про себе, це правда... Ні, це мізерна частка правди... Я давно вже не ідеалістка, я занадто багато тепер знаю... До мене часто приходять одна дівчина, вона хвора... Відома наша скрипалька. Від чого вона втратила глузд? Може, від того, що їй казали: «Ви граєте на скрипці – а навіщо це вам? Знаєте дві мови – навіщо? Ваша робота – прибирати, підмітати. Ви тут – раби». Ця дівчина вже не грає на скрипці. Усе забула.

Ще в мене був молодий хлопець... Поліцейські зловили його десь у Підмосков'ї, відібрали гроші, але грошей було мало. Розізлилися. Вивезли в ліс. Побили. Зима. Мороз. Вони його роз-

дягли до трусів... Ха-ха-ха... Розірвали всі його документи... І він мені все це розповідає. Запитую: «Як же ти врятувався?» – «Я думав, що помру, я біг босий по снігу. І раптом, наче в казці, бачу хатинку. Постукав у віконце, виходить дідусь. І цей дідусь дав мені кожуха, щоб я зігрівся, налив чаю і дав варення. Дав одяг. Назавтра відвів у велике село і знайшов вантажівку, яка довезла мене до Москви».

Цей дідусь... Це теж Росія...

Із сусідньої кімнати покликали: «Гафхаро Кандилівно, до вас прийшли». Я чекаю, коли вона повернеться. У мене є час – і я згадую про те, що чула в московських квартирах.

У московських квартирах

– Понаїхали тут... Добра російська душа...

– Російський народ зовсім не добрий. Це глибока помилка. Жалісливий, сентиментальний, але не добрий. Зарізали дворового пса – і зняли на відео. Увесь інтернет піднявся. Суд Лінча готові були влаштувати. А згоріли на базарі сімнадцятеро гастарбайтерів – їх господар зачинив на ніч у металевому вагончику на ключ разом із товаром – за них заступилися тільки правозахисники. Ті, кому через їхню діяльність годиться всіх захищати. Загальний же настрій був такий: ці загинули – інші приїдуть. Без облич, без мови... чужі...

– Це раби. Сучасні раби. Усе їхнє майно – х...й і кеди. У них на Батьківщині ще гірше, ніж у найпаскуднішому московському підвалі.

– Потрапив ведмідь до Москви й перезимував. Харчувався гастарбайтерами. Хто їх рахує... Ха-ха-ха...

– До розпаду СРСР в єдиній родині жили... Так нас учили на політзаняттях... Тоді вони були «гості столиці», а тепер «чурки», «хачі». Мені дід розповідав, як він разом із узбеками під Сталінградом воював. Вірили: брати навіки!

– Ви мене дивуєте... Вони самі відокремилися. Свободи захотіли. Забули? Згадайте, як у дев'яності вони різали росіян. Грабували, гвалтували. Гнали звідусіль. Серед ночі стукіт у двері... Вриваються – хто з ножем, хто з автоматом: «Геть із нашої землі, російська тварюко!» П'ять хвилин, щоб зібратися... і безкоштовна доставка до найближчої станції. Люди вибігали з квартир у капцях... Ось як воно було...

– Ми пам'ятаємо приниження наших братів і сестер! Смерть чуркам! Російського Мішку важко розбудити, але якщо він підніметься, крові пустить багато.

– Кавказу дали в рило російським прикладом. Тепер – хто наступний?

– Ненавиджу бритоголових! Вони здатні тільки на одне – бейсбольними битами або молотками забити насмерть двірника-таджика, який їм нічого не зробив. На демонстраціях горлають: «Росія – для росіян, Москва – для москвичів». Моя мама – українка, батько – молдаванин, бабуся по матері – росіянка. А хто я? За яким принципом збираються «чистити» Росію від неросіян?

– Три таджики замінюють самоскид. Ха-ха-ха...

– А я сумую за Душанбе. Я там виросла. Учила фарсі. Мову поетів.

– А пройдеш містом із плакатом «Люблю таджиків». Швиденько пику натовчуть.

– У нас поряд будівництво. «Хачі» шниряють, наче щурі. Через них до магазину ввечері страшно вийти. За дешевий мобільник можуть вбити...

– Аха-хах! Двічі мене грабували – росіяни, у власному під'їзді ледь не вбили – росіяни. Як же задовбав мене цей народ-богоносець.

– А ви б хотіли, щоб ваша дочка вийшла заміж за іммігранта?

– Це моє рідне місто. Моя столиця. А вони приїхали сюди зі своїм шаріатом. На Курбан-Байрам ріжуть у мене під вікнами ба-

ранів. А чого не на Червоній площі? Крики бідолашних тварин, кров летить... Вийдеш у місто: там... і там... червоні калюжі на асфальті... Я йду з дитиною: «Мамо, що це?». Такого дня город «чорніє». Уже не наше місто. Їх сотні тисяч із підвалів вивалює... Поліцейські в мури втискаються з переляку...

– Я дружу з таджиком. Зветься Саїд. Гарний – наче Бог! У себе вдома він був лікарем, тут – на будівництві працює. Закохана в нього по вуха. Що робити? Коли зустрічаємося, гуляємо з ним у парках або їдемо кудись за місто, щоб нікого з моїх знайомих не зустріти. Боюся батьків. Батько попередив: «Побачу з «чорнопиким», пристрелю обох». Хто мій батько? Музикант... закінчив консерваторію...

– Якщо «чорний» іде з дівчиною... нашою! Таких каструвати слід.

– За що їх ненавидять? За карі очі, за форму носа. Їх ненавидять просто так. У нас кожен обов'язково когось ненавидить: сулідів, ментів, олігархів... дурних янкі... Та кого завгодно! Багато ненависті в повітрі... До людини неможливо доторкнутися...

«...бунт народу, який я бачила, налякав мене на все життя»

Час обіду. П'ємо з Гафхар чай із таджицьких піал і продовжуємо розмову.

– Коли-небудь я збожеволію від того, що пам'ятаю...

Дев'яносто другий рік... Замість свободи, на яку ми всі чекали, почалася громадянська війна. Кулябці вбивали памірців, а памірці – кулябців... Каратегінці, гісарці, гармці – всі поділилися. На стіни будинків повісили плакати: «Росіяни, руки геть від Таджикистану!», «Комуністи – забирайтеся у свою Москву!» Це вже був не мій улюблений Душанбе... Вулицями міста ходили натовпи з арматурою та з камінням у руках... Абсолютно мирні, тихі люди перетворилися на вбивць. Ще вчора вони були іншими, спокійно чай пили в чайхані, а сьогодні ходять із залізними

прутами, розпорюють животи жінкам... Розбивають крамниці, ятки. Я пішла на базар... На акаціях висіли капелюхи та сукні, на землі лежали мертві, всі підряд: люди, тварини... *(Мовчить.)* Пам'ятаю... Гарний ранок. На якийсь час я забула про війну. Здалося, що все буде, як раніше. Ось яблуня цвіте й абрикос... Жодної війни немає. Відчинила вікно й одразу побачила чорний натовп. Вони всі йшли мовчки. Раптом хтось озирнувся, і ми зустрілися з ним поглядом... помітно – бідар, а погляд цього хлопця мені говорив: от зараз я можу зайти у твій гарний дім і зробити все, що заманеться, це мій час... Ось про що мені сказали його очі... Я жажнулася... Відступила від вікна, засунула штори, одні, другі, побігла й замкнула двері на всі замки та сховалася у найдальшій кімнаті. У його очах був азарт... Щось сатанинське є в натовпі. Я боюся це згадувати... *(Плаче.)*

Я бачила, як у дворі вбивали російського хлопця. Ніхто не вийшов, усі зачинили вікна, я вискочила в купальному халаті: «Облиште його! Ви його вже вбили!» Він лежав непорушно... Пішли. Але невдовзі повернулися й почали його добивати, такі самі хлопці, як і він. Хлопчаки... це були хлопчаки... Я зателефонувала до міліції – вони подивилися, кого б'ють, і поїхали. *(Мовчить.)* Нещодавно, коли у Москві в одній компанії я почувала: «Я люблю Душанбе. Яке цікаве було місто! Я сумую за цим містом», – яка я була вдячна цьому росіянинові! Нічого, крім любові, нас не врятує. Того, хто молиться про зле, Аллах не слухає. Аллах учить: не слід відчиняти двері, які потім не зачиниш... *(Пауза.)* Убили одного нашого друга... Він був поетом. Таджики люблять вірші, в кожному будинку є книжки з віршами, хоча б одна-дві, в нас поет – свята людина. Його чіпати не можна. Убили! Перед тем, як убити, йому зламали руки... За те, що він писав... Через короткий час убили ще одного друга... На тілі жодного синця, чисте тіло, били в рот... За те, що він говорив... Весна. Так сонячно, так тепло, а люди вбивають одне одного... Хотілося втекти в гори.

Усі кудись виїжджали. Рятувалися. Наші друзі жили в Америці. У Сан-Франциско. Покликали до себе. Зняли там маленьку квар-

тиру. Так гарно! Тихий океан... Куди не підеш – скрізь він. Цілими днями я сиділа на березі й плакала, нічого робити не могла. Я приїхала з війни, де людину могли вбити за пакет молока... Іде вздовж берега старий, заочені холоші, яскрава футболка. Зупинився біля мене: «Що в тебе трапалося?» – «У мене на Батьківщині – війна. Брат убиває брата». – «Залишайся тут». Він говорив, що океан і краса лікують... Довго мене втішав. А я плакала. На добрі слова в мене була одна реакція – я заливалося слізьми, від добрих слів я плакала дужче, ніж удома від пострілів. Від крові.

Однак я не змогла жити в Америці. Рвалася в Душанбе, а якщо додому повертатися небезпечно, то хочу поближче до дому. Переїхали до Москви... Сиджу в гостях у однієї поетеси. Слухаю нескінченні нарікання: Горбачов – базікало... Єльцин – п'яниця... народ – бидло... Скільки разів я вже це чула? Тисячу разів! Хазяйка хоче взяти й помити мою тарілку, а я не даю – я все можу їсти з однієї тарілки. І рибу, і тістечка. Я приїхала з війни... В іншого письменника повний холодильник сиру та ковбаси – а таджики вже забули, що це – і знову весь вечір я слухаю нудне буркотіння: влада погана, демократи схожі на комуністів... російський капіталізм людожерський... І ніхто нічого не робить. Усі чекають, що ось-ось буде революція. Не люблю я цих розчарованих на кухні. Я не з їхньої компанії. Бунт народу, який я бачила, перелякав мене на всю решту життя, я знаю, що таке свобода в недосвідчених руках. Базікання завжди закінчується кров'ю. Війна – це вовк, який може прийти і до вашого дому... *(Мовчить.)*

Ви бачили ці кадри в інтернеті? Мене вони цілковито вибили з колії. Я тиждень провалялася в ліжку... Ось ці кадри... Убивали й знімали. Був у них сценарій, розписали ролі... Як у справжньому кіно... Тепер потрібен глядач. І ми дивимосся... вони змусили нас... Ось хлопець йде вулицею, наш хлопець, таджик... Ось вони його підкликають, він підходить, його збивають з ніг. Б'ють бейсбольними битами, спочатку він крутиться на землі, а потім затихає. Його зв'язують і кладуть до багажника. У лісі прив'язують до дерева. Помітно: той, хто знімає, шукає ракурс, щоб була по-

трібна картинка. Хлопцю відрізають голову. Звідки це прийшло? Відрізання голови... Це східний ритуал. Не російський. Мабуть, він із Чечні. Пам'ятаю... Якийсь рік убивали просто викрутками, потім з'явилися тризубці, за ними труби та молотки... Завжди смерть наставала від удару тупим предметом. Зараз нова мода... (Мовчить.) На цей раз убивць знайшли. Їх судитимуть. Усі – хлопці з порядних родин. Сьогодні ріжуть таджиків, завтра ризатимуть багатих або тих, хто іншому Богу молиться. Війна – це вовк... він уже прийшов...

У московських підвалах

Вибрали будинок – «сталінку» в самому центрі Москви. Зводили ці будинки за Сталіна для більшовицької еліти, тому й називають їх «сталінками», вони й досі мають попит. Сталінський ампір: ліпнина на фасадах, барельєфи, колони, висота стелі в квартирах три-чотири метри. Нащадки колишніх вождів зубожіли, сюди переїжджають «нові росіяни». У дворі стоять «бенблі», «ферарі». На першому поверсі світяться вогнями вітрини дорогих бутіків.

Нагорі – одне життя, під землею – інше. Разом зі знайомим журналістом спускаємося до підвалу... Довго петляємо між іржавими трубами та запліснявілими стінами, час від часу дорого нам перепинають залізні фарбовані двері, на них висять замки і стоять плombs, але все це – фікція. Умовний кодовий стук – і проходи. Підвал наповнений життям. Довгий освітлений коридор: по обидва боки кімнати – стіни з фанери, замість дверей – різнобарвні штори. Московське підземелля поділене між таджиками та узбеками. Ми потрапили до таджиків. У кожній кімнаті – сімнадцять–двадцять людей. Комуна. Хтось впізнав мого «гіда» – він приходить сюди вже не вперше – і запрошує нас до себе. Заходимо до кімнати: біля входу гора взуття, дитячі коляски. У кутку – плита, газовий балон, до них притиснуті столи та стільці, які потрапили сюди з найближчих звалищ. Усю решту простору займають двоярусні саморобні ліжка.

Час вечері. Людей десятеро уже сидять за столом. Знайомимося: Амір, Хуршид, Алі... Ті, хто старший, навчалися в радянській школі, російською говорять без акценту. Молоді мови не знають. Тільки усміхаються.

Гостям тут раді.

– Зараз ми трошечки поїмо. – *Саджає нас за стіл Амір, колишній вчитель, він тут за старшого.* – Спробуйте таджицький плов. Смачно – нене рідна! У таджиків так: якщо ти зустрів людину біля свого дому, ти маєш покликати її до себе й дати їй піалу з чаєм.

Диктофон увімкнути не могу – бояться. Дістаю ручку. Тут мені допомагає їхня селянська повага до людини, яка пише. Хтось приїхав із кишлаків, хтось спустився з гір. І одразу потрапили в гігантський мегаполіс.

– Москва – добре, роботи – багато. А жити взагалі-то страшно. Я йду вулицями сам... Навіть удень... Я молодим хлопцям в очі не дивлюся – вбити можуть. Молитися щодня треба...

– До мене підійшли в електричці троє... Я з роботи їхав. «Ти що тут робиш?» – «Додому їду» – «Де твій дім? Хто тебе сюди кликав?» Почали бити. Били й кричали: «Росія – для росіян! Слава Росії!» «Хлопці, за що? Аллах усе бачить» – «Твій Аллах тут тебе не бачить. У нас свій Бог». Зуби вибили... ребро зламали... Повен вагон людей, і одна тільки дівчина заступилася: «Облиште його! Він вас не чіпав» – «Ти чого? "Хача" б'ємо».

– Рашида вбили... Тридцять разів вдарили ножем. Ти мені скажи, навіщо тридцять разів?

– На все воля Аллаха... Бідного й на верблюді собака вкусить.

– Мій тато навчався в Москві. Сьогодні він день і ніч плаче за СРСР. Він мріяв, що я теж навчатимуся в Москві. А мене тут поліцейський б'є, господар б'є... Живу в підвалі, як кішка.

– Мені СРСР не шкода... Дядько Коля, наш сусід... він росіянин був... Він на мою маму кричав, коли вона відповідала йому по-таджицьки: «Говори нормальною мовою. Земля ваша, влада наша». Мама плакала.

– Я сьогодні сон бачив: іду нашою вулицею, сусіди кланяються: «Салам алейкум»... «Салам алейкум»... У наших кишлаках залишилися тільки жінки, старі та діти.

– Вдома моя платня була п'ять доларів на місяць... Дружина, троє дітей... У кишлаках роками люди не бачать цукру...

– На Червоній площі не був. Леніна не бачив. Робота! Робота! Лопата, кирка, ноші. Увесь день із мене, мов із кавуна, вода тече.

– Заплатив одному майору за документи: «Хай Аллах дасть тобі здоров'я. Яка добра людина!» А документи виявилися фальшивими. У «мавпятник» посадили. Били ногами, били палицями.

– Немає документа – немає людини...

– Людина без Батьківщини – бездомний пес... Кожен може образити. Поліцейські за день десять разів зупинять: «Пред'яви документи». Цей папірець є, а цього немає. Не даси грошей – б'ють.

– Хто ми? Будівельники, вантажники, двірники, посудомийки... Менеджерами ми тут не працюємо...

– Мама задоволена, я гроші надсилаю. Знайшла мені гарну дівчину, я її ще не бачив. Мама вибрала. Приїду – одружуся.

– Ціле літо працював в одного багатія під Москвою, а в кінці вони мені не заплатили: «Іди геть! Геть! Я тебе годував».

– Коли в тебе є сто баранів – твоя правда. Твоя правда завжди зверху.

– Мій друг теж просив у хазяїна грошей за роботу. Поліція потім його довго шукала. Відкопали в лісі... Мама труну отримала з Росії...

– Виженуть нас... Хто Москву будуватиме? Двори підмітатиме? Росіяни за ті гроші, що нам платять, гарувати не будуть.

– Заплющу очі – бачу: арик тече, бавовна цвіте, вона цвіте ніжно-рожевим, як сад.

– А ти знаєш, що в нас була велика війна? Після падіння СРСР одразу почали стріляти... Добре жив тільки той, у кого був автомат. Я в школу ходив... Щодня я бачив два-три трупи. Мама до школи не пустила. Я сидів удома й читав Хайяма. У нас всі читають Хайяма. А ти його знаєш? Якщо знаєш, то ти мені сестра.

– Убивали невірних...

– Аллах сам вирішить – хто вірний, а хто невірний. Сам судитиме.

– Маленьким був... Я не стріляв. Мама розповідала, що до війни жили так: на одному весіллі говорили таджицькою, узбецькою та російською. Хто хотів – молився, а хто не хотів – не молився. Скажи, сестро, чому люди так швидко навчилися вбивати одне одного? Вони всі Хайяма в школі читали. І Пушкіна.

– Народ – караван верблюдів, який женуть нагаєм...

– Вивчаю російську мову... Ось послушайте: *красивый дэвушка, хлэб, дэнги... начальник пльохой.*

– Уже п'ять років я в Москві, і зі мною жодного разу ніхто не привітався. Росіянам потрібні «чорні», щоб вони могли відчувати себе «білими», дивитися на когось згори вниз.

– Як у кожної ночі є ранок, так у кожного смутку буває кінець.

– Наші дівчата яскравіші. Не даремно їх порівнюють із гранатом...
том...

– На все воля Аллаха...

Із підземелля піднімаємося нагору. Тепер я дивлюся на Москву іншими очима – її краса здається мені холодною та тривожною. Москва, тобі байдуже – люблять тебе чи ні?

про життя-суку та про сто грамів легкого пісочку в білій вазочці

Тамара Суховей – офіціантка, 29 років

– Життя – сука! Ось що я тобі скажу... Не приносить воно подарунків. Нічого доброго, гарного я в житті не бачила. Не згадаю... Убий мене – не згадаю! І труїлася, й вшалася. У мене було три спроби самогубства... Нещодавно я вени собі порізала... *(Показує забинтовану руку.)* Ось тут... у цьому місці... Урятували мене, і я тиждень спала. Просто сплю і сплю. Такий у мене організм... Психіатр прийшла... Ось як ти зараз, вона мене просила: говори, говори... Що розповідати? Смерті я не боюся... Даремно ти прийшла й сидиш. Даремно! *(Відвернулася до стінки й мовчить.)* Я хочу піти, але вона зупиняє.) Гарзд, послухай... Усе правда...

...Ще я маленькою була... Прийшла зі школи, лягла, а вранці не підвелася з ліжка. Повезли до лікаря – немає діагнозу. Тоді давай бабку шукати – знахарку. Дали нам адресу... Бабка кинула карти й каже матері: «Прийдете додому, розпоріть подушку, на якій дочка лежить. Там знайдете шмат краватки й курячі кістки. Краватку повісьте на хресті при дорозі, а кістки віддайте чорній собаці. Дочка встане й піде. Пристріт на дівці». Нічого доброго, гарного я в житті не бачила... А вени – дурня, я просто втомилася боротися... Ще з дитинства жила так – в холодильнику лише горілка. У нас у селі з дванадцяти років всі п'ють. Гарна горілка дорога, так самогон п'ють, й одеколон, і рідину для миття скла, й ацетон. Із гуталіну горілку женуть, із клею. Молоді чоловіки помирають від горілки, звісно, труяться. Сусід, я пам'ятаю,

нап'ється і гатить дробом по яблунях. Усіх удома вишикує, як в армії... І наш дід до старості пив. У сімдесят років міг випити за вечір дві пляшки. Хвалився. Повернувся він з війни у медалях. Герой! Довго ходив у шинелі, пив, гуляв, святкував. А бабуся працювала. А дід був герой... Дід бив бабусю ледь не до смерті, я повзала перед ним навколішках, щоб він її не чіпав. Він ганявся за нами із сокирою... По сусідах ночували. У повітці. Собаку на-смерть зарубав. Після діда я зненавиділа всіх чоловіків. Я думала сама жити.

Приїхала до міста... Усіх боялася: і машин, і людей. Але всі їдуть у місто – і я. Старша сестра тут жила, вона мене забрала: «Вступиш в училище, станеш офіціанткою. Ти вродлива, Томко. Знайдеш собі чоловіка – військового. Льотчика». Ага... льотчика... Перший чоловік у мене був кульгавий, маленький. Подруги відмовляли: «Навіщо він тобі? За тобою такі хлопці упадають!» А я завжди любила фільми про війну, як жінки чекають своїх чоловіків із фронту, хоч би який повернувся – без ніг, без рук, але живий. Бабуся розповідала: в наше село одного привезли без обох ніг, так дружина його по двору на руках носила. А він пив, буянив. Завалиться в рівчак, вона його підбере, в ночвах помие і посадить на чисту постіль. Я думала, що це і є кохання... Я не розумію, що таке кохання... Пожаліла його, приголубила. У нас із ним народилося троє дітей, і він почав пити, ножем погрожував. Не давав на ліжку спати... валялася на підлозі... У мене виробився рефлекс, як у собаки Павлова: чоловік – у дім, ми з дітьми – з дому. Від усього, що згадаю, сльози ллються... Або все геть по-слати! Нічого гарного в мене у житті не було, а лише в кіно. По телевізору. Ну, от... Щоб сісти й з ким-небудь разом помріяти... порадіти...

Уже другою дитиною була вагітна... Із села прийшла телеграма: «Прийжджай на похорон. Мати». Циганка мені перед цим на вокзалі ворожила: «Чекає на тебе далека дорога. Поховаєш батька й довго плакатимеш». Не повірила. Батько був здоровий, спокійний. Мати пила, з ранку собі наливала, а він і корову подоїть, і картоплі

наварить, усе сам. Він міцно її кохав, вона його приворожила, щось вона таке знала, якесь зілля. Приїхала я додому... Сиджу біля труни, плачу. Сусідська дівчинка на вухо шепоче: «Баба діда чавунцем убила, а мені сказала, щоб я мовчала. Обіцяла купити шоколадних цукерок...» Мені стало моторошно, мене занудило, саме зі страху... З жаху... І коли в хаті нікого не було, всі пішли, роздягла батька й шукала на ньому синці. Синців не було, тільки на голові – велике садно. Показала матері, вона відповіла, що це він дрова рубав, обрубок відлетів, ударив. Сиджу в сльозах усю ніч... сиджу й відчуваю, що він хоче мені щось сказати... А мати не відходить, усю ніч твереза, так вона мене саму й не залишила. Бачу – вранці у батька кривава сльоза з-під вій поповзла. Одна... друга... Сльози текли, як у живого... Страш-но-о! Це була зима. Яму на кладовищі довбали ломом, гріли землю – розпалили в ямі вогнище з березових дров і автомобільних покришок. Чоловіки вимагали ящик горілки. Як тільки батька закопали, мати напилася. Сидить весела. А я плачу... Від усього й зараз сльози горохом... Рідна мати... Вона мене народила... найрідніша людина має бути... Тільки-но я поїхала, хату вона продала, а повітку спалила, щоб страховку отримати, й приїхала до мене в місто. Тут знайшла собі іншого... Швидко знайшла... І він сина з невісткою вигнав, а їй квартиру заповів. Вона чоловіків приманювала, щось знала... ворожила... *(Гойдає хвору руку, як дитину.)* А мій ганявся за мною з молотком, двічі голову проломив. Пляшка горілки, в кишенях – два огірка й пішов. Куди його понесло? Діти голодні... Сиділи ми на самій картоплі, а на свято – картопля з молоком або з тюлькою. Спробуй понарікай, коли він повернеться: склянку – в обличчя, стілець – у стінку... Уночі застрибне на мене, як звір... Нічого в житті доброго не було, навіть трохи. Прийду на роботу, побита, заплакана, а треба усміхатися, кланятися. Директор ресторану покличе в кабінет: «Мені тут твоїх сліз не треба. У самого дружина паралізована другий рік лежить». І лізе до мене під спідницю...

Мати з вітчимом і два роки не прожила... Дзвонить: «Приходь... Допоможи поховати. Повеземо в крематорій». Від

жаху я ледь не зомліла. Отямилася – треба йти. А в голові одна думка: раптом це вона його вбила? Убила, щоб самій у його квартирі залишитися, пити, гуляти. А-а? Тепер поспішає в крематорій одвезти. Спалити. Поки його діти зберуться... Старший син, він майор, із Німеччини приїде... Жменька попелу залишиться... Сто грамів легкого пісочку в білій вазочці... Від усіх цих потрясінь у мене припинилися місячні, два роки нічого не з'являлося. Коли вони знову почалися, я просила лікарів: «Виріжте мені все жіноче, зробіть операцію, я не хочу бути жінкою! І коханкою не хочу бути! І дружиною, і матір'ю!» Рідна матір... вона мене народила... Я хотіла її любити... Маленькою просила: «Мамочко, поцілуй мене». А вона завжди п'яна... Батько на роботу піде – в домі повно п'яних чоловіків. Один затягнув мене в ліжку... Це мені було одинадцять років... Я матері сказала, а вона лише накричала на мене. Піла... пила... Піла й веселилася все життя. І тут – треба помирати! Не хотіла. Нізащо не хотіла вона помирати. Їй було п'ятдесят дев'ять років: видалили одну грудь, через півтора місяця – другу. А в неї молодий коханець, завела собі коханця на п'ятнадцять років молодшого. «Везіть, – кричить, – до знахарки, рятуйте!» Їй гірше й гірше... Молодий за нею доглядає, з-під неї виносить, миє. Вона не думала вмирати... «Але якщо, – каже, – помру, все залишу йому. І квартиру, й телевизор». Нас із сестрою хотіла образити... Зла була... й життя любила. Жадібна була до життя. Повезли її до бабки, на руках із машини винесли. Бабка помолилася, відкрила карти: «Отаке? – і піднімається з-за столу. – Забирайте! Я її лікувати не буду...» Мати нам крикнула: «Ідіть. Я хочу сама залишитися...» А бабка: «Стійте!» Нас не відпустила... На карти дивиться: «Я її лікувати не буду. Вона не одного в землю поклала. А як захворіла, пішла в церкву й дві свічки заломила...». Мати: «За здоров'я дітей своїх...» Бабка: «За упокій ти їх поставила. Смерті дітям просила. Думала, що якщо їх Богу віддаси, то сама залишишся». Я після таких слів ніколи вже сама з матір'ю не залишалася. Тремтіла. Я знала, що я слабка, вона мене переможе... Брала із собою свою старшу дівчинку, а матір бісило, коли та

просила їсти: вона вмирає, а хтось їсть, хтось житиме. Порізала ножицями нове покривало на ліжку, скатерку зі столу, щоб нікому не залишилося, коли її не буде. Била тарілки, все, що могла, нищила, молотила. У туалет не можна було її донести, вона спеціально – на підлогу, в постіль... Щоб я прибирала... Мстилася за те, що ми залишимося. Ходимо, розмовляємо. Ненавиділа всіх! Птах у вікні пролетить – вона б і його вбила. Ну, а це була весна... Квартира в неї на першому поверсі... Бузок пахне щосили... Вона дихає-дихає, не надихається. «Принеси, – попросила, – мені гілочку з двору». Я принесла... Вона взяла її в руки, й та в одну мить засохла, листя скрутилося. Тоді вона до мене: «Дай за твою руку потриматися...» А мене та бабка попередила, що людина, яка творила зло, довго вмирає, болісно. Треба або стелю розбирати, або всі вікна в домі повиймати, інакше душа її не піде, з тіла не вирветься. А руку в жодному разі давати не можна – хвороба перекинеться. «Навіщо тобі моя рука?» Замовчить, зачайтсья. Уже до кінця йде... А вона все одно нам не говорить, не показує, де одяг її лежить, в якому ховати. Де гроші, які на смерть збрала. Я боялася, що вночі вона нас із дочкою задушить подушками. Мало що... Очі заплющу, а сама підглядаю: як душа її залишить? Яка вона... ця душа? Буде світло чи хмаринка? По-різному люди кажуть і пишуть, але ніхто цю душу жодного разу не бачив. Побігла уранці в магазин, попросила сусідку посидіти. Та взяла її за руку, й тоді вона померла. В останню хвилину щось крикнула незрозуміле. Когось покликала... Покликала когось на ім'я... Кого? Сусідка не запам'ятала. Незнайоме ім'я. Я сама її мила, одягала, без будь-яких почуттів, як річ. Як каструлю. Почуттів жодних, почуття сховалися. Усе правда... Прийшли її подруги, украли телефон... Приїхали всі родичі, і наша середня сестра із села. Мати лежить... Вона їй очі відкривала. «Навіщо ти матір мертву чіпаєш?» – «А пам'ятаєш, як вона в дитинстві з нас знущалася? Любила, щоб ми плакали. Я її ненавиджу».

Зібралися родичі й почали сваритися... Ділити речі почали ще вночі, ще вона в труні лежала. Пакували хто телевізор, хто

швейну машинку... Золоті сережки з мертвої зняли... Граші шукали – не знайшли. Я сиділа та плакала. Мені навіть шкода її стало. Назавтра кремірували... Вирішили, що відвеземо урну в село, закопаємо поряд із батьком, хоча вона й не хотіла. Приказувала, щоб до батька не підховували. Боялася. Є той світ чи немає? Десь же вони з батьком зустрінуться... *(Зупинилася.)* Сліз тепер у мене мало... Сама дивуюся, як байдужісінько тепер усе стало. І смерть, і життя. І погані люди, й добрі. Та мені плювати... Коли доля тебе не полюбила, то не спасешся. Не уникнеш того, що призначено. Ага... Старша сестра, в якій я жила, вийшла вдруге заміж і поїхала до Казахстану. Я її любила... Я як відчувала... Мое серце підказувало: «Не виходь за нього заміж», – чомусь другий її чоловік мені не подобався. – «Він добрий. Я його жалію». У вісімнадцять років він потрапив на зону – зарізали хлопця в п'яній бійці. Дали п'ять років, повернувся через три. Почав ходити до нас у дім, подарунки приносив. Його мати зустріне мою сестру й умовляє. Просить. Умовляла вона її так: «Чоловікові завжди нянька потрібна. Гарна дружина своєму чоловікові – трохи матір. На самоті чоловік вовком стане... і з підлоги буде їсти...» Сестра повірила! Жаліслива, як і я: «Він зі мною людиною стане». Я з ними на похороні всю ніч біля матеріної труни просиділа. І він із сестрою лагідно так, ласкаво, я навіть позаздрила. Через десять днів отримую телеграму: «Тітонько Томо, приїжджайте. Померла мама. Аня». Це дівчинка її, одинадцять років, нам телеграму прислала. Одну труну винесли, вже нова чекає... *(Плаче.)* Він її сп'яну приревнував. Ногами топтав, виделкою всю поколов. Згвалтував мертво... Напився чи накурився... не знаю... А вранці на роботі сказав, що дружина померла, йому дали на похорон гроші. Віддав їх дочці, а сам явився в міліцію здаватися. Дівчинка зараз у мене живе. Учитися вона не хоче, у неї щось із головою, нічого не запам'ятовує. Ляклива... з дому боїться вийти... А йому... йому присудили десять років, він ще до дочки повернеться. Таточко!!

Із першим чоловіком я розлучилася й думала, що ніколи вже чоловік у мій дім не увійде. Не впуска! Набридло плакати, ходити

в синцях. Що міліція? Один раз приїдуть, як подзвониш, а потім: «У вас сімейні сварки». Поверхом вище... в нашому ж будинку... Чоловік убив дружину, тоді вони понаїхали на машинах із мигалками, протокол склали, в наручниках його забрали. А він десять років з неї знущався... (*Б'є себе в груди.*) Не люблю чоловіків. Боюся. Як я вдруге вийшла заміж, сама не розумію. Він повернувся з Афганістану, контужений, двічі поранений. Десантура! Тільняшку досі не знімає. Жив він зі своєю матір'ю в будинку навпроти. У нас спільне подвір'я. Вийде й сидить із гармонією або магнітофон увімкне. Пісні «афганські», жалібні... Я часто думала про війну... постійно боялася цього гриба проклятого... атомного... Мені подобалося, коли молоді – наречений і наречена – після рагсу йшли до Вічного вогню з квітами. Любила це! Урочисто так! Яюсь підсіла до нього на лавку: «Що таке війна?» – «Війна – це коли жити хочеться». Мені стало його шкода. Батька в нього ніколи не було, мати – інвалід дитинства. Був би батько, так його б і в Афганістан не послали. Батько би заступився, відкупив, як інші. А в них з матір'ю... Зайшла в квартиру: ліжка та стільці, афганська медаль на стіні висить. Пожаліла його, а про себе не подумала. Почали ми жити. Прийшов він до мене з рушником і з ложкою. Медаль свою приніс. І гармонію.

Я собі вигадала... нафантазувала, що він герой... захисник... Сама надягла на нього корону і переконала дітей, що він цар. Живемо з героєм! Він виконав свій солдатський обов'язок, постраждав. Зігрію його... врятую... Мати Тереза! Я не глибоко вірую, я прошу тільки: «Господи, прости нас». Кохання – це болячка така... Жаліти починаєш... якщо кохаєш, то жалієш... Це найперше... Уві сні він «бігав»: ноги самі не рухалися, а м'язи були в русі, як у людини на бігу. Іноді всю ніч так бігав. Уночі кричав: «Душари! Душари!» (це «духи» – афганські моджахеди). Кликав командира, друзів: «Обходь із флангу!», «Гранати до бою!», «Став димову завісу...» Яюсь ледь мене не вбив, коли я його почала будити: «Колю! Колю! Прокинься!» Це правда... я навіть покохала його... Вивчила чимало афганських слів: зиндан, бочата, дувал...

барбухайка... «Худо Хафез!» – «Прощавай, Афганістане!» Рік добре ми жили. Це – правда! З'являлися гроші, приносив тушонку – улюблену страву. З Афгану. Ішли вони в гори, брали з собою тушонку та горілку. Учив нас, як надавати першу медичну допомогу, які рослини можна їсти та як ловити тварин. Черепаха, казав, солодка. «Ти що, по людях стріляв?» – «Там вибирати не доводиться: або ти, або тебе». Усе йому прощала за його страждання... Сама причепила собі цей горб...

А тепер... Притягнуть дружки вночі й покладуть біля порога. Без годинника та сорочки... Лежить до пояса голий... Сусіди дзвонять: «Забери, Тамаро! Богу душу від холоду віддасть». Втягну в дім. Плаче, реве, качається по підлозі. На жодній роботі він не затримується: охоронцем був, сторожував... Йому то випити треба, то похмелитися. Ну, все пропив... Ніколи не знаєш: буде вдома що пожрати чи ні? Почне битися, як скажений, чи сяде перед телевизором. У сусідів квартирант, він вірмен... Щось він сказав, і моєму не сподобалося. Валявся той на землі у крові з вибитими зубами та поламаним носом. Східних людей не любить. На базар із ним боюся ходити, там же самі узбеки й азербайджанці торгують. Тільки щось... одне в нього прислів'я: «На кожну кручену дупу є болт із різьбою». Вони ціни йому скидають, не зв'язуються. «А–а... «афганець»... скажений... Чорт!!» Дітей б'є. Малий його любить, лізе до нього, а він його подушкою душить. Так той тепер, коли він відчиняє двері, біжить швиденько у своє ліжко і – спати, очі заплющує, щоб не бив, або всі подушки під диван поховає. Мені або плакати... або... *(Показує свою забинтовану руку.)* На день десантника... зберуться друзі... Усі, як і він, у тільняшках... Нап'ються до ригачки! Обісцять мені все в туалеті. У них щось із головою... Манія величі: ми були на війні! Круті! Перший тост: «Увесь світ – лайно, всі люди – бляді, а сонце – йобаний ліхтар». І так до самого ранку: «за упокій», «за здоров'я», «за орден», «щоб усі поздихали». Життя в них не склалася... Я вам не скажу чому – через горілку чи через війну? Злі, як вовки! Кавказців усі ненавидять і жидів. Жидів ненавидять за те, що

Христа вбили та справу Леніна загубили. Удома їм уже невесело: прокинувся, умився, поїв. Нудьга смертна! Вони б і зараз – тільки поклич! – миттю б зібралися в Чечню. Погеройствувати! Якась у них образа залишилася, образа на всіх: на політиків і на генералів, на тих, хто там не був. На цих особливо... Насамперед... Жодної спеціальності в багатьох, як і в мого, немає. У них у всіх одна спеціальність – ходити з пістолетом. Кажуть, що п'ють від образи... Ой-ой! І там вони пили, не приховують цього: «без стаграмів російський солдат до перемоги не доживе», «кинь нашу людину в пустелю, через дві години вона п'яна, а води не знайде». Метилловий спирт вживали, гальмівну рідину... Через дурість, через пияцтво підривалися... Приїхали додому: хтось повісився, когось застрелили в розборках, одного так побили, що став інвалідом... Ще один з'їхав з глузду, зачинили в психушці... Це те, що мені відомо. Кат його знає, що ще... Капіталісти... ну, ці, нові росіяни... Їх наймають, проплачують, щоб вони допомагали їм одне в одного борги вибивати. Стріляють вони легко, нікого не жаліють. Молокососу двадцять років, у нього – шалені гроші, а в них – медалі. Малярія, гепатит... Хіба вони його жалітимуть? Їх же ніхто не пожалів... Їм стріляти хочеться... Ти це не записуй... Я боюся... Розмова в них коротка: одразу – до стінки! У Чечню вони хочуть поїхати, тому що там свобода, там росіян ображають... І мріють дружинам шуби привезти. Золоті каблучки. І мій рвався туди, тільки п'яниць не беруть. Здорових чоловіків вистачає. Щодня одне чую: «Дай грошей». – «Не дам». – «До ноги, суко!». І влупить. А потім сидить і плаче. На шию вішається: «Не кидай мене!» Я довго його жаліла... *(Плаче.)*

Падлюка-жалість... Я вже не дам їй ходу... На жалощі не дави! Сьорбай свою блювоту своєю ложкою. Сам заварив – сам і їж! Прости мене, Господи, якщо Ти й справді є. Прости!

Повертаюся ввечері з роботи... Його голос. Учить сина. Я вже все напам'ять знаю: «Стоп! Запам'ятовуй: ти кинеш гранату у вікно – кувирк сюди. На землю. А інший – за колону...» Мат-перемат! «Чотири секунди – і ти на сходах, ногою виби-

ваеш двері – автомат наліво. Перший падає... Другий пробігає мимо... Третій прикриває... Стоп! Стоп!!» Стоп... *(Кричить.)* Страшно мені! Як сина врятувати? Біжу до подруги... Одна: «Треба тобі в церкву. Молися». Інша до знахарки повела... А куди ще йти? Більше немає до кого. Бабка була стара, як Кощій Безсмертний. Вона сказала, щоб я прийшла наступного дня й принесла їй пляшку горілки. Походила вона по квартирі з цією пляшкою, пошептала над нею, руками поводила й віддала мені: «Горілка заговорена. Будеш два дні йому по чарці наливати, а на третій він не захоче». І справді, місяць не пив. А потім знову: припреться вночі п'яний до ригачки, гримить на кухні каструлями, дай йому пожерти... Знайшла іншу знахарку... Та ворожила мені на картах, лила розплавлений свинець у чашку з водою. Навчила простеньких замовлянь – на сіль, на жменьку піску. Нічого не допомогло! Від горілки та від війни не вилікуєш... *(Гойдає хвору руку.)* Ох, як я втомилася! Нікого не шкода... ні дітей, ні себе... Матір не кличу, а вона приходить до мене уві сні. Молода, весела. Завжди вона молода й сміється. Я її жену... А то сестра присниться, вона серйозна, завжди запитує в мене про те саме: «Ти думаєш, що ти себе можеш вимкнути, як лампочку?» *(Зупиняється.)*

Усе – правда... Нічого гарного я в житті не бачила. І вже не побачу. Учора в лікарню до мене заявився: «Я килим продав. Діти голодні». Мій улюблений килим. Одна гарна річ у нас у домі була... залишилася... Цілий рік гроші складала, збирала. По копійці. Так хотіла цей килим... в'єтнамський... А він сходу пропив. Дівчата з моєї роботи прибігали: «Ой, Томко, повертайся додому швидше. Набрид йому малий – б'є. А старшу (дівчинка сестри), їй уже дванадцять років... Сама знаєш... як був п'яний...»

Я лежу вночі. Не сплю. А потім як упаду в яму, кудись лечу. І невідомо, яка я вранці прокинуся. У мене жахливі думки...

На прощання – несподівано обіймає.

Запам'ятай мене...

Через рік вона здійснила ще одну спробу самогубства. Цього разу вдалу. У чоловіка, як я дізналася, невдовзі з'явилася інша жінка. Я подзвонила їй: «Жалію його, – сказала вона. – Не кохаю, а жалію. Одна біда, що знову пити почав, а обіцяв, що кине».

Ви здогадуєтеся, що я почула далі?

про негідливість мертвих і тишу пороку

Олеся Ніколаєва – молодший сержант міліції, 28 років

Із розповіді матері:

– Я невдовзі помру від своїх розповідей... Навіщо я розповідаю? Нічим ви мені не допоможете. Ну, напишете... надрукуєте... Добрі люди прочитають і поплачуть, а погані... головні... вони не читатимуть. Їм – навіщо?

Я багато разів уже це розповідала...

23 листопада 2006 року...

Передали по телевізору... Уже всі сусіди знали. Місто гуло...

А ми з Настенькою, з онучкою, були вдома. Телевізор у нас не працював, давно зламався від старості. Чекали: «Ось Олеська приїде – новий купимо». Надумали прибирати. Прати. Нам чомусь весело-весело, цього дня сміялися й сміялися. Прийшла моя мама... наша бабуся... з городу: «Ой, дівчата, щось ви занадто веселі. Дивіться, як би плакати не довелося». У мене впало серце... Як там Олеська? Але ось тільки вчора ми їй дзвонили, було свято – День міліції: їй вручили значок «За відмінну службу МВС». Ми поздоровили. «Ой, я вас дуже усіх люблю, – сказала вона. – Чимшвидше хочу побачити рідну землю». Половина моєї пенсії йшла на телефонні дзвінки, почую її голос і якось проживу ще два-три дні. До наступного дзвінка... «Мамо, ти не плач, – заспокоювала вона мене. – Я ношу зброю, але не стріляю. З одного боку – війна, а з іншого – спокійно. Уранці я чула, як мулла співає, це в них молитва така. Гори тут живі, а не мертві – до са-

мих вершин у траві та деревах». Іншим разом: «Мамо, чеченська земля вся просочена нафтою. Копай у кожному городі – скрізь нафта».

Навіщо їх туди послали? Вони там воювали не за Батьківщину, а за нафтові вишки. Краплина нафти тепер коштує, як краплина крові...

Забігла одна сусідка... через годину інша... «Чого вони, – думаю, – розбігалися?» Прибігали без діла. Посидять і йдуть. А по телевізору вже кілька разів передали...

До ранку ми нічого не знали. Уранці подзвонив син: «Мамо, ти вдома будеш?» – «А що ти хочеш? Я збираюся в магазин». – «Ти почекай на мене. Я приїду, коли ти відправиш Настю до школи». – «Хай дома сидить. Кашляє». – «Якщо температури немає, відправляй до школи». У мене впало серце, мене всю заколотило. Колотун напав. Настенька побігла, а я вийшла на балкон. Бачу: син іде не сам, а з невісткою. Я чекати вже не могла, ще дві хвилини – мені через край! Вискочила на сходовий майданчик і кричу вниз: «Що з Олесью?» Мабуть, я дуже кричала... таким замогильним голосом... що й вони мені у відповідь закричали: «Мамо! Мамо!». Вийшли з ліфта і стоять. Ані слова. «Вона – в лікарні?» – «Ні». У мене закрутилося все перед очима. Завертілося. Потім погано... мало пам'ятаю... Звідкись набралось безліч людей... Усі сусіди повідчиняли двері, піднімають мене з цементу, умовляють. А я повзаю по підлозі й хапаю їх за ноги, черевики цілую: «Люди добрі... миленькі... не могла вона залишити Настеньку... своє сонечко... світло у віконці... Ми-и-иле-енькі-і-і-і...» Я билася лобом об підлогу. У перші хвилини не віриш, хапаєшся за повітря. Не померла, а повернеться калікою. Без ніг... сліпа... Нічого, будемо з Настенькою її за руки водити. Головне – жива! Когось хочеться про це попросити... на колінах вимолити...

Багато-багато людей... повен дім чужих людей... Наколють ліками – я лежу, прийду до тями – знову викликають «швидку». У мене в домі війна... А в людей своє життя. Ніхто чужого горя не

розуміє, дай Боже своє зрозуміти. У-у-у... Усі думали: я сплю, а я лежала й слухала. Гірко мені, гірко...

«...у мене двоє синів. Іще в школі вчаться. Збираю гроші, щоб відкупити їх від армії...»

«...наш народ терплячий – це точно. Людина – м'ясо... війна – робота...»

«...евроремонт нам коштував дорого. Добре, що італійську плитку раніше купили, ще за старою вартістю. Пластикові вікна собі поставили. Броньовані двері...»

«...а діти ростуть... Порадіеш, поки вони маленькі...»

«...там війна, і тут війна... Щодня стріляють. Підривають. Їдеш в автобусі – страшно, в метро боїшся зайти...»

«...у сусіда син був безробітним. Пив. Завербувався в контрактники. Через рік повернувся з Чечні з валізою грошей: машину придбав, дружині шубу й золоту каблучку. З'їздили родиною в Єгипет... Зараз без грошей ти – нуль. А де їх заробити?»

«...розкрадають... рвуть Росію на шматки... Великий пиріг!»

Ота війна погана! Була вона десь далеко... далеко... і прийшла до мене в дім. Я Олесі хрестик почепила... Не зберіг. *(Плаче.)*

Через день нам її привезли... Усе текло... труна мокра... Обтирали простирадлами. Начальство: швидше... швидше... швидше треба ховати. «Не відкривайте. Там – драглі». А ми відкрили. Ще сподівалися, що помилка. По телевізору передали: Олеся Ніколаєва... двадцять один рік... Вік зазначено неправильно. Раптом це інша Олеся? Не наша. «Там – драглі...» Видали нам довідку: «...навмисне самоушкодження пострілом із табельної зброї в праву частину голови...» Що мені папірець! Я сама хочу подивитися, доторкнутися. Погладити своїми руками. Коли відкрили: обличчя було живе, гарне... й маленька дірочка на лівому боці... Така маленька... зовсім... ну, олівець увійде. Знову неправда, як і з віком, дірочка на лівому боці, а пишуть – на правому. Поїхала вона в Чечню зі збірним загonom міліціонерів зі всієї Рязані, а допомагали нам ховати з відділку міліції, де вона слу-

жила. Її товариші. І всі вони в один голос: яке це самогубство? Це не самогубство, а постріл приблизно з двох-трьох метрів... Постріл?! А начальство підганяло. Допомогали, гнали. Привезли її пізно ввечері, а вранці наступного дня, о дванадцятій годині, вже поховали. На кладовищі... У-у-у... Сила в мене була... У людини не може бути такої сили... Кришку труни приб'ють, а я відірву, зубами би цвяхи гризла. Начальства на кладовищі не було. Відмовилися всі від нас... держава першою... У церкві не захотіли відспівувати: грішниця... Бог таку заблукану душу не прийме... Ну, як так... як це так? Я тепер у церкву ходжу... свічку поставлю... Підійшла якось до панотця: «Хіба Бог тільки гарні душі любить? Якщо так, то навіщо Він тоді?». Розповіла йому все... Я багато разів уже про це розповідала... (Мовчить.) Панотець у нас молодий... Заплакав: «Як ви ще живі й не в божевільні? Дай їй, Господи, Царство Небесне!» Помолився за мою дівчинку... А люди всіяко говорили: через чоловіка дівка стрельнула. Сп'яну. Усім відомо, що п'ють вони там без просипу. І чоловіки, і жінки. Наїлася я горя... повним ротом...

Вона збирала валізу... А мені хотілося все топтати, рвати. Руки собі кусала, хоч зв'язуй їх. Не могла спати. Ломило всі кістки, судоми по тілу. Не сплю... і бачу сни якісь... Вічна крига, вічна зима. Усе в сріблясто-блакитному кольорі... А то ніби вони з Настенькою йдуть і йдуть по воді, та ніяк не дістануться берега. Сама вода... Настуню бачу, а Олеська швидко зникла з очей... Немає її і немає... І уві сні я злякалася: «Олесько! Олесько!» – кличу. З'являється. Але не як жива, а як портрет... фотографія... і на лівому боці в неї синець. Якраз на тому місці, де куля пройшла... (Мовчить.) Це вона ще тільки валізу складала... «Мамо, я їду. Я вже рапорт подала». – «Ти сама виховуєш дитину. Вони не мають права тебе відправляти». – «Мамо, мене звільнять, якщо я не поїду. Ти ж знаєш: у нас все добровільно-примусово. Але ти не плач... Там уже не стріляють, а будують. А я охоронятиму. Поїду й зароблю, як інші». Дівчата їхні вже їздили, все було гаразд. «У Єгипет тебе повезу, піраміди побачимо» – це мрія в

неї була. Потішити хотіла маму. Бідно ми жили... на копійки... Вийдеш у місто – скрізь реклама: купи машину... візьми кредит... Купуй! Тільки бери! У будь-якому магазині стоїть посеред зали – стіл, а то й два – оформлюй кредити. Біля столів завжди черга. Люди втомилися від злиднів, усім захотілося пожити. А я іноді не знала, чим їх нагодувати, картопля й та закінчиться. І макарони. На тролейбусний квиток не вистачало. Після технікуму вступила вона в педагогічний інститут на психолога, рік провчилася – грошей немає платити. Відрахували. У моєї мами пенсія – сто доларів, і в мене – сто доларів. Нагорі... вони там нафту качають і газ... Але це не нам долари течуть, а їм у кишеню. Прості люди, як ми, ходять магазинами і лише дивляться, ніби у музеї ходять. А по радію, як шкідництво якесь, спеціально, щоб народ розлютити – любіть багатих! Багаті нас врятують! Дадуть роботу... Показують, як вони відпочивають, що їдять... Будинки з басейнами... Свій садівник, свій кухар... Як колись у поміщиків... за царя... Подивився ввечері телевізор: яка гидота – й лягаєш спати. Раніше багато людей голосували за Явлінського й за Немцова... Я громадськими справами цікавилася, на всі вибори бігала. Патріотка! Мені Немцов подобався, що молодий і гарний. А потім усі побачили – демократи теж хочуть добре жити. Про нас забули. Людина – порошок... порошок... Народ знову повернув до комуністів... За них ні в кого мільярдів не було, в усіх було потроху, всім цього вистачало. Кожен відчував себе людиною. Я була як усі.

Я – радянська людина, й моя мама – радянська людина. Будували соціалізм із комунізмом. Дітей виховували: торгувати соромно, і не в грошах щастя. Будь чесним, а життя віддай Батьківщині – це найдорожче, що в нас є. Усе життя пишалася, що я радянська людина, а тепер це ніби соромно, ніби ти вже неповноцінна якась. Були ідеали комунізму – тепер ідеали капіталізму: «не жалій нікого, бо й тебе не пожаліють». «Мамо, – казала Олеська, – ти живеш у країні, якої давно немає. Ти ні в чому мені не можеш допомогти». Що з нами зробили? Що з нами...

(Зупиняється.) Дуже багато хочу вам сказати! Дуже багато! Але головне-то що? Після смерті Олеськи... Знайшла я її шкільний зошит із твором: «Що таке життя?». «Я малюю собі ідеал людини... – писала вона. – Мета життя – це те, що змушує тебе підійматися вгору...» Я її цього вчила... (Ридає.) Поїхала на війну... Вона не здатна була вбити навіть миші... Усе було не так, як мало бути, а як було – я не знаю. Від мене приховують... (Кричить.) Загинула моя дівчинка без сліду. Так не можна! Моїй мамі під час Вітчизняної війни було дванадцять років, їх евакуювали до Сибіру. Діти... вони там працювали на заводі по шістнадцять годин на добу... як і дорослі. За талон у їдальню, де дадуть миску макаронів і шматочок хліба. Хлібця! Виготовляли снаряди для фронту. Помирали біля своїх верстатів від того, що ще малі. Навіщо люди тоді вбивали одне одного – вона розуміла, а навіщо тепер убивають – не розуміє. Ніхто не розуміє. Ця війна погана! Аргун... Гудермес... Ханкала... Почую – вимикаю телевизор...

Довідка в мене на руках: «...навмисне... пострілом із табельної зброї». І Настенька залишилася... дев'ять років Настеньці... Я тепер і бабуся, і мама. Уся хвора, хірургами порізнана. Три операції. Здоров'я нема, ніякого здоров'я нема, а звідки йому бути? Виросла я в Хабаровському краї. Тайга, тайга. Жили в бараках. Апельсини і банани бачили тільки на картинці. Їли макарони... Сухе молоко й макарони... Зрідка тушонка в банках... Мама завербувалася на Далекий Схід після війни, коли молодь покликали Північ освоювати. Кликали, наче на фронт. На великі будівництва їхали самі гольтіпахи, як ми. У кого ні кола, ні двора. «За туманом и за запахом тайги» – це з пісень... із книжок... а ми від голоду пухли. Голод нас погнав на подвиги. Я трошки підросла й теж пішла на будівництво... Будувала з мамою БАМ. І в мене є медаль «За будівництво Байкало-Амурської магістралі» та стосик грамот. (Мовчить.) Узимку морози під п'ятдесят градусів, земля замерзала на метр. Білі сопки. Такі білі під снігом, що їх уже не видно й у гарну погоду. Не розрізниш. Сопки я всім серцем полюбила. У людини є велика Батьківщина та мала Батьківщинка. Так отам

моя Батьківщина. У бараках стінки тоненькі, туалет на вулиці... Але – молодість! Вірили в майбутнє, завжди вірили... Життя, і справді, щороку кращало: то ні в кого не було телевізорів, ні в кого! – і раптом вони з'явилися. Жили в бараках... І раптом почали давати окремі квартири. Пообіцяли: «нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму». Це я... я житиму при комунізмі?! (*Сміється.*) Вступила на заочне відділення в інститут, вивчилася на економіста. Грошей за навчання не треба було платити, як зараз. Хто б мене вивчив? За це я вдячна радянській владі. Працювала в райвиконкомі у фінансовому відділі. Купила собі мутонову шубу... Гарну пухову хустку... Узимку закутаєшся – лише ніс стирчить. У колгоспи їздила з перевітками, там вигодовували соболів, пєсців, норок. Уже непогано ми жили. Я мамі теж шубу придбала... Тут оголосили нам капіталізм... Пообіцяли, що комуністи підуть і всім буде добре. Народ у нас недовірливий. Горем навчений. Люди одразу побігли купувати сіль і сірники. «Перебудова» звучало як «війна». На наших очах почали розкрадати колгоспи... заводи... А потім скупили їх за копійки. Ми все життя будували, а все пішло за п'ятачок. Народу дали вчєри... обдурили... Лежать вони в мене досі у серванті. Довідка на Олєську... І ці папірці... Капіталізм це чи що? На російських капіталістів я надивилася, не всі вони були росіяни, й вірмени були, й українці. Брала чималі кредити у держави і грошей не повертали. У цих людей блищали очі. Як у зєків. Характерний такий блиск, мені особисто знайомий. Там скрізь табори та дрїт. Хто Північ освоював? Зеки й ми, біднота. Пролетаріат. Але ми про себе тоді так не думали...

Моя мама вирішила... Вихід був один – повертаємося в Рязань. Туди, звідки ми родом. Під вікнами вже стріляли – СРСР ділили. Хапали... рвали... Бандити стали господарями, а розумні – дурнями. Ми все побудували й цим бандитам віддали... Так виходить? Самі поїхали з порожніми руками, зі своїм домашнім манаттям. А їм заводи залишили... копальні... Їхали поїздом два тижні, везли із собою: холодильник, книжки, меблі... м'ясорубку,

посуд... тощо... Два тижні я у вікно дивилася: немає російській землі ні кінця, ні краю. Занадто «велика й багато обдарована» Росія-матінка, щоб дати їй лад. Це було в дев'яносто четвертому році... Уже за Єльцина... Що нас чекало вдома? Удома вчителі в азербайджанців у ятках підробляли, фрукти продавали, пельмені. У Москві базар – від вокзалу до Кремля. Жебраки звідкілясь одразу з'явилися. А ми всі радянські! Радянські! Усім було довго соромно. Незручно.

...На міському базарі я розговорилася з одним чеченцем... П'ятнадцять років, як у них війна й вони тут рятуються. Розповзаються по Росії... по різних закутках... А наче війна... Росія з ними воює... «спецоперація»... Що це за війна така? Молодий був чеченець: «Я, матінко, не воюю. У мене дружина – росіянка». А я чула історію... можу й вам розповісти... Чеченська дівчина покохала російського льотчика. Гарного хлопця. Із обопільної згоди вони домовилися – викрав він її в батьків. Забрав він її в Росію. Одружилися. Усе, як належить. Народили хлопчика. Але вона плакала і плакала, їй було шкода своїх батьків. І вони написали їм листа: простіть, мовляв, нас... Ми кохаємо одне одного... Привіт від російської мами передали. А всі ці роки рідні брати цю чеченку шукали, хотіли вбити, тому що вона зганьбила їхню родину – вийшла заміж за росіянина, мало, що він росіянин, так він ще їх бомбував. Убивав. За адресою на конверті вони знайшли швидко... Один брат її зарізав, а другий потім приїхав, щоб додому забрати. *(Мовчить.)* Ця війна погана... це лихо... прийшло до мене в дім. Я тепер усе збираю... Усе про Чечню читаю, де знайду. Розпитую... Я хотіла б туди поїхати. І щоб мене там вбили. *(Плаче.)* Таке моє щастя материнське... Знаю одну жінку... Від сина й черевика не знайшли, снаряд просто в нього поцілів. «Я була б щасливою, – зізналася вона мені, – якби він у рідній землі лежав. Хоча б шматочок...» Це вже для неї було б щастям... «Матінко, в тебе є син?» – запитав мене цей чеченець. – «У мене син є, але в мене дочка загинула в Чечні». «Росіяни, я хочу вас запитати, що це за війна? Ви вбиваєте нас, калічите, а потім ліку-

ете у своїх лікарнях. Бомбите й грабуєте наші домівки, а потім їх будуєте. Умовляєте, що Росія – наш дім, а мені щодня через мою чеченську фізіономію треба хабара дати міліції, щоб вони мене не забили насмерть. Не пограбували. Я їх переконаю, що не прийшов сюди вбивати й не хочу підірвати їхній будинок. Мене могли вбити в Грозному... Але можуть убити й тут...»

Поки б'ється моє серце... *(У відчай.)* Я шукатиму. Хочу знати, як загинула моя дочка. Я нікому не вірю.

Відчиняє дверцята серванта, де поряд із кришталевими чашечками лежать документи та фотографії. Бере й розкладає їх на столі.

Дівчина в мене була гарна... Заводій у школі. Любила на ковзанах їздити. Училася посередньо... нормально... У десятому класі закохалася в Ромку... Я, звісно, проти, він старший від неї на сім років. «Мамо, а якщо це кохання?» Кохання було божевільне, він їй не дзвонить, так вона сама... «Навіщо ти дзвониш?» – «Мамо, а якщо це кохання?» Тільки Ромка, лише він у неї в очах. Про маму забула. Сьогодні випускний бал, а назавтра вони вже розписалися. Уже дитинка. Ромка пив, бився, а вона плакала. Я його ненавиділа. Рік вони так пожили. Різав речі на ній гарні, ревнував. Візьме за волосся, намотає на руки – і головою об стінку. Терпіла вона, терпіла... Маму не слухала. Поки... Усе ж таки... Не знаю як... Усе ж таки вона втекла від нього. Куди? До мами... «Мамо, рятуй!» Так він узяв і прийшов до нас жити. Уночі прокинулася... схлипи якись... Відчиняю ванну, а він стоїть над нею з ножем... Я схопила цей ніж, порізала собі руки. Іншим разом дістав якийсь пістолет, газовий, думаю, не справжній. Я від нього Олеську відтягаю, а він на мене цей пістолет: «Зараз ти замовкнеш!» Плакала й плакала, поки вони не розійшлися. Я його вигнала... *(Мовчить.)* Минуло... ну, півроку не минуло... Повертається з роботи: «Ромка одружився». – «А ти звідки знаєш?» – «Підвіз мене в місто». – «І що?» – «А нічого». Одружився він швидко. А в неї це було дитяче кохання. Незабутне. *(Бере аркуш зі стосика документів.)* Судмедексперт написав: постріл у праву частину голови, а дірочка була на лівому

боці. Маленька дірочка... Може, він її мертву й не бачив? Йому наказали так написати. Добре заплатили.

Я сподівалася... Чекала, коли повернеться її загін. Розпитаю їх... Відновлю картину... Дірочка на лівому боці, а пишуть – на правому. Мені потрібно знати... Уже зима. Сніг. Колись я любила сніг. І Олеська моя любила, діставала зарані ковзани, змазувала жиром. Колись давно... давно-давно це було. Гірко мені, гірко... Дивлюся у вікно: люди готуються до Різдва, біжать із подарунками, іграшками. Несуть ялинки. А в мене на кухні постійно працює приймач. Слухаю наше радіо. Місцеві новини. Чекаю. Нарешті дочекалася – повідомлення: «рязанські міліціонери повернулися зі службового відрадження в Чечню», «наші земляки з честю виконали свій солдатський обов'язок», «не посоромили»... Їх урочисто зустріли на вокзалі. Оркестр, квіти. Вручили нагороди й цінні подарунки. Кому – телевізор, кому наручний годинник... Герої... Герої повернулися! Про Олеську ані слова, ніхто не згадав... Я чекаю... тримаю приймач біля самого вуха... Мають згадати! Почалася реклама... реклама прального порошку... *(Заплакала.)* Пропала моя дівчинка без сліду. Так не можна! Олеська... вона була першою... Перша «чеченська» труна в місті... Через місяць привезли ще дві труни – один міліціонер трохи старший, інший зовсім молодий. Із ними народ прощався в театрі... У міському театрі імені Єсеніна. Почесний караул. Вінок від громадськості, від мера... Промови. Поховали їх на алеї Героїв, де «афганські» хлопці лежать... Тепер і «чеченські»... На кладовищі в нас дві алеї – алея Героїв і ще одна – люди її називають алеєю бандитів. Бандити воюють між собою, пострілюють. Перебудова – перестрілка. У бандитів найкращі місця на кладовищі. Труни з червоного дерева, інкрустовані під золото, з електронним холодильником. Не пам'ятники, а кургани слави. Героям пам'ятники ставить держава. Солдатські – ну, скромні пам'ятники. І то не всім. Контрактникам – відмова. Знаю, що одна мати пішла до військкомату, їй відмовили: «Твій син за гроші воював». Моя Олеська... вона лежить окремо від усіх, вона ж просто самогубця... У-у-у... *(Не може говорити.)* Наша

Настуня... Пенсію за маму їй призначили півтори тисячі рублів – п'ятдесят доларів на місяць. Де правда? Справедливість? Пенсія маленька тому, що її мама – не герой! Ось якби мама вбила когось, підірвала гранатою... А мама вбила саму себе, більше нікого вона не вбила... Не герой! Як це пояснити дитині? Що я їй скажу? В одній газеті написали ніби Олесьчині слова: «Моїй дочці не буде соромно за мене...» Перші дні після похорону... Настуня сиділа відсторонено, неначе її немає або вона не знає, де вона. Ніхто не міг наважитися... Це я їй сказала: «Олеськи... мамочки твоєї немає...» Вона стояла й неначе не чула мене, я плакала, а вона не плакала. І потім... я згадаю щось про Олеську... а вона наче не чує. Довго так тривало, мене це навіть почало сердити. Водила її до психолога. Сказали: нормальна дитина, але після сильного потрясіння. Були ми й у її тата. Питаю в нього: «Ти забираєш дитину?» – «А куди я її заберу?». У нього вже там, в іншій родині, дитина. «Тоді відмовляйся». – «Як це? А раптом мені в старості щось потрібно буде. Копійка якась...» Такий у нас таточко... Допомоги нам від нього немає. Лише Олесьчині друзі навідують... На день народження Настуні завжди зберуть і принесуть трохи грошей. Комп'ютер купили. Друзі пам'ятають.

Довго я чекала дзвоника. Загін повернувся – і командир, і ті хлопці, з ким вона там була. Подзвонять... Обов'язково! Мовчить телефон... І я сама почала шукати прізвища, номери телефонів. Командир загону Клімкін... Прочитала в газеті його прізвище. Усі! Усі газети про них писали – російські багатирі! Рязанські витязі. І навіть в одній газеті була його статейка, що він дякує загону за службу. Виконали, мовляв, обов'язок із честю... Іще й із честю... Дзвоню у відділ міліції, де він працює: «Запросіть, будь ласка, майора Клімкіна» – «Хто його питає?» – «Людмила Василівна Ніколаєва... мати Олесі Ніколаєвої...» – «Немає на місці». – «Зайнятий». – «У від'їзді». Ти командир... Ти сам прийди до матері й розкажи, як там було. Утіш. Подякуй. Я так розумію... (Плаче.) Плачу, але сльози мої злі... Я Олеську не відпускала, просила не їхати, а моя мама: «Якщо треба, нехай їде». Треба! Я тепер

ненавиджу це слово! Уже я не та... А за що мені Батьківщину любити? Нам обіцяли, що демократія – це коли всім добре. Скрізь справедливо. Чесно. Обман усе це... Людина – порошок... порошинка... Єдине, що зараз у магазинах усього вдосталь. Бери! Бери! За соціалізму цього не було. Звісно, я – проста радянська жінка... Ніхто мене вже не слухає, тому що грошей у мене немає. Були б гроші – інша розмова. Вони б мене боялися... начальнички... Зараз гроші керують...

Одеська їхала... Раділа: «Разом із Кормчою їдемо». Вони удвох були, дві жінки в загоні. Ольга Кормча... Я її бачила на вокзалі, коли прощалися. «Це – моя мама». – сказала Одеська. Був момент на проводах... Може, зараз я цьому надаю значення. Після всього. Автобуси ось-ось поїдуть... Заграли гімн – усі заплакали. Я стояла з одного боку й чогось перебігла на інший, щось Одеська мені через вікно крикнула, і я зрозуміла її так, що вони будуть повертати. І я перебігла, щоб ще раз її побачити. Помахати рукою. А вони поїхали прямо, і я її не побачила. Защеміло серце. Ручка від сумки в неї відірвалася в останній момент... Може, це я зараз так себе накручую... кровиночка моя... (Плаче.) Знайшла через довідкову телефон Кормчої... Дзвоню: «Я – мама Олесі... Хочу з вами зустрітися». Вона довго мовчала, а потім навіть із якоюсь образою, з якимось злом: «Я стільки пережила... Коли ви всі відчепитесь від мене!» Поклала слухавку. Знову дзвоню: «Прошу! Мені треба знати... Благаю!» – «Досить мене мучити!» Ще раз подзвонила, мабуть, через місяць... До телефону підійшла її мама: «Дочки немає вдома. Поїхала в Чечню». Знову! У Чечню!? Розумієте, й на війні хтось може добре влаштуватися. Кому як пощастить... Людина про смерть не думає, померти сьогодні страшно, а коли-небудь – нічого. Усі вони за ті півроку, що там були, отримали по шістдесят тисяч рублів. На беушний автомобіль вистачить. Ну, й зарплата збереглася. А Одеська взяла перед від'їздом у кредит пральну машину... мобільник... «Приїду й розплачусь», – говорила. Тепер нам платити. Із чого? Приходять квитанції... складаємо... У Настуні старі кросівки, вони їй зама-

лі, повернеться зі школи й плаче, пальчики болять. Складаємо, складаємо з мамою свої пенсії, гроші рахуємо, рахуємо, й нічого до кінця місяця не залишається. А мертвого не докличешся...

Двоє людей були з нею в останній момент... Двоє свідків. Контрольно-пропускний пункт... ка-пе-пе... Будочка – два на два з половиною метри. Нічне чергування. Їх було троє. Перший... «Ну, прийшла вона, – розповів по телефону – поговорили дві-три хвилини...» І він наче відійшов, чи то за потребою, чи то його хтось покликав. Почув за дверима – хлопок, навіть спочатку не подумав, що постріл. Повернувся, а вона лежить. Настрій? Який у неї був настрій? Настрій був гарний... нормальний був настрій... «Привіт». – «Привіт». Посміялися. Хі-хі... ха-ха... Другий свідок... І цьому дзвоню на роботу... На особисту зустріч не прийшов, а мене до нього не допустили... Він був поряд, коли вона стріляла, але нібито якраз у той момент відвернувся. У ту секунду... Будочка – два на два з половиною метри, а він нічого не бачив. Ви повірите? Я вимолювала в них: скажіть... мені треба знати... Я більше нікуди з цим не піду. Заклинаю! Бігали від мене, як опечені. Їм наказали мовчати. Захищати погони. Заткнули їм роти доларами... *(Ридає.)* Від самого початку, коли вона пішла на роботу в міліцію, мені не подобалося: моя Олеська – міліціонер? Ну, не подобалося! Ніяк не подобалося... Тут таке... Освіта в неї – технікум і один курс інституту. Довго не могла влаштуватися на роботу. А в міліцію її одразу брали. Мені було страшно... Міліція – це бізнес... мафія... Міліціонерів люди бояться, в кожній родині хтось постраждав від міліції. І катують у нашій міліції, і калічать. Бояться їх, як бандуків. Не дай Боже! У газетах читаєш: перевертні в погонах... Там згвалтували... там убили... Такого... за радянського часу... Ви – що? А якщо й було... Так багато чого не говорили... не писали... І ми відчували себе захищеними. *(Замислилася.)* Половина міліціонерів воювали. Або в Афгані, або в Чечні. Убивали. Психіка в них порушена. Воювали там вони і з мирним населенням. Тепер такі війни: солдати не лише між собою воюють, а й із цивільними. Зі звичайними людь-

ми. Для них усі – вороги: чоловіки, жінки, діти. І тут, уже вдома, вб'ють людину, а потім дивуються, що це треба пояснювати. У Чечні пояснювати не треба було... «Мамо, – сперечалася зі мною Олеська, – ти помиляєшся. Усе залежить від людини. Дівчина-міліціонер – це гарно. Синя сорочка, погони».

В останній вечір прийшли до неї друзі попрощатися.. Зараз згадую... Усе я зараз згадую... Усю ніч вони проговорили...

«...Росія – велика країна, а не газова труба з краником...»

«...Криму немає... віддали... Чечня воює... Татарстан ворухиться... Я хочу жити у великій країні. "Наши МИГИ будуть в Риге..."»

«...мордою об стіл Росію! А чеченські бандити – герої... Права людини!? А там: приходили в російський дім із автоматами – або вб'ємо, або йди. Гарний чеченець той, хто спочатку каже: "Іди!", а потім убиває, поганий – убиває одразу. Чемодан, вокзал, Росія. Написи на парканах: "Не купуйте квартири в Маші, вони все одно будуть наші", "Росіяни, не їдьте – нам потрібні раби"».

«...двоє російських солдатів і офіцер потрапили до чеченців у полон. Солдатам відрізали голови, а офіцера відпустили: "Іди й з'їжджай із глузду". Я на касетах бачив... Обрізають вуха, пальці відрубують... У підвалах – російські раби-полонені. Звірі!»

«...поїду! Мені на весілля гроші потрібні. Хочу одружуватися. Дівчина вродлива... довго не чекатиме...»

«...у мене друг... Ми з ним в армії разом служили. Жив він у Грозному. Сусід – чеченець. Якогось дня він йому каже: "Прошу тебе – їдь!" – "Чому?" – "Тому що ми вас незабаром різати почнемо". Залишили вони там трикімнатну квартиру, живуть зараз у Саратові в гуртожитку. Нічого не дали їм забрати: "Нехай Росія, – кричали, – вам усе нове купить. А це – наше!"»

«...впала навколішки Росія, але ще не добили її. Ми – російські патріоти! Треба обов'язок перед Батьківщиною виконати! Анекдот: товариші солдати й офіцери, якщо ви добре проявите себе в Чечні, то Батьківщина пошле вас «на відпочинок» у Югославію. У Європу... (матюк)»

Син терпів, терпів і не витримав. Почав мене лаяти: «Мамо, нічого ти не доможешся, крім інсульту». Відправив у санаторій. Силоміць, можна сказати, зі скандалом. У санаторії я потоваришувала з гарною жінкою, в неї дочка рано померла від аборту, ми разом плакали. Стали подругами. Нещодавно подзвонила їй – вона померла. Заснула й померла. Я знаю, що від туги вона померла... Чому я не вмираю? Я щаслива була б померти, але я не вмираю. *(Плаче.)* Повернулася із санаторію... «Дитинко, вони тебе посадять, – перші мамині слова. – Не пробачать, що правди домагаєшся». Що було... Тільки я поїхала, їй дзвонять із міліції: «Протягом двадцяти чотирьох годин з'явитися в кабінет такий-то... За неявку – штраф... п'ятнадцять діб арешту...» Мама – людина налякана, в нас усі люди налякані. Найдіть мені стару не налякану людину. І не тільки це... Приходили й опитували сусідів: що ми за люди... якої поведінки... Про Олеську допитувалися: чи бачив її хтось п'яною? А наркотики... Із поліклініки брали наші медичні карточки. Перевіряли: чи не був хтось на обліку в психдиспансері? Мене образа за душу взяла! І злість! Беру слухавку... Дзвоню до міліції: «Хто погрожував моїй мамі... Людині дев'ятий десяток... Із якого питання викликали?» Закінчилося це тим, що через день вони мені надіслали повістку: «У кабінет такий-то... прізвище слідчого...» Мама у сльозах: «Тебе посадять». Мені вже нічого не страшно. Тьху на них! Треба, щоб Сталін із труни встав! Я прошу його встати з труни! Це моя молитва... Мало він наших начальничків саджав і розстрілював. Мало! Мені їх не шкода. Я хочу їхніх сліз! *(Плаче.)* Прийшла я в цей кабінет... прізвище Федін... Рубанула з порогу: «Що ви від мене хочете? Дочку в мокрій труні привезли... Цього вам замало?» – «Ви – безграмотна жінка. Не розумієте, де ви перебуваєте. Тут питання ставимо ми...» Спочатку він був сам... потім викликав Олесьчиного командира... Клімкіна... Нарешті я його побачу! Він заходить... Я – до нього: «Хто вбив мою дочку? Скажіть мені правду...» – «Дур-репо, ваша дочка... Божевільна!». Ой, не можу! Не можу... Налився весь кров'ю... Кричав, тупотів. Ой! Провокували мене... Домагалися, щоб я загорлала або дряпа-

лася, як кішка. Тоді я – божевільна, й дочка в мене – божевільна. Їхня мета – закрити мені рота... У-у-у...

Поки серце моє б'ється... шукатиму правду... Нікого не боюся! Я вже не ганчірка, не комашка. Мене назад у коробочку не заженеш. Мені дочку в мокрій труні привезли...

...Їхала в приміській електричці... Сів навпроти чоловік: «Ну, що, мати, їдемо? Давай знайомитися...». Виявилось: «Колишній офіцер, колишній підприємець-самітник, колишній «яблучник». Тепер безробітний». А в мене про що хто не запитає, я про своє: «А в мене дочка загинула в Чечні... молодший сержант міліції...». Він попрахав: «Розкажи мені...» Я багато разів уже про це розповідала... (*Мовчить*.) Послухав і про своє почав...

«...я сам там був. Повернувся, й життя у мене тут не виходить. Не можу запхнути себе в ці рамки. На роботу не хочуть брати: «А-а-а... з Чечні?» Я боюся інших людей... Мене нудить від інших людей... А зустріну того, хто воював у Чечні – він мені брат...

...стоїть старий чеченець і дивиться: нас повна машина дембелів. Дивиться й думає: нормальні російські хлопці, а ось тільки-но були автоматники, кулеметники... снайпери... Куртки на нас новенькі, джинси. За що купили? За те, що тут заробили. Робота яка? Війна... Стріляеш... А там і діти, і вродливі жінки. Але забори в солдатів зброю, перевдягни їх у цивільне... Це вже трактористи, водії автобусів, студенти...

...жили за дротом... Навколо вишки й мінні поля. Тісний закритий світ. Зона. Вийти не можна – вб'ють. Смерть окупантам! Пили всі, напивалися до скотинячого стану. День у день бачиш розбиті будинки, як тягнуть речі, вбивають людей. І з тебе раптом це пре! Розширюється все... все, що ти можеш... Можна багато собі дозволити... Ти – п'яна скотина й у тебе зброя в руках. У голові – один сперматозоїд...

...робота катівська... Умирали за мафію, яка нам іще й не платила. Обдурювала. Але я ж не тут, не на вулиці вбивав людей, а на війні. Я бачив російську дівчинку, яку ці шакали згвалтували. Припалювали сигаретою груди, щоб сильніше стогнала...

...привіз гроші... Попив зі друзями горілки, купив потриманий "мерседес"...»

(Уже не втирає сліз.) Так ось де моя Олеська була... Куди потрапила... Ця війна погана... була вона десь далеко-далеко, а тепер у моєму домі. Два роки... Стукаю у двері, ходжу різними інстанціями. Пишу в прокуратуру... районну, обласну... Генеральному прокуророві... *(Показує на стосик листів.)* Отримую відписки... Гора відписок! «Стосовно факту загибелі вашої дочки сповіщаємо...» І всі брешуть: загинула тринадцятого листопада, а насправді одинадцятого, група крові перша, а в неї третя, то вона була у військовому обмундируванні, то в цивільному одязі. Дірочка на лівому боці біля скроні, а вони пишуть – на правому... Написала запит до нашого депутата в Держдуму – я його обирала, я за нього голосувала. Я вірила нашій владі! Домоглася до нього на прийом. Стою на першому поверсі в Держдумі... А очі в мене робляться, як кулак! Бачу ювелірний кіоск: золоті каблучки з діамантами, золоті та срібні пасхальні яйця... і підвіски... За все життя я стільки не заробила, скільки там коштує найменша каблучка з діамантом. Одна каблучка... Наші депутати... народні... Звідки в них такі гроші? Стосик грамот за чесну роботу в мене... й у мами... А в них акції Газпрому... У нас – папірці, а в них – гроші. *(Злісно мовчить.)* Даремно я туди ходила... даремно там плакала... Сталіна поверніть... Народ чекає на Сталіна! Забрали в мене дочку й привезли труну. Мокру труну... і ніхто не хоче поговорити з матір'ю... *(Плаче.)* Я тепер сама в міліції можу працювати... Огляд місця події, протокол злочину. Якщо це самогубство, то на пістолеті залишається кров... на руках порох... Я все тепер знаю... Новини по телевізору не люблю. Брехня! А детективи... вбивства... ну, це все... не пропускаю. Уранці, бува, встати не можу, ноги, руки віднімаються – лежала б... Згадаю Олеську... Підводжуся й іду...

По клаптиках зібрала... по словечку... Хтось сп'яну розбазікався, їх же там було сімдесят осіб, хтось знайомим на вухо. Місто наше невелике... не Москва... Сьогодні я вже уявляю

картину... що там відбувалося... Була в них грандіозна п'ятика на честь дня міліції. Нажерлися до нестями й улаштували казна-що. Якби Олеська поїхала зі своїми хлопцями... зі свого відділу, а то всі чужі... Збірний загін. Потрапила вона до даїшників. Даїшники – королі, грошей у них повні кишені. Стоять на дорогах з автоматами й беруть данину. Усі їм платять. Золоте місце! Хлопці люблять пустувати... Убити, понапиватися і трахнути – три радості на війні. У дупель вони понапивалися, набралися до колючого дроту в очах... озвірили... І начебто там усіх дівчат гвалтували. Своїх дівчат. А Олеська чи то не далася, чи то вона їм потім пригрозила: «Я вас усіх посаджу». І їй не дали піти.

Кажуть ще й інше... Стояли вони на посту, пропускали машини. Там усі крутяться, вертяться, бігають, як ненормальні, щоб заробити. Будь-якими способами. Хтось перевозив контрабанду, що та звідки – не скажу, брехати не буду. Наркотики чи... Але все в них було домовлено. Сплачено. Це була машина «Нива»... Усі якусь «Ниву» згадують... А Олеська вперлася... чомусь вона цю машину не пропускала... І в неї вистрілили. Перекрила вона великі гроші, комусь заважала. Неначе до цієї справи причетний високий чин...

І моїй мамі уві сні «Нива» наснилася... До провидиці я пішла... поклала на стіл оцю фотографію... (Показує.) «Бачу – сказала вона, – якусь "Ниву"»...

...Розговорилася з однією жінкою... Вона – медсестра. Не знаю, якою вона була, коли поїхала в Чечню, може, веселою. А тепер – зла, як і я, зла. Зараз багато людей ображених, вони мовчать, але вони ображені. Усі мріяли виграти в нового життя, а мало хто виграв, витягнув щасливий квиточок... Ніхто не готувався впасти на дно. Із образою тепер люди живуть, багато хто ображений. (Мовчить.) А може, й Олеська би іншою приїхала... незнайомою... У-у-у... (Мовчить.) Ця жінка була зі мною відвертою...

«...за романтикою їхала! Услід мені довго всі там посміювалися. А якщо чесно – через нещасне кохання все вдома кинула. Мені було все одно – чеченець мене застрелить чи я від туги помру.

...хто з трупами не стикався, гадає, що вони мовчать. Беззвучно. А там постійно якісь звуки. Десь повітря вийшло, десь кістка всередині тріснула. Якийсь шурхіт. Збожеволіти можна...

...я не бачила там чоловіків, які не п'ють і не стріляють. Понапиваються й стріляють – куди завгодно. Навіщо? Ніхто не відповідь.

...він був хірургом... Я думала: в нас кохання. Перед тим, як нам їхати додому, він заявив мені: "Не телефонуй і не пиши. Якщо вдома гуляти, то з вродливою жінкою, з якою не соромно потрапити на очі дружині". Я – не красуня. Але ми з ним по три доби в операційній стояли. Це таке відчуття... сильніше, ніж кохання...

...я тепер чоловіків боюся... Із тими, хто прийшов із війни, я нічого не можу... Козли вони! Усі козли! Збиралася додому... і те хочу з собою взяти, й це... Магнітофон, килим... "А я, – сказав начальник шпиталю, – все тут залишу. Не хочу везти війну додому". "Ми війну не з речами, а в душі привезли..."»

Передали нам Олесьчині речі: бушлат, спідничку... Віддали золоті сережки, ланцюжок. У кишені бушлату лежали горішки й дві маленькі шоколадки. До Різдва, видно, збирала й хотіла із кимось додому передати. Гірко мені, гірко...

Ну, напишете ви правду... А кому від цього страшно? Владі – вона зараз недоступна... Одне нам залишилося: рушниця і страйк. Лягти на рейки. Але немає ватажка... Люди давно повстали би... Пугачова немає! Якщо мені дадуть зброю, я знаю, в кого стріляти... *(Показує газету.)* Читали? Є туристичний тур у Чечню. На військових вертольотах везуть і показують зруйнований Грозний, спалені села. Там війна і будівництво йдуть одночасно. Стріляють і будують. І показують. Ми ще плачемо, а хтось уже торгує нашими слізьми. Страхом. Торгують, як нафтою.

Через кілька днів ми знову зустрілися.

Раніше я розуміла наше життя... те, як ми жили... А зараз не розумію... ні...

про лукаву темряву та про «інше життя, яке можна зробити з цього»

Елена Раздуєва – робітниця, 37 років

Для цієї історії я довго не могла знайти для себе «провідника», оповідача або співбесідника, – навіть не знаю, як мені називати тих, з чиею допомогою мандрую людськими світами. Нашим життям. Усі відмовлялися: «цей випадок – для психіатра», «через свої хворі фантазії мати кинула трьох дітей – тут суд має розбиратися, а не письменник». «А Медея? – запитувала я. – А як же Медея, яка вбила власних дітей заради кохання?» – «Це – міф, а у вас реальні люди». Але реальність – це не гето для митця. Це теж вільний світ.

Потім я дізналася, що про мою героїню вже знято фільм «Страждання» (студія «Фішка-фільм»). Ми зустрілися з режисером фільму Іриною Васильєвою. Розмовляли, прокручували касету з фільмом, знову розмовляли.

Із розповіді кінорежисера Ірини Васильєвої:

– Мені розповіли... і мені ця історія не сподобалася, я злякалася. Мене переконували, що це буде приголомшливий фільм про кохання, треба їхати і негайно знімати. Дуже російська істо-

рія! Жінка, в якій є чоловік і троє дітей, закохалася в зека, до того ж «довічника», засудженого за особливо жорстоке вбивство на пожиттєве ув'язнення, заради нього вона кинула все – чоловіка, дітей, дім. Але щось мене зупиняло...

У Росії каторжників споконвіків люблять – вони грішники, але і страдники теж. Їх потрібно підбадьорювати та втішати. Ціла культура жалісливості, вона старанно зберігається, особливо в селах і маленьких містечках. Там живуть прості жінки, в них немає інтернету, але вони користуються поштою. Старовинним способом. Чоловіки п'ють, б'ються, а вони сидять увечері й пишуть одна одній листи, там, у цих конвертах звичайні історії життя та всілякий дріб'язок – який-небудь фасончик, рецептик, і наприкінці обов'язково будуть адреси ув'язнених. У когось брат сидить, повідомив про товариша, в когось сусід або однокласник. Передають через «сарафанне радіо»... Украв, погуляв, сів у тюрму – вийшов і знову сів. Звичайна історія! У селах, як послухаеш, половина чоловіків або вже сиділа, або ще сидить. А ми ж християни, повинні допомагати нещасним. Є жінки, які виходять заміж за таких рецидивістів і навіть убивць. У мене немає зверхності, щоб узяти й пояснити вам, що це таке... Це складно... Але в чоловіків є нюх на таких жіночок. Найчастіше це жінки з невдалою долею, які не реалізували себе. Самотні. А тут вони одразу стають потрібні, про когось піклуються. Один зі способів щось змінити в своєму житті. Ліки якісь...

Зрештою ми все ж поїхали знімати фільм. Мені захотілося розповісти, що в нашому прагматичному сторіччі є люди, в яких інша логіка існування. І які вони беззахисні... Ми багато говоримо про свій народ. Хтось його ідеалізує, а інші вважають бидлом. Совком. А насправді ми його не знаємо. Між нами провалля... Я завжди знімаю історію, в будь-якій історії є все. Там завжди є дві найголовніші речі – кохання та смерть.

Це в Калузькій області, в глухому селі... Їдемо туди... Дивлюся у вікно: все нескінченне – і поля, і ліс, і небо. На пагорбах білють храми. Сила та спокій. Щось стародавнє. Їдемо, їдемо... Із

магістралі повернули на звичайну шосейку... О-о-о! Російські дороги – ексклюзив, не всякий танк, бува, проїде. Дві-три ями на кожні три метри, це ще гарна дорога. А обабіч – села... Криві, косі "ізби" з поламаними парканами, вулицями ходять кури та собаки. Із ранку вже черга алкоголіків біля зачиненої ще крамниці. Усе до спазму в горлі знайоме... У центрі, як стояв, так і стоїть гіпсовий пам'ятник Леніну... *(Мовчить.)* Був час... уже не віриться, що він був, і що ми такі були... Коли прийшов Горбачов, всі ми бігали ошалілі від радості. Жили у мріях, ілюзіях. Відводили душу на кухнях. Хотіли нової Росії... Через двадцять років до нас дійшло: а звідки їй взятися? Її не було й немає. Хтось точно зауважив: за п'ять років у Росії може змінитися все, а за двісті – нічого. Простори неосяжні, й при цьому психологія рабів... На московських кухнях Росію не переробиш. Герб повернули царський, а гімн залишився сталінський. Москва російська... капіталістична... А Росія як була, так і залишилася радянською. Там демократів в очі не бачили, а якби побачили, то розірвали б. Більшість хоче пайку та вождя. Дешева палена горілка тече рікою... *(Сміється.)* Я відчуваю, що ми з вами з «кухонного» покоління... Почали говорити про кохання, а через п'ять хвилин уже обговорюємо, як облаштувати Росію. Ну, а Росії до нас діла немає, вона живе своїм життям...

П'яненко чоловічок показав, де живе наша героїня. Вийшла з дому... Одразу мені сподобалася. Сині-сині очі, гарна постава. Можна сказати, красуня. Російська красуня! Така жінка блищати-ме й у бідній селянській хаті й у розкішній московській квартирі. І, уявіть собі, вона наречена якогось вбивці, ми його ще не бачили, в нього довічне, він хворий на туберкульоз. Почула навіщо ми приїхали – сміється: «Це мій серіал». Я ходжу й думаю, як мені сказати, що ми будемо її знімати. Раптом вона боїться камери? А вона мені каже: «Я така дурненька, що кожному зустрічному свою історію розповідаю. Хтось плаче, хтось проклинає. Якщо хочете, я і вам розповім...» Розповідає...

Про кохання

– Я не збиралася заміж, але, звісно, мріяла. Мені було вісімнадцять років. Він! Він! Яким буде він? Якось наснився сон: я йду луками до річки, вона в нас за селом, і попереду раптом з'являється високий гарний хлопець. Бере мене за руку і каже: «Ти – моя наречена. Моя наречена перед Богом». Прокинулася й думаю: треба не забути його... його обличчя... Воно в мене у пам'яті залишилося, як програма якась. Рік минув... два... я такого хлопця не зустрічаю. А за мною довго упадав Льоша, він був шевцем. Кликав заміж. Я йому чесно відповідала, що я його не кохаю, а кохаю й чекаю того хлопця, якого бачила уві сні. Коли-небудь я його зустріну, не може бути, щоб я його не зустріла, просто неможливо. Льоша сміявся... І тато з мамою сміялися... Переконали мене, що треба вийти заміж, а кохання прийде потім.

Що усміхаєтеся? Усі з мене сміються, я знаю... Якщо живеш так, як відчуває твоє серце, так ти ненормальна. Говориш правду – тобі не вірять, а коли брешеш – оце так! Іде знайомий хлопець, я якраз на городі поралася: «Ой, слухай, Петю, я тебе тут нещодавно уві сні бачила». – «Ой, не треба! Тільки не це!». Відскочив від мене, як від чумної. Я не така як усі, бокують від мене... Нікому не хочу подобатися, уваги на ганчір'я не звертаю і не фарбуюсь. Не вмію фліртувати. Умію тільки розмовляти. Певний час хотіла піти в монастир, а потім прочитала, що черницею можна бути й поза монастирем. Навіть удома. Це спосіб життя.

Вийшла заміж. Боже мій, який Альоша добрий, він такий сильний, він брав кочергу і гнув. Як я його полюбила! Народила йому сина. Після пологів зі мною щось трапалося, може, післяпологовий шок, мене відштовхнуло від чоловіка. У мене є дитина, навіщо мені ще чоловік? Я могла з ним розмовляти, прати йому, варити їсти, стелити ліжко, але бути з ним я не могла... як із чоловіком... Я кричала! Я билася в істериці! Так ми промучилися два роки, і я пішла, взяла дитину на руки й пішла. А йти мені було нікуди. Мама й тато померли. Сестра десь на

Камчатці... Був у мене друг Юра, він мене ще зі школи кохав, але ніколи мені в своєму коханні не зізнавався. Я – велика, висока, а він маленький, набагато нижчий за мене. Він пас корів і читав книжки. Знав усілякі історії, швидко розгадував кросворди. Я прийшла до нього: «Юро, ми з тобою друзі. Можна я поживу в тебе? Я буду в твоєму домі, тільки ти не підходь до мене. Будь ласка, не чіпай». І він сказав: «Добре».

Так ми жили, жили... І я собі думаю: він мене кохає, дуже гарно поводитьсь, нічого від мене не вимагає – що ж я мучу людину? Пішли з ним і розписалися. Він хотів, щоб ми в церкві повінчалися, тоді я йому зізналася, що в церкві не можу... І розповіла про свій сон, про те, що чекаю своє кохання... Юра теж із мене посміявся: «Ти наче дитина. Віриш у диво. Але ніхто не кохатиме тебе так, як я». Народила я йому двох синів. П'ятнадцять років ми з ним жили й п'ятнадцять років ходили, тримаючись за руки. Люди дивувалися... Багато хто живе без кохання, бачать кохання лише в телевізорі. Що людина без кохання? Як квітка без води...

У нас так ведеться... Дівчата й молоді жінки пишуть листи в тюрму. Усі мої подружки і я... ми зі школи писали... Я сотні листів таких написала й сотні відповідей отримала. І того разу... Усе було як завжди... Поштарка кричить: «Ленко, тобі казенне». Я біжу... Беру листа: тюремний штемпель, закрита поштова адреса. Раптом моє серце починає сильно-сильно битися. Іще тільки почерк побачила, але він такий мені рідний – від хвилювання нічого прочитати не можу. Я – мрійниця, але реальність теж розумію. Не перший же це лист... Текст простий: сестро, спасибі тобі за гарні слова... звичайно, ти мені не сестра, але наче сестра... Відписую того самого вечора: надішли фотографію, хочу бачити твоє обличчя.

Приходить відповідь і фотографія. Дивлюся: це той хлопець... той, кого я бачила уві сні... Моє кохання. Двадцять років я на нього чекала. Нікому не можу нічого пояснити – виходить казка. Чоловікові одразу зізналася: «Знайшлося моє кохання». Він плакав. Просив. Умовляв: «У нас троє дітей. Треба їх підіймати».

І я плакала: «Юро, я знаю, що ти гарна людина, діти не пропадуть із тобою». Сусіди... подруги... моя сестра... Усі мене засудили. Я тепер сама.

На вокзалі купувала квиток... Стояла поряд зі мною жінка, розмовляли. Вона мене питає: «Куди їдеш?» – «До чоловіка (він ще не був мені чоловіком, але я знала, що буде)». – «А де твій чоловік?» – «У тюрмі». – «А що він зробив?» – «Людину вбив». – «А-а-а. Надовго посадили?» – «На все життя». – «А-а-а... бідолашна...» – «Не жалійте мене. Я кохаю».

Кожну людину хтось повинен кохати. Хоча би хтось один. Кохання – це... Я вам розповім, що це таке... Він хворіє на туберкульоз, вони всі в тюрмі хворі на туберкульоз. Від поганої їжі, від туги. Мені підказали, що потрібен собачий жир. Ходила селом, запитувала. Знайшла. Потім дізналася, що борсучий жир краще допомагає. Купила в аптеці. Дорожезний! Потрібні ще йому сигарети, тушонка... Я влаштувалася на хлібзавод, там зарплата більша, ніж була в мене на фермі. Робота важка. Старі печі так розжарюються, що ми знімаємо з себе все, ходимо в білизні. Тягаю мішки з борошном по п'ятдесят кілограмів, ноші з хлібом по сто кілограмів. Пишу йому листи щодня.

– Ось вона така... – *продовжує Іра Васильєва.* – Миттева, стрімка людина... У неї всередині кипить, їй усього чимшвидше хочеться. Усе надміру, б'є через край. Мені сусіди розповідали... Ішли через село таджицькі біженці, в них дуже багато дітей, вони голодні, роздягнені, так вона винесла їм з дому все, що могла: ковдри, подушки... ложки... «У нас занадто все добре, а в людей нічого немає». А в самої вдома: стіл, стільці... Можна сказати, злидні. Харчуються з городу – картопля, кабачки. П'ють молоко. «Нічого, – заспокоювала вона чоловіка та дітей, – восени дачники поїдуть, залишать нам що-небудь». Там улітку живуть москвичі, місця ж неймовірні, безліч художників, артистів, усі покинуті будинки придбані. За дачниками підбирають усе, навіть поліетиленові пакети. Село злиденне, самі старі або п'яниці... Іще був випадок... У подруги народилася дитина, а холодильника

немає. Лена віддала їм свій: «У мене діти вже вирости, а тут немовля». Усе! Забирай! У людини нічого немає, а виходить – багато чого можна віддати. Це той російський тип... та російська людина, про яку Достоевський писав, що вона широка, як російська земля. Не змінив її соціалізм, не змінить і капіталізм. Ані багатство, ані бідність. Сидять під крамницею чоловіки, випили на трьох. За що п'ють? Тост: «Севастополь – російське місто! Севастополь буде наш!». Пишаються, що росіянин може випити літр горілки і не сп'яніти. Про Сталіна пам'ятають одне, що за нього вони були переможцями...

Усе це хотілося зняти... Я сама себе зупиняла, боялася, що кудись затягне так, що не виборсаєшся... Кожна доля – голлівудська історія! Готовий сюжет для фільму. Наприклад, про її подругу Іру... Колишня вчителька математики, вона пішла зі школи через злиденну платню. У неї троє дітей, вони просили: «Мамочко, ходімо до хлібзаводу. Понюхаємо хлібця». Ходили ввечері, щоб люди не бачили. Тепер Іра працює на хлібзаводі, як і Лена, і вона рада, що її діти хоча б хліба вдосталь поїдять. Крадуть... Усі там крадуть, тільки завдяки цьому виживають. Життя страхітливе, нелюдське, а душа живе. Послухали б ви, про що ці жінки говорять... Не повірили б! Вони говорять про кохання. Без хліба можна прожити, а без кохання – ніяк... кінець... Іра читала листи, які приходили Лені від її зека, й сама загорілася. Знайшла в найближчій тюрмі якогось злодія. Той швиденько звільнився... Далі історія розвивалася за законами трагедійного жанру... Присягався кохати довіку. Весілля. Невдовзі цей Толя... Толян... запив. В Іри вже було троє дітей, вона ще двох від нього народила. Він бешкетує, ганяє її селом, а вранці протверезіє і б'є себе п'яткою в груди. Кається. Іра... вона теж красуня! Розумниця! Але все одно чоловіки наші так влаштовані, що кожен – цар звірів...

А тепер слід розповісти вам про Юру... Це чоловік Лени... У селі його називають «пастух-читець», він пасе корів і читає. Я бачила в нього багато книжок російських філософів. Із ним можна поговорити про Горбачова й про Ніколая Федорова, про перебу-

дову та про людське безсмертя... Інші чоловіки п'ють, а він читає. Юра – мрійник... споглядальник з натури... Лена пишається, що він кросворди миттєво розгадує. Але Юра низенький... У дитинстві він дуже швидко ріс... Коли він був у шостому класі, мама повезла його до Москви. Там йому зробили якийсь невдалий укол у хребет. І він ростити зовсім перестав – один метр п'ятдесят сантиметрів. Щоправда, вродливий чоловік. Але поряд із дружиною він – карлик. У фільмі ми намагалися, щоб глядачі цього не помітили, я просила, благала оператора: «Заради Бога, придумай що-небудь!» Не можна було дати простої розгадки – від карлика вона пішла до красеня-супермена. Звичайна жінка! А Юра... він мудрий, він знає, що у щастя багато барв. Він згоден, щоб Лена була поряд із ним за будь-яких умов, хай вона вже не дружина, а друг. Із листами з в'язниці до кого вона біжить? До нього... Разом ці листи читають... У Юри серце кров'ю обливається, але він слухає... «Любов довготерпить... любов не заздрить... не рветься до гніву, не думає лихого...» (1 Кор. 13:4-6) Усе, звісно, не так гарно, як я зараз розповідаю... Їхнє життя – не рожева бульбашка... Юра хотів застрелитися... піти, світ за очі... Там були реальні сцени з кров'ю і плоттю. Але Юра її кохає...

Про споглядання

– Я її завжди кохав... Зі школи. Вона вийшла заміж і поїхала в місто. А я її кохав.

Це було вранці... Ми з мамою сиділи за столом, пили чай. Бачу у вікні: Лена йде з немовлям на руках. І я мамі кажу: «Мамо, ось моя Лена прийшла. Мені здається, що вона прийшла до мене назавжди». Від того дня я став веселий і щасливий, і навіть... гарний... Коли одружилися, я був на сьомому небі від щастя. Цілував свою обручку, яку наступного ж дня і загубив. Дивно, вона дуже добре сиділа на пальці, але робота, я витрусив рукавицю, а коли почав одягати її, то побачив, що обручки немає – шукав і не знайшов. А Лена свою обручку носила, вона дуже

легко сиділа, але вона жодного разу її не впустила, поки не зняла...

Скрізь удвох... Ось як ми жили! Любили до джерела ходити разом, я несу відра, а вона поряд: «Давай я тобі потуркочу». Щось розповідає... Із грошима було не дуже, але гроші – це гроші, а щастя – це щастя. Тільки-но починалася весна, в нас у домі постійно стояли квіти, спочатку я сам носив, потім діти підросли, ми разом носили. Усі любили маму. Мама в нас була весела. Грала на піаніно (в музичній школі вчилася). Співала. Казки складала. У нас якийсь час був телевізор, нам подарували. Хлопці прилипли до екрана, відірвати неможливо, й якимись вони стали агресивними, чужими. Так вона взяла й залила його водою, як акваріум. Телевізор згорів. «Діти, дивіться краще на квіти, на дерева. Із татом і мамою розмовляйте». Наші діти не образилися, бо мама сказала...

Розлучення... Суддя питає: «Чому розлучаетесь?» – «Різні погляди на життя» – «Чоловік п'є? Б'є?» – «Не п'є і не б'є. І взагалі, мій чоловік – чудова людина». – «А чому розлучаетесь?» – «Кохання немає». – «Неповажна причина». Дали нам рік на роздуми, щоб ми подумали...

Чоловіки з мене сміялися. Радили: вигнати з дому, здати в психіатричну лікарню... І чого їй бракує? Із будь-якою людиною це буває. Туга, як чума, нападає на всіх. Їдеш поїздом, дивишся у вікно – і туга. Краса навколо, очей не відведеш, а сльози котяться, і не знаєш, що із собою робити. Авжеж, російська туга... Навіть якщо в людини ніби все є, все одно чогось бракує. І живуть. Якось терплять усі. А вона: «Юро, ти дуже хороший, ти мені найкращий друг. А він половину життя провів у тюрмі, але він мені потрібен. Я його кохаю. Не відпустиш – помру. Я робитиму все, як належить, але буду мертва». Доля, вона така річ...

Кинула нас і поїхала. Діти сумували, довго плакали, особливо маленький. Наш Матвейка... Чекали всі на маму й зараз чекають. І я чекаю. Написала нам: «Не продавайте тільки піаніно». Єдина

дорога річ у нашому домі, від батьків їй дісталось. Улюблене піаніно... Усією родиною сядемо ввечері, а вона нам грає... Хіба я можу заради грошей його продати? І вона не зможе викинути мене зі своєї долі, залишивши там порожнє місце, це ж неможливо. П'ятнадцять років прожили разом, у нас діти. Вона гарна людина, але вона інша. Якось неземна... Легка вона... легка... А я людина земна. Я з тих... хто на землі...

Написали про нас у місцевій газеті. Потім покликали в Москву на телебачення. Там так: ти сидиш, неначе на сцені, і розповідаєш про себе, а в залі глядачі. Потім обговорення. Як усі Лену сварили, особливо жінки: «Маніячка! Сексоманка!» Ладні були камінням її закидати. «Це патологія, це неправильно». До мене запитання... Нокаут за нокаутом... «Ця хтива сука, яка кинула вас і дітей, вона не варта вашого мізинця. Ви – святий. Кланяюся вам у ніжки від усіх російських жінок...» Я хочу відповісти... починаю... А мені: «Ваш час закінчився». Я заплакав. Усі вирішили, що мої сльози від образи, від злості. А я плакав від того, що вони такі розумні, освічені, живуть у столиці й нічого не розуміють.

Я чекатиму її скільки треба. Скільки вона захоче... Не можу уявити поряд іншу жінку. А іноді... раптом підступить бажання...

Із сільських розмов

– Лена – янгол...

– Раніше таких дружин саджали в комірчину або брали віжки...

– Якби вона пішла до багатія, все було б зрозуміло. У багатих життя цікавіше. А які можуть бути стосунки з бандитом? Тим паче з «довічником». Два побачення на рік – і все. Усе кохання.

– Романтична натура. Хай покатається.

– Це в нас у крові – жаліти нещасненьких. Убивць і п'яниць. Людину вб'є, а очі, мов у немовляти. І його шкода.

– Я взагалі не вірю чоловікам, а зекам тим більше. Їм у тюрмі

нудно. Розважаються. Пишуть під копірку: лебідко моя білокрила, мрію про тебе, світло у віконці... Яка-небудь дурепа повірить і кидається його рятувати: тягає передачі у важезних торбах, посилає гроші. Чекає. Він звільняється, приїжджає до неї – попив поїв, грошенята виманив – й одного чудового дня кудись зникає. І – чао! Чао!

– Дівчата, це таке кохання! Як у кіно!

– Вийшла заміж за вбивцю, а доброго чоловіка залишила. До того ж діти в неї... троє хлопців... Просто квиток придбати, їй же на кінець світу до нього треба їхати – де вона ці гроші бере? Вона постійно в дітей шматок відбирає. Зайде до крамнички, й у неї проблема: купити їм булочку чи не купити?

– «... Дружина нехай боїться чоловіка свого!» (Еф. 5:33) Вони удвох ідуть до Христа. А просто так... так просто – навіщо? Якщо без цієї мети, то навіщо?

– Без мене, каже Господь, ви не можете творити. А вона намагається творити від свого розуму. Гординя це. Там, де немає смирення, завжди є якась інша сила. Біс сприяє.

– Їй треба в монастир, шукати шлях до спасіння. Людина спається у скорботі. Скорботу потрібно навіть шукати...

Продовжуємо нашу розмову з Ірою Васильєвою:

– Я в неї теж запитувала: «Лено, ти розумієш, що в тебе буде тільки два побачення на рік?» – «Ну, то й що? Мені вистачить. Я буду з ним подумки. У почуттях».

Їхати до нього треба далеко на Північ. На Огнений острів. У чотирнадцятому сторіччі учні Сергія Радонезького йшли та освоювали північні ліси. Продираючись через хащі, вони побачили озеро, а посеред озера – вогненні язики. Це дух їм таким чином явився. Возили землю на човнах... Насипали на цьому місці острів і побудували на ньому монастир. Товщина мурів півтора метри. На території цього давнього монастиря нині тюрма для найстрашніших убивць. Для «смертників». На дверях кожної ка-

мери висить табличка зі злочинами її мешканця: зарізав ножом Аню, шість років... Настю, дванадцять років... Прочитаєш – стає жахливо, а зайдеш всередину – наче звичайна людина з тобою вітається. Сигарету просить, і ти даєш. «Що там на волі? Тут ми не знаємо навіть, яка там погода». Живуть у камені. Навколо ліси та болота. Ніхто жодного разу не втік...

Уперше Лена приїхала туди, не думаючи про те, що побачення можуть не дозволити. Постукала у віконце, де видають паспорти, ніхто навіть слухати її не став: «Онде начальник тюрми йде. Розмовляйте з ним». Вона кинулася до начальника: «Дозвольте мені побачення» – «Із ким?» – «Я до Володі Підбуцького приїхала». – «Хіба вам невідомо, що тут сидять особливо небезпечні злочинці. У них дуже суворий режим: два побачення на рік по три дні та три короткострокових – по дві години. Пускаємо тільки найближчих родичів: матір, дружину, сестру. А ви – хто йому?» – «Я його кохаю». Ну, все зрозуміло, клініка. Начальник хоче піти, а вона тримає його за гудзика: «Розумієте, я його кохаю». – «Ви абсолютно чужа йому людина». – «Тоді дайте мені просто подивитися на нього». – «А ви що, його не бачили?» Уже всім смішно, тут і охоронці підійшли, що за дурненька така? Ха-ха... А вона давай їм розповідати про сон, який їй наснився у вісімнадцять років, про чоловіка та трьох дітей і про те, що вона все життя кохає цього чоловіка. Її щирість і чистота будь-які мури пробивають. Поряд із нею людина усвідомлює, що щось не так у її правильному житті – вона груба і слух її не тонкий. Начальник тюрми, немолодий чоловік, робота в нього така... всього надивився... І він озивається на цю щирість: «Якщо ви приїхали дуже здалеку, я дам вам шість годин на зустріч, але з вами буде охоронець» – «Хоч і два! Я все одно нікого крім нього не бачитиму...»

Усе, що є в ній надмірного, максималістського, вона вилила на цього Володю: «Ти розумієш, яка я щаслива... Я все життя на тебе чекала, і нарешті ми разом». Той, звісно, був до цього не готовий. До нього вже приїжджає якась баптистка, у нього з нею роман. Там усе зрозуміло – звичайна молода жінка з невдалою

долею. Їй чоловік потрібен, штамп у паспорті, що вона заміжня. Одразу такий натиск, такий порив! Коли тебе отак хочуть захопити, будь-хто злякається. У нього в мізках закипіло... «Я прошу тебе, – каже Лена, – ~~дозволь~~ мені вийти за тебе заміж. Щоб мене до тебе пропускали, і я могла тебе бачити. Більше мені нічого не треба». – «Так ти ж заміжня?» – «А я розлучусь. Я лише тебе кохаю». У неї із собою була сумка його листів, розмальованих вертольотиками, квіточками. Вона ні на хвилину не могла з ними розлучитися. Це апогей її щастя, тому що вона хотіла все життя абсолюту, а абсолют може існувати тільки в письмовій формі, лише на папері може бути повна реалізація. На землі, в ліжку цього немає. Абсолюту там не знайдеш. Усе, що пов'язане з іншими людьми: родина, діти – це компроміс...

Неначе її хтось веде... Що за сила? Якої природи цей сон?

...Ми теж побували на Огненному острові. Для цього було потрібно чимало документів і дозволів із круглими печатками. Дзвінків. Приїхали... А Володя зустрів нас вороже: «Навіщо це шоу?» Багато років він прожив у самотності, відвик від людей. Став підозріливим, не довіряв нікому. Добре, що з нами була Лена, вона брала його за руку: «Володенько». І він ставав шовковим. Разом ми його умовили, а може, він сам подумав, хлопець не в тім'я битий: через двадцять п'ять років у виняткових випадках буває амністія, якщо знімуть фільм, він буде там відомою особою, це йому потім допоможе... Там усі вони хочуть жити... там не люблять говорити про смерть...

Із цього й почали...

Про Бога

– Я сидів в одиночній камері, очікував розстрілу. Багато думав... Ну, хто тобі допоможе в чотирьох стінах? Часу не існувало, якась абстракція. Я відчув таку порожнечу... Якимось в мене вирвалося: «Якщо Ти є, Господи, допоможи! Не залиш мене! Я не благаю про диво, допоможи зрозуміти все, що зі мною трапилось».

Упав навколішки. Молився. Господь не змушує довго чекати тих, хто до Нього звертається...

Почитайте мою справу – я вбив людину. Мені було вісімнадцять років. Я тільки-но закінчив школу, писав вірші. Хотів поїхати до Москви вчитися. Учитися на поета. Ми жили з мамою вдвох. грошей у домі не було, на навчання я повинен був заробити. Влаштувався в автомайстерні. Щовечора у селі танці... Ну, й закохався в одну гарну дівчину. Без пам'яті. Повертаємося з танців... Зима... сніг... Уже ялинки у вікнах світяться, незабаром Новий рік. П'яним я не був. Ідемо, розмовляємо. Ха-ха... хі-хі... Вона запитує: «Ти мене й справді кохаєш?» – «Кохаю більше за життя». – «А що ти можеш заради мене зробити?» – «Я можу себе вбити». – «Себе – зрозуміло. А чи можеш ти вбити заради мене першу зустрічну людину?» Чи то жарт у неї був такий... чи то паскуда трапилася... Я її вже не пам'ятаю, навіть обличчя забув, вона жодного разу мені в тюрму не написала. Можеш убити? Сказала таке – і сміється. А я ж герой! Мені потрібно довести своє кохання. Витягнув із паркана кілок... ніч. Темрява. Стою й чекаю. І вона чекає. Довго ніхто не з'являвся, нарешті якийсь чоловік іде нам назустріч. І я його – по голові. Бац! Один раз ударив, другий... Людина впала. Я цього чоловіка ще добив на землі... кілком... А це був наш учитель...

Спочатку мене присудили до розстрілу... Через півроку розстрільну статтю замінили на довічне ув'язнення. Мати від мене відреклася. Сестра якийсь час писала, потім припинила. Я давно сам... Ось у цій камері під замком я відсидів уже сімнадцять років. Сімнадцять років! Дерево взяти або будь-яку тварину – вони нічого про час не знають. За них Господь мислить. Так і я... Поспав, поїв, вивели на прогулянку... Небо бачиш тільки крізь ґрати. У камері – ліжка, табуретка, кружка, ложка... Інші живуть спогадами... А що мені згадувати? У мене нічого не було, я й пожити не встиг. Озираюся назад – там постійно темрява, іноді десь лампочка горить. Найчастіше маму бачу... То вона біля плити, то біля вікна на кухні... А далі скрізь темрява...

Почав читати Біблію... Не міг відірватися... Мене всього трусило. Я з Ним розмовляв: «За що Ти мене так покарав?» Людина дякує Господу за радість, а коли лихо, вона волає: «За що?». Замість того, щоб зрозуміти сенс посланих утисків. Доручити своє життя Йому...

І раптом приїхала Лена... Приїхала й каже: «Я тебе кохаю». Переді мною відкрився світ... Я міг уявити собі все що завгодно... Сім'ю, дітей... Із цілковитої темряви я потрапив на найяскравіше світло... Мене обійняло світло... Ситуація, щоправда, ненормальна: в неї чоловік, троє дітей, а вона зізнається чужій людині в коханні, пише листи. Якби я був на місці її чоловіка... так я б! «Ти що – блаженна?» – «Кохання не буває без самопожертви. Яке ж це кохання?» Я не знав.... Звідки я міг знати, що такі жінки є? У тюрмі – як? Є люди, є суки – і все. А тут трапилася людина, через яку вночі не можеш заплющити очі... Приїде – і плаче, й сміється. І завжди гарна.

Незабаром ми розписалися. А потім вирішили повінчатися... У тюрмі є молільна кімната... Раптом ангел-хранитель погляне в наш бік...

До зустрічі з Леною я ненавидів усіх жінок, я думав, що кохання – самі гормони. Бажання тіла... А вона не боїться цього слова, часто його вживає: «Кохаю! Кохаю!». Я тоді сиджу, не ворущуся. А все це... як вам сказати... Я не звик до щастя. Іноді я їй вірю. Хочу вірити, що це правда – мене можна покохати, різниця між мною та рештою людей лише в тому, що вони вважають себе добрими, але людина себе не знає, пізнала би – злякалася б. Хіба я думав про себе, що я можу... Що з мене звір може вистрибнути... Ніколи! Я думав, що я гарна людина. Десь у мами зберігаються зошити з моїми віршами, якщо не спалила. Іншим разом... Мені страшно... Занадто довго я жив сам, застряг у цьому стані. Далеко від мене нормальне життя. Я став злий і дикий... Чого я боюся? Боюся, що наша історія – це кіно, а кіно мені не потрібне. Я, може, тільки жити почав... Хотіли дитинку... Вона завагітніла. І був викидень. Господь нагадав мені про мої гріхи...

Страшно... Так страшно, що я хочу то себе вбити, то... «Я боюся тебе», – каже вона. Але не йде... Ось вам кіно! Ось вам...

Із тюремних розмов

– Маячня! Маячня! Дамочці до психолога треба...

– Я про таких жінок раніше тільки в книжках читав, про дружин декабристів... Література! А в житті... Лена єдина така людина, яку я зустрів. І природно, спочатку й я не вірив: «Може, вона ненормальна?». А потім щось у мені перевернулося... Ісуса теж вважали божевільним. Так вона найнормальніша серед усіх нормальних!

– Якось усю ніч через неї не спав. Згадав, що в мене теж була жінка, яка мене дуже кохала...

– Це її хрест. Вона взяла його і несе. Справжня російська жінка!

– Знаю я Володьку... нареченого! Такий самий виродок, як і я. Мені страшно за неї. Вона не та людина, яка розписалася й усе, а ти там живи, як хочеш, вона намагатиметься бути дружиною. А що він може їй дати? У нас немає можливості щось дати. Криваві хлопчики в очах. У нас єдина можливість є – не брати, не приймати жодної жертви. Увесь сенс життя в нас зараз – не брати. Ну, а якщо береш, то ти знову когось грабуєш...

– Так вона щаслива людина. І вона не боїться бути щасливою.

– Ось у Біблії... Бога не названо ні добротою, ні справедливістю... Його названо любов'ю...

– Навіть панотець... Приходить і подає мені руку через ґрати і чимшвидше її прибирає, йому непомітно, а я це бачу. Усе зрозуміло – на моїх руках кров... А вона стала дружиною вбивці, довірилася йому, хоче розділити з ним усе. І кожен із нас тепер думає: отже, не все скінчено. Якби я про неї не дізнався, наскільки б мені було важче тут.

– Яке на них чекає майбутнє? Жодній ворожці не дам зламаного шеляга...

– Ідіоти! Які можуть бути дива? Життя – це не білий корабель із білими вітрилами. Це купа лайна в шоколаді.

– Те, чого вона шукає, чого їй треба, жодна людина на землі не дасть – тільки Бог.

Їх вінчали в тюрмі. Усе було, як Лена собі й уявляла: сяйво свічок, золоті обручки... Церковний хор співав: «Ісаїє ликуй...»

Священик: «Чи маєш ти, Владимире, вільне й добре бажання та твердий намір узяти собі за дружину сію Єлену, яку тут бачиш перед собою?»

Наречений: «Маю, чесний отче».

Священик: «Чи не обіцявся ти іншій нареченій?»

Наречений: «Не обіцявся, чесний отче».

Священик: «Чи маєш ти, Єлено, вільне й добре бажання та твердий намір узяти собі за чоловіка Владимира, якого бачиш перед собою?»

Наречена: «Маю, чесний отче».

Священик: «Чи не обіцялася ти іншому чоловікові?»

Наречена: «Не обіцялася, чесний отче».

Господи, помилуй...

Через рік ми з Ірою Васильєвою знову зустрілися.

Її розповідь:

– Наш фільм показали по центральному телебаченню... Прийшли листи від глядачів. Я зраділа, але... Щось не так зі світом, у якому ми живемо. Як у тому анекдоті: люди в нас добрі, а народ злий. Запам'яталося: «я – за смертну кару, за утилізацію людських покидьків», «таких виродків, як ваш герой, супермен-

убивця, прилюдно четвертувати треба на Червоній площі, а в паузах рекламу "снікерсу" вставляти», «на органи їх... хай на них нові ліки та хімію випробовують...» Якщо зазирнути в словник Даля, слово «доброта» походить від слова «добровати» – жити в гаразді, добре... Це коли є міцність і гідність... А всього цього в нас немає. Зло не від Бога. Слова святого Антонія Великого: «Бог не є винуватцем зла. Він дарував людині розум, здатність розрізняти добро і зло...» Щоправда, були... пам'ятаю й чудові листи, як оцей: «Після вашого фільму я повірила в любов. Здається, Бог все ж є...»

Документ – це інтрига... і пастка... Для мене в документальному жанрі є одна, я б сказала, вроджена хіба: фільм знято, а життя триває. Мої герої не вигадані, вони живі, реальні люди, й вони не залежать від мене – від моєї волі, моїх уявлень або моєї фаховості, моя присутність у їхньому житті випадкова й тимчасова. Я не є настільки вільною, як вони. Якби могла... Я б усе життя знімала одну людину. Або одну родину. День у день. Ось ведуть дитину за руку... Їдуть на дачу... П'ють чай і розмовляють, сьогодні про одне, а завтра про інше... Посварилися... купили газети... зламалася машина... закінчилося літо... хтось плаче... Ми в цьому перебуваємо, але багато що відбувається без нас. Поза нами. Схопити момент або прослідкувати якийсь відрізок часу – мені цього замало. Замало! Я не можу... не вмію розлучатися... Дружу зі своїми героями, пишу їм, телефоную. Зустрічаємося. Іще довго я «дознімаю» матеріал, перед моїми очима прокручуються нові картинки. Так у мене «знято» десятки фільмів.

Один із цих фільмів про Лену Раздуєву. Є в мене блокнот із нотатками. Щось на зразок сценарію фільму, якого не буде...

...вона страждає через те, що це робить, але не робити не може.

...минуло кілька років, перш ніж вона наважилася взяти і прочитати його справу. Але вона не злякалася: «Це нічого не змінює, все одно я його кохаю. Тепер я його дружина перед Богом. Він

убив людину, тому що тоді мене не було поряд із ним. Мені слід узяти його за руку й вивести звідти...»

...там само, на Огненному острові, сидить колишній районний прокурор, він разом із братом зарубав сокирою двох жінок – бухгалтера та касира. Пише книжку про себе. Навіть на прогулянки не виходить, шкодує часу. Украли вони зовсім невелику суму грошей. Навіщо? Не знає... Або слюсар, який убив дружину та двох дітей... Нічого, крім гайкового ключа, в руках до цього він не тримав, а зараз уся тюрма завішана його картинами. Кожен із них обтяжений своїми бісами, хоче вивговоритися. Убивство для катів така ж таємниця, як і для жертв...

...підслухана там розмова... «Ти думаєш, що Бог є?» – «Якщо Він є, то смерть – це ще не кінець. Я не хочу, щоб Він був».

...що таке – кохання? Володя – високий, вродливий, а Юра – карлик... Зізналася мені, що як чоловік Юра навіть більше її влаштовує... Але вона повинна... Ось чоловік у неї такий, із ним лихо трапилося. Треба тримати його за руку...

...спершу вона жила в селі з дітьми. Двічі на рік їздила на побачення. Він почав вимагати, щоб вона кинула всіх і поїхала до нього: «Ти мене зраджуєш, я відчуваю, що ти мене зраджуєш» – «Володенько, як я піду від дітей? Матвейка зовсім маленький, я ще фізично йому потрібна» – «Ти християнка... Ти маєш бути покірною, слухатися чоловіка». Пов'язала чорну хустку й живе поряд із тюрмою. Роботи немає, але панотець у місцевій церкві дав їй притулок. Прибирає там. «А Володя поряд... Я відчуваю... відчуваю, що він поряд... Ти не бійся, – пишу йому, – я з тобою...» Уже сім років вона пише йому щодня...

...щойно одружилися, Володя почав вимагати, щоб вона писала в усі інстанції: він багатодітний батько, йому треба піклуватися про дітей. Це його шанс вирватися на свободу. А Лена чиста... Сяде писати й не може: «Він же людину вбив. Тяжчого гріха немає». Тоді він влаштовує їй дикі скандали. Йому інша жінка потрібна. Багатша й зі зв'язками. Ця блаженна йому вже набридла...

...сів він у вісімнадцять років... Тоді ще був Радянський Союз і радянське життя. І радянські люди. Був соціалізм. Він поняття не має, що за країна зараз. Якщо він вийде, як він хряпнеться об це нове життя! Як воно його вдарить – професії немає, рідня відцуралася. А він – злий. Якось у тюрмі посперечався з напарником і ледь горло йому не перегриз. Лена розуміє, що їй треба буде завести його куди-небудь подалі від людей. Вона мріє, що вони працюватимуть у лісгоспі. Житимуть у лісі. Як вона каже, серед дерев і безмовних звірів...

...неодноразово вона мені говорила: «Очі в нього стали такі холодні та порожні. Коли-небудь він мене вб'є. Я знаю, з якими очима він мене вбиватиме». Але її тягне туди, її це провалля тягне. Чому? Хіба я сама не помічала в собі цих проявів? У темряву тягне...

...востаннє, коли ми зустрілися, я почула від неї: «Не хочу жити! Далі вже не можу!». Вона була, наче в комі – ані жива, ані мертва...

Вирішуємо поїхати до Лени разом. Але вона раптом зникла. Не озивається. Є чутки, що тепер вона живе у глухому чернечому скиту. Із наркоманами, хворими на СНІД... Багато хто там дає обітницю мовчання.

про мужність і після неї

Таня Кулешова – студентка, 21 рік

Хроніка подій

19 грудня в Білорусі відбулися президентські вибори. Чесних виборів ніхто не очікував, результат був відомий зарані: переможе президент Лукашенко, який керує країною вже шістнадцять років. У світовій пресі з нього сміються: «картопляний диктатор», «світова моська», але власний народ опинився в нього в заручниках. Останній диктатор Європи... Він не приховує своїх симпатій до Гітлера, до того теж довго не ставилися з належною серйозністю й називали «капральчиком» і «богемським ефрейтором».

Увечері на Жовтневу площу (головну площу Мінська) вийшли десятки тисяч людей, протестуючи проти фальсифікації виборів. Демонстранти вимагали визнати недійсними оголошені результати та провести нові вибори без Лукашенка. Мирна акція протесту була брутально придушена спецназом і ОМОНОм. У лісах біля столиці стояли наготові війська...

Усього було заарештовано 700 демонстрантів, серед них – сім екс-кандидатів у президенти, на яких іще поширювалася недоторканість...

Після виборів білоруські спецслужби працюють день і ніч. Повсюди в країні почалися політичні репресії: арешти, допити,

обшуки у квартирах, у редакціях опозиційних газет і офісах правозахисних організацій, забирають комп'ютери та іншу оргтехніку. Багатьом серед тих, хто сидить у тюрмі на Охрестино та в ізоляторі КГБ, загрожує від 4 до 15 років ув'язнення за «організацію масових заворушень» і «спробу державного перевороту» – таким чином сьогодні білоруська влада класифікує участь у мирній акції протесту. Боячись переслідувань і зміцнення диктатури, сотні людей тікають із країни...

За газетними публікаціями. Грудень–березень 2010–2011 рр.

Хроніка почуттів

«...йшли весело, йшли несерйозно»

– Прізвище я називаю не своє, а моєї бабусі. Я боюся... звичайно... Усі очікують якихось героїв, а я не героїня. Я не була до цього готова. У в'язниці я думала тільки про маму, про те, що в неї хворе серце. Що буде з нею? Нехай ми переможемо, про це напишуть у підручниках історії... А сльози наших близьких? Їхні страждання? Ідеї – вельми сильна річ, страшна, це сила нематеріальна, її не можна зважити. Немає ваги... це інша матерія... Щось стає важливішим, ніж мама. Тобі треба вибрати. А ти не готова... Тепер я знаю, що таке увійти до своєї кімнати, коли кадебісти порпалися у твоїх речах, книжках... Прочитали твій щоденник... (*Мовчить.*) Збиралася сьогодні до вас, а в цей час за телефонувала моя мама, я сказала їй, що зустрічаюся з відомою письменницею, вона почала плакати: «Мовчи. Нічого не розповідай». Підтримують мене незнайомі люди, а рідні, близькі – ні. Але вони люблять мене...

Перед мітингом... Збиралися ввечері в гуртожитку й сперечалися. Про життя й на цю тему: хто йде на мітинг – хто не йде? Згадати? Про що говорили? Приблизно таке...

– Підеш?

– Не піду. Відрахують із інституту й заберуть в армію. Бігатиму з автоматом.

– А мене, якщо виженуть, батько відразу видасть заміж.

– Досить базікати, час щось робити. Якщо всі боятимуться...

– Ти хочеш, щоб я став Че Геварою? (Це слова мого вже колишнього бой-френда, я про нього теж розповім).

– Ковток свободи...

– Я піду, тому що набридло жити за диктатури. Вважають нас бидлом безмозким.

– Ну, а я не герой. Хочу вчитися, книжки читати.

– Анекдот про «совка»: злий, як собака, а мовчить, як риба.

– Я маленька людина, від мене нічого не залежить. Я ніколи не ходжу на вибори.

– Я революціонер... я піду... Революція – кайф!

– Які в тебе революційні ідеали? Нове світле майбутнє – капіталізм? Хай живе латиноамериканська революція!

– У шістнадцять років я засуджував батьків, вони постійно чогось боялися, тому що в тата кар'єра. Я гадав: вони тупаки, а ми – крутизна! Ми вийдемо! Ми скажемо! Тепер я такий самий, як вони, конформіст. Справжній конформіст. Згідно з теорією Дарвіна виживають не сильні, а найбільш пристосовані до довкілля. Виживає посередність і продовжує рід.

– Піти туди означає бути дурнем, не піти – ще гірше.

– Хто вам, дурним баранам, сказав, що революція – це прогрес. Я – за еволюцію.

– Мені що «білі», що «червоні»... Один грець!

– Я – революціонер...

– Даремна річ! Приїдуть військові машини з голомозими хлопцями, й ти отримаєш у голову кийком, от і все. Влада має бути залізною.

– Пішов він на х...й, товариш маузер. Я нікому не обіцяв бути революціонером. Хочу закінчити інститут і почати свій бізнес.

- Вибух мозку!
- Страх – це хвороба...

Ішли весело, йшли несерйозно. Багато сміялися, співали пісень. Усі неймовірно подобалися одне одному. Дуже піднесений був настрій. Хто з плакатом іде, хто з гітарою. Друзі телефонували нам на мобільники й повідомляли, що пишуть в інтернеті. Ми були в курсі... Так дізналися: двори в центрі міста забиті військовою технікою із солдатами та міліцією. До міста підтягнули війська... У це вірилося й не вірилося, настрої коливався, але страху жодного не було. Раптом страх зник. Ну, по-перше, он скільки людей... Десятки тисяч! Найрізніші люди. Ніколи нас не було так багато. Я не пам'ятаю... А по-друге, ми в себе вдома. Зрештою, це наше місто. Наша країна. У Конституції записано наші права: свобода зібрань, мітингів, демонстрацій, маршів... Свобода слова... є закони! Перше нелякане покоління. Небите. Нестріляне. А якщо посадять на п'ятнадцять діб? Дарма! Буде про що написати в ЖЖ. Хай влада не думає, що ми отара, яка сліпо йде за пастухом! Замість мізків у нас телевизор. Про всяк випадок я мала із собою кухоль, тому що я вже знала: в тюремній камері один кухоль на десятеро людей. Іще поклала в рюкзак теплий светр і два яблуки. Ішли й фотографували одне одного, щоб запам'ятати цей день. У різдвяних масках, зі смішними заячими вухками, які світилися... Китайські такі іграшки. Різдво ось-ось... Падав сніг... яка ж краса! П'яних не бачила жодного. Якщо в кого-небудь з'являлася в руках банка пива, її одразу відбирали та виливали. На даху якогось будинку помітили людину: «Снайпер! Снайпер!» Усі розвеселилися. Йому махали: «Давай до нас! Стрибай!» Прикольно так. Раніше в мене апатія була до політики, я ніколи не думала, що є такі відчуття, і я зможу їх зазнати. Я таке відчувала, тільки слухаючи музику. Музика – це для мене все, це річ незамінна. Було безумно цікаво. Зі мною поряд йшла жінка... Чому я не запитала в неї прізвище? Ви б про неї написали. Я була зайнята іншим – навколо весело, все нове для мене. Ця жінка йшла із сином, йому на вигляд років

дванадцять. Школяр. Міліцейський полковник її побачив і обляв у мегафон ледь не матом, що вона погана мати. Божевільна. А всі почали їй і сину аплодувати. Спонтанно вийшло, ніхто не змовлявся. Це дуже важливо... дуже важливо знати... Тому що нам постійно соромно. В українців був Майдан, у грузинів – «революція троянд». А з нас сміються: Мінськ – комуністична столиця, остання диктатура Європи. Тепер я живу з іншим відчуттям: ми вийшли. Не побоялися. Це головне... це найголовніше...

Ось стоїмо: ми і вони. Тут один народ, там інший. Це дивно виглядало... Одні з плакатами та портретами, а інші – в бойових лавах і в повному спорядженні, зі щитами та кийками. Стояли плечисті хлопці. Красені реальні! Ну, як це вони почнуть нас бити? Мене бити? Мої ровесники, залицяльники. Факт! Серед них є знайомі хлопці з мого села, вони, звісно, тут. У нас багато хто поїхав до Мінська й служить у міліції: Колька Латушка, Алік Казначеев... Нормальні хлопці. Такі ж, як і ми, тільки з погонями. І вони підуть на нас? Не вірилося... Ну ніяк... Сміялися, загравали з ними. Агітували: «Що, хлопці, будете з народом воювати?» А сніг іде й іде. І тут... Ну, наче на параді... Почулася військова команда: «Розрізайте натовп! Тримайте лаву!» Мозок не вмикався в реальність, не одразу... Бо такого не може бути... «Розрізайте натовп...» На якийсь момент тиша. І відразу грюкіт щитів... ритмічний грюкіт щитів... Вони пішли... Шеренгами йшли і грюкали дубинками по щитах, так мисливці женуть звіра. Здобич. Ішли, йшли і йшли. Ніколи я не бачила такої кількості військових, тільки по телевізору. Я потім дізналася від своїх сільських хлопців... Їх учать: «Найстрашніше, якщо ви побачите в демонстрантах людей». Нацьковують, як собак. *(Мовчить.)* Крики... плач... Крики: «Б'ють! Б'ють!» Я побачила – б'ють. Знаєте, вони з азартом били. Із задоволенням. Я запам'ятала, що били із задоволенням... не наче на тренуванні... Дівчачий вереск: «Що ти робиш, виродок!» Високий-високий голос. Зірвався. Було настільки страшно, що я на якийсь момент заплющила очі. На мені біла куртка, біла шапочка. Стою вся в білому.

«Мордою в сніг, суко!»

Автозак... Диво-машина. Я вперше там побачила. Це спеціальний фургон для транспортування ув'язнених. Усе обшите сталлю. «Мордою в сніг, суко! Один рух – уб'ю!» Я лежу на асфальті... Я лежу не сама, всі наші тут... Порожнеча в голові... думок немає... Єдине реальне відчуття – холод. Копняками та кийками нас піднімають і заштовхують в автозаки. Найбільше дістається хлопцям, їх намагаються бити межі ноги: «Ти по яйцях його бий, по яйцях! По його...у!» «Бий в кістку!» «Мочи їх!» Били й водночас філософствували: «П...ь вашій революції!», «За скільки доларів ти продав Батьківщину, гадюко?» Автозак – два на п'ять метрів – розрахований на двадцять осіб, сказали знавці, нас заштовхали більш ніж п'ятдесят. Тримайтеся, хворі на серце чи ядуху! «У вікна не дивитися! Голови вниз!» Матюки... Через нас, «придурків недороблених», які «продалися америкосам», вони сьогодні не встигли на футбол. Їх цілісний день тримали в критих машинах. Під брезентом. Мочилися в целофанові пакети та презервативи. Вискочили голодні, злі. Може, вони самі по собі непогані люди, але вони працюють катами. Нормальні з вигляду хлопці. Маленькі гвинтики системи. Бити – не бити, вирішують не вони, але б'ють вони... Спочатку б'ють, а потім думають, а може, й не думають. *(Мовчить.)* Довго кудись їхали, то вперед, то розвертаємося назад. Куди? Цілковита невідомість. Коли відчинили двері, на запитання: «Куди нас везуть?» – отримали відповідь: «У Куропати» (місце масових захоронень жертв сталінських репресій). Такі в них садистські жартики. Нас довго возили містом, тому що всі тюрми були переповнені. Ночували в автозаку. На дворі двадцять градусів нижче нуля, а ми в залізному ящику. *(Мовчить.)* Я маю їх ненавидіти. А я нікого не хочу ненавидіти. Я до цього не готова.

Протягом ночі охорона кілька разів змінювалася. Облич не пам'ятаю, вони у формі всі однакові. А одного... Я його й зараз впізнала б на вулиці, я впізнала б його по очах. Не старий і не

молодий, чоловік як чоловік, нічого особливого. Що він робив? Він відчиняв двері автозаку навстіж і довго тримав їх відчиненими, йому подобалося, коли ми починали тремтіти від холоду. Усі в курточках, чоботи дешеві, хутро штучне. Дивився на нас і посміхався. У нього не було такого наказу, він сам діяв. Зі своєї ініціативи. А інший міліціонер сунув мені «снікерс»: «На, візьми. І чого ти поперлася на цю площу?» Кажуть, щоб це зрозуміти, слід читати Солженіцина. Коли я навчалася в школі, я брала в бібліотеці «Архіпелаг ГУЛАГ», але він мені тоді не пішов. Товста й нудна книжка. Сторінок п'ятдесят прочитала й кинула... Щось далеке-далеке, як Троянська війна. Сталін – зачовгана тема. Я, мої друзі – ми мало ним цікавилися...

Перше, що з тобою відбувається в тюрмі... Із твоєї сумочки вивалюють на стіл усі речі. Відчуття? Неначе тебе роздягають... І в буквальному сенсі роздягають також: «Зняти нижню білизну. Розсунути ноги на ширину плечей. Присісти». Що вони шукали у мене в анусі? Поводилися з нами, наче із зеками. «Обличчям до стінки! Дивитися в підлогу» Постійно наказували дивитися в підлогу. Їм страшенно не подобалося, коли дивишся в очі: «Обличчям до стінки! Я ска-а-за-а-в – обличчям до стінки!». Скрізь шеренгою... І в туалет водили так само: «Стати в колоду в потилицю одне одному». Щоб усе це витримати, я поставила бар'єр: тут – ми, а тут – вони. Допит, слідчий, покази... На допиті: «Ти повинна написати: "Цілковито визнаю свою провину?"» – «А в чому я винна?» – «Ти що! Не розумієш? Ти брала участь у масових заворушеннях...» – «Це була мирна акція протесту». Починається пресуха: виключать із інституту, маму звільнять з роботи. Як вона може працювати учителькою, коли в неї така дочка? Мама! Я постійно думала про маму... Вони це зрозуміли, і кожен допит починався зі слів: «мама плаче», «мама в лікарні». І знову: назви прізвища... Хто йшов із тобою поруч? Хто роздавав листівки? Підпиши... назви... Обіцяють, що ніхто не буде про це знати й одразу відпустять додому. Треба вибирати... «Я нічого вам не підпишу». А вночі я плакала. Мама в лікар-

ні... (Мовчить.) Зрадником стати легко, тому що маму любиш... Не знаю, чи витримала б я ще місяць. Вони сміялися: «Ну, що, Зоя Космодем'янська?» Молоді хлопці, веселі. (Мовчить.) Мені страшно... Ми з ними ходимо в одні крамниці, сидимо в одних кав'ярнях, їздимо в одному метро. Скрізь разом. У звичайному житті немає чіткого кордону між «нами» та «ними». Як їх впізнати? (Мовчить.) Раніше я жила в доброму світі, його вже немає, і його не буде.

Цілий місяць у камері... За весь цей час жодного разу не бачили дзеркала. У мене було маленьке, але воно після огляду речей зникло з сумочки. І гаманець із грошима зник. Пити постійно хотілося. Нестерпна спрага! Пити давали тільки під час їжі, а в інший час: «Пийте з туалету». Регочуть. Самі п'ють «Фанту». Мені здавалося, що я ніколи не нап'юся, на волі заб'ю холодильник мінералкою. Ми всі смердуючі... помитися ніде... У когось знайшовся маленький флакончик парфумів, передавали одна одній і нюхали. А десь наші друзі пишуть конспекти, сидять у бібліотеці. Складають заліки. Згадувалися чомусь всілякі дурниці... Нова сукня, яку я жодного разу не надягла... (Засміялася.) Дізналася, що радість приносять такі дрібнички, як цукор і шматочок мила. У камері на п'ять осіб – тридцять два квадратних метри, нас сиділо сімнадцятеро. Треба було навчитися жити на двох метрах. Особливо важко було вночі, дихати нічим. Довго не спали. Розмовляли. У перші дні про політику, а потім тільки про кохання.

«...не хочеться думати, що вони роблять це добровільно»
(розмови в камері)

«...усе відбувається за тим самим сценарієм... По колу все крутиться. Народ – це стадо. Стадо антилоп. А влада – левиця. Левиця вибирає зі стада жертву й убиває її. Решта жують собі траву, косячись на левицю, яка вибирає чергову жертву, всі полегшено зітхають, коли левиця жертву зловить: "Не мене! Не мене! Можна жити далі"».

«...я любила революцію в музеї... Романтично була налаштована. Гралася в казку. Мене ніхто не кликав, я сама пішла на площу. Цікаво було побачити, як революція робиться. Отримала за це кийком по голові та по нирках. На вулиці вийшла молодь, це була «революція дітей» – так її назвали. Так тепер кажуть. А батьки наші залишилися вдома. Сиділи на кухнях й говорили про те, що ми пішли. Переживали. Їм страшно, а в нас немає радянських спогадів. Ми про комуністів тільки в книжках читали, в нас страху не було. У Мінську живе два мільйони людей, скільки нас вийшло? Тисяч тридцять... А тих, хто дивився, як ми йшли, було більше: стояли на балконах, сигналили з машин, підбадьорювали: давайте, мовляв! Давайте! Завжди більше тих, хто сидить із банкою пива біля телевізора. Так ото й усі... Поки на вулицях тільки ми, інтелігентні романтики, це не революція...»

«...думаєте, що на страху все тримається? На міліції та кийках? Помиляєтеся. Кат із жертвою може домовитися. Це залишилося в нас від комуністичних часів. Існує мовчазна згода. Контракт. Велика угода. Люди все розуміють, але мовчать. За це вони хочуть отримати пристойну платню, купити хоча б із других рук «Ауді» й відпочивати в Туреччині. Спробуй поговори з ними про демократію, про права людини... Китайська грамота! Ті, хто жив за радянських часів, одразу починають згадувати: "Наші діти думали, що банани ростуть у Москві. А поглянь, що зараз... Сто сортів ковбаси! Яка ще свобода потрібна?" Багато хто й сьогодні хоче в Радянський Союз, але щоб ковбаси було навалом».

«...а я випадково сюди потрапила... Опинилася на площі з друзями за компанію, захотілося потусуватися серед плакатів і кульок. А якщо чесно... мені один хлопець там сподобався. Насправді я байдужа глядачка. Викинула з голови будь-яку політику. Остогидла ця боротьба добра і зла...»

«...пригнали нас у якийсь барак. Ніч стояли на ногах обличчям до стіни. Уранці: "Навколішки ставай!" Стояли на колінах. Команда: "Встати! Руки догори!" То руки за голову, то сто присідань. То стояти на одній нозі... Навіщо вони це робили? Для

чого? Запитайте їх – не зможуть відповісти. Їм дозволили... вони відчували владу... Дівчат нудило, вони непритомніли. Уперше викликали на допит, я сміялася слідчому в обличчя, поки він не сказав: "Я тебе зараз, дитинко, відтрахаю в усі дірки й кину в камеру до кримінальників". Я не читала Солженіцина, і слідчий, думаю, його не читав. Але ми все знали...»

«...мій слідчий – освічена людина, закінчив той самий університет, що і я. З'ясувалося, що ми одні книжки любимо: Акунін, Умберто Еко... "Звідки, – каже він, – ти взялася на мою голову? Я займався корупціонерами. Було добре! Із ними все зрозуміло. А з вами..." Неохоче він робить свою справу, із соромом, але робить. Таких тисячі, як він: чиновники, слідчі, судді. Одні б'ють, інші брешуть у газетах, треті арештовують, виносять вироки. Дуже мало потрібно для запуску сталінської машини».

«...у нашій родині зберігається старий загальний зошит. Дід написав для дітей і онуків історію свого життя. Розповів, як пережив сталінський час. Його посадили в тюрму й катували: надягли протигаз на голову й перекривали кисень. Роздягали й залізним прутом або дверною ручкою в анус... Я навчалася в десятому класі, коли мама дала мені цей зошит: "Ти вже доросла. Повинна це знати". А я не розуміла – навіщо?»

«...якщо повернуться табори, вертухаї знайдуться. Та їх буде навалом! Одного добре пам'ятаю... Дивлюся йому в очі – нормальний хлопець, а в нього піна з рота. Як уві сні рухалися, в трансі. Лупили в усі боки. Один чоловік упав, вони накрили його щитом і танцювали на ньому. Амбали... під два метри... Вісімдесят або сто кілограмів у кожному, їх відгодовують до бойової ваги. ОМОН і спецназ – це спеціальні хлопці... Як опричники Івана Грозного... Не хочеться думати, що вони роблять це добровільно, над усе не хочеться так думати. До останнього не хочеться. Їм їсти треба. Пацан... У нього за плечима тільки школа й армія, а він отримує більше від університетського викладача. Потім... Це буде, як завжди... це обов'язково... Потім вони говоритимуть, що виконували наказ, нічого не знали, вони невинні. Вони й сьогодні

знаходять тисячу виправдань: "А хто мою родину годуватиме?", "Я складав присягу", "Я ж не міг вийти з шеренги, навіть якби хотів". Із будь-якою людиною можна це зробити. У будь-якому разі, з багатьма...»

«...мені лише двадцять років. Як жити далі? Мені здається, що я вийду в місто й боєтимуся підвести очі...»

«...це у вас там революція, а в нас радянська влада»

Випустили нас уночі. Журналісти, друзі – усі чекали біля тюрми, а нас вивезли в автозаку й розкидали по окраїнах міста. Мене залишили десь у Шабанах. Біля якогось каміння, біля новобудов. Реально було страшно. Постояла розгублено й пішла на вогні. Грошей немає, мобільник давно розрядився. У гаманці лежала тільки квитанція, нам усім видали такі квитанції, щоб ми оплатили своє утримання в тюрмі. Це моя місячна стипендія... Навіть не знаю... Ми з мамою ледве перебиваємося з грошима. Тато помер, коли я навчався в шостому класі, мені було дванадцять років. Вітчим свою зарплату пропиває-прогулює геть усю. Алкоголік. Я його ненавиджу, він зіпсував нам із мамою життя. Я постійно намагаюся підробити: розношу по поштових скриньках всілякі рекламки, влітку фруктами з ятки торгую або морозивом. Ішла з цими думками... Якісь собаки бігали... людей ніде не видно... Страшенно зраділа, коли біля мене зупинилося таксі. Назвала адресу свого гуртожитку, але кажу: «У мене грошей немає». Таксист чомусь одразу здогадався: «А-а-а «декабристка» (заарештували нас у грудні). Сідай. Уже одну таку підібрав і відвіз додому. І чого це вас вночі випускають?» Віз і навчав розуму: «Дурне все це! Дурне! Я в дев'яносто першому навчався в Москві й теж бігав на демонстрації. Нас було більше, ніж вас. Ми перемогли. Мріяли, що кожен відкриє фірму й стане багатим. І – що? За комуністів я працював інженером, а зараз кермо кручу. Одних негідників прогнали, інші прийшли. Чорні, сірі, оранжеві – всі вони однакові. У нас влада будь-яку людину псує. Я – реаліст. Вірю тільки в себе та у свою сім'ю. Поки чергові ідіоти влаштову-

ють чергову революцію, я гарую. Цього місяця треба дочкам на куртки заробити, а наступного – дружині на чоботи. Ти – вродлива дівчина. Знайди гарного хлопця й виходь краще заміж». Вїхали в місто. Музика. Сміх. Парочки цілуються. Місто жило, неначе нас не було.

Я дуже хотіла поговорити зі своїм другом. Не могла дочекатися. Ми вже три роки були разом. Будували плани. *(Мовчить.)* Він обіцяв мені, що буде на мітингу, але не прийшов. Я чекала на пояснення. Ну, ось з'явився. Прибіг. Дівчата залишили нас удвох у кімнаті. Які пояснення!? Смішно! Я, виявляється, «просто дурепа», «яскравий екземпляр», «наївна революціонерка». Він мене попереджав – забула? Він мене вчив, що не раціонально морочити собі голову речами, на які не можеш вплинути. Є така позиція – жити заради інших, але йому вона не близька, він не хоче помирати на барикадах. Не його це покликання. У нього головна мета – кар'єра. Він хоче багато грошей. Будинок із басейном. Потрібно жити й усміхатися. Сьогодні стільки можливостей... очі розбігаються... Можеш мандрувати світом, офігенні круїзи, але вони коштують дорого, купуй хоч палац, але він коштує дорого, можеш замовити в ресторані черепаховий суп... Тільки плати за все. Грошенята! Грошенята! Як учив нас викладач з фізики: «Любі студенти! Пам'ятайте, що гроші розв'язують все, навіть диференційні рівняння». Суворая правда життя. *(Мовчить.)* Ну, а ідеали? Нічого такого, отже, немає? Може, ви мені що-небудь підкажете? Ви ж книжки пишете... *(Мовчить.)* На загальних зборах мене відрахували з інституту. Усі підняли руку «за», крім мого улюбленого старого професора. Із інституту його відвезла того дня «швидка». Подружки втішали в гуртожитку, коли ніхто не бачив: «Ти, мовляв, не ображайся, декан погрожував, що вижене з гуртожитку, коли що... А-а-а-а!» Героїні!

Узяла квиток додому. У місті я сумую за своїм селом. Щоправда, я не знаю, за яким селом сумую, мабуть, я сумую за своїм «дитячим» селом. За тим селом, де тато брав мене із со-

бою, коли діставав із вуликів важезні рамки з медом. Спочатку він підкурював їх димом, щоб бджоли полетіли й нас не кусали. Маленькою я була кумедна... Я думала, що бджоли це теж пташки... (Мовчить.) Чи люблю я село зараз? Живуть тут, як раніше, з року в рік. Копають лопатою картоплю на своїх городах, позвають навколішках. Варять самогон. Увечері тверезого чоловіка не зустрінеш, вони п'ють щодня. Голосують за Лукашенка та шкодують за Радянським Союзом. За непереможною радянською армією. В автобусі поряд зі мною сів наш сусід. П'яний. Говорив про політику: «Кожному виродку-демократу я сам би морду набив. Мало вам дали. Ну, чесне слово! Стріляти таких слід. У мене б рука не здригнулася. Америка за все платить... Гіларі Клінтон... Але ми народ міцний. Пережили перебудову, переживемо й революцію. Я від одної розумної людини чув, що революцію вигадали жида». Увесь автобус його підтримував: «Аби не було гірше, ніж зараз. Увімкнеш телевізор – усюди бомблять, стріляють».

Ось і дім. Відчинила двері. Мама сиділа на кухні й чистила клубні жоржин, вони підмерзли й загнили в погребі, бо примхливі. Бояться морозу. Я почала допомагати. Як у дитинстві. «Що там у вас у столиці? – перше запитання мами. – По телевізору показали море людей, усі кричали проти влади. Божечку милий! Страхіття! Ми тут боялися, що війна почнеться: в одних сини в ОМОНі служать, в інших – студенти, вийшли на площу й кричали. У газетах пишуть, що це «терористи» та «бандити». Наші люди газетам вірять. Це у вас там революція, а в нас радянська влада». В оселі пахло валер'янкою.

Я дізналася сільські новини... За Юркою Шведом, фермером, уночі приїхала машина та двоє у цивільному, як у тридцять сьомому за нашим дідом. Увесь дім перерили. Комп'ютер забрали. Звільнили медсестру, Аню Н. – вона їздила в Мінськ на мітинг, записалася в опозиційну партію. У неї дитинка маленька. Чоловік напився й побив: опозиціонерка! А матері хлопців, які служать у мінській міліції, хваляться, що їхні сини великі премії отримали.

Привезли подарунки. (Мовчить.) Поділили народ на дві половини... Я пішла у клуб на танці, за весь вечір мене ніхто не запросив танцювати. Тому що... терористка... мене боялися...

«... він може перетворитися на червоний колір»

Зустрілися випадково через рік у поїзді «Москва-Мінськ». Усі вже давно спали, а ми розмовляли.

– Учусь у Москві. Ходжу на московські мітинги з друзями. Класно так! Мені подобаються обличчя людей, які я бачу там. Я пам'ятаю такі обличчя в нас, коли ми вийшли на площу в Мінську. Я не впізнавала свого міста, людей не впізнавала. Це були інші люди. Сумую за домівкою, дуже сумую за домівкою.

Сяду в білоруський поїзд і ніколи не можу заснути. Напівсон... напів'ява... То я в тюрмі, то в гуртожитку, то... Усе згадується... Чоловічі й жіночі голоси...

«...ставили на розтяжку, ноги заводили за голову...»

«...поклали аркуш паперу на нирки, щоб не залишилося слідів, і били пластиковою пляшкою з водою...»

«...він надягав мені на голову целофановий пакет або проти-газ. Ну, а далі... самі розумієте, через кілька хвилин я непритом-нів... А в нього вдома дружина й діти. Гарний чоловік. Гарний батько...».

«...б'ють, б'ють, б'ють, б'ють... чобітьми, черевиками, кросів-ками...»

«...ти думаєш, що їх навчають тільки стрибкам із парашутом, десантуватися по канату з завислого вертольота? Їх навчають за тими самими підручникам, що й за Сталіна...»

«...у школі нам говорили: «Читайте Буніна, Толстого, ці книжки рятують людей». У кого запитати: чому це не передається, а ручкою від дверей в анус і целофановий пакет на голову – пере-дається?»

«...їм підвищать зарплатню вдвічі-втричі... Боюся, вони стрілятимуть...»

«...в армії я зрозумів, що люблю зброю. Професорський хлопчик, який виріс серед книжок. Я хочу мати пістолет. Гарна річ! За сотні років його добре пристосували до руки. Тримати приємно. Мені подобалося б його діставати, чистити. Змазувати. Люблю цей запах».

«...як ти гадаєш, революція буде?»

«...оранжевий – це колір собачої сечі на снігу. Але він може перетворитися на червоний...»

«...ми йдемо...»

Примітки обивателя

– Що згадати? Живу, як усі. Була перебудова... Горбачов... Поштарка відчинила хвіртку: «Чула, комуністів уже немає?» – «Як немає?» – «Партію закрили». Ніхто не стріляв, нічого. Тепер кажуть, що була велика держава й усе пропало. А що в мене пропало? Я як жила в будиночку без жодних зручностей – без води, без каналізації, без газу – так і живу. Чесно працювала все життя. Гарувала, гарувала, звикла гарувати. І завжди отримувала копійки. Як їла макарони та картоплю, так і їм. Шубу доношую радянську. У нас тут – сніги!

Найкраще в мене – це спогад, як я заміж виходила. Було кохання. Пам'ятаю, поверталися з рагсу і цвів бузок. Бузок цвів! У ньому, ви не повірите, співали соловейки... Я так пам'ятаю... Дружно пожили ми кілька років, дівчинку народили... А потім Вадик запив і згорів від горілки. Молодий чоловік, сорок два роки. Так і живу сама. Дочка вже виросла, вийшла заміж і поїхала.

Узимку нас засипає снігом, усе селище в снігу – й будинки, й машини. Бува, автобуси тижнями не їздять. Що там у столиці? Від нас до Москви – тисяча кілометрів. Дивимося московське життя по телевізору, як кіно. Путіна й Аллу Пугачову знаю... з інших нікого... Мітинги, демонстрації... А ми тут – як жили, так і живемо. І при соціалізмі, і при капіталізмі. Нам що «білі», що «червоні» – однаково. Треба діждати весни. Картоплю посадити... *(Довго мовчить.)* Мені шістдесят років... Я в церкву не ходжу, а поговорити з ким-небудь потрібно. Поговорити про інше... про те, що старіти не хочеться, старіти зовсім не хочеться. А помирати буде шкода. Бачили, який у мене бузок? Вийду вночі – він світиться. Постою, подивлюся. Давайте я вам наламаю букет...

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА» ПРЕДСТАВЛЯЄ:

Дитя людське: Вибрані твори. Януш Корчак. Пер. з польськ., 2-е вид. – К.: Дух і Літера, 2012. – 536 с. Мова укр.

«Дитя людське» – вибрані твори видатного польського письменника, лікаря й педагога Януша Корчака (1878–1942), вперше публікуються українською мовою. З різних за жанром текстів (трактат, драма, щоденник та ін.), зібраних під спільною назвою, запропонованою укладачем, наочно з'являється корчаковська філософія дитиноцентризму, розроблена в жорсткому двадцятому столітті. Життя і творчість Януша Корчака – неперевершені скарби світового гуманізму. Для широкого кола читачів.

Право на повагу. Януш Корчак. Укл. І. Ковальчук, пер. з польськ. І. Ковальчук, Б. Матіяш, Р. Свято. – К.: Дух і Літера, 2012. – 382 с. – Мова укр.

У збірку «Право на повагу» увійшли вибрані твори видатного польського письменника-гуманіста, лікаря й педагога Януша Корчака (1878 (?)-1942). Різні за жанрами та стилями, написані в різні роки ці твори поєднує любов до дитини, тонке розуміння дитячої психології. Януш Корчак закликає дорослих бачити в кожній дитині, насамперед, Людину, гідну поваги. Для широкого кола читачів.

Януш Корчак. Сторінками біографії. Іоанна Ольчак-Ронікер. Пер. з польськ. Андрія Павлишина. – К.: Дух і Літера, 2012. – 496 с. – Мова укр.

Іоанна Ольчак-Ронікер, спираючись на план автобіографії, вміщений у щоденнику Януша Корчака, відтворює історію життя Лікаря, вплітаючи її в оповідання про долю польських євреїв. На сторінках книги з'являється юнак, який шукає свій власний шлях, молодий лікар та педагог, що проголошує новаторські теорії, письменник, багаторічний керівник Будинку Сиріт для єврейських дітей, співробітник Нашого Будинку – інтернату для польських дітей. Корчак не під-

тримував ні одну політичну партію й не сповідував жодної ідеології. Впродовж усього життя він був твердо переконаний, що можна бути водночас євреєм і поляком. Незадовго до смерті Януш Корчак написав: «Не бажаю зла нікому. Не вмю. Не знаю, як це робиться».

Етика автентичності. Чарльз Тейлор. Пер. з англ. – Вид. 2-е. – К.: Дух і Літера, 2013. – 128 с. – Мова укр.

Книга Чарльза Тейлора «Етика автентичності» – одна з найпомітніших аналітичних праць кінця другого тисячоліття, в яких сучасна філософська думка прагне окреслити характер модерної епохи. Тейлор осмислює відомі «хвороби сучасності» – індивідуалізм, експансію інструментального мислення і втрату індивідуальної свободи. При цьому він намагається уникнути як апологетики згаданих рис сучасної культури, так і їхнього тотального осуду. Він звертається до ідеалів, з якими пов'язана специфіка модерної людини як моральної істоти. У центрі уваги Тейлора – уявлення про особисту автентичність. Згідно із цим уявленням, кожен із нас має свою власну моральну конфігурацію, свій особливий спосіб бути людиною, що властиво тільки кожному індивідуально. Автор детально досліджує витоки ідеї автентичності та її розвиток, а також розглядає крізь призму цієї ідеї відомі застороги критиків модерного суспільства.

Тімоті Снайдер. Перетворення націй. К.: Дух і Літера, 2012. – 624 с. – Мова укр.

У своїй книзі відомий американський історик, професор Єльського університету Тімоті Снайдер досліджує феномен народження модерних націй. Книга починається з розгляду створення в XVI ст. Речі Посполитої – найбільшої держави ранньомодерної Європи. Наприкінці ж XX ст., яким і закінчується дане дослідження, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей момент уявлення про національність, державні кордони мали охоплювати мовні спільноти. Яким чином з однієї ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні? Відповідь автора покликана привернути увагу як фахових істориків, так і людей, яким небайдужі питання власної ідентичності.

Секулярна доба. Книга перша. Чарльз Тейлор. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2013. – 664 с. – Мова укр.

Книга «Секулярна доба» є головною працею видатного канадського філософа Чарльза Тейлора – одного з беззаперечних лідерів сучасної світової філософської думки. Саме за цю працю він отримав найпрестижнішу в світі премію фонду Темплтона.

Головні питання цієї книги – як історично сформувався той сучасний стан західної культури, що визначає нашу добу як «секулярну», і якими є його справжні істотні ознаки (духовні, суспільні, філософські, світоглядні, ідеологічні тощо). Автор розглядає ці питання, щедро ділячись з нами надзвичайно багатими пізнаннями у таких галузях як історія філософських та богословських ідей, суспільствознавство, історія західної культури (від середньовіччя до сучасності), історія літератури та громадської думки. Але з докладно проаналізованих Тейлором незліченних фактів постає струнка загальна картина, яка є для автора (і безумовно стане для читача) матеріалом для плідних роздумів та глибоких запитань.

Шпорлюк Роман. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. / К.: Дух і Літера, 2013. – 552 с. – Мова укр.

Книга «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща» презентує найважливіші для розуміння ролі Центрально-Східної Європи тексти професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка. Есеї присвячені новітній історії України, Росії та Польщі, що розглядається в контексті історії цілого регіону. Вони дають змогу по-новому подивитися на історію кожної з цих країн зокрема, й водночас у їхньому тісному переплетенні. Зацікавлення Романа Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично – модерну добу, тематично – національні рухи у цьому регіоні, які розглядаються в контексті світової історії.

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:**

**ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Кієво-Могилянська академія»**

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

E-mail: *duh-i-litera@ukr.net* (відділ збуту);

***litera@ukma.kiev.ua* (видавництво)**

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

**МАЙСТЕР
КНИГ**

м. Київ, вул. Виборзька 84,

тел. (044) 458 0935

e-mail: *info@masterknyg.com.ua*

www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.

Світлана Алексієвич народилася в родині сільських учителів. Батько – білорус, мати – українка. Після демобілізації батька, радянського офіцера, з армії сім'я переїхала в Білорусь. Після закінчення школи працювала кореспондентом районної газети в Наровлі.

1967 року вступила на факультет журналістики Білоруського державного університету. Після закінчення університету Світлану направили на роботу в районну газету в Бярозі. Через рік отримала роботу в республіканській «Сельской газете», а ще згодом – в журналі «Нёман» (орган Спілки письменників Білорусі).

Книги Алексієвич стали відкриттям для читачів і одночасно викликали критику з боку радянського режиму. Письменницю звинувачували, зокрема, в «пацифізмі, натуралізмі, розвінчуванні героїчного образу радянської жінки» («У війни не жіноче обличчя»). Для написання «Цинкових хлопчиків» Світлана особисто відвідала Афганістан, зустрічалася з колишніми учасниками бойових дій та з матерями загиблих солдатів. Після виходу книги 1989 р. на письменницю обрушилася чергова хвиля критики. Це спричинило до суду над Світланою Алексієвич та її книгою 1992 р., який втім було припинено.

Книги С. Алексієвич видані в Росії, Україні, США, Німеччині, Англії, Японії, Швеції, Франції, Китаї, В'єтнамі, Болгарії, Індії та інших країнах. Вона є автором низки сценаріїв документальних фільмів та театральних п'єс. У Франції, Німеччині, Болгарії були поставлені вистави за її книгами.

Книги письменниці:

- 1985 – *У войны не женское лицо.* – Минск;
- 1985 – *Последние свидетели. Сто недетских рассказов.* – Москва;
- 1991 – *Цинковые мальчики.* – Москва;
- 1993 – *Зачарованные смертью.* – Минск. 1994. – Москва;
- 1997 – *Чернобыльская молитва.* – Москва. 2006. – Москва;
- 1997 – *Чернобыль: хроніка майбутнього.* – Київ;
- 2004 – *Последние свидетели. 100 недетских колыбельных.* – Москва;
- 2006 – *Чудный олень вечной охоты.* – Москва;
- 2013 – *Последние свидетели. Соло для детского голоса.* – Москва;
- 2013 – *Время секунд-хэнд (конец красного человека).* – Москва;
- 2014 – *Час second-hand (кінець червоної людини).* – Київ.

ISBN 978-966-378-338-3

9 789663 783383 >

На обкладинці – робота скульптора Вадима Сидура